

॥ શ્રીસ્વામિનારાયણો વિજયતેતરામ્ ॥

શ્રીવાસુદેવમાહાત્મ્યમ્

(સ્કન્દપુરાણસ્થવિષ્ણુચ્છંડાન્તર્ગતમ્)

શ્રીવાસુદેવમાહાત્મ્યમ્

૧. આ અધ્યાયમાં શૌનકમુનિએ સૂતપુત્ર ઉગ્રશ્રવા પ્રત્યે અને સાવર્ણિમુનિએ કાર્તિકસ્વામી પ્રત્યે આત્યંતિક શ્રેયનો સહેલામાં સહેલો ઉપાય જાણવા માટે પુછેલા પ્રશ્નનો અર્થ સવિસ્તર વર્ણવ્યો છે. (શ્લોક ૨૮)

શૌનક ઉવાચ

જીવાનાં શ્રેયસે સૌતે ! बहुधा साधनानि ते ।
धर्मो ज्ञानं च वैराग्यं योगादिन्युदितानि नः ॥૧॥

અધ્યાય ૧ લો.

સમસ્ત મુમુક્ષુ જીવોના નિઃશ્રેયસ માટે પ્રાદુર્ભવેલા પરમ કૃપાળુ ભગવાન શ્રીવેદવ્યાસ, જીવોના પરમ મોક્ષમાં ઉપયોગી ઉપાસના કાંડમાં રૂચિ ઉપજાવવામાં હેતુભૂત અંતઃકરણશુદ્ધિ માટે, સત્તખંડાત્મક સ્કંદપુરાણમાં આવેલા વિષ્ણુ ખંડના પ્રથમ દ્વિતીય ભાગમાં કર્મકાંડ તથા જ્ઞાનકાંડનું ઉપપત્તિસાથે સપ્રપંચ વિવેચન કરીને, ભગવદ્ભક્તિએ રહિત કેવળ પ્રવૃત્ત નિવૃત્ત કર્મ જ જેમ એમ તેવું આત્મજ્ઞાન પણ શાસ્ત્રમાં હેય કહેલું હોવાથી ઉપાસના કાંડના પરમ રહસ્યભૂત અને સમગ્ર વિષ્ણુખંડરૂપ મહાકલ્પતરૂના ફળભૂત એવું સાક્ષાત્ પરંબ્રહ્મ શ્રી વાસુદેવ ભગવાનના ચરણારવિંદનું જે ઉપાસન છે તે જ આત્યંતિક શ્રેયનું સાક્ષાત્ પરમ સાધન છે એમ નિશ્ચય કરીને તેનો ઉપદેશ વિષ્ણુખંડના ત્રીજા ભાગમાં બત્રીશ અધ્યાયાત્મક શ્રીવાસુદેવ માહાત્મ્ય ગ્રંથથી કરતાં,

પૂર્વોક્ત સમગ્ર અધિકારીઓએ દુઃસાધ્ય એવું જે બ્રહ્માત્મજ્ઞાન અને તેના અંગભૂત ધર્માદિ સકળ સાધનોનું પણ સાફલ્ય શ્રીવાસુદેવ ભગવાનના ચરણારવિંદની ઉપાસનાથી જ થાય છે. એમ પ્રતિપાદન કરતા થકા આવા અર્થની જીજ્ઞાસાવાળા શૌનક સાવર્ણિ આદિકના પ્રશ્નોને ઉતારતાં, આ ગ્રંથનો પસ્તાવ કરે છે. આત્યંતિક શ્રેયનું સુખસાધ્ય સાધન શૌનક મહર્ષિ પુછે છે -

હે સૌતે ! સુતપુરાણીના પુત્ર ઉગ્રશ્રવ ! તમોએ મુમુક્ષુ જીવોના શ્રેયની સાક્ષાત્ કે પરંપરાએ પ્રાપ્તિ માટેનાં બહુ બહુ સાધનો, જેવાં કે ધર્મ વર્ણાશ્રમસંબંધી, જ્ઞાન-જીવાત્માસંબંધી, વૈરાગ્ય-ભગવાન થકી બીજી વસ્તુમાત્રમાં અરુચિરૂપ અને યોગ-પરમાત્મા સંબંધી અષ્ટાંગયોગ આદિક અમોને વિસ્તારથી કહ્યાં ॥૧॥

इतिहासैर्बहुविधैर्विस्पष्टार्थानि तानि च ।

सर्वाण्यपि महाबुद्धे ! श्रुतान्यस्माभिरादरात् ॥૨॥

હે મહાબુદ્ધે ! બહુ બહુ ઇતિહાસો કહી કહીને જેનો અર્થ અતિશય સ્પષ્ટ કર્યો છે એવાં તે સમગ્ર ધર્માદિ સાધનો, તેનાં તેનાં ફળ સાથે મેં યજ્ઞસ્થ મુનિગણોની સાથે આદરથી સાંભળ્યાં ॥૨॥

सर्वेषां मनुजानां तु दुष्कराण्येव तानि तु ।

बाहुल्याच्चान्तरायाणां तत्सिद्धिरपि दुर्लभा ॥૩॥

તમોએ કહેલાં અને મેં સાંભળેલાં તે ધર્માદિ સમસ્ત સાધનો તો

બુદ્ધિશક્તિ આદિકે રહિત એવા ત્રૈવર્ણિકો તથા સ્ત્રી, શૂદ્ર આદિક સર્વકોઈ મનુષ્યોએ નહિ સિદ્ધ કરાય એવાં અતિ કઠીન છે. વળી તેમાં અશુભ દેશ કાળાદિક અનંત અંતરાયો અતર્કિત આવી પડતા હોવાથી તેની સિદ્ધિ જે અભિષ્ટ ફળપ્રાપ્તિ તે પણ દુર્લભ છે. ॥૩॥

પ્રયત્નેનાપિ મહતા પુરુષૈર્ધૈર્યશાલિભિઃ ।

સાધિતાન્યપિ સિદ્ધયન્તિ તાનિ કાલેન ભૂયસા ॥૪॥

અતો ભવાન્ દ્વિજાતીનામાશ્રમાણાં ચ સર્વશઃ ।

બ્રવીતુ સુકરોપાયં સ્ત્રીશૂદ્રાદેરપીહ નઃ ॥૫॥

કૃતેન યેનાપ્યલ્પેન યેન કેનાપિ દેહિના ।

અન્તરાયૈરવિહતં મહદેવ ફલં ભવેત્ ॥૬॥

મોક્ષસ્ય સાધનં તાદૃક્ સુવિચાર્ય મહામતે ! ।

હિતાય સર્વજીવાનાં કૃપયા વક્તુમર્હસિ ॥૭॥

જાજળી તથા શિલોંછવૃત્તિ મુદ્ગળ આદિક બહુ મહર્ષિઓ ધર્માદિ સાધનો વડે જ ઈષ્ટિત સિદ્ધિને પૂર્વે પામી ગયા છે. તો તમો તેને દુર્લભ કેમ કહો છો ? એવી શંકામાં કહે છે કે - તમારું તે કહેવું સત્ય (અર્થ અંગીકારમાં) છે. બહુ લાંબો કાળ અને વળી સતત અભ્યાસ આદિક વડે તેવા મહાસમર્થોને ધર્માદિ વડે અભિલષિત સિદ્ધિ ભલે થઈ છે, પરંતુ આધુનિક જે અમો આદિક અલ્પશક્તિવાળા સર્વે જનો છીએ તેમનાથી તો તે સાધનો દુઃસાધ્ય છે. તો સર્વની ઉપર દયા લાવીને સુખસાધ્ય જે કોઈ બીજો ઉપાય હોય તે કહો ? એવા અભિપ્રાયથી ચાર શ્લોક વડે કહે છે - તમોએ કહેલાં તે સાધનો મહા ધૈર્યશાળી પુરુષોએ મહા પ્રયાસે કરીને સાધતાં પણ બહુ દીર્ઘ કાળે કરીને માંડ માંડ સિદ્ધ થયાં છે. એક તો બહુ લાંબો કાળ જાય અને વળી પ્રયાસનો પાર જ નહિ અને વળી મહાધૈર્યશાલીથી જ સાધી શકાય છે. માટે બ્રાહ્મણાદિક ત્રૈવર્ણિકો તથા બ્રહ્મચારી આદિક ચાર આશ્રમીઓ તથા સ્ત્રિયો શૂદ્રો આદિક સર્વ કોઈએ પણ આ લોકમાં સહજ સાધ્ય એવો જે મોક્ષોપાય તે અમને દયા લાવીને કહો. નરદેહધારી જે કોઈ પણ જને કરેલા અલ્પ પણ સાધનથી વિના વિઘ્ને મોટું મનોભિષ્ટ અવિનાશી મોક્ષરૂપ મહાફળ

થાય એવું મોક્ષસાધન સર્વ જીવોના હિત માટે સારી રીતે વિચાર કરીને અમારી ઉપર કૃપા કરીને કહેવાને યોગ્ય છો. તમો મહાબુદ્ધિશાળી છો. જે કોઈ સાધારણ જન પણ કરી શકે અને વળી તે સાધન પણ મોટું નહિ પણ અલ્પ જ હોય અને વળી તેમાં કોઈ અંતરાયો ન આવી શકે અને આવે તો તેનું નિવારણ થઈ જાય અને વળી ફળ પણ અલ્પ નહિ પણ બહુ મોટું થાય એવું મોક્ષસાધન કહો ? એવો પુછવાનો આશય છે. ॥૪-૭॥

પ્રસાદાદ્બલદેવસ્ય વ્યાસસ્ય જનકસ્ય ચ ।

જાનાસિ સર્વમેવ ત્વં તન્નોબ્રૂહિ બુભુત્સતઃ ॥૮॥

હું અલ્પબુદ્ધિ છું તે મારાથી સ્વલ્પ પ્રયાસ કરવાથી પણ મહા ફળ આપે એવું બીજું મોક્ષસાધન કહેવા માટે શી રીતે સમર્થ થવાય ? એમ પણ કહી શકાય તેમ નથી. કેમ કે તમો તો મોટા મોટાઓના મહા કૃપાપાત્ર છો. પરંબ્રહ્મ ભગવાન શ્રીકૃષ્ણના બ્રાતા મહાસમર્થ બળદેવજી તથા સર્વ લોકોના ઉપકારાર્થે અવતરેલા મહાકારુણિક ભગવાન વેદવ્યાસ તથા પિતા રોમહર્ષણના (તથા ત્રૈવ્યારુણિ, કાશ્યપ, સાવર્ણિ, અકૃતવ્રણ, વૈશંપાયન, હારીત, આ છ પુરાણીઓના પણ) મહા અનુગ્રહથી તમો સમસ્ત શાસ્ત્રોના સિદ્ધાંતને સારી રીતે જાણો છો. માટે મોક્ષનો સહેલો ઉપાય જાણવા ઈચ્છતા અમોને તે કહેવાને યોગ્ય છે. ॥૮॥

સૌતિરુવાચ

મહર્ષિરપિ સાવર્ણિરેવમેવ હિ શૌનક ! ।

વિનીતઃ સ્કન્દમપ્રાક્ષીત્પુનઃ શઙ્કરનન્દનમ્ ॥૯॥

આ રીતે પુછેલા સૂતપુત્ર ઉગ્રશ્રવા કહે છે - હે શૌનક ! સાવર્ણી નામના મહર્ષિએ પણ તમો પૂછો છો તેમજ શંકરનંદન કાર્તિક સ્વામી પ્રત્યે જ્ઞાનકાંડનો અર્થ સાંભળ્યા પછી વિનયથી પુછ્યું હતું ॥૯॥

સાવર્ણિરુવાચ

શ્રુતા નાનાવિધા ધર્માઃ સાઙ્ખ્યજ્ઞાનં ચ નૈકથા ।
યોગાદીનિ ત્વદુક્તાનિ સાધનાનિ મયા ગુહ ! ॥૧૦॥

સાવર્ણિ મુનિ પુછે છે- હે ગુહ ! (કાર્તિક સ્વામી) ધર્મો કે જે વર્ણાશ્રમ ભેદથી અનેક પ્રકારના છે, સાંખ્યજ્ઞાન કે જે આત્માનાત્માના વિવેકરૂપ હોઈને અનેક પ્રકારનું છે, યોગ કે જે અષ્ટાંગ હોઈને બહુ પ્રકારનો છે, ઈત્યાદિ તે આ સમગ્ર સાધનો તમોએ કહેલાં મે સાંભળ્યાં છે. આદિ શબ્દથી વૈરાગ્યાદિ લેવાં ॥૧૦॥

સુદુષ્કરાણિ મન્યેહં તાનિ ત્વસ્માદૃશાં કિલ ।

મહતામપિ ચાન્યેષાં કૃચ્છ્રસાધ્યાનિ વૈ ચિરાત્ ॥૧૧॥

તે ધર્માદિ સાધનો તો અમારા જેવા અલ્પ બળવાળાઓથી અત્યંત દુષ્કર છે એમ હું નિશ્ચયથી માનું છું. કિંબહુના - મારા થકી જે બીજા મોટાઓ છે તેઓએ પણ મહાકષ્ટથી સાધ્ય અને તેમાં પણ બહુ કાળસાધ્ય છે એમ હું નિશ્ચયથી માનું છું ॥૧૧॥

અતો વર્ણાશ્રમવતાં શ્રેયસ્કૃત્સુકરં ચ યત્ ।

સાધનં તચ્છ્રેષ્ઠતમં વક્તુમર્હસિ મેહધુના ॥૧૨॥

માટે વર્ણાશ્રમી સર્વ કોઈ જનોએ સુખેથી થઈ શકે એવું અને વળી સર્વથી શ્રેષ્ઠતમ એવું જે શ્રેયસ્કારી સાધન હોય તે મને હાલમાં કહેવાને યોગ્ય છે. સુકર કહ્યું એ ઉપરથી તે પૂર્વોક્ત ધર્માદિ સાધનની અપેક્ષાએ નિર્બળ ન હોવું જોઈએ. કિંતુ શ્રેષ્ઠતમ હોવું જોઈએ. સાધનોમાં ધર્માદિક શ્રેષ્ઠ કહેવાય છે, યોગાદિક શ્રેષ્ઠતર કહેવાય છે, તેનાં કરતાં પણ શ્રેષ્ઠતમ નિરતિશય શ્રેષ્ઠ કહો. જે સાધન કહો તે સર્વથી સુખેથી થાય એવું હોવું જોઈએ અને વળી નિઃશ્રેયસ્કારી હોવું જોઈએ અને વળી સર્વની અપેક્ષાએ શ્રેષ્ઠતમ હોવું જોઈએ એવો પુછવાનો અભિપ્રાય છે. ॥૧૨॥

इतिपृष्ठो मुनीन्द्रेण तेन जिज्ञासुना गृहः ।

वासुदेवं हृदि ध्यायन्कार्तिकेयः स ऊचिवान् ॥૧૩॥

સૂતપુત્ર ઉગ્રશ્રવા કહે છે - આ રીતે જીજ્ઞાસુ મુનિવર્ય સાવર્ણિએ પુછેલા કૃત્તિકાપુત્ર ગુહ હૃદયમાં વાસુદેવ ભગવાનનું ધ્યાન ધરીને બોલ્યા. ભગવાનની પ્રસન્નતા વિના આ પ્રશ્નનો ઉત્તર દુષ્કર હોવાથી ભગવાનનું હૃદયમાં ધ્યાન વિધાન જણાવ્યું છે. ॥૧૩॥

स्कन्द उवाच

शृणु ब्रह्मन् ! प्रवक्ष्येऽहं श्रुतं पितृमुखान्मया ।

सर्वेषामपि जीवानां सुकरं मोक्षसाधनम् ॥૧૪॥

કાર્તિકસ્વામી કહે છે - હે બ્રહ્મન્ ! મેં મારા પિતા મહાદેવના મુખથી સાંભળેલું સર્વ કોઈ જીવોએ સુખેથી કરી શકાય એવું મોક્ષસાધન હું કહીશ તેને સાવધાન મનથી સાંભળો. ॥૧૪॥

देवताप्रीणनसमं स्वेष्टसिद्धिमभीप्सताम् ।

नास्त्यन्यत्साધनं किञ्चिद्गर्णाश्रमवतामिह ॥૧૫॥

આ લોકમાં પોતાને અભિષ્ટસિદ્ધિને ઈચ્છનારા વર્ણાશ્રમી જનોને દેવતાના આરાધનને તુલ્ય બીજું કોઈ પણ સાધન નથી. ॥૧૫॥

अप्यल्पं सुकृतं कर्म देवसंबन्धतः कृतम् ।

फलं ददाति निर्विघ्नं महदेव हि तच्वणाम् ॥૧૬॥

અલ્પ પણ યત્ કિંચિત્ શુભ કર્મ જો દેવતાને ઉદ્દેશીને કરવામાં આવ્યું હોય તો અંતરાય વિના મનુષ્યોને મહાફળને નિશ્ચે આપે છે. ૧૬

दैवं पित्र्यं स्वधर्म काम्यं कर्मापि यच्च तत् ।

देवतायास्तु संबन्धात्सद्यः स्यादिष्टसिद्धिदम् ॥૧૭॥

જે દેવ-અગ્નિહોત્રાદિ, જે પિત્ર્ય-શ્રાદ્ધાદિક, જે સ્વધર્મ વર્ણાશ્રમોચિત સદાચાર, જે કામ્ય-પુત્રેષ્ટિ આદિક, ઈત્યાદિ જે કોઈ પણ કર્મ છે તે દેવતાને ઉદ્દેશીને કરવામાં આવ્યું હોય તો તત્કાળ ઈચ્છિત સિદ્ધિને આપનારું થાય છે. ॥૧૭॥

साङ्ख्ययोगविरागादि प्रागुक्तं यच्च दुष्करम् ।

तदपि स्याद्धि सुकरमनेनैवाशु सिद्धिदम् ॥૧૮॥

કેવળ નિત્ય નૈમિત્તિક આદિક જ અલ્પ સાધન હોવાથી બલિષ્ઠ દેવતાના આશ્રયથી ઈષ્ટ ફળને આપનારું છે એમ નહિ કિંતુ પૂર્વોક્ત સમગ્ર સાધનો પણ દેવતાના આશ્રયથી જ ઈષ્ટ સિદ્ધિને આપનારાં થાય છે એમ હવે કહે છે- જે સાંખ્ય, યોગ, વૈરાગ્ય આદિક દુષ્કર

સાધનો પ્રથમ કહ્યાં તે પણ દેવતાના સંબંધથી સુકર તત્કાળ ઈષ્ટ સિદ્ધિને આપનારાં થાય જ ॥૧૮॥

દેવસ્યારાધનેનૈવ યતઃ સિદ્ધયતિ વાઙ્ચિતમ્ ।

અતઃ સર્વૈયથાશક્તિ પ્રીત્યાઽઽરાધ્યઃ સ માનવૈઃ ॥૧૯॥

જે હેતુ માટે દેવતાના આરાધને કરીને જ વાંચિત ફળ સિદ્ધિ થાય છે તે હેતુ માટે સર્વ મનુષ્યોએ તે દેવતાનું યથાશક્તિ પ્રીતિથી આરાધન કરવું. ॥૧૯॥

સાર્વાર્ણીરૂવાચ

દેવા બહુવિધાઃ પ્રોક્તાસ્ત્વયા ષષ્ઠમુખ્ ! મે પુરા ।

નાનાવિધા વર્ણિતા તદારાધનરીતયઃ ॥૨૦॥

દેવતાના સંબંધથી સર્વ કર્મ ઈષ્ટ ફળને આપનારૂં થાય છે. એમ સાંભળીને જેમના મનમાં સંશય થયો છે એવા સાવર્ણીમુનિ આઠ શ્લોકથી પુછે છે - હે સ્વામી કાર્તિક ! તમોએ ખંડના પ્રથમ ભાગમાં ઊર્ધ્વલોકવાસી દેવતાઓ વસુ, રુદ્ર, આદિત્ય આદિક ભેદથી બહુ પ્રકારના મને કહ્યા છે અને તે દેવતાની આરાધનાની રીતિઓ (પ્રવૃત્ત કર્મસંજ્ઞાવાળી) બહુ પ્રકારની વર્ણન કરી છે. ॥૨૦॥

તત્ફલાનિ ચ સર્વાણિ ત્વયોક્તાનિ પૃથક્ પૃથક્ ।

સ્વર્ગાદિપ્રાપ્તિમુખ્યાનિ કાલગ્રસ્તાનિ તાનિ તુ ॥૨૧॥

સ્વર્ગાદિ લોકની પ્રાપ્તિ જેમાં મુખ્ય છે એવાં તે દેવતારાધનનાં ફળો પણ તમોએ જુદાં જુદાં કહ્યાં પરંતુ તે ફળો તો કાળે ગળેલાં અતિતુચ્છ નાશવંત છે એમ પણ તમોએ કહ્યું છે. ॥૨૧॥

નિવૃત્તિધર્મિણાં બ્રહ્માદ્યુપાસ્તેયોગિનાં ગુહ ! ।

જનાદિલોકાપ્તિફલં દ્વિપરાર્ધાન્તનશ્ચસ્મ ॥૨૨॥

હે ગુહ ! નિવૃત્ત ધર્મવાળા યોગી પુરૂષોને બ્રહ્માદિ દેવોના ઉપાસનથી જન તપ સત્ય આ લોકની પ્રાપ્તિરૂપ ફળ જે કહ્યું તે તો દ્વિપરાર્ધને અંતે નાશ થઈ જનારૂં છે. ॥૨૨॥

દુષ્કરાણીહ સંસાધ્ય કર્માણિ પુરુકૃચ્છતઃ ।

ફાયિષ્ણુફલલાભેત્તર્હિ કિં તદુપાર્જનૈઃ ॥૨૩॥

આ લોકમાં દુષ્કર એવાં પ્રવૃત્તિ નિવૃત્તિ કર્મોને મહાકષ્ટ વડે સિદ્ધ કરીને જ્યારે નાશવંત ફળની પ્રાપ્તિ થાય તો તેવાં કર્મ કરવાનું શું પ્રયોજન ? કેવળ વૃથા પરિશ્રમ જ છે. ॥૨૩॥

કાલેન નાશ્યતે યેષાં વપુઃસ્થાનબલાદિકમ્ ।

તેષાં ન રોચતે મહ્યમુપાસાઽત્ર દિવૌકસામ્ ॥૨૪॥

જે દેવોનું શરીર, સ્થાન, બળ એ આદિકનો કાળે નાશ કરાય છે તે દેવતાઓની ઉપાસના આ કર્મભૂમિમાં મને રુચિકર થતી નથી. ॥૨૪॥

યઃ સ્વયં નિર્ભયોઽન્યેષાં ભયહર્તા સનાતનઃ ।

નિત્યધામાઽક્ષયફલપ્રદાતા ભક્તવત્સલઃ ॥૨૫॥

યસ્ય પ્રસાદાત્સર્વેષાં સર્વ એવ મનોસ્થાઃ ।

સિદ્ધયેયુઙ્ગસૈવાત્ર તં દેવં વદ મે ગુહ ! ॥૨૬॥

હે ગુહ ! માટે જે દેવ સ્વયં કાળ માયાદિકના ભયે રહિત હોઈને બીજા શરણાગતના ભયને હરનારા હોય અને જે સનાતન નિત્ય હોય અને જેનું ધામ નિત્ય-કાળશક્તિએ અવિચાલ્ય હોય અને જે અક્ષય ફળને આપનારા હોય તથા ભક્તોને વિષે મહાવત્સલ હોય અને જેના પ્રસાદથી સર્વજનોના સમસ્ત મનોરથો અનાયાસથી સત્વર આજન્મમાં જ સિદ્ધ થાય એવા મહાસમર્થ દેવ મને કહો ॥૨૫-૨૬॥

તદારાધનરીતિં ચ સુકરાં શિષ્ટસંમતામ્ ।

બ્રૂહિ સર્વા વિશેષેણ જિજ્ઞાસામીદમઙ્ગસા ॥૨૭॥

તથા સુખેથી કરી શકાય એવી અને નારદ સનકાદિક શિષ્ટજનોએ સ્વીકારેલી એવી તે દેવની સમગ્ર આરાધન રીતિને વિશેષપણે મને કહો, આ બે પ્રશ્નને હું તત્વથી જાણવા ઈચ્છું છું. ॥૨૭॥

ઇત્યં મહર્ષિણા તેન સંપૃષ્ટો ભગવાન્ ગુહઃ ।

સુપ્રસન્ન ડવાચેદં માનયંસ્તમુદારધીઃ ॥૨૮॥

ઇતિ શ્રીસ્કન્દપુરાણે વિષ્ણુખણ્ડે શ્રીવાસુદેવમાહાત્મ્યે

સાર્વાર્ણપ્રનો નામ પ્રથમોઽધ્યાયઃ ॥૩॥

આ પ્રકારે મહર્ષિ સાવર્ણિએ પુછેલા મહા બુદ્ધિવાળા સમર્થ કાર્તિક સ્વામી બહુ પ્રસન્ન થઈને તે મુનિને માન આપતા થકા આ પ્રમાણે બોલ્યા ॥૨૮॥

ઈતિ શ્રીસ્કન્દપુરાણે વિષ્ણુખંડે શ્રીવાસુદેવમાહાત્મ્યે સાવર્ણિ પ્રશ્નો નામ પ્રથમો અધ્યાયઃ ॥૧॥

૨. આ અધ્યાયમાં આત્યંતિક મોક્ષના સાધન નિરૂપણ પ્રસંગથી “સર્વોપાસ્ય શ્રીકૃષ્ણ વાસુદેવ ભગવાન જ છે” એવો ભીષ્મવચનથી નિર્ણય કર્યો છે. તથા નારદજીને નરનારાયણનું દર્શન થયું તે વર્ણવ્યું છે. (શ્લોક ૩૬)

અધ્યાય ૨

મહાન્તં પ્રઃનવિત્ પ્રઃનં પૃચ્છસિ ત્વમિહાનઘ ! ।

નાસ્યોત્તરં વર્ષશતૈર્વક્તું શક્યં સ્વતર્કતઃ ।

ઋતે દેવપ્રસાદાદ્વૈ બ્રહ્મન્ ! જ્ઞાનિવરૈરપિ ॥૧॥

અધ્યાય ૨ જો

કાર્તિકસ્વામી કહે છે - હે નિષ્પાપ બ્રહ્મન્ સાવર્ણિમુને ! તમારા પ્રશ્નમાં બહુ ગૌરવ રહેલું છે. પ્રશ્ન પુછવામાં પ્રવીણ એવા તમો આ લોકમાં મહાન્ - અવશ્ય જાણવા યોગ્ય ઉત્તર વાળો પ્રશ્ન પુછો છો. આ પ્રશ્નનો પ્રત્યુત્તર દેવ દેવ શ્રી વાસુદેવ ભગવાનના અનુપાધિ અનુગ્રહ વિના તો ભવ બ્રહ્માદિ દેવો કે જે સર્વજ્ઞસદૃશ જ્ઞાનિવરો છે તેઓથી પણ સો વર્ષે કરીને પણ સ્વબુદ્ધિકલ્પિત તર્કયુક્તિઓ વડે તો આપવા સમર્થ થવાય તેમ નથી જ. તો બીજાની તો વાત જ શી કહેવી ? ભગવાનના અનુગ્રહ બળવાળા તો મારા જેવા અલ્પજ્ઞો પણ તમારા પ્રશ્નનો પ્રત્યુત્તર આપવા સમર્થ થઈ શકે છે. ॥૧॥

વાસુદેવપ્રસાદાત્તુ મયા જ્ઞાતં વદામિ તે ।

અનારઘ્યેયં ન તે કિઞ્ચિદ્ધર્મનિષ્ઠાય સન્મતે ! ॥૨॥

હે સન્મતે ! મેં તો શ્રીવાસુદેવ ભગવાનના અનુગ્રહથી તમારા તે પ્રશ્નનો ઉત્તર યથાસ્થિત જાણ્યો છે તે તમને કહું છું. તમો ભાગવત ધર્મનિષ્ઠ અને સન્મતિશાળી છો. આવા તમને ન કહેવા યોગ્ય ગુમ કાંઈ પણ મારે નથી. આ બે ગુણ યોગને લીધે તમો પૂર્ણ અધિકારી

છો. આવા અધિકારીઓ જ ઉત્તરને પણ યથાસ્થિત સમઝી શકે છે. ગુરુઓ ગુણી સ્નેહાસ્પદ શિષ્યને ગુહ્ય પણ કહે છે. તો તમને હું યથાસ્થિત ઉત્તર આપું છું. ॥૨॥

एवमेव हि पप्रच्छ निवृत्ते भारते रणे ।

अजातशत्रुर्नृपतिर्भीष्मं धर्मविदांवरम् ॥૩॥

शयितं शरशय्यायां ध्यानप्राप्ताच्युतेन च ।

प्राप्तमैकात्म्यमव्यग्रं निगमागमपारगम् ॥૪॥

કૌરવ- પાંડવનો સંગ્રામ સમાપ્ત થયા પછી બાણશય્યામાં સુતેલા, ધર્મજ્ઞ જનોમાં શ્રેષ્ઠ, ધ્યાન બળથી હૃદયમાં સ્ફુરીત થએલા ભગવાન શ્રીકૃષ્ણની સાથે એકાત્મતાને પામેલા, માટે જ શસ્ત્રાસ્રના પહારની પ્રબળ પીડા છતાં અવ્યગ્ર મનવાળા અને નિગમ આગમના પારને પામેલા એવા નૈષ્ઠિકેન્દ્ર ભીષ્મપિતામહના પ્રત્યે અજાતશત્રુ યુધિષ્ઠિર રાજાએ તમો પુછો છો તેમ જ પૂર્વે પ્રશ્ન પુછ્યો હતો. ॥૩-૪॥

युधिष्ठिर उवाच

चतुर्षु तात ! वर्णेषु चतुर्ष्वप्याश्रमेषु यः ।

इच्छेच्चतुर्वर्गसिद्धिं देवतां कां यजेत सः ॥૫॥

निर्विघ्नेन च सा सिद्धिः कथं स्यादल्पकालतः ।

कथं चाप्यल्पसुकृती पदवीं महतीमियात् ।

एवं मे संशयं छिन्धि सर्वज्ञस्त्वं पितामह ! ॥૬॥

યુધિષ્ઠિર રાજા પુછે છે- હે તાત ભીષ્મ ! ચાર વર્ણમાં કે ચાર આશ્રમમાં વર્તતો જે કોઈ પણ જન ધર્મ અર્થ કામ અને મોક્ષ આ ચાર પુરુષાર્થને કે હરકોઈ એક પુરુષાર્થને ઈચ્છતો હોય તે કયા દેવનું યજન પૂજન ભજન કરે ? એક તો આ પ્રશ્ન છે. વળી તે ચાર પુરુષાર્થની સિદ્ધિ નિર્વિઘ્નપણે અને વળી લાંબા કાળે નહિ પણ અલ્પ કાળમાં કયા સાધનથી થાય ? આ બીજો પ્રશ્ન છે. વળી અલ્પ પુણ્યવાન જન પણ મહાપુણ્યવાન નારદાદિ જનોને મળતી મોટી પદવીને કયા ઉપાયથી પામે ? આ ત્રીજો પ્રશ્ન છે આ ત્રણ પ્રશ્નરૂપ સંશય છે તેને નિવારણ કરો. હે પિતામહ ! તમો સર્વજ્ઞ છો માટે તમને અવિદિત કાંઈ પણ

નથી. તો તમો જ આ સમસ્ત તત્વાર્થ કહેવાને યોગ્ય છો. ॥૫-દા॥

સ્કન્દ ઉવાચ

एवं धर्मात्मना तेन पृष्ठः शान्तनवो मुने ! ।

किञ्चिज्जहास वीक्ष्यैव श्रीकृष्णमुखपङ्कजम् ॥૭॥

કાર્તિકસ્વામી કહે છે - હે મુને ! આ પ્રકારે ધર્માત્મા યુધિષ્ઠિર રાજાએ પુછેલા શંતનુપુત્ર ભીષ્મપિતામહ, ભગવાન શ્રીકૃષ્ણ કે જે પોતાના ભક્ત ભીષ્મને અવસાન સમયે પોતાનું દર્શન આપવા અને તે દ્વારા ભક્ત યુધિષ્ઠિર રાજાને બોધ અપાવવા તેમની સાથે કુરુક્ષેત્રમાં પધાર્યા હતા. તેમના મુખકમળ સામું જોઈને જ કિંચિત્ હાસમુખવાળા થયા. એટલે સ્વયં શ્રીકૃષ્ણ તથા વ્યાસાદિ મુનિગણોએ પણ બહુ બહુ ઈતિહાસો કહી કહીને “શ્રીકૃષ્ણ પરમ દૈવત છે” એમ વારેવારે બોધ આપેલા, બાળકો, દ્વિજો, સુહૃદો, મિત્રો, કાકાઓ, બ્રાતાઓ, ગુરુઓ, આદિકના મહાદ્રોહથી બહુ ભય પામી ગયેલા, કોટી વર્ષોએ પણ નરકથી મારો મોક્ષ થવાનો નથી એમ માની બેઠેલા, તે પછી કુરુક્ષેત્રમાં શરપંજરમાં પડેલા ભીષ્મના શરણને પામેલા, ફરીથી ભીષ્મપિતામહે પણ “एष वै भगवान् साक्षादाद्यो नारायणः पुमान् । मोहयन् मायया लोकं गूढश्चरति वृष्णिषु ॥ अस्यानुभावं भगवान् वेद गुह्यतमं शिवः । देवर्षिर्नारदः साक्षाद्भगवान् कपिलो नृप ! ॥ यं मन्यसे मातुलेयं प्रियं मित्रं सुहृत्तमम् । अकरोः सचिवं दूतं सौहृदादथ सारथिम् ॥” આ પ્રકારે બોધ આપેલા પણ યુધિષ્ઠિરને ફરીથી તે દિવ્યરૂપ શ્રીકૃષ્ણમાં મનુષ્ય ભાવરૂપ સંશય ઉત્પન્ન થયો જાણવાથી અને ભગવાનની માનુષ્યલીલાનું અનુકરણ જાણવાથી મંદહાસમુખવાળા થયા. ॥૭॥

दृशा संप्रेरितस्तेन नरनारायणोदितम् ।

श्रीवासुदेवमाहात्म्यं पितुः श्रुतमुवाच तम् ॥૮॥

અનંત કોટી બ્રહ્માંડોને સંકલ્પ માત્રમાં સર્જનારા, અક્ષરબ્રહ્મના નિયામક, ભવ બ્રહ્માદિ સર્વકોઈને ગુણકર્માનુસારે ફળ આપનારા, સાક્ષાત્ વસુદેવનંદન એવો હું તે મારા માહાત્મ્યજ્ઞાન વિના મારા

સ્વરૂપનો નિશ્ચળ નિશ્ચય દુર્લભ છે તો તમો તે જ પ્રથમ કહો, આ પ્રકારે તે શ્રીકૃષ્ણે પોતાની દૃષ્ટિથી જ પ્રેરણા કરેલા ભીષ્મપિતામહે નરનારાયણ ભગવાને કહેલું, પિતા આમતમ શંતનુ થકી સાંભળેલું એવું શ્રીવાસુદેવ માહાત્મ્ય યુધિષ્ઠિર રાજા પ્રત્યે કહ્યું ॥૮॥

ततःश्रुत्वा नारदोऽपि कुरुक्षेत्रं गतः पुनः ।

कैलास एत्य तत्राह पितरं मे स चापि माम् ॥૯॥

કુરુક્ષેત્ર કે જે ધર્મક્ષેત્ર હોઈને ભારત સંગ્રામના સ્થાનભૂત હતું તે પ્રત્યે ગએલા નારદ મુનિએ પણ ભીષ્મ થકી પુનઃ સાંભળીને, પાછા કૈલાસમાં આવીને તે શ્રીવાસુદેવ માહાત્મ્ય મારા પિતા શ્રીમહાદેવને કહ્યું, તે મારા પિતાએ મને કહ્યું. “ततः पुनः श्रुत्वा” આ પદથી “જે વાસુદેવ માહાત્મ્ય પૂર્વે નરનારાયણ ઋષિ થકી સાંભળ્યું હતું તે જ ફરીથી નારદજીએ ભીષ્મ થકી સાંભળ્યું” એમ જાણી લેવું ॥૯॥

तत्तेऽहं संप्रवक्ष्यामि निश्छद्म परिपृच्छते ।

महासदसि निर्णीतं मुनिवर्यापसंशयम् ॥૧૦॥

હે મુનિવર્ય ! આ રીતની પરંપરાથી પ્રાપ્ત થયેલું તે આ શ્રીવાસુદેવ માહાત્મ્ય કે જે દેવર્ષિ, બ્રહ્મર્ષિ, રાજર્ષિ આદિકની મહાસભામાં નિર્ણીત થયેલું, માટે જ સંશય રહિત છે તે નિષ્કપટપણે પુછતા તમને હું હવે કહું છું. ॥૧૦॥

वासुदेवः परंब्रह्म श्रीकृष्णः पुरुषोत्तमः ।

देवोऽकामैः सकामै पूज्यो मुक्तैर्नरैरपि ॥૧૧॥

પ્રથમ સર્વોપાસ્ય દેવને કહે છે- જે વાસુદેવ “ईशा वास्यमिदं सर्वं” ‘सर्वत्रासौ समस्तं च वसत्यत्रेति वै यतः । ततः स वासुदेवेति विद्मद्भिः परिपठ्यते’ ॥ सर्वाणि तत्र भूतानि वसन्ति परमात्मनि । भूतेषु च स सर्वात्मा वासुदेवस्ततः स्मृतः ॥” ઈત્યાદિ શ્રુતિ સ્મૃતિઓમાં સમસ્ત વિશ્વને પોતા વિષે વાસે છે. અને તે પોતે સર્જેલા વિશ્વમાં સર્વાન્તર્યામી પણે વસે છે. માટે “वासु” અને સૃષ્ટિ, સ્થિતિ, લય વડે વિહાર કરે છે માટે “देव” મળીને વાસુદેવ સાર્થક નામથી

વર્ણવ્યા છે. અથવા “વસુદેવાપત્યતશ્ચ વાસુદેવઃ પ્રકીર્તિતઃ” આ નિરૂક્તિને અનુસારે વસુદેવના પુત્ર હોવાથી વાસુદેવ નામથી કહ્યા છે. જે પરંબ્રહ્મ “નારાયણઃ પરંબ્રહ્મ અક્ષરાત્પરતઃ પરઃ ક્ષરાક્ષરેભ્યશ્ચ પરસ્ત્વં બ્રહ્મ પરમં હરે ! પરંબ્રહ્મ પરં ધામ શ્રુત્વા કૃષ્ણં પરંબ્રહ્મ” ઇત્યાદિ શ્રુતિ, સ્મૃતિઓમાં અક્ષરબ્રહ્માદિ સર્વની અપેક્ષાએ નિરવધિ કલ્યાણતમ સ્વરૂપરૂપ ગુણ વિભૂતિ આદિક વડે મોટાઈરૂપ ગુણ યોગને લીધે પરતર પણે પ્રતિપાદન કરેલા હોવાથી સાર્થક પરંબ્રહ્મ નામથી કહ્યા છે. જે પુરૂષોત્તમ “સ ઉત્તમઃ પુરુષઃ દ્વાવિમૌ પુરુષૌ લોકે ક્ષસ્થાક્ષર એવ ચ । ક્ષર સર્વાણિ ભૂતાનિ કૂટસ્થોક્ષર ઉચ્યતે ॥ ઉત્તમઃ પુરુષસ્ત્વન્યઃ પરમાત્મેત્યુદાહૃતઃ । યો લોકત્રયમાવિશ્ય વિભર્ત્યવ્યય ઈશ્વરઃ ॥ યસ્માક્ષરમતીતોહમક્ષરાદપિ ચોત્તમઃ અતોહસ્મિ લોકે વેદે ચ પ્રથિતઃ પુરુષોત્તમઃ ॥” ઇત્યાદિ શ્રુતિસ્મૃતિઓમાં બદ્ધ મુક્તાદિ સર્વ પુરૂષોની અપેક્ષાએ નિરતિશય ઉત્કૃષ્ટતારૂપ ગુણ યોગને લીધે અન્વર્થ પુરૂષોત્તમ નામથી કહ્યા છે. જે શ્રીકૃષ્ણ શ્રીરાધા કે લક્ષ્મીએ યુક્ત હોઈને “કૃષિર્ભૂવાચકઃ શબ્દો ગણશ્ચ નિર્વૃત્તિવાચકઃ । તયૌરેક્યં પરં બ્રહ્મ કૃષ્ણ ઇત્યભિધીયતે ॥” આ નિરૂક્તિ વચનને અનુસારે અનવધિ આનંદગુણ યોગને લીધે અન્વર્થ શ્રીકૃષ્ણ નામથી કહ્યા છે. આવા દિવ્ય મંગળ નામોથી કહેલા જે એક દેવ છે તે સકામ, નિષ્કામ સર્વ કોઈ નરોએ તથા બ્રહ્મભાવાપન્ન મુક્તોએ સદા ઉપાસ્ય છે. “અકામઃ સર્વકામો વા મોક્ષકામ ઉદારધીઃ । તીવ્રેણ ભક્તિયોગેન યજેત પુરુષં પરમ્ ॥” એમ ભાગવતમાં કહ્યું છે. “સકામૈર્નિષ્કામૈરપિ સુરનૈઃ સેવ્યચરણમ્” એમ સત્સંગીજીવનમાં કહ્યું છે. ॥૧૧॥

દ્વિજાતીનાં ચાશ્રમાણાં સ્ત્રીશૂદ્રાદે સર્વથા ।

સ્વસ્વધર્મૈરેષ એવ તોષણીયોઽસ્તિ ભક્તિતઃ ॥૧૨॥

દ્વિજાતિશબ્દવાચ્ય ત્રૈવર્ણિકો, આશ્રમીઓ અને સ્ત્રી શૂદ્રાદિ સર્વ કોઈએ પણ પોતપોતાના વર્ણાશ્રમવિહિત ધર્મોએ સહિત જ ભક્તિ વડે આ શ્રીકૃષ્ણ જ સર્વથા સંતોષણીય છે, જે જન ભક્તિને ત્યજીને કેવળ

સ્વધર્મવડે જ ભગવાનને પ્રસન્ન કરવા ઇચ્છે છે તે કટિમાં તુંબડાં બાંધીને સાગર તરવા ઇચ્છે એવો જાણવો. જે જન સ્વધર્મને પણ ત્યજીને ભક્તિથી જ ભગવાનને પ્રસન્ન કરવા ઇચ્છે છે તે પણ મસ્તકે પાષાણ મુકીને સમુદ્રને તરવા ઇચ્છે એવો જાણવો. માટે ધર્મભક્તિનું સાહિત્ય જ કહેવા ઇચ્છ્યું છે. તેથી સ્વધર્મ માત્રથી કે કેવળ ભક્તિથી પણ પ્રસન્ન કરવા યોગ્ય નથી કિંતુ સ્વધર્મસમેત ભક્તિથી જ ભગવાન પ્રસન્ન કરવા યોગ્ય છે. આ અર્થ નારદીય પુરાણમાં “યઃ સ્વધર્મ પરિત્યજ્ય ભક્તિમાત્રેણ જીવતિ । ન તસ્ય તુષ્યતે વિષ્ણુરાચારાતુષ્યતે હરિઃ ॥ સર્વાગમાનામાચારઃ પ્રથમઃ પરિકલ્પતે । આચારપ્રભવો ધર્મો ધર્મસ્ય પ્રભુરચ્યુતઃ ॥ તસ્માત્કાર્યા હરેર્ભક્તિઃ સ્વધર્મસ્યાવિરોધિની ॥” આ વચનથી તથા મત્સ્ય પુરાણમાં “સ્વધર્મહીના ભક્તિશ્ચ પ્રાકૃતૈવ પ્રકીર્તિતા । તસ્માત્ધર્મપરો ભૂત્વા પૂજયસ્વ જનાર્દનમ્ ॥” આ વચનથી વર્ણવ્યો છે. આ બધો અર્થ “ધર્મેણ રહિતા કૃષ્ણભક્તિઃ કાર્યા ન સર્વથા । ધર્મેણ સહિતા કૃષ્ણભક્તિઃ કાર્યેતિ તદ્રહઃ” આ શિક્ષાપત્રી શ્લોકની ટીકામાં સપ્રમાણ સવિસ્તર વર્ણવ્યો છે. ॥૧૨॥

તસ્માત્કર્માશ્ચિલમપિ દૈવં પિત્ર્યં ચ સર્વદા ।

તત્સ્રીત્યા એવ કર્તવ્યં વેદોક્તં ચ યથોચિતમ્ ॥૧૩॥

ભગવાન સ્વધર્મ સહિત ભક્તિ વડે જ સંતોષણીય હોવાથી વેદોક્ત યથોચિત દૈવ પિત્ર્ય સમગ્ર પણ કર્મ સર્વદા તે શ્રીકૃષ્ણની પ્રસન્નતા માટે જ જનોએ કરવું. વેદવિહિત સમગ્ર કર્મ કરવું અને તેમાં ભગવાનની પ્રસન્નતા સિવાય બીજા કોઈની ઇચ્છા ન રાખવી એટલું તાત્પર્ય છે. ॥૧૩॥

સુખાપ્તયે નૃભિર્યદ્યત્કર્માત્ર ક્રિયતે શુભમ્ ।

અપિ સ્વનુષ્ટિતં તચ્ચેત્કૃષ્ણસંબન્ધવર્જિતમ્ ।

તદા ક્ષયિષ્ણવલ્પફલં જ્ઞેયં તચ્ચ ગુણાત્મકમ્ ॥૧૪॥

આ લોકમાં મનુષ્યો મનોભીષ્ટ સુખફળની પ્રાપ્તિ માટે જે જે શુભ કર્મ કરે છે તે ભલે સારી રીતે શાસ્ત્રવિધિને અનુસારે અનુષ્ઠાન કર્યું હોય પણ જો તે કૃષ્ણસંબંધ જે તેમની પ્રસન્નતા વિધિયોગવાળો છે

તેણે વર્જીત હોય તો તે શુભ કર્મ માયિક ત્રિગુણાત્મક હોઈને (બંધકહોઈને) નશ્વર અને વળી અલ્પ ફળવાળું સમઝવું. ॥૧૪॥

ફલવૈગુણ્યકૃત્તચ્ચાશુભદેશાદિયોગતઃ ।

બહુવિધ્નં ચ તન્નૃણાં નૈવ વાચ્છિતસિદ્ધિદમ્ ॥૧૫॥

એટલું જ નહિ પણ તે ભગવત્સંબંધે વર્જીત શુભ કર્મ, અશુભ દેશકાળાદિક આઠના સંબંધથી ફળની વિગુણતાને એટલે જ ઈષ્ટિત ફળને ઉદ્દેશીને શુભ કર્મ કર્યું હોય તે નહિ થતાં ઉલટી અનીષ્ટિત ફળની પ્રાપ્તિને કરનારું, (જેમ ઈન્દ્રને હણવા માટે ઉત્પન્ન કરેલો વૃત્રાસુરને ઈન્દ્રે જ હણી નાખ્યો એમ) માટે જ બહુ વિધનવાળું થાય છે. માટે મનુષ્યોને તેવું કર્મ વાંછિત ફળને આપનારું ન જ થાય ॥૧૫॥

કર્મૈતદેવ શ્રીકૃષ્ણપ્રીણનાય ક્રિયતે ચેત્ ।

તત્સંબન્ધેન તર્હૈતદ્ભવેત્સર્વં હિ નિર્ગુણમ્ ॥૧૬॥

આનું આજ શુભ કર્મ જો ભગવાનની પ્રસન્નતાના ઉદ્દેશથી કરવામાં આવે તો કર્મમાં આવેલા ભગવત્સંબંધને લીધે તે દેવ પિત્ર્યાદિ તથા સાંખ્યયોગાદિ સમગ્ર પણ સત્કર્મ તત્કાળ નિર્ગુણ અબંધક થઈને ગુણાતીત ભગવદ્રામ સુખરૂપ નિત્યફળને આપનારું થાય છે. જેમ ઋષભદેવના પુત્ર ભરતજીએ યજ્ઞમાં આરાધનીય સૂર્યાદિ દેવોની ભગવાનના ચક્ષુઆદિક અંગમાં ભાવના કરી હતી તેમ ભાવના કરવી તેને કર્મમાં ભગવત્સંબંધ કહે છે, એટલે દેવ પિત્ર્યાદિ કર્મમાં આરાધનીય દેવોને ભગવાનના અંગ તરીકે (પણ સ્વતંત્રપણે નહી) સમઝવાથી સર્વમાં ભગવાનનો સંબંધ આવે છે. ॥૧૬॥

સ્વવાચ્છિતાદપ્યધિકં દદાતિ ફલમક્ષયમ્ ।

અસદેશાદિસમ્બન્ધાત્તદ્વૈગુણ્યં ભવેન્ન ચ ॥૧૭॥

વળી તે ભગવત્સંબંધવાળું સત્કર્મ સ્વવાંછિતથકી પણ અધિક અને વળી અક્ષય ફળને આપે છે. અને વળી અશુભ દેશકાળાદિકના યોગને લીધે પણ વિપરીત ફળને આપનારું થતું નથી. ॥૧૭॥

વિધનસ્તુ કોઽપિ બ્રહ્મર્ષે ! પ્રતાપાચ્ચક્રપાણિનઃ ।

તસ્મિન્ન પ્રભવેત્ ક્વાપિ તત્સ્યાદીષ્ટિત સિદ્ધિદમ્ ॥૧૮॥

હે બ્રહ્મર્ષે ! તે ભગવદારાધનરૂપ કર્મમાં ભક્તરક્ષણાર્થે હસ્તમાં સુદર્શન ચક્રને ધારી રહેલા ભગવાનના પ્રતાપને લીધે કોઈ પણ અશુભ દેશકાળાદિક અંતરાય તો ક્યારેય પણ પોતાનું બળ બતાવવા સમર્થ થતા નથી. એટલે તેનો વિનાશ કે અન્યથાપણું કરી શકતો નથી. અને વળી તે કર્મ ઈષ્ટિત સિદ્ધિને આપનારું થાય છે. ॥૧૮॥

યદ્યપ્યલ્પં સ્વસુકૃતં તથાપિ પરમાત્મનઃ ।

સાક્ષાત્સમ્બન્ધતો બ્રહ્મન્ ! ભવત્યેવ મહત્તરમ્ ॥૧૯॥

હે બ્રહ્મન્ ! પોતે કરેલું ભગવદારાધનરૂપ સત્કર્મ યદ્યપિ અલ્પ હોય તથાપિ સાક્ષાત્ નરનાટ્યધારી પરમાત્માના સંબંધથી મહા ફળને આપનારું થાય છે. ॥૧૯॥

યથા સ્ફુલિઙ્માત્રોઽપિ વનકાષ્ઠૌઘયોગતઃ ।

અનિવાર્યો ભવેદ્વાવસ્તથૈતદ્ધરિયોગતઃ ॥૨૦॥

આ અર્થને દૃષ્ટાંતથી સ્પષ્ટ કરે છે- જેમ દાવાનળ પ્રથમ સ્ફુલિંગ-માત્ર-કણિકામાત્ર હોય પણ વનવર્તી કાષ્ટસમુહના યોગને લીધે વૃષ્ટ્યાદિવડે પણ અનિવાર્ય મહાન થાય છે. તેમ આ અલ્પ પણ સુકૃત ભગવાન શ્રીહરિના સાક્ષાત્ સંબંધને લીધે મહત્તર અને અંતરાયોએ અનિવાર્ય થાય છે. આ અર્થ દ્રૌપદી સમર્પિત શાકાન્નભક્ષણમાં અને શ્રીદામ સમર્પિત તાંદુળભક્ષણ આદિકમાં પ્રસિદ્ધ છે. અલ્પપણ સત્કર્મ ભગવાનના સંબંધને લીધે મહાફળને આપનારું થયું છે. ॥૨૦॥

પ્રવૃત્તે વા નિવૃત્તે વા તસ્માદ્ધર્મે સ્થિતૈર્નરૈઃ ।

ઉપાસ્તવ્યો વાસુદેવસ્તત્સમ્યક્ સિદ્ધિમીપ્સુભિઃ ॥૨૧॥

માટે પ્રવૃત્ત કે નિવૃત્ત ધર્મમાં રહેલા અને તેના તેના યથાર્થ ફળને ઈચ્છતા સર્વ કોઈ નરોએ વાસુદેવ ભગવાનની ઉપાસના કરવી, આ બધો અર્થ “આમયો યેન ભૂતાનાં જાયતે યશ્ચ સુવ્રત ! । તદેવ હ્યામયં દ્રવ્યં ન પુનાતિ ચિકિત્સિતમ્ ॥ એવં નૃણાં ક્રિયાયોગાઃ સર્વે સંસૃતિહેતવઃ । ત એવાત્મવિનાશાય કલ્પન્તે કલ્પિતાઃ પરે ॥” આ ભાગવત વચનને પ્રમાણપણે પરિગ્રહીને શ્રીહરિએ સવિસ્તર વર્ણવ્યો છે, તથા ગીતામાં “નેહાભિક્રમનાશોઽસ્તિ પ્રત્યવાયો ન વિદ્યતે । સ્વલ્પમપ્યસ્ય ધર્મસ્ય

ત્રાયતે મહતો ભયાત્” ઇત્યાદિ વચનો વડે વર્ણવ્યો છે. ॥૨૧॥

અત્રાપ્યુદાહરન્તીમમિતિહાસં પુરાતનમ્ ।

નારદસ્ય ચ સંવાદમૃષેનારાયણસ્ય ચ ॥૨૨॥

આ વર્ણાશ્રમોચિત સ્વધર્મમાં રહીને વાસુદેવની ઉપાસના કરવારૂપ બાબતમાં પણ પુરાતન આ એક ઇતિહાસને ઋષિઓ કહે છે. જેમાં નારદ ઋષિ અને નારાયણ ઋષિનો સંવાદ છે. એટલે તેમનું શ્રોતા વક્તાપણું છે. ॥૨૨॥

યો વાસુદેવો ભગવાન્નિત્યં બ્રહ્મપુરે સ્થિતઃ ।

દાક્ષાયણ્યામાવિરાસીદ્ધર્માલ્લોકહિતાય સઃ ॥૨૩॥

જે વાસુદેવ પરબ્રહ્મ ભગવાન બ્રહ્મપુર ધામમાં નિત્ય નિવાસ કરી રહ્યા છે તે જ સમસ્ત લોકના આત્યંતિક હિત માટે ધર્મ પ્રજાપતિ થકી બ્રહ્મપુત્ર દક્ષ પ્રજાપતિની પુત્રી મૂર્તિમાં પ્રગટ થયા હતા. ॥૨૩॥

કૃતે યુગે દ્વિજવર ! પુરા સ્વાયમ્ભુવાન્તરે ।

નરો નારાયણેતિ દ્વિરુપઃ પ્રાદુરાસ સઃ ॥૨૪॥

તેમના પાદુભાવ કાળને કહે છે - હે દ્વિજવર ! પ્રથમનો જે સ્વાયંભુવ મનવંતર તેમાં વર્તતા સત્યયુગમાં નારાયણ અને નર એવા બે રૂપે પ્રગટ થયા હતા. “જ્યેષ્ઠો નારાયણસ્ત્ર નસ્તસ્યાનુજઃસ્મૃતઃ” આ વચનને અનુસારે નારાયણને મોટા ભાઈ જાણવા અને નરને નાના ભાઈ જાણવા. ॥૨૪॥

ધર્માશ્રમાત્તપસ્તપ્તું ક્ષેમાયૈવ નૃણાં ભુવિ ।

નરનારાયણૌ તૌ ચ બદર્યાશ્રમમીયતુઃ ॥૨૫॥

પ્રગટ થયેલા તે નરનારાયણ ભગવાન ભરતખંડમાં વર્તતા નરોના ક્ષેમ માટે જ તપ કરવા માટે ધર્માશ્રમ થકી બદ્રિકાશ્રમમાં આવી રહ્યા.

તત્રાઘૌ લોકનાથૌ તૌ કૃશૌ ધમનિસન્તતૌ ।

તેપાતે તેજસા સ્વેન દુર્નિરીક્ષ્યૌ સુરૈરપિ ॥૨૬॥

તે આશ્રમમાં સર્વ જગતના કારણભૂત, લોકોના નાથ રક્ષક, કૃશ મૂર્તિ જેમની છે. માટે જ ઉઘાડી નાડીઓથી વ્યાખ, પોતાના સાહજીક

તેજને લીધે દેવોએ પણ ભગવત્પ્રસાદ વિના દુર્દશ્ય એવા તે નરનારાયણ ઋષિ તપશ્ચર્યા પરાયણ થયા. ॥૨૬॥

યસ્ય પ્રસાદં કુર્વાતે સ વૈ તૌ દ્રષ્ટુમર્હતિ ।

શક્યન્તે નાન્યથા દ્રષ્ટુમપિ તદ્ધામવાસિનઃ ॥૨૭॥

તેઓ તેની ઉપર અનુગ્રહ કરે તેજ જન તેમને જોવા માટે યોગ્ય થાય. તેમના અનુગ્રહ વિના તો તે ધામનાવાસી ઋષિઓને પણ દેવાદિકોએ પણ સ્વતંત્રપણે જોવા સમર્થ થવાતું નથી તો સ્વયં નરનારાયણને જોવા માટે સમર્થ ન થવાય એમાં તો કહેવું જ શું ? ॥૨૭॥

એકદા નારદો યોગી તાભ્યામેવ દિદૃક્ષિતઃ ।

અન્તરાત્મતયા ચાન્તર્હૃદયેઽપિ પ્રચોદિતઃ ॥૨૮॥

મેરોર્મહાગિરેઃ શ્રૃઙ્ગાત્સઘો ગગનવર્ત્મના ।

તં દેશમાગમદ્ બ્રહ્મન્ ! બદર્યાશ્રમસંજ્ઞિતમ્ ॥૨૯॥

હે બ્રહ્મન્ ! એક સમયે નરનારાયણે બહાર જોવા ઇચ્છેલા અને વળી તેમના મનમાં પણ અંતર્યામીરૂપે પ્રેરણા કરેલા એવા યોગી નારદમુનિ તત્ક્ષણ મહાગિરિ મેરુના શિખર થકી આકાશ માર્ગે કરીને જેમાં નરનારાયણ ઋષિ રહ્યા છે એવા બદર્યાશ્રમ સંજ્ઞિત દેશમાં આવ્યા ॥૨૮-૨૯॥

તયોરાકિવેલાયામાગતસ્ત્ર સ દુતમ્ ।

આઘ્યાશ્રમક્રિયાસત્કૌ તૌ દદર્શ ચ દૂસ્તઃ ॥૩૦॥

બદ્રિકાશ્રમમાં બદ્રીપતિ નરનારાયણને સંધ્યાવંદનાદિ આહ્નિક વિધિ કરવાની વેળામાં એકદમ આવેલા નારદ મુનિએ આઘ્યાશ્રમ જે બ્રહ્મચર્યાશ્રમ તેને ઉચિત ક્રિયા જે સ્વધર્મ તેમાં તત્પર એવા નરનારાયણનાં દૂરથી દર્શન કર્યાં. ॥૩૦॥

દૃષ્ટ્વૈવૈશ્વરચર્યા તાં તસ્ય કૌતૂહલં ત્વભૂત્ ।

અહો !! એતૌ જગત્પૂજ્યાવીશ્વરૌ સર્વદેહિનામ્ ।

એતૌ હિ પરમં બ્રહ્મ કાઙનયોરાકિક્રિયા ॥૩૧॥

દર્શન કરતાં સંધ્યાવંદનાદિ નિત્યકર્માચરણરૂપ પરમેશ્વરચર્યાને જોઈને જ આ મુનિના મનમાં મોટું કૌતૂહલ આશ્ચર્ય ઉપજ્યું (તે કહે છે) અહો!! આતો આખા જગતે પૂજા કરવા લાયક, સર્વ દેહિઓના નિયામક અને સ્વયં પરંબ્રહ્મ તેમના અવતારભૂત નિશ્ચયથી છે, તો એમને આવી કર્મ પરવશ પ્રાકૃત પ્રાણીની પેઠે આહ્લિક ક્રિયા કરવી કેમ ઘટે? ન જ ઘટે. જે સમગ્ર બ્રહ્માંડપૂજ્ય છે તેમને અન્યનું પૂજન, જે સર્વેશ્વર છે તેમને યમનિયમાદિકને પરતંત્રપણું અને જે પરબ્રહ્મ છે તેમને નિત્ય કર્મમાં અતિશય આદર આતો અતિશય આશ્ચર્યવત્ છે. ॥૩૧॥

પિતરૌ સર્વભૂતાનાં દૈવતાનાં ચ દૈવતમ્ ।

કાં દેવતાં તુ યજતઃ પિતૃન્વૈ તૌ મહામતી ॥૩૨॥

આતો સમસ્ત જગતના માતા-પિતા, દેવોના પરમ દેવ અને મહામતિમાનું છે તે કયા દેવનું અથવા કયા પિત્રીનું પૂજન કરતા હશે. 1૩૨

इति सञ्चिन्त्य मनसा भक्तो नारायणस्य सः ।

तत्समीपमुपेत्याથ तस्थौ नत्वा कृताञ्जलिः ॥૩૩॥

નારાયણના પરમભક્ત નારદ મુનિ આ પ્રકારનો મનમાં આશ્ચર્ય સાથે વિચાર કરીને પછી તેમની સમીપે જઈને સાષ્ટાંગપ્રણામ કરીને બે હાથ જોડીને ઉભા રહ્યા. ॥૩૩॥

कृते दैवे च पित्र्ये च ततस्ताभ्यां निरीक्षितः ।

पूजितैव विधिना शास्त्रदृष्टेन सोऽनघ! ॥૩૪॥

હે નિષ્પાપ સાવર્ણિ મુને ! શ્રી નરનારાયણ ભગવાને દેવસંબંધી સંધ્યાજપાદિ અને પિતૃસંબંધી તર્પણાદિ વિધિ કરી પરવારતાં નારદ મુનિને જોયા અને પછી શાસ્ત્રોક્ત વિધિ પ્રમાણે તેમની સારી પૂજા કરી. ॥૩૪॥

तं दृष्ट्वा महदार्यमपूर्वं विधिविस्तरम् ।

उपोपविष्टः सुप्रीतो नारदोऽभूच्च विस्मितः ॥૩૫॥

અતિશય આશ્ચર્યરૂપ અદૃષ્ટપૂર્વ એવા તે વિધિ વિસ્તારને જોઈને નારદઋષિ અત્યંત પ્રસન્ન થયા અને સમીપે બેસીને બહુ વિસ્મય પામ્યા ॥૩૫॥

नारायणं सन्निरिक्ष्य प्रयतेनान्तरात्मना ।

नमस्कृत्य च तं देवमिदं वचनमब्रवीत् ॥૩૬॥

इति श्रीस्कन्दपुराणे विष्णुखण्डे श्रीवासुदेवमाहात्म्ये

आत्यंतिक श्रेयः साधननिरूपणनामा द्वितीयोऽध्यायः ॥૨॥

વિસ્મય પામેલા નારદમુનિ પોતાના પ્રિયતમ નારાયણદેવને પ્રયત્નપૂર્વક અંતરાત્માથી નિહાળીને એટલે જેવા બહાર જોયા છે તેવા તેમને હૃદયમાં ધારીને, નમસ્કાર કરીને આવું વચન બોલ્યા. ॥૩૬॥

ઈતિ શ્રીસ્કન્દપુરાણે વિષ્ણુખંડે શ્રીવાસુદેવમાહાત્મ્યે આત્યંતિક

શ્રેયઃ સાધનનિરૂપણ નામા દ્વિતીયો અધ્યાયઃ ॥૨॥

૩. આ અધ્યાયમાં અન્ય દેવના ઉપાસનનો નિષેધ કરવા પૂર્વક એક ભગવાન વાસુદેવનું જ ઉપાસન કરવાનું કહ્યું છે. (શ્લોક ૪૨)

નારદ ડવાચ

वेदेषु सपुराणेषु साङ्गोपाङ्गेषु गीयसे ।

त्वमेव शाश्वतो धाता नियन्ताऽमृतमच्युत ! ।

त्वं विधाता च सततं त्वयि सर्वमिदं जगत् ॥૩७॥

અધ્યાય ૩ જો.

નારદમુનિ કહે છે - હે અચ્યુત ! (“શાશ્વતં શિવમચ્યુતં” આ શ્રુતિને અનુસારે સ્વરૂપ - સ્વભાવાદિકથી કદાપિ પ્રચ્યુતિ નહિ પામનારા. અથવા “યસ્માન્ન ચ્યુતપૂર્વોઽહમચ્યુતસ્તેન કર્મણા તસ્યાહં ન પ્રણશ્યામિ ન ત્યજેયં કથજ્ચન” આ વચનને અનુસારે આશ્રિત રક્ષણવ્રત થકી ક્યારેય ચ્યુત નહિ થનારા. અથવા - ષડ્ભાવવિકારે રહિત એવા) ચાર વેદો, તેના શિક્ષાદિ અંગો, ભારત પંચરાત્ર રામાયણ આદિક ઉપાંગો, પુરાણો, ઉપપુરાણો, ઈત્યાદિ સમગ્ર શાસ્ત્રોમાં તમો એક જ અનેક પ્રકારે ગાન કરાઓ છો. કેવી રીતે તો શાશ્વત - અનાદિ સિદ્ધપણે, ધાતા સર્વ જગતના આદિકર્તાપણે, નિયંતા - સર્વના અંતઃપ્રવિષ્ટ નિયામકપણે, અમૃત- જરામરણ નિવારણપૂર્વક મોક્ષપ્રદપણે, વિધાતા- બ્રહ્માદિરૂપે જગદુત્પત્યાદિકના કર્તાપણે, તમો

એક જ નિરંતર વર્ણન કરાઓ છો. આ ચેતનાચેતનાત્મક સમસ્ત જગત સર્વાર્તામી તમારે આધારે રહ્યું છે. તમો સર્વના આધાર છો. સર્વે વેદા યત્પદમામનન્તિ । સર્વે વેદા યત્રેકં ભવન્તિ । વેદૈશ્ચ સર્વેરહમેવ વેદ્યઃ । વાસુદેવપરા વેદાઃ । વેદે રામાયણે ચૈવ ભારતે ભસ્તર્ષભ ! આદૌ મધ્યે તથા ચાન્તે વિષ્ણુઃ સર્વત્ર ગીયતે અન્તઃ પ્રવિષ્ટઃ શાસ્તા જનાનાં સર્વાત્મા । અન્તર્યામ્યમૃતઃ। ઇષ ધાતા વિધાતા ચ સર્વેષાં પ્રાણિનાં પ્રભુઃ। મયિ સર્વમિદં પ્રોતં સૂત્રે મણિગણા ઇવ । વિષ્ણોઃ સકાશાદુદ્ભૂતં જગત્ત્રૈવ ચ સ્થિતમ્ । સ્થિતિસંયમ-કર્તાઽસૌ જગતોઽસ્ય જગચ્ચ સઃ ઇત્યાદિ શાસ્ત્ર વચનોમાં આ અર્થ અનુવર્ણવ્યો છે. ॥૧॥

ચત્વારો હ્યાશ્રમા દેવ ! સર્વે સર્વા કર્મભિઃ ।

યજન્તે ત્વામહરહર્નાનામૂર્તિસમાસ્થિતમ્ ॥૨॥

હે દેવ ! (દિવ્ય દ્યુતિમાનુ-કાંતિવાળા) ચાર આશ્રમો અને ચાર વર્ણોમાં વર્તતા સર્વ જનો, ભવ બ્રહ્મા ઇન્દ્ર આદિક અનેક રૂપે રહેલા એક આપને જ વર્ણાશ્રમોચિત પોતપોતાનાં કર્મો વડે આરાધે છે. આ અર્થ “સર્વકર્મણા તમભ્યર્ચ્ય । સ્વે સ્વે કર્મણ્યભિરતઃ” આ ગીતાવચનથી કહ્યો છે. ॥૨॥

પિતા માતા ચ સર્વસ્ય દૈવતં ત્વં હિ શાશ્વતમ્ ।

કં ત્વં ચ યજસે દેવં પિતરં વા ન વિદ્મહે ॥૩॥

સમસ્ત જગતના માતા પિતા તમો એક જ છો અને વળી દેવતાઓના તથા પિત્રીઓના પણ અનાદિસિદ્ધ પરમ દેવ તમો જ છો. “તમીશ્વરાણાં પરમં મહેશ્વરં તં દૈવતાનાં પરમં ચ દૈવતમ્ । પિતાહમસ્ય જગતો માતા ધાતા પિતામહઃ” આ શ્રુતિસ્મૃતિમાં આ અર્થ વર્ણવ્યો છે. આવા પરંબ્રહ્મ પરમાત્મા સર્વેશ્વર તમો કયા દેવનું કે પિત્રીનું યજન કરો છો તેને હું જાણી શકતો નથી. ॥૩॥

શ્રીનારાયણ ઉવાચ

નૈતદ્રહસ્યં વક્તવ્યમાત્મગુહ્યમથાપિ તે ।

મયિ ભક્તિમતે બ્રહ્મનુ! પ્રવક્ષ્યામિ યથાતથમ્ ॥૪॥

આરીતે નારદ મુનિએ સંશય પ્રતિ પુછેલા સ્વયં શ્રીનારાયણ

કૃપાથી સાક્ષાત્ બોલ્યા- હે બ્રહ્મનુ ! જે તમોએ પુછ્યું તે રહસ્ય ગુહ્ય હોવાથી કહેવા યોગ્ય નથી તથાપિ મારે વિષે અનન્ય ભક્તિ નિષ્ઠવાળા તમને યથાસ્થિત કહું છું ભક્તિવાળાને જ રહસ્ય કહી શકાય. ॥૪॥

સત્યં જ્ઞાનમનન્તં યો બ્રહ્મેતિ શ્રુતિર્વિણ્ણિતઃ ।

ત્રિગુણવ્યતિરિક્ત પુરુષો દિવ્યવિગ્રહઃ ॥૫॥

મહાપુરુષ ઇત્યુક્તો વાસુદેવ યઃ પ્રભુ ।

નારાયણ ઋષિર્વિષ્ણુઃ કૃષ્ણ ભગવાનિતિ ॥૬॥

જે “સત્યં જ્ઞાનમનન્તં બ્રહ્મ” આ શ્રુતિએ સત્ય, જ્ઞાન, અનંતસ્વરૂપપણે અનુવર્ણવ્યા છે. જે “નિર્ગુણં નિરજ્જનઃ। યત્ર ત્રિસર્ગો મૃષા । સત્ત્વાદયો ન સન્તીશે યત્ર ચ પ્રાકૃતા ગુણાઃ” આમાં કહ્યા પ્રમાણે માધિક ત્રિગુણ થકી વ્યતિરિક્ત - વિલક્ષણ માયા ગુણાતીત છે. જે “પૂર્વમેવાહમિહાસમિતિ તત્પુરુષસ્ય પુરુષત્વં” આ શ્રુતિએ પૂર્વસિદ્ધ ગુણયોગને લીધે અથવા- “પૂરણાત્સાદનાચ્ચૈવ તતોઽસૌ પુરુષો મતઃ” આ વચનને અનુસારે ભક્તકામોને પુરવારૂપ અને ભક્તવિરોધીને હણવારૂપ ગુણયોગને લીધે અથવા- “સ યત્પૂર્વોઽસ્માત્સર્વસ્માત્સર્વાન્યાપ્મન ઔષત્તસ્માત્પુરુષઃ” આ શ્રુતિને અનુસારે ભક્તોના સર્વ પાપોને બાળવારૂપ ગુણયોગને લીધે અથવા- “આત્મા વેદમગ્ર આસીત્પુરુષવિદ્યઃ” આ શ્રુતિને અનુસારે પુરુષાકાર યોગને લીધે પુરુષ શબ્દથી કહ્યા છે. આવા ગુણયોગને લીધે જ “પુરુષ એવંદં સર્વં । સહસ્રશીર્ષા પુરુષઃ । પુરુષાન્ન પરં કિઞ્ચિત્ । પરાત્પરં પુરુષમુપૈતિ દિવ્યં । ભગવાનિતિ શબ્દોઽયં તથા પુરુષ ઇત્યપિ । નિરુપાધી ચ વર્તેતે વાસુદેવે સનાતને” ઇત્યાદિ શ્રુતિ સ્મૃતિઓ પરંબ્રહ્મ પરમાત્માને પુરુષ શબ્દથી નિરૂપણ કરે છે. જે “વેદાહમેતં પુરુષં મહાન્તં આદિત્યવર્ણ તમસઃ પરસ્તાત્ । ‘તત્તે રૂપં કલ્યાણતમં પશ્યામિ’ યદા પશ્યઃ પશ્યતે રુક્મવર્ણ” ‘ય ઇષોઽન્તરાદિત્યે હિરણ્મયઃ પુરુષો દૃશ્યતે’ ‘તસ્યૈષ આત્મા વિવૃણુતે તનૂં સ્વામ્’ ‘પરમાત્મા વાસુદેવો ભગવાન્ દિવ્યવિગ્રહઃ’ ઇત્યાદિ શ્રુતિ સ્મૃતિએ દિવ્યવિગ્રહ- પર, વ્યૂહ, વિભવાદિ સર્વ

અવસ્થામાં પણ અનવધિ સૌન્દર્ય, લાવણ્ય, યૌવન, સૌકુમાર્ય આદિક અનંત કલ્યાણગુણ સંપન્ન નિત્ય સિદ્ધ નિર્દોષ પ્રકાશમય અપ્રાકૃત મૂર્તિપણે વર્ણવ્યા છે. જે વારાહ સંહિતામાં કહેલાં બત્રીશ મહાપુરુષનાં દિવ્ય લક્ષણોએ યુક્ત હોવાથી અથવા ક્ષરાક્ષર પુરુષ થકી મહાન હોવાથી “વેદાહમેતં પુરુષં મહાન્તં” ‘તસ્યૈકસ્ય મહત્ત્વં હિ સ ચૈકઃ પુરુષઃ સ્મૃતઃ । મહાપુરુષશબ્દં સ વિભત્વૈકઃ સનાતનઃ” ઇત્યાદિ શ્રુતિ સ્મૃતિમાં મહાપુરુષ નામથી વર્ણવેલા છે. જે “ઈશાવાસ્યામિદં સર્વં” ‘સર્વાભૂતાધિવાસઃ’ ‘સર્વત્રાસૌ સમસ્તં ચ વસત્યત્રૈતિ વૈ યતઃ । તતઃ સ વાસુદેવૈતિ વિદ્વદ્ભિઃ પરિપઠ્યતે” ઇત્યાદિ શ્રુતિ સ્મૃતિ સર્વ વિશ્વને પોતા વિષે વાસવારૂપ અને સર્વમાં પોતે વસવારૂપ ગુણયોગને લીધે સાર્થક વાસુદેવ નામથી વર્ણવ્યા છે. જે સર્વના પ્રભુ- નિરૂપાધિ સ્વામી નિયામક હોવાથી “મહાન્ પ્રભુવૈ પુરુષઃ સત્ત્વસ્યૈષ પ્રવર્તકઃ” ‘એક એવ હરિઃ સ્વામિશબ્દવાચ્યોઽસ્તિ સર્વથા” ઇત્યાદિ શ્રુતિ સ્મૃતિએ પ્રભુ શબ્દથી નિરૂપણ કર્યા છે. “એક એવ નારાયણ આસીત્” ‘અન્તર્બહિશ્ચ તત્સર્વં વ્યાપ્ય નારાયણઃ સ્થિતઃ” ઇત્યાદિ શ્રુતિ સ્મૃતિએ સર્વાન્તર્યામીત્વરૂપ ગુણયોગને લીધે અસાધારણ મંગળ નારાયણ નામથી વર્ણવેલા છે. જે સર્વાર્થના સાક્ષાત્ જોવારૂપ ગુણયોગને લીધે ઋષિ નામથી વર્ણવ્યા છે. જે “વિવેશભૂતાનિ ચરાચરાણિ” ‘તત્સૃષ્ટ્વા તદેવાનુપ્રાવિશત્” ‘વ્યાપ્ય સર્વાનિમાન્ લોકાન્ સ્થિતઃ સર્વત્ર કેશવઃ । તત્તશ્ચ વિષ્ણુનામાસિ વિશેર્ધાતોઃ પ્રવેશનાત્ ॥” ઇત્યાદિ શ્રુતિસ્મૃતિએ વિભૂતિભૂત સર્વ વિશ્વમાં અનુપ્રવેશરૂપ ગુણયોગને લીધે અન્વર્થ વિષ્ણુ નામથી વર્ણવ્યા છે. જે કૃષિર્ભૂવાચકઃ શબ્દો ણ્શ્ચ નિર્વૃત્તિવાચકઃ । વિષ્ણુસ્તદ્ભાવયોગાચ્ચ કૃષ્ણો ભવતિ શાશ્વતઃ ॥ આ નિરૂક્તિમાં નિરતિશય આનંદરૂપ ગુણયોગને લીધે અથવા “કૃષ્ણો વર્ણશ્ચ મે યસ્માત્તેન કૃષ્ણો ભવામ્યહમ્” આ ભારત વચનમાં અતિ રમણીય મેઘશ્યામ અપ્રાકૃત દિવ્ય કૃષ્ણવર્ણરૂપ ગુણયોગને લીધે સાર્થક કૃષ્ણ નામથી વર્ણવ્યા છે. જે “જ્ઞાનશક્તિબલૈશ્વર્યવીર્યતેજાસ્યશેષતઃ ।

ભગવચ્છબ્દવાચ્યાનિ વિના હૈયૈર્ગુણાદિભિઃ” આમાં કહેલા ભગ શબ્દ વાચ્ય જ્ઞાન શક્તિ આદિક છ ગુણોના યોગને લીધે સાર્થક ભગવાન શબ્દથી વર્ણવ્યા છે. ॥૫-૬॥

એકઃ સ એવ દેવો નૌ પિતરૌ ચેતિ વિલ્લિ ભો ! ।

આવાભ્યાં પૂજ્યતેઽસૌ હિ દૈવે પિત્ર્યે ચ કલ્પિતે ॥૭॥

હે નારદ ! શ્રુતિ સ્મૃતિમાં ઇત્યાદિ ઉક્ત વિશેષણોએ વિશિષ્ટપણે જે એક દેવ (અવતારી) છે તે અમારા (અવતારોના) માતા પિતા છે એમ તમે નિશ્ચે જાણો. આ જ કૃષ્ણ દેવદેવને અમો શાસ્ત્રે કર્તવ્યપણે કહેલા દેવસંબંધી અને પિતૃસંબંધિ કર્મમાં પૂજાએ છીએ. ॥૭॥

નાસ્તિ તસ્માત્પરતરઃ પિતા દેવોઽથવા દ્વિજ ! ।

આત્મા હિ નૌ સ વિજ્ઞેયઃ કૃષ્ણો બ્રહ્મપુરેશ્વરઃ ॥૮॥

હે દ્વિજ ! જે બ્રહ્મપુર અક્ષરધામના અધીશ્વર શ્રીકૃષ્ણ છે તેજ અમારા આત્મા (અવતારી) છે એમ જાણો. તેમના થકી પરતર બીજો કોઈ પિતા કે પૂજ્ય દેવ અમારે નથી. ॥૮॥

તૈનૈષા પ્રથિતા બ્રહ્મન્ ! મર્યાદા લોકભાવિની ।

દૈવં પિત્ર્યં ચ કર્તવ્યમિતિ લોકહિતૈષિણા ॥૯॥

હે બ્રહ્મન્ ! તે પરતર પરમાત્મા પરબ્રહ્મ શ્રીકૃષ્ણ ભગવાને સર્વ લોકોનું હિત કરવાની ઇચ્છાથી સર્વ જનોને સુખ કરનારી આ દેવસંબંધી તથા પિતૃસંબંધી કર્મ કરવારૂપે મર્યાદા શાસ્ત્રદ્વારા પ્રવર્તાવી છે. તે સર્વ કોઈ હિતેચ્છુ જને અનુસરવી જોઈએ. “ન મે પાર્થાસ્તિ કર્તવ્યં ત્રિષુ લોકેષુ લોકિજ્ઞન । નાનવાપ્તમવાપ્તવ્યં વર્ત એવ ચ કર્મણિ ॥ યદિ હ્યહં ન વર્તેયં જાતુ કર્મણ્યતન્દ્રિતઃ । મમ વર્ત્માનુવર્તન્તે મનુષ્યાઃ પાર્થ ! સર્વશઃ ॥ ઉત્સીદેયુરિમે લોકા ન કુર્યાં કર્મ ચેદહમ્ । સંકરસ્ય ચ કર્તા સ્યામુપહન્યામિમાઃ પ્રજાઃ” આ રીતે ગીતામાં પોતે ભગવાન જ કર્મની કર્તવ્યતા સહેતુક કહે છે. ॥૯॥

પ્રવૃત્તં ચ નિવૃત્તં ચ દ્વેધા કર્માસ્તિ વૈદિકમ્ ।

યથાધિકારં વિહિતં પુરુષાર્થોપલબ્ધયે ॥૧૦॥

પ્રવૃત્ત અને નિવૃત્ત એવા ભેદથી બે પ્રકારનું કર્મ વેદમાં કહ્યું છે. તે ધર્માદિ ચાર પુરુષાર્થની પ્રાપ્તિ માટે અધિકારને અનુસારે સર્વ કોઈને કર્તવ્યપણે કહ્યું છે. ॥૧૦॥

તત્ર વેદોક્તવિધિના સ્વોચિતસ્ત્રીપરિગ્રહઃ ।

વિત્તાર્જનં ચ ન્યાયેન દ્રવ્યયજ્ઞાઃ સકામનાઃ ॥૧૧॥

વાસો ગ્રામે ચ નગરે પૂર્તમિષ્ટં ચ કર્મ યત્ ।

પ્રવૃત્તં તત્તુ સકલમશાન્તિકૃદુદીરિતમ્ ॥૧૨॥

પ્રવૃત્ત કર્મનું સ્વરૂપ બે શ્લોકથી કહે છે - તે દ્વિવિધ કર્મ મધ્યે વેદોક્ત વિધિને અનુસારે પોતાને ઉચિત એવી સ્ત્રીનો પરિગ્રહ કરવો, નીતિમાર્ગથી ધન સંપાદન કરવું, સ્વર્ગાદિ સુખની કામનાથી દ્રવ્યપ્રધાન જ્યોતિષ્ટોમાદિ યજ્ઞો કરવા, ગામમાં કે નગરમાં નિવાસ કરવો તથા ઈષ્ટ શબ્દથી અને પૂર્ત શબ્દથી કહેલું જે કર્મ તે સર્વ પ્રવૃત્ત કર્મ જાણવું. આ સર્વ પણ કર્મ શાસ્ત્રમાં અશાંતિને કરનારું કહ્યું છે. ઈષ્ટાપૂર્ત કર્મનું લક્ષણ નારદે કહ્યું છે. “હિંસ્રં દ્રવ્યમયં કામ્યમગ્નિહોત્રાચશાન્તિદમ્ । દર્શશ્ચ પૂર્ણમાસશ્ચ ચાતુર્માસ્યં પશુઃ સુતઃ ॥ એતદિષ્ટં પ્રવૃત્તાર્થ્યં હુતં પ્રહુતમેવ ચ । પૂર્તં સુરાલયારામકૂપાજીવ્યાદિલક્ષણમ્ ॥” ઈતિ. હિંસ્ર શબ્દથી શ્યેનાદિ કર્મ જાણવું. પશુ શબ્દથી પશુયાગ જાણવો. સુત શબ્દથી સોમયજ્ઞ અને હુત શબ્દથી વૈશ્વદેવ જાણવું. પ્રહુત શબ્દથી બલિદાન જાણવું. આરામ શબ્દથી બાગબગીચા જાણવા. આજીવ્ય શબ્દથી પાણીની પરબ આદિક જાણવું, બીજો અર્થ તો સ્પષ્ટ છે. ॥૧૧-૧-

સ્ત્રીદ્રવ્યયોઃ પરિત્યાગઃ કામલોભક્રુધાં તથા ।

વનવાસ વૈરાગ્યં તપઃ ક્ષાન્તિઃ શમો દમઃ ॥૧૩॥

બ્રહ્મયજ્ઞાઃ યોગયજ્ઞા જ્ઞાનયજ્ઞા સર્વશઃ ।

જપયજ્ઞોતિ મુને ! નિવૃત્તં કર્મ કીર્તિતમ્ ॥૧૪॥

નિવૃત્ત કર્મનું સ્વરૂપ બે શ્લોકથી કહે છે- હે મુને ! સ્ત્રી દ્રવ્યનો તથા કામ ક્રોધ લોભનો સર્વથા પરિત્યાગ, અનાશક્તિરૂપ વૈરાગ્ય, વનવાસ, કૃષ્ણ ચાન્દ્રાયણાદિરૂપ અથવા વિહિત ભોગ સંકોચરૂપ તપ,

પરાપરાધ સહનરૂપ ક્ષમા, અંતઃકરણ નિગ્રહરૂપ શમ, બાહ્યેન્દ્રિય નિગ્રહરૂપ દમ, બ્રહ્મરૂપે સ્વાત્માના મનનરૂપ બ્રહ્મયજ્ઞો, પરમાત્મામાં ચિત્તસમાવેશરૂપ યોગયજ્ઞો, પરમાત્માના સ્વરૂપને યથાર્થ જાણવારૂપ જ્ઞાનયજ્ઞો, સ્વાધ્યાય અને સ્તોત્ર મંત્રાદિકની આવૃત્તિરૂપ જપયજ્ઞો, ઈત્યાદિ સર્વ સત્કર્મ તે નિવૃત્ત નામનું જાણવું. ॥૧૩-૧૪॥

ત્રિલોક્યાં ગતયો ધર્મ પ્રવૃત્તમનુતિષ્ઠતામ્ ।

સ્વર્ગલોકાવધિ મુને ! મનુષ્યાણાં ભવન્તિ વૈ ॥૧૫॥

આ રીતે પ્રવૃત્ત નિવૃત્ત કર્મનું સ્વરૂપ કહીને, હવે પ્રવૃત્ત કર્મકર્તાઓને મળતું શુદ્રફળ પાંચ શ્લોકથી કહે છે- હે નારદ મુને ! પ્રવૃત્ત ધર્મને રૂઢી રીતે પાળતા મનુષ્યોને પાતાળલોકને આરંભીને સ્વર્ગલોક પર્યંત જે ત્રિલોકી તેમાં જ ગતિ થાય છે. તે થકી ઉપર ગતિ થતી નથી. ॥૧૫॥

ઇન્દ્રચન્દ્રાગ્નિલોકાદૌ સ્વસ્વપુણ્યફલં ચ તે ।

ભોગૈશ્વર્યં બહુવિધામભીષ્ટં ભુજ્જન્તે ચ્ચલુ ॥૧૬॥

યથાશાસ્ત્ર પ્રવૃત્ત ધર્મના અનુષ્ઠાતા તેઓ ઈન્દ્રલોક ચંદ્રલોક અગ્નિલોક મુખ્ય જેમાં છે એવા સ્વર્ગમાં પોતપોતાના પુણ્યનું જે અભીષ્ટ બહુવિધ ભોગૈશ્વર્યરૂપ ફળ તેને નિશ્ચે ભોગવે છે. ॥૧૬॥

યાવત્પુણ્યં તાવદેવ ભુક્ત્વા તત્તે સુરાસ્તતઃ ।

ક્ષીણે તુ સુકૃતે ભૂયઃ પતન્તિ વિવિશા ભુવિ ॥૧૭॥

પોતાના પુણ્યફળને ભોગવવા ગયેલા તે દેવતાઓ જેટલું પુણ્ય છે તેટલું જ તેનું ફળ સુખરૂપ ભોગવીને, પુણ્યનો ક્ષય થતાં તો ઈચ્છા ન છતાં પણ પરવશપણે પુનઃ તે ઈન્દ્રાદિ પુણ્યલોક થકી વળી મનુષ્યલોકમાં પડે છે. એટલે યથાકર્મ અવતારને ધરે છે. આ સમગ્ર અર્થ “ત્રૈવિધા માં સોમપાઃ પૂતપાપા યજ્ઞૈરિષ્ટ્વા સ્વર્ગતિં પ્રાર્થયન્તે । તે પુણ્યમાસાઘ સુરેન્દ્રલોકમશ્નન્તિ દિવ્યાન્ દિવિ દેવભોગાન્ ॥ તે તં ભુક્ત્વા સ્વર્ગલોકં વિશાલં ક્ષીણે પુણ્યે મર્ત્યલોકં વિશન્તિ । एवं ત્રયીધર્મમનુપ્રપન્ના ગતાગતં કામકામા લભન્તે ॥” આ ગીતા વચનોમાં સ્પષ્ટ છે. ॥૧૭॥

ભોગૈશ્વર્યાદિનાશો હિ કાલવેગેન જાયતે ।

અનિચ્છતામપિ મુને ! તેષાં પુણ્યક્ષયે સતિ ॥૧૮॥

હે મુને ! સુખબહુલ સ્વર્ગાદિલોક થકી નીચે નહિ પડવા ઈચ્છતા એવા દેવતાઓ પુણ્ય ભોગથી ક્ષીણ થઈ જતાં, તેમના ભોગ ઐશ્વર્ય આદિક સુખનો નાશ કાળવેગે કરીને નિશ્ચે થઈ જાય છે. ॥૧૮॥

આધિકારિકદેવાનામપિ બ્રહ્મદિને મુહુઃ ।

ઈષ્ટભોગૈશ્વર્યનાશો જાયતે કાલરંહસા ॥૧૯॥

જે અધિકારમાં નિયોજેલા ઈન્દ્રાદિ દેવો છે તેમનો પણ પ્રજાસ્રષ્ટા બ્રહ્માના એક જ દિવસમાં તેમાં પણ ચૌદવાર નાશ બળવાન કાળવેગે કરીને થાય છે. તેની સાથેજ તેમનાં અભીષ્ટ ભોગૈશ્વર્ય આદિકના સુખનો પણ નાશ થઈ જાય છે. સત્ય ત્રેતા દ્વાપર અને કલિ આ ચાર યુગો એકહજાર વાર જાય ત્યારે બ્રહ્માનો એક દિવસ થાય છે. આવા એક દિવસમાં ચૌદ ઈન્દ્ર અને ચૌદ મનુઓ નાશ પામી જાય છે. આ અર્થ “ચતુર્યુગસહસ્રં તુ દિનમાહુઃ પ્રજાસૃજઃ । યત્રેન્દ્રા મનવશ્ચ સ્યુશ્ચતુર્દશ ચતુર્દશ” આવી સ્મૃતિ છે. ॥૧૯॥

નિવૃત્તધર્મનિષ્ઠા યે યોગિનઃ તપસ્વિનઃ ।

જનાદીન્ યાન્તિ લોકાંસ્ત્રીંસ્તે તુ ત્રૈલોક્યતો બહિઃ ॥૨૦॥

આ રીતે પ્રવૃત્ત કર્મનિષ્ઠોને મળતું ફળ કહીને, હવે નિવૃત્ત કર્મનિષ્ઠોને મળતું ફળ કહે છે- નિવૃત્ત ધર્મમાં નિષ્ઠાવાળા તપસ્વી અને યોગી એવા જે જનો છે તે તો ત્રિલોકી થકી બહાર ઉપર વર્તતા એવા જે જન તપ સત્ય આ ત્રણ લોકો તેને પામે છે. ॥૨૦॥

તત્તલ્લોકૈશ્વર્યભોગાન્ ભુજ્જન્તે તે નિજેષ્પિતાન્ ।

દૈનંદિનેઽપિ પ્રલયે વર્તન્તે તે યથાસુખમ્ ॥૨૧॥

તે ઊર્ધ્વ લોકોને પામેલા તેઓ તે તે લોકોનાં જે સ્વેષ્પિત ઐશ્વર્યો અને ભોગો તેને ભોગવે છે. તે લોકમાં રહેલા તેઓ દૈનંદિન જે બ્રહ્માના પ્રત્યેક દિવસે થતો નૈમિત્તિક નામનો બીજો રાત્રિ પ્રલય કે જેમાં દશ લોકનો નાશ થાય છે તેમાં તો સુખેથી રહે છે. ॥૨૧॥

બ્રહ્મણો દ્વિપરાર્ધાન્તે તદ્ભોગૈશ્વર્યસમ્પદઃ ।

નશ્યન્તિ કાલશક્ત્યૈવ લોકાસ્તેષાં ચ નારદ ! ॥૨૨॥

હે નારદ ! બ્રહ્માના શતવર્ષાવસાનરૂપ દ્વિપરાર્ધ કાળનો અંત આવતાં, નિવૃત્તધર્મી તેઓના જનાદિ લોકો અને તે તે લોકોનાં જે ઐશ્વર્ય ભોગ સંપદાઓ તેનો કાળશક્તિથીજ વિનાશ થાય છે. “આબ્રહ્મ-ભુવનાલ્લોકાઃ પુનરાવર્તિનોઽર્જુનઃ ! ” એમ ગીતામાં કહ્યું છે. ॥૨૨॥

અથૈતદ્ દ્વિવિધં કર્મ ગુણાત્મકમપિ દ્વિજ ! ।

કૃતં ચેદ્વિષ્ણુસમ્બદ્ધં નિર્ગુણં સ્યાત્તદા તુ તત્ ॥૨૩॥

આ રીતે ભગવદ્ભક્તિએ વર્જીત એવું બન્ને પ્રકારનું પણ કર્મ નશ્વર ફળ આપનાર હોવાથી મુમુક્ષુએ ત્યાજ્ય છે. એમ એકાદશ સ્કન્ધમાં ઉદ્ભવજી પ્રતિ શ્રીકૃષ્ણે “તસ્માત્ત્વમુદ્ભવોત્સૃજ્ય ચોદનાં પ્રતિચોદનામ્ । પ્રવૃત્તં ચ નિવૃત્તં ચ શ્રોતવ્યં શ્રુતમેવ ચ ॥ મામેકમેવ શરણમાત્માનં સર્વદેહિનામ્ । યાહિ સર્વાત્મભાવેન મયા સ્યા હ્યકુતોભયઃ ॥” આ વચનથી કહ્યું છે. આ પ્રકારે મુમુક્ષુને વર્જ્યપણે તે કહેલું પણ બન્ને પ્રકારનું કર્મ જો ભગવાનની આરાધનાના ઉદ્દેશથી કરવામાં આવે તો મુક્તિ આપનારું થાય છે. એમ કહે છે- હે દ્વિજ ! પૂર્વોક્ત પ્રવૃત્ત નિવૃત્ત કર્મ યદપિ ગુણાત્મક હોવાથી બંધક છે તથાપિ જો તે વિષ્ણુ ભગવાનના ઉપાસનારૂપ સંબંધથી કરવામાં આવે તો નિર્ગુણ (અબંધક) થાય છે. આ અર્થ “પ્રોક્તાસ્તે નિર્ગુણા ભક્તા નિર્ગુણસ્ય હરેર્યતઃ । સમ્બધાત્તલ્ક્રિયાઃ સર્વા ભવન્ત્યેવ હિ નિર્ગુણાઃ ॥” આ શિક્ષાપત્રી શ્લોકમાં ભગવાને નિરૂપણ કર્યો છે. આ મૂળ અર્થને ટીકામાં - “યથા ગંગામ્બુનો યોગાત્ સ્થાવાર્યપિ ગાઙ્ગતામ્ । યાતિ નિર્ગુણતામેવં ક્રિયા ગુણમયી હરેઃ” આ પ્રમાણથી દ્રઢ કર્યો છે. એકાદશ સ્કન્ધમાં તથા ગીતામાં આ અર્થ બહુ સ્પષ્ટ કર્યો છે. તો તે થકી જાણવો. ॥૨૩॥

તત્ફલં ચાક્ષ્યં સ્યાદ્ધિ સ્વેષ્ટાદપ્યધિકં નૃણામ્ ।

ભક્તાસ્તે ભગવદ્દામ યાન્ત્યષ્ટાવૃત્તિતઃ પરમ્ ॥૨૪॥

અને તેનું ફળ તેવા મનુષ્યોને અક્ષય (અવિનાશી) અને વળી

પોતે ઈચ્છેલા થકી પણ અધિક નિશ્ચે થાય છે. એમ શાથી ? તો બન્નેય પ્રકારનું કર્મ ભગવાનના સંબંધથી કરનારા જે ભક્તો છે તે દેહને અંતે અષ્ટાવરણ થકી પર વર્તતા ભગવદ્દામ અક્ષરને પામે છે. અક્ષરધામની પ્રાપ્તિ એજ અક્ષય અધિક ફળ જાણવું. કેવળ કર્મથી તે ફળ મળતું નથી. પૃથ્વી જળ તેજ વાયુ આકાશ અહંકાર મહત્ત્વ અને પ્રકૃતિ, આ આઠ આવરણો ઉત્તરોત્તર દશ દશ ઘણાં અધિક જાણવાં. આ ઉપરથી એમ સિદ્ધ થયું કે-પ્રાપ્ય જે અક્ષરધામ કહ્યું તે આ અષ્ટાવરણવેષ્ટિત બ્રહ્માંડ થકી પાર ઊર્ધ્વ છે. અષ્ટાવરણથકી પાર કહ્યું તેથી આ ધામ એક લોક વિશેષ છે એમ પણ સિદ્ધ થયું. અષ્ટ આવરણ થકી પાર આવનારું જે ધામ તે અક્ષરજ છે પણ બીજો કોઈ માયિક લોક નહિ એમ પણ સિદ્ધ થયું. ॥૨૪॥

અતો વિવેકિનો નિત્યં વિષ્ણુભક્ત્યન્વિતાઃ ક્રિયાઃ ।

પ્રવૃત્તા વા નિવૃત્તા વા કુર્વતે સકલા અપિ ॥૨૫॥

આ રીતે ભગવાનનો સંબંધ રાખીને કરેલા દ્વિવિધ કર્મથી ભગવાનના ધામની પ્રાપ્તિ થતી હોવાથી જ જે વિવેકી (બંધમોક્ષ જ્ઞાનમાં કુશળ) જનો છે તે નિરંતર પ્રવૃત્ત કે નિવૃત્ત સર્વ કોઈ પણ ક્રિયાઓને ભગવદ્ભક્તિએ સહિત જ કરે છે. ॥૨૫॥

બ્રહ્મા સ્થાણુર્મનુર્દક્ષો ભૃગુર્ધર્મસ્તથા યમઃ ।

મરીચિરઙ્ગિરાત્રિઃ પુલસ્ત્યઃ પુલહઃ ક્રતુઃ ॥૨૬॥

વૈભ્રાજ વસિષ્ઠ વિવસ્વાન્ સોમ એવ ચ ।

કશ્યપઃ કર્દ્દમાદ્યા પ્રજાનાં પતયો મુને ! ॥૨૭॥

દેવા ઋષયઃ સર્વે સર્વે વર્ણાસ્તથાશ્રમાઃ ।

પૂજયન્તિ તમેવેશં પ્રવૃત્તં ધર્મમાસ્થિતાઃ ॥૨૮॥

હવે પ્રવૃત્ત ધર્મના અધિકારીઓને કહે છે- બ્રહ્મા, શિવ, મનુ, દક્ષ, ભૃગુ, ધર્મ, યમ, મરીચિ, અંગિરા, અત્રિ, પુલસ્ત્ય, ક્રતુ, વૈભ્રાજ, વસિષ્ઠ, સૂર્ય, ચંદ્ર, કશ્યપ તથા કર્દ્દમાદિ પ્રજાપતિઓ, સમસ્ત ઋષિઓ, સર્વે વર્ણો તથા આશ્રમો, આ સર્વે પ્રવૃત્ત ધર્મને આશરીને સર્વેશ્વર શ્રીકૃષ્ણને જ પૂજે છે. આ સ્થળે બ્રહ્માને પ્રવૃત્તિ ધર્મને આશરેલા

શંકરાદિકની સમાનપણે ગણ્યા છે. તથાપિ પ્રવૃત્તધર્મનું પ્રવર્તકપણું પણ તેમનું જ છે એટલો વિશેષ જાણવો. આ અર્થ ભારતના શાંતિપર્વમાં - “નિવૃત્તિલક્ષણં ધર્મમૃષિનારાયણોઽબ્રવીત્ । પ્રવૃત્તિલક્ષણં ધર્મ પ્રજાપતિસ્થાબ્રવીત્ ॥” આ વચનથી કહ્યો છે. ॥૨૬-૨૮॥

સનઃ સનત્સુજાત સનકઃસસનન્દનઃ ।

સનત્કુમારઃ કપિલ આરુણી સનાતનઃ ॥૨૯॥

ઋભુર્યતિ હંસાદ્યા મુનયો નૈષ્ઠિકવ્રતાઃ ।

તમેવ પૂજયન્તીશં નિવૃત્તં ધર્મમાસ્થિતાઃ ॥૩૦॥

હવે નિવૃત્ત ધર્મના અધિકારીઓને કહે છે- સનઃ, સનત્સુજાત, સનક, સનંદન, સનત્કુમાર, કપિલ, આરુણિ, સનાતન, ઋભુ, યતિ, હંસ ઇત્યાદિ નૈષ્ઠિકવ્રતધારી મુનિઓ નિવૃત્ત ધર્મને આશરીને તે પરમેશ્વર શ્રીકૃષ્ણને જ પૂજે છે. ॥૨૯-૩૦॥

વાસુદેવસ્યાઙ્ગતયા ભાવયિત્વા સુરાન્ પિતૃન્ ।

અહિંસપૂજાવિધિના યજન્તે ચાન્વહં હિ તે ॥૩૧॥

તે બન્ને પ્રકારના પણ ભક્તો તે તે કર્મમાં પૂજ્યપણે માનેલા દેવતાઓને અને પિત્રિઓને ભગવાન વાસુદેવના અંગપણે ભાવના કરીને એટલે આ સર્વે દેવો તથા પિત્રીઓ ભગવાનનું અંગ (અપ્રધાન) છે પણ પ્રધાન નથી એમ સમઝીને હિંસારહિત પૂજા વિધિથી નિરંતર પૂજે છે. ૩૧

યથાધિકારમેતે હિ તેન યત્ર નિયોજિતાઃ ।

પ્રવૃત્તં વા નિવૃત્તં વા ધર્મં તે પાલયન્તિ તમ્ ।

તસ્ય દેવસ્ય મર્યાદાં ન ક્રામન્ત્યુભયેઽપિ તે ॥૩૨॥

શ્રીવાસુદેવ ભગવાને જ પ્રવૃત્ત કે નિવૃત્ત ધર્મમાં યથાધિકાર-તેમના તેમના સ્વભાવને નહિ ઉલ્લંઘન કરીને નિયોજેલા તે આ બન્ને પ્રકારના ભક્તો તે પ્રવૃત્ત ધર્મ કે નિવૃત્ત ધર્મને સાવધાનપણે પાળે છે. તે બન્ને પ્રકારના પણ જનો તે દેવદેવ ભગવાનની કરેલી મર્યાદાને લેશથી પણ ઉલ્લંઘન કરતા નથી. ॥૩૨॥

ચતુર્વર્ગે તેષુ યસ્ય યદ્યદિષ્ટતમં ભવેત્ ।

તત્તત્સમ્પૂર્યત્યેવ સર્વશક્તિપતિઃ પ્રભુઃ ॥૩૩॥

તે ભક્તોને મધ્યે જેને ચાર પુરુષાર્થની અંદર જે જે અતિશય ઈષ્ટ હોય તેને તેને ભગવાન નિશ્ચે સંપૂર્ણ કરે છે, કારણ કે ભગવાન સર્વે શક્તિઓના પતિ અને મહાપ્રભુ છે. એટલે સર્વે અર્થ આપવા સમર્થ છે. ॥૩૩॥

ભક્ત્યા કૃતસ્યાપ્યલ્પસ્ય ભગવાન્ પુણ્યકર્મણઃ ।

પ્રીતો દદાત્યેવ ફલં મહદક્ષયમીષ્ણિતમ્ ॥૩૪॥

અલ્પ પણ પુણ્ય કર્મ જો ભગવદ્ભક્તિએ સહિત કરવામાં આવે તો ભગવાન ભક્તિગમ્ય હોવાથી તેની ઉપર પ્રસન્ન થઈને મોટું અને વળી અક્ષય અને વળી ઈષ્ણિત એવું ફળ નિશ્ચે આપે છે. ॥૩૪॥

તેષુ તદ્ભક્તિતો લોકે યે ત્વેકાન્તિત્વમાસ્થિતાઃ ।

વાસુદેવં વિનાઽન્યત્ર સદ્વિભ્રમણાશેષવાસનાઃ ॥૩૫॥

દેહાન્તે તે તુ સમ્પ્રાપ્ય તસ્ય ધામ તમઃપરમ્ ।

દેહૈરપ્રાકૃતૈરેવ પ્રેમ્ણા પરિચરન્તિ તમ્ ॥૩૬॥

આ લોકમાં દ્વિવિધ ભક્તો મધ્યે જેઓ ભગવાન વાસુદેવ વિષે ભક્તિભરથી એકાંતિકપણાને પામેલા, માટે જ ભગવાન થકી બીજા માયિક વસ્તુમાત્રની સમગ્ર વાસનાએ સર્વથા રહિત થઈ ગયા છે. તે એકાંતિક ભક્તો તો દેહને અંતે માયા થકી પર વર્તતા ભગવદ્ધામ અક્ષરને પામીને પ્રકૃતિ સંબંધે વર્જીત હોવાથી અપ્રાકૃત- દિવ્ય દેહે યુક્ત થઈને ભગવાનની પ્રેમપૂર્વક પરિચર્યાને કરે છે. એક- ભગવાનને વિષે જ અંત- સમસ્ત ઈન્દ્રિયોની વૃત્તિઓનું પ્રયવસાન જેણે કરીને થાય તે એકાંત કહેવાય, એવો તો ભાગવતધર્મ છે. તેને ધારી રહેલા જે હોય તે એકાંતિક કહેવાય. અથવા એક ભગવાન વિષે જ જેનો અંત- ફળભાવ અને સાધનભાવનો નિશ્ચય હોય તે એકાંત કહેવાય, એટલે જેમાં એક ભગવાનને ફળરૂપ માનવાનો અને સાધનરૂપ માનવાનો નિર્ણય હોય તે એકાંત કહેવાય, એવો તો ભાગવતધર્મ છે તેને ધારી રહેલા જે હોય તે એકાંતિક કહેવાય. ॥૩૫-૩૬॥

અન્યે તુ ભક્તાઃ કાલેન તદુપાસનદાઢ્યતઃ ।

વાસનાનાં ક્ષયે જાતે યાન્ત્યેકાન્તિકવદ્ધિ તમ્ ॥૩૭॥

આ જન્મમાં એકાંતિકપણાને નહિ પામેલા, વિષયવાસનાવાળા ભક્તો તો બહુકાળે કરીને ભગવાનની ઉપાસનાની દૃઢતા થવાથી વાસનાનો વિનાશ થતાં, એકાંતિકની પેઠે શ્રીવાસુદેવને પામે છે. અભિપ્રાય એવો છે કે- દેવ મનુષ્યાદિકમાં વારે વારે જન્મ પામીને, ત્યાંના ભોગ ઐશ્વર્ય આદિકમાં બહુવિધ દુરંત દુઃખ દેખીને, તેમાં વૈરાગ્ય પામતાં, સંતોનો સમાગમ થવાથી ભક્તિના અંગભૂત ધર્માદિકની દૃઢતા કરીને, પછી પ્રાકૃત વસ્તુઓમાંથી ભોગેચ્છાને છોડી દઈને વાસુદેવને પામે છે. ॥૩૭॥

યેન કેનાપિ ભાવેન તેન સમ્બદ્ધયતે તુ યઃ ।

સંસૃતિ ન પ્રયાત્યેવ સ તુ ક્વાપ્યન્યજીવવત્ ॥૩૮॥

જે જીવ જે કોઈ પણ ભાવથી ભગવાનના સંબંધને પામે છે તે તો અન્ય જીવની પેઠે ક્યારેય પણ જન્મ-મરણરૂપ સંસૃતિને નથી જ પામતો. સવાસનિક હોવાથી દેવ મનુષ્યાદિકમાં જન્મ ધારણ કરીને નિર્વાસનિક થઈને ભગવાનના ધામને પામે છે. ॥૩૮॥

કર્મયોગસ્ય સંસિદ્ધિર્જ્ઞાનયોગસ્ય ચેષ્ણિતા ।

તસ્યાશ્રયાદેવ નૃણાં નિર્વિઘ્નં ભવતિ દ્રુતમ્ ॥૩૯॥

વળી મનુષ્યોને કર્મયોગની તથા જ્ઞાનયોગની અભીષ્ટ રૂડી સિદ્ધિ પણ ભગવાનના આશ્રયે કરીને જ નિર્વિઘ્નપણે અને વળી જલદી થાય છે. ॥૩૯॥

તસ્માત્સ એવ ભગવાન્ સર્વૈરપિ જનૈરિહ ।

સ્વાભિષ્ટફલસિદ્ધયર્થં પ્રીત્યોપાસ્યો યથાવિધિ ॥૪૦॥

ભગવાનના સંબંધથી જ કર્મયોગ જ્ઞાનયોગની ઈષ્ણિત સિદ્ધિ થતી હોવાથી ભગવાન સાક્ષાત્ શ્રીકૃષ્ણ જ સર્વ કોઈ પણ જનોએ સ્વાભીષ્ટ ફળની સિદ્ધિ માટે આ લોકમાં પ્રીતિથી યથાવિધિ ઉપાસના કરવા યોગ્ય છે. ॥૪૦॥

બ્રહ્મૈક્યમાપ્તા નિર્વિઘ્ના અપિ બ્રહ્મશિવાદયઃ ।

શ્રીવિષ્ણોઃ કુર્વતે ભક્તિં સન્તીત્યં તન્મહાગુણાઃ ॥૪૧॥

સંસારપાશથકી મુકાવા ઈચ્છતા પુરૂષોને તો મુક્તિમાં હેતુ હોવાથી ભગવાનનું ઉપાસન કરવું તે ઉચિતજ છે. પણ મુક્તો તો પૂર્ણકામ હોવાથી તેમને તે ઘટતું નથી ? એમ શંકા કરવી જ નહિ. કેમ કે- બ્રહ્મભાવરૂપ મુક્તભાવને પામેલા ઈશ્વર હોવાથી નિર્વિઘ્ન એવા પણ ભવ બ્રહ્માદિકો પણ શ્રીવિષ્ણુની ભક્તિ કર્યા જ કરે છે, કારણ કે મુક્તોમાં પણ અવિઘ્નમાન એવા મોટા મોટા જ્ઞાન શક્ત્યાદિ તથા કારુણ્ય, સૌશીલ્ય, વાત્સલ્ય, ઔદાર્ય આદિક દિવ્ય ગુણો ભગવાનમાં ભક્તિ કરાવે એવા નિત્ય વર્તે છે. માટે સર્વે જનોએ પણ એજ ઉપાસ્ય છે. આ અર્થ “આત્મારામાશ્ચ મુનયો નિર્ગન્થા અપ્યુરુક્રમે । કુર્વન્ત્યહૈતુર્કીં ભક્તિમિત્યંભૂતગુણો હરિઃ” આ ભાગવત વચનમાં સ્પષ્ટ છે. ॥૪૧॥

इति गुह्यसमुद्देशस्तव नारद ! कीर्तितः ।

અતિપ્રેમ્ણા હિ સતતં મયિ ભક્તિમતોઽચ્ચિલ્લઃ ॥૪૨॥

इति श्रीस्कन्दपुराणे विष्णुखण्डे श्रीवासुदेवमाहात्म्ये

श्रीवासुदेवसर्वोपास्यत्वनिरुपणनामा तृतीयोऽध्यायः ॥૩॥

હે નારદ ! આ પ્રકારનો સમગ્ર રહસ્ય વૃત્તાંત મારે વિષે નિરંતર પ્રેમભક્તિથી જોડાઈ રહેલા, માટે જ અધિકારી તમને યથાસ્થિત કહી સંભળાવ્યો ॥૪૨॥

इति श्री स्कंदपुराणे विष्णुखण्डे वासुदेवमाहात्म्ये श्रीवासुदेव
सर्वोपास्यत्वनिर्गुणनामा तृतीयो अध्यायः ॥3॥

૪ આ અધ્યાયમાં શ્રીનરનારાયણની આજ્ઞાથી શ્વેતદ્વીપધામ પ્રત્યે ગએલા દર્શનાર્થી નારદજીએ દેખેલા ત્યાંના દિવ્ય મુક્તોનું વર્ણન કર્યું છે. (શ્લોક ૩૦)

અધ્યાય ૪ થો

સ્કન્દ ઉવાચ

સ એવમુક્તોત્મવિદાં વરિષ્ઠો નારાયણેનોત્તમપૂરુષેણ ।

જગાદ વાક્યં જગતાં ગરિષ્ઠં તમચ્યુતં લોકહિતાધિવાસમ્ ૧૩।

કાર્તિક સ્વામી કહે છે. - હે સાવર્ણિ મુને ! “સ ઉત્તમઃ પુરુષઃ” આ શ્રુતિએ ઉત્તમ પુરૂષપણે નિરૂપણ કરેલા શ્રી નારાયણે પૂર્વોક્ત પ્રકારે કહેતાં, આત્મજ્ઞાનિઓમાં અતિ શ્રેષ્ઠ એવા નારદજી સમગ્ર જીવોના પરમ ગુરુ લોકહિતાર્થે જેમનો ભૂમિ ઉપર અધિક નિવાસ છે, અચ્યુત અખંડિત ઐશ્વર્યવાળા એવા શ્રી નારાયણ પ્રત્યે વચન બોલ્યા ॥૧॥

નારદ ઉવાચ

શ્રુતં મયા દેવ ! સમં ત્વયોક્તમૃષ્ટાકૃતિચ્છાદિતભૂરિધામ્ના ।

તવૈવ લીલા સકલેયમીશ ! સર્વેશ્વરસ્યેતિ વિદામિ ચિત્તે૨

નારદ ઋષિ કહે છે - હે દેવ ! આપે કહેલું સર્વ મેં સાંભળી લીધું ઋષિના જેવી મનુષ્યાકૃતિનું અનુકરણ કરીને સર્વાધિક તેજ ઐશ્વર્યને ઢાંકીને વર્તો છો, તેથી આવા અમને જણાઓ છો, પરંતુ તમો પરંબ્રહ્મ વાસુદેવ જ સાક્ષાત્ છો. હે ઈશ ! જે આ તપ ધર્માચરણાદિક છે તે તો સર્વેશ્વર આપની લીલા જ લોકશિક્ષાર્થે છે એમ હું ચિત્તમાં જાણું છું ॥૨॥

त्वदर्शनैव हि पूर्णकामो भवामि भूमन् ! स्वहृदीप्सितेन ।

તથાપ્યહં તત્તવ પૂર્વરૂપં પ્રભો ! દિદૃક્ષામિ હિ કૌતુકં મે ૧૩।

હે ભૂમન્ ! (નિરતિશય આનંદસ્વરૂપ. આ અર્થ

ભૂમા ત્વેવ વિજિજ્ઞાસિતવ્યઃ

અનન્તાચ્ચિલ્લગુણવાનનન્તૈશ્વર્યસેવિતઃ ।

અનન્તજીવેશપતિઃ કૃષ્ણો ભૂમાઽચ્ચિલ્લેષ્ટદઃ

આ શ્રુતિ સ્મૃતિએ કહ્યો છે.) મારા મનમાં બહુ દિવસથી ઈચ્છેલું આપનું દુર્લભ દર્શન થયું તેણે કરીને જ હું પરિપૂર્ણ મનોરથવાળો થઈ ગયો છું. યદ્યપિ આપનાં દર્શનથી જ પૂર્ણકામ થયો છું તથાપિ હે પ્રભો ! હું તમારું જે પરોક્ષ પૂર્વ મૂળરૂપ શ્રીકૃષ્ણ નામનું છે તેનાં દર્શન કરવા ઈચ્છું છું, કેમકે મને પૂર્વ રૂપનાં દર્શન કરવામાં અતિશય આશ્ચર્ય વર્તે છે. તો આ મનોરથ સંપૂર્ણ કરો ॥

શ્રીનારાયણ ઉવાચ

ન તત્સ્વરૂપં મમ દાનયજ્ઞયોગૈ વેદૈસ્તપસાપિદૃશ્યમ્ ।

एकान्तिकैर्भक्तवरेस्तु भक्त्या ह्यनन्यया नारद ! दृश्यते तत् १४

આ રીતે શ્રીકૃષ્ણ નામના સર્વકારણ પુરૂષોત્તમનાં દર્શન કરવા ઈચ્છતા નારદમુનિએ પુછેલા શ્રી નારાયણ કહે છે - હે નારદ ! તમોએ

જોવા ઇચ્છેલું મારું શ્રીકૃષ્ણ નામનું જે પૂર્વ સ્વરૂપ તેનાં દર્શન, દાન યજ્ઞ યોગ વેદાધ્યયન તપ આદિક સાધનોવડે પણ થઈ શકતાં નથી. તે સ્વરૂપનાં દર્શન શાથી થાય ? તો એકાંતિક ભક્તવરોને તો અનન્ય (અવ્યભિચારિણી) ભક્તિથી જ તે સ્વરૂપનાં દર્શન થાય છે. ધર્મ જ્ઞાન વૈરાગ્યે સહિત એવી એકાંતિકી પ્રેમલક્ષણા ભક્તિએ કરીને જ તે ભગવાનનું દર્શન થઈ શકે છે. પણ તે વિના બીજાં સાધનોએ કરીને થઈ શકતું નથી. આ અર્થ ગીતાના ૧૧ અધ્યાયમાં ભગવાને “ન વેદયજ્ઞાધ્યયનૈર્ન દાનૈઃ” “ભક્ત્યા ત્વનન્યયા શક્યઃ” આ વચનથી સુસ્પષ્ટ કર્યો છે. ॥૪॥

ભક્તિસ્તવ ત્વસ્તિ મયિ હ્યનન્યા જ્ઞાનં ચ વૈરાગ્યયુતં સ્વધર્મઃ

અત તદર્શનમાપ્સ્યસિ ત્વં સુરેશ્વરાદૈરપિયદુરાપમ્ ॥૫॥

તમારે તો મારે વિષે સ્વધર્મ જ્ઞાન વૈરાગ્યે સહિત અનન્ય-એકાંતિકી ભક્તિ વર્તે છે, માટે મારું દર્શન કે જે મોટા મોટા ભવ બ્રહ્માદિ દેવોને પણ દુર્લભ છે તેને મારી ઇચ્છાથી પામશો. અધિકારી થવામાં અનન્ય ભક્તિ જ હેતુ છે. તમારે વિષે તો તે નિત્ય વર્તે છે. તો તમો મારાં તે સ્વરૂપનાં દર્શનના પૂર્ણ અધિકારી થયા છો. ॥૫॥

ત્વદીયભક્ત્યાઽતિતરાં પ્રસન્નસ્ત્વા જ્ઞાપયામ્યઘ તદીક્ષણાય

સિતાન્તરીપં વ્રજ તત્ર તેઽયં મનોરથઃ સેત્સ્યતિ વિપ્રવર્ય ! ।

હે વિપ્રવર્ય ! તમારી નિરવધિ ભક્તિએ કરીને અતિશય પ્રસન્ન થએલો હું હાલમાં તે બ્રહ્મધામાધિપ શ્રીકૃષ્ણસ્વરૂપનાં દર્શન કરવાની તમને આજ્ઞા આપું છું. દર્શન કરવા મારે ક્યા દેશમાં જવું ? તો ક્ષીર સમુદ્રમાં ઉત્તર તીરે વર્તતા શ્વેતદ્વીપધામમાં જાવ. ત્યાં તમારો આ મનોરથ જે મારાં સાક્ષાત્ દર્શનરૂપ છે તે નિશ્ચે સિદ્ધ થશે ॥૬॥

સ્કન્દ ઉવાચ

શ્રુત્વેતિ વાચં પરમેષ્ઠિપુત્રઃ સોઽપ્યર્ચયિત્વા તમૃષિં પુરાણમ્

શ્ચમુત્પપાતોત્તમયોગયુક્તસ્તતોઽધિમેરૌ સહસા નિપેતે ॥૭॥

કાર્તિક સ્વામી કહે છે - હે સાવર્ણિ મુને ! બ્રહ્માના પુત્ર નારદમુનિ શ્રીનારાયણનું આવું વચન સાંભળીને જ તત્કાળ પુરાણ પુરુષ

શ્રીનારાયણ ઋષિનું યથાવિધિ પૂજન કરીને પોતે અષ્ટાંગયોગની ઉત્તમ સિદ્ધિવાળા હોવાથી ત્યાંથી આકાશમાર્ગે ઉડતાં એકદમ મેરૂ પર્વત ઉપર જઈ પહોંચ્યા ॥૭॥

તસ્યાવતસ્થે ચ મુનિર્મુહૂર્તમેકાન્તમાસાઘ ગિરેઃ સ શૃઙ્ગો ।

આલોકયન્નુત્તરપમ્બેન દદર્શ ચાત્યદ્ભૂતમન્તરીપમ્ ॥૮॥

મેરૂપર્વતે પહોંચેલા નારદમુનિ, તે મેરૂગિરિના શિખરમાં એકાંત સ્થાનને પામીને બે ઘડી પર્યંત ઉભા રહ્યા. ઉભા રહીને ચારે બાજુ દૃષ્ટિ કરતાં ઉત્તર પશ્ચિમ દિશાનો અંતરાળ ભાગ જે વાયુકોણ તે તરફ જોતાં અતિ અદ્ભૂત એક દ્વીપ (બેટ) જોવામાં આવ્યો. ॥૮॥

ક્ષીરોદધેરુત્તરતો હિ દ્વીપઃ શ્વેતઃ સ નામ્ના પ્રથિતો વિશાલઃઋ

દેદીપ્ષ્યમાનો વિતતેન સર્વતો જ્યોતિયેનાતિસિતેન નિત્યમ્ ॥૯॥

કેવો દ્વીપ ? તો ક્ષીરસાગરના ઉત્તર તીરે વર્તતો, શ્વેત એવી સંજ્ઞાથી વિખ્યાત (શ્વેતદ્વીપ) વિશાળ અને સમસ્ત દિશાઓમાં પ્રસરી રહેલા અતિશ્વેત તેજપુંજથી નિરંતર દેદીપ્ષ્યમાન છે. ॥૯॥

આમ્બૈરનેકૈરસનૈરશોકૈરામ્નાતકૈર્નિમ્બકદમ્બનિપૈઃ ।

બિલ્વૈર્મધૂકૈઃસુરદારુભિ પ્લક્ષૈર્વટૈઃકિંશુકચન્દનૈ ॥૧૦॥

સર્જૈ શાલૈઃ પનસૈસ્તમાલૈર્મુનિદ્રુમૈઃ કેતકચમ્પકૈ ।

કુન્દૈ જાતિસુરમલ્લિકાભિર્દુર્મૈર્વૃતઃ પુષ્પફલાવનમ્બૈઃ ॥૧૧॥

કલ્પદ્રુમાણાં બહુભિ વૃન્દૈઃ સુવર્ણરમ્બાક્રમુકાલિભિ ।

મહદ્ભિરુદ્યાનવૈરનેકૈઃ સરિત્સરોભિર્વિકચામ્બુજૈ ॥

હંસાદિભિઃ પક્ષિવૈરૈઃ સુશબ્દૈર્ગણૈર્મૃગાણાં રુચિરલદ્ધિભઃ ॥૧૨

વળી તે શ્વેતદ્વીપ કેવો ? તો પુષ્પ ફળના ભારથી નમી ગએલા અનેક આંબાનાં વૃક્ષો, અસન-આહનનાં વૃક્ષો, આસોપાલવનાં વૃક્ષો, આમ્નાતક-એક પ્રકારનાં આમ્નવૃક્ષો, (જેને રસાળ નામથી કહે છે) લીંબડાનાં વૃક્ષો, કદંબનાં વૃક્ષો, નીપ- કલંબનાં અથવા બપોરીયાનાં વૃક્ષો, બીલીનાં વૃક્ષો, મહુડાનાં વૃક્ષો, દેવદારુનાં વૃક્ષો, પીપળાનાં વૃક્ષો, વડનાં વૃક્ષો, ખાખરાનાં વૃક્ષો, ચંદનનાં વૃક્ષો, સર્જ-સાદડનાં વૃક્ષો, અથવા

આસનનાં વૃક્ષો, અથવા અર્જુન વૃક્ષો, સાગનાં વૃક્ષો, ફનસનાં વૃક્ષો, તમાલનાં વૃક્ષો, અગથીયાનાં વૃક્ષો, કેવડાનાં વૃક્ષો, ચંપાનાં વૃક્ષો, ઈત્યાદિ બહુવિધ વૃક્ષોથી વિંટાએલો તથા પુષ્પ ફળના ભારે કરીને નમી ગએલી મોગરાની વેલીઓ, જાઈની વેલીઓ, અમરવલ્લી અને મલ્લિકા-બટમોગરાની વેલીઓથી વીંટાએલા વૃક્ષોથી વીંટાએલો છે. વળી કેવો ? તો અનેક કલ્પવૃક્ષોનાં સમૂહોથી તથા સોનેરી કેળો અને સોપારીનાં વૃક્ષોની પંક્તિઓથી વ્યાપ્ત છે. વળી મોટા મોટા સર્વોત્તમ બગીચાઓ તથા જેમાં વિવિધ કમળો ખીલી રહ્યાં છે એવી અનેક નદીઓ અને સરોવરોથી વ્યાપ્ત છે. વળી મધુર શબ્દને કરતા હંસાદિક ઉત્તમ પક્ષિઓ અને અહીં તહીં ભ્રમતાં મૃગગણોએ કરીને બહુ શોભાયમાન છે. ॥૧૦-૧૨॥

**સર્વેઽપિ જીવાઃ કિલ યત્ર મુક્તા વસન્તિ ચ સ્થાવરજઙ્ગમા
તં વીક્ષમાણેન ચ તેન દૃષ્ટા ભક્તોત્તમાઃ શ્રીપુરુષોત્તમસ્યા!૩૩**

જે શ્વેતદ્વીપમાં સ્થાવર જંગમ સર્વ કોઈ પણ જીવો મુક્તો જ વસી રહ્યા છે. આવા અત્યુત્તમ શ્વેતદ્વીપને જોતાં, નારદજીને શ્રીપુરુષોત્તમના ઉત્તમ ભક્ત એવા શ્વેતમુક્તો જોવામાં આવ્યા ॥૧૩॥

અતીન્દ્રિયા નિર્ગતસર્વપાપા નિષ્પન્દહીના સુગન્ધિન ।

દ્વિબાહવઃ કેઽપિ ચતુર્ભુજા શ્વેતા કેચિન્નવનીરદાભાઃ!૩૪

પદ્મચ્છદાક્ષાઃ સમમાનગાત્રાઃ સુરુપદિવ્યાવયવાઃ સુસારાઃ।

વિકીર્ણકેશા સદા કિશોરાઃ સદ્ભિ ચિન્હૈર્નિસ્ત્રિલૈરુપેતાઃ ॥

સરોજરેચ્છાદિક્તપાણિપાદાઃ ષડ્ભૂમિહીના મિહીરાતિતેજસઃ।

સિતાંશુકા ધ્યાનપરા સૌમ્યાઃ કાલોઽપિ ચેભ્યો ભયમેતિ નિત્યમ્!૩૬।

કેવા શ્વેતમુક્તો ? તો અતીન્દ્રિય-ઈન્દ્રિયોને અતિક્રમ કરીને વર્તનારા, એટલે પ્રાકૃત ઈન્દ્રિયોએ વર્જીત- દિવ્ય ઈન્દ્રિયોવાળા અને પ્રાકૃત ઈન્દ્રિયોવાળા જનોએ અદૃશ્ય, સમસ્ત પાપે રહિત, (નિર્દોષ) પરશેવાએ રહિત, અતિશય સુગન્ધયુક્ત અંગવાળા, કેટલાક દ્વિભુજ તો કેટલાક ચતુર્ભુજ, કેટલાક શ્વેત શરીરવર્ણવાળા તો કેટલાક નવીન મેઘસમાન શ્યામ શરીરવર્ણવાળા, પ્રકૃત્વિત કમળદળ જેવાં સૌમ્ય વિશાળ નેત્રવાળા, ન્યૂન કે અધિકપણાએ રહિત હોવાથી સમાન

માપવાળા કરચરણાદિ અંગવાળા, રૂડા રૂપ-સૌન્દર્યવાળા અને પ્રકૃતિજન્ય નહિ હોવાથી દિવ્ય અવયવવાળા, કરચરણાદિ અંગમાં સમ્યક્ સાર-બળવાળા (અર્થાત્ દૃઢ અંગવાળા) મસ્તક ઉપર ચોતરફ છુટા લાંબા કાળા સુંદર કેશને ધારી રહેલા, સદા કિશોર-સોળ વર્ષની વયમાં વર્તતા, સામુદ્રિક શાસ્ત્રમાં પ્રસિદ્ધ શુભ સમસ્ત ચિહ્નોએ યુક્ત, કમળના જેવી રમણીય રેખાથી ચિહ્નિત કરચરણતળવાળા, ક્ષુધા પિપાસા શોક મોહ જરા મૃત્યુ, આ છ ઊર્મિઓએ રહિત અથવા “જાયતેઽસ્તિ વર્ધતે, વિપરિણમતે, અપક્ષીયતે, નશ્યતિ,” આ છ ઊર્મિઓ જે દુઃખરૂપ દેહસ્વભાવો કહેવાય છે તેનાથી રહિત, સૂર્ય કરતાં પણ અધિક તેજસ્વી, સર્વ શ્વેત વસ્ત્રોને ધારી રહેલા, શાંતસ્વભાવવાળા નખશિખા પર્યંત ભગવન્મૂર્તિનું ધ્યાન કરવામાં તત્પર, સર્વ કોઈને ચલાયમાન કરનારો કાળપણ જેમનાથકી નિરંતર ભય પામતો રહે છે, આવા દિવ્ય લક્ષણવાળા શ્વેતમુક્તો શ્વેતદ્વીપમાં નારદજીએ જોયા ॥૧૪-૧૬॥

સાર્વર્ણિરુવાચ

અતીન્દ્રિયા નિરાતઙ્કા અનિષ્પન્દાઃ સુગન્ધિનઃ ।

કે તે નરાઃ કથં જાતાસ્તાદૃશાઃ કા ચ તદ્ગતિઃ ॥૧૭॥

શ્વેતદ્વીપઃ પયોમ્બોધૌ વર્તતે હિ ધરાતલે ।

તદ્વાસિનામપિ કથં પ્રોક્તાતીન્દ્રિયતા ત્વયા ॥૧૮॥

આ પ્રકારે કાર્તિકસ્વામીએ કરેલું દિવ્ય શ્વેતદ્વીપનું વર્ણન અને તેમાં રહેલા દિવ્ય મુક્તોનું વર્ણન સાંભળીને જેમને મોટો સંશય થયો છે એવા સાર્વર્ણિઋષિ પુછે છે - હે સ્વામી કાર્તિક! અતીન્દ્રિય, કાળભયે વર્જીત, પરશેવાએ રહિત, બહુ સુગન્ધવાળા, ઈત્યાદિ લોક વિલક્ષણ લક્ષણવાળા નરો કહ્યા તે દેવાદિકને મધ્યે કયા નામથી કહેવાય છે ? અને તેવા અતીન્દ્રિયાદિ ધર્મવાળા કયા સાધનથી થયા છે ? અને તેઓ આગળ કઈ ગતિને પામશે ? આ ત્રણ મારા પ્રશ્નો છે, વળી જે શ્વેતદ્વીપ કહ્યો તે તો ભૂમિ ઉપર વર્તતો જે ક્ષીરસાગર તેના ઉત્તર તટ ઉપર વર્તતો લૌકિક છે, તેવા ભૂમિસ્થ શ્વેતદ્વીપના નિવાસીઓને પણ તમોએ અતીન્દ્રિયતા કેમ કહી ? ત્યાં અતીન્દ્રિયતા સંભવતી નથી ॥૧૭-૧૮॥

ये ब्रह्मण्यक्षरे धाम्नि सच्चिदानन्दरूपिणि ।

स्थिताः स्युन्मिया मुक्तास्ते तथा स्युर्नहीतरे ॥૧૧॥

“एतत्सत्यं ब्रह्मपुरम्” “तदक्षरे परमे व्योमन्” “यद्गत्वा न निवर्तन्ते तद्धाम परमं मम” ઈત્યાદિ શ્રુતિ સ્મૃતિઓએ નિત્યપણે પ્રતિપાદન કરેલા સચ્ચિદાનંદરૂપ અક્ષરધામમાં જે ચૈતન્યમૂર્તિ મુક્તો રહ્યા છે તે જ તેવા અતીન્દ્રિયત્વાદિ સ્વભાવવાળા છે. આવા મુક્તો અક્ષરધામ થકી બીજા લૌકિક ધામમાં હોઈ શકે જ નહિ, આ પણ એક સંશય રહે છે. ॥૧૯॥

एतं मे संशयं छिन्धि परं कौतूहलं हि मे ।

त्वं हि सर्वकथाभिज्ञस्ततस्त्वामાશ્રિતોઽસ્મ્યહમ્ ॥૨૦॥

આમાં મને બહુ બહુ આશ્ચર્ય જણાય છે, તો આ મારા યોગ્ય સંશયોને તમો જ નિવારણ કરો. કારણ કે તમો મારા સંશયો નિવૃત્ત થાય એવી સર્વ કથાઓને જાણો છો. એમ જાણીને જ હું તમારે આશરે આવ્યો છું. ॥૨૦॥

स्कन्द उवाच

एकान्तोपासनेनैव प्राक्कल्पेषु रमापतेः

ये ब्रह्मभावं सम्प्राप्ता अजरामरतां गताः ॥૨૧॥

अक्षराख्याः पुमांसस्ते श्वेतद्वीपेऽत्र धामनि ।

सेवितुं वासुदेवं तं स्थिता देवर्षिणेऽक्षिताः ॥૨૨॥

આ પ્રકારે સાવર્ણિમુનિએ પુછેલા કાર્તિક સ્વામી તેમના પ્રશ્નોના ઉત્તરો આપતાં પ્રથમ કયા તે નરો ? અને તેવા શી રીતે ? આ બે પ્રશ્નના ઉત્તરો આપે છે. પૂર્વ કલ્પોમાં લક્ષ્મીપતિ શ્રીનારાયણની એકાંત ઉપાસનાથી જ જેઓ બ્રહ્મભાવને પામતાં અજરામર ભાવને પામીને અક્ષરધામને પામી ગયા હતા. તે અક્ષરનામના મુક્ત પુરુષો આ ભૂમિ ઉપર વર્તતા શ્વેતદ્વીપ ધામમાં સર્વોપાસ્ય શ્રીવાસુદેવની સેવા કરવા આવી રહ્યા હતા. તેઓને નારદજીએ જોયા હતા. આ રીતે તમોએ પુછેલા બે પ્રશ્નનો ઉત્તર જાણો ॥૨૧-૨૨॥

प्राप्ते प्रलयकाले तु पुनाक्षरधामनि ।

स्थास्यन्ति ते स्वतन्त्रा कालमायाभयोऽङ्घिताः ॥૨૩॥

કઈ ગતિને પામશે ? આ પ્રશ્નનો ઉત્તર આપું છું તે અક્ષરમુક્તો કાળમાયાના ભયે રહિત, માટે જ સ્વતંત્ર હોવાથી પ્રલયકાળ પ્રાપ્ત થતાં તો ફરીથી અક્ષરધામમાં જઈને રહેશે. એમની ગતિ યથાપૂર્વ ઉત્તમ જ થાય છે. ॥૨૩॥

अत्रापि पुरुषा ये तु मायाजाता अतः क्षराः ।

तेऽपि सद्भिः साधनैर्वै जायन्ते तादृशाः किल ॥૨૪॥

કેવળ તેઓ જ એવા છે એમ નહિ. પણ આ લોકમાં વર્તતા ક્ષરપુરુષો પણ શ્રેષ્ઠ સાધનોના બળથી તેવા જ થાય છે. એમ હવે કહે છે - આલોકમાં પણ જે ઓ માયાજાત એટલે તેના કાર્યભૂત ચોવીશ તત્વમય દેહસંબંધને પામેલા ક્ષેત્રજ્ઞો, (સ્વયં ક્ષેત્રજ્ઞો ઉત્પન્ન થતા નથી, કેમકે તેઓ અજ અચ્છેદ, અભેદ, અમર સ્વભાવવાળા છે.) માટે જ ક્ષર સંજ્ઞાવાળા એટલે કર્મયોગે મળેલાં જે કરણ કલેવર ભોગ્ય ભોગોપકરણ ભોગસ્થાનો તે થકી વિયોગને પામનારા છે તે પુરુષો પણ જો આગળ કહેવામાં આવશે એવાં શ્રેષ્ઠ સાધનોને સિદ્ધ કરે તો તેનાથી જ અક્ષરપુરુષ જેવા નિશ્ચે થાય છે. ॥૨૪॥

अहिंसया च तपसा स्वधर्मेण विरागतः ।

वासुदेवस्य माहात्म्यज्ञानेनैवात्मनिष्ठया ॥૨૫॥

भक्त्या परमया नित्यं प्रसङ्गेन महात्मनाम् ।

हरिसेवाविहीनानां मुक्तिनामप्यनिच्छया ॥૨૬॥

सिद्धीनामणिमादीनां सर्वासां चाप्यकाङ्क्षया ।

अन्योन्यं श्रुतिकीर्तिभ्यां श्रीहेरर्जन्मकर्मणाम् ।

भवन्ति तादृशा नूनं पुरुषा मुनिसत्तम ! ॥૨૭॥

અક્ષરધામની પ્રાપ્તિનાં તે સાધનોને કહે છે. પ્રાણીમાત્રનો દ્રોહ નહિ કરવારૂપ અહિંસા, શાસ્ત્રવિહિત કાયાકલેશરૂપ તપ, સદાચાર પાલનરૂપ સ્વધર્મ, ભગવાન થકી અન્ય વસ્તુમાત્રમાં અનાસક્તિરૂપ

વૈરાગ્ય, વાસુદેવનું અક્ષરપરત્વાદિ માહાત્મ્યજ્ઞાન, આત્મજ્ઞાનરૂપ દેહ આત્મનિષ્ઠા, ભગવાનમાં સતત સર્વોત્કૃષ્ટ પ્રેમલક્ષણા ભક્તિ, એકાંતિક મહાત્માઓનો સમાગમ, ભગવત્સેવાએ રહિત એવી ચતુર્ધામુક્તિઓની પણ અનિચ્છા, (ચતુર્ધામુક્તિની પણ ઈચ્છા ન રાખવી) અણિમાદિ સમસ્ત સિદ્ધિઓની પણ અનિચ્છા, ભગવાનનાં દિવ્ય જન્મ કર્મ નામોનું પરસ્પર પ્રેમથી શ્રવણકીર્તન, ઈત્યાદિ રૂડાં સાધનો વડે હે મુનિસત્તમ ! ક્ષર પુરૂષો પણ અક્ષર પુરૂષો જેવા નિશ્ચે થાય છે. એક સાથે જેમ તેમ કહેલાં ઉપરનાં સાધનોમાં એવો ક્રમ જાણવો. સાધનોમાં મુખ્ય તો અનન્ય ભક્તિ છે, તેમાં સ્વધર્મ, આત્મજ્ઞાન, વૈરાગ્ય માહાત્મ્યજ્ઞાન આદિક તો અંગ છે. બીજાં અહિંસાદિ સાધનો તો સાંગ ભક્તિની નિર્વિદ્ધન સિદ્ધિમાં ઉપયોગી છે. ॥૨૫-૨૭॥

જગત્સર્ગે જાયમાનેઽપ્યેતે કાલવશાત્કવચિત્ ।

ન જાયન્તે સ્વતન્ત્રત્વાન્ન નશ્યન્તિ લયેઽન્યવત્ ॥૨૮॥

જેઓ આ સાધનો વડે શ્વેતદ્વીપસ્થ અક્ષરમુક્તો જેવા થયા છે તેઓ સ્વતંત્ર થયેલા હોવાથી જ્યારે જગતનો સર્ગ થાય છે ત્યારે પણ કાળવશાત્ ક્યારેય ઉત્પન્ન થતા નથી. તેમ જ્યારે પ્રલય થાય છે ત્યારે બીજાઓની પેઠે નાશ પણ પામતા નથી. કાળકૃત કાર્યમાં તેઓ આવતા નથી. આ અર્થ ભગવાને ગીતામાં “ઇદં જ્ઞાનમુપાશ્રિત્ય મમ સાધર્મ્ય માગતાઃ । સર્ગેઽપિ નોપજાયન્તે પ્રલયે ન વ્યથન્તિ ચ ॥” આ વચનથી કહ્યો છે. ॥૨૮॥

અત્ર તે કથયિષ્યામિ કથાં પૌરાણિકીં મુને !

યથાત્રત્યોઽપિ મનુજસ્તથા ભાવમુપેયિવાન્ ॥૨૯॥

હે મુને ! આ અહિંસાદિ સત્સાધનોના બળથી અક્ષર નામના શ્વેતદ્વીપસ્થ મુક્તો જેવા થવાની બાબતમાં આ મર્ત્યલોકનો પણ મનુષ્ય જે પ્રકારોએ કરીને અક્ષરનામના શ્વેતદ્વીપસ્થ મુક્તોના ભાવને પામે એવી એક પુરાતની કથા તમને કહી સંભળાવું છું ॥૨૯॥

વિસ્તીર્ણેષા કથા બ્રહ્મન્ ! શ્રુતા મે પિતૃસન્નિધૌ ।

સૈષાઽઘ્ય તવ વક્તવ્યા કથાસારો હિ સ સ્મૃતઃ ॥૩૦॥

इति श्रीस्कन्दपुराणे विष्णुखण्डे श्रीवासुदेवमाहात्म्ये

श्वेतद्वीपमुक्तवर्णननामा चतुर्थोऽध्यायः ॥४॥

હે બ્રહ્મન્ ! આ કથા બહુ વિસ્તારવાળી વર્તે છે. તે મેં પિતા મહાદેવની સમીપે સાંભળી હતી. તે આ કથા હાલમાં તમને કહેવા જેવી છે. કેમ કે આ તો બધી કથાઓના સારરૂપ છે ॥૩૦॥

एति श्री स्कंदपुराणे विष्णुखण्डे वासुदेवमाहात्म्ये

श्वेतद्वीपवर्णननामा चतुर्थो अध्यायः ॥४॥

૫. હવે સત્સાધનના બળથી શ્વેતદ્વીપસ્થ મુક્તો જેવા થવામાં ઉપરિચર વસુની આખ્યાયિકાને ત્રણ અધ્યાયથી કહે છે. તેમાં પ્રથમ આ અધ્યાયમાં તો ઉપરિચર વસુના સદ્ગુણોનું વર્ણન, તે પછી કદાચિત્ તેનો દેવપક્ષપાતને લીધે સ્વર્ગથી ભ્રષ્ટ થઈને થએલો ભૂમિવિવરમાં પ્રવેશ, તે પછી નારાયણના અનુગ્રહથી ફરીથી તેને થએલી સ્વર્ગની પ્રાપ્તિ, તેપછી વળી પિત્રિઓના શાપથી ભૂમિ ઉપર ચેદિદેશનો રાજા થઈને ફરીથી થએલી સ્વર્ગ પ્રાપ્તિ, ત્યાં રહેલા નારદાદિ પરમર્ષિઓના સમાગમથી વાસુદેવની દેહ ઉપાસના કરવાથી તેને થએલી ગોલોક પરમ પદની પ્રાપ્તિ, વિગેરે બાબતો વર્ણવી છે. (શ્લોક ૩૫)

अध्याय ५ मो.

स्कन्द उवाच

आसीद्राजोपरिचरो वसुनामा पुरा मुने ! ।

भूभर्तुराद्योस्तनयः ख्यातश्चासावमावसुः ।

आखण्डलसखो भक्तिं प्राप्तो नारायणे प्रभौ ॥३॥

धार्मिकः पितृभक्तश्च पितृन्देवांश्च तर्पयन् ।

सदाचाररतः दक्षः क्षमावाननसूयकः ॥२॥

सर्वोपकारकः शान्तो ब्रह्मचर्यरतः शुचिः ।

अक्रोधनश्च मितभुग्मृदुनिर्व्यसनो मुनिः ॥३॥

निर्द्वन्द्वो निर्विकारश्च निर्मानो धीर आत्मवित् ।

निर्दम्भो मानदो योगी तपस्वी विजितेन्द्रियः ॥४॥

धनपुत्रकलत्रेषु विरक्तः स्वजनादिषु ।

नारायणमनुं भक्त्या स जजापान्वहं नृपः ॥५॥

કાર્તિક સ્વામી કહે છે - હે સાવર્ણિ મુને ! પૂર્વે ઉપરિચર આકાશમાં

વિચરનારો વસુ નામનો એક રાજા હતો. કેવો રાજા ? તો આયુ નામના ભૂપતિનો પ્રિયપુત્ર, અમાવસુ એવા બીજા નામથી પણ વિખ્યાત, ઈન્દ્રરાજાનો પરમ મિત્ર, મહાપ્રભુ શ્રીનારાયણમાં ભક્તિનિષ્ઠાને પામેલો, સત્પુરુષોના સદાયરણમાં પ્રીતિવાળો, માટે જ સ્વધર્મમાં નિષ્ઠાવાળો, પિતા અને બીજા સંબંધીઓની શુશ્રુષામાં પ્રીતિવાળો, અગ્નિધ્વાત્તાદિ પિતૃગણો અને બ્રહ્મા ઈન્દ્રાદિ દેવગણોના તર્પણમાં તત્પર, પોતાના શ્રેયના સાધનમાં નિપુણ, પરાપરાધને સહન કરવામાં ક્ષમાવાળો, પરગુણોમાં દોષારોપણરૂપ અસુયાએ રહિત, સર્વ કોઈનો ઉપકાર કરવાના સ્વભાવવાળો, શાંતપ્રકૃતિવાળો, ગૃહસ્થોચિત બ્રહ્મચર્યમાં દૈઢ સ્થિતિવાળો, બાહ્ય આભ્યંતર શૌચવાળો, ક્રોધવેગે વર્જીત, અલ્પ આહાર કરનારો, મૃદુ-કોમળવાણીવાળો, અથવા અકઠિન ચિત્તવાળો, મનુષ્યે કહેલાં મૃગયા આદિક અઠાર વ્યસનોએ વર્જીત, આત્મા પરમાત્માનાં મનનશીલ, સુખદુઃખાદિ દ્વન્દ્વથી પરાભવ નહિ પામનારો, કોઈપણ પ્રકારના વિકારે વર્જીત, પોતે સર્વગુણ સંપન્ન હોવા છતાં તેના માને રહિત, વિકારના હેતુઓ ઉપસ્થિત થતાં પણ મહાધૈર્યવાળો, આત્મજ્ઞાને પરિપૂર્ણ, દંભે રહિત, એટલે બાહ્ય આભ્યંતર એક જ સ્થિતિવાળો, બીજાઓને યથાયોગ્ય માન આપનારો, ગીતામાં પ્રદર્શાવેલા કર્મયોગવાળો, શાસ્ત્રવિહિત ભોગસંકોચરૂપ તપવાળો, ઈન્દ્રિયરૂપ શત્રુઓને વિશેષપણે જીતી રહેલો અને ધન પુત્ર કલત્ર તથા બીજા સ્વજનાદિકમાં અતિશય વૈરાગ્યવાળો હતો. આવા સર્વ સદ્ગુણોએ સંપન્ન આ વસુરાજા પ્રતિદિન ભક્તિથી નારાયણના અષ્ટાક્ષર મંત્રને જપતો હતો. ॥૧-૫॥

તસ્મૈ તુષ્ટોઽથ ભગવાન્ વાસુદેવઃ સ્વયં દદૌ ।

સામ્રાજ્યં સોઽપ્યનાસક્તસ્તત્ર ભેજે તમાદરાત્ ॥૬॥

આવા તે ભક્તવર્ય રાજા ઉપર પ્રસન્ન થએલા સ્વયં ભગવાન વાસુદેવે તેને સાર્વભૌમ રાજ્ય આપ્યું હતું. સામ્રાજ્ય પ્રાપ્તિ પછી પણ આ રાજા રાજ્યમાં આસક્તિએ રહિત થઈને આદરથી તે ભગવાનને જ ભજતો હતો. ॥૬॥

તન્ત્રોક્તેન વિધાનેન પઞ્ચકાલં સમાહિતઃ ।

પૂજયામાસ દેવેશં તચ્છેષેણ સુરાન્ પિતૃન્ ॥૭॥

વળી આ રાજા સાવધાન થઈને પંચરાત્રમાં કહેલા વિધિને અનુસારે પ્રાતઃ, સંગવ, મધ્યાહ્ન, અપરાહ્ન, સાયાહ્ન, આ પાંચ કાળમાં પૃથક્ પૃથક્ શ્રીનારાયણની પૂજા કરતો હતો. અને ભગવાનની પૂજા કરતાં અવશેષ રહેલાં ચંદન પુષ્પ નેવેદ્યાદિ વડે દેવો તથા પિત્રિઓની પૂજા કરતો હતો.

તેષાં શેષેણ વિપ્રાંશ્ચ સંવિભજ્યાશ્રિતાંશ્ચ સઃ ।

શેષાન્નભુક્ સત્યપરઃ સર્વભૂતેષ્વહિંસકઃ ॥૮॥

વળી આ રાજા દેવ પિત્રિઓના શેષથી વિપ્રોની પૂજા કરતો હતો. પછીથી પોતાના આશ્રિત પોષ્યવર્ગને યથાયોગ્ય જમાડીને તેના શેષ અન્નને જમતો હતો. એજ રીતે સર્વ કોઈ ભોગ્ય વસ્તુનો ઉપર કહ્યા પ્રમાણે પાર્યે ઉપયોગ કરીને પછીથી પોતાના ઉપયોગમાં લેતો હતો. વળી સત્યપરાયણ અને સર્વ ભૂતોની હિંસાએ રહિત હતો. ॥૮॥

ભક્ષણે દોષમવિદત્પ્રાણિમાત્રામિષસ્ય તુ ।

મહાપાતકવદ્રાજા સ્વપ્રજાશ્ચ તથાઽવદત્ ॥૯॥

વળી આ દયાળુ રાજા પ્રાણીમાત્રનું જે માંસ તેના ભક્ષણમાં તો મહાપાપ જેટલો દોષ સ્વયં સમજતો હતો. અને પોતાની પ્રજાઓને પણ તેમજ સમજાવતો હતો. ॥૯॥

સર્વભાવેન ભેજેઽસૌ દેવદેવં જનાર્દનમ્ ।

અનાદિમધ્યનિધનં લોકકર્તારમવ્યયમ્ ॥૧૦॥

આટલાથી આ રાજા કૃતકૃત્ય ન હતો. પરંતુ તે સર્વના ફળભૂત ભગવદ્ભક્તિને પણ સર્વભાવથી કરતો હતો. એમ હવે કહે છે. - આ રાજા જનાર્દન સર્વ જનોએ અભીષ્ટ અર્થ માટે પ્રાર્થના કરવા યોગ્ય, જેમનો આદિ-ઉત્પત્તિ મધ્ય-સ્થિતિ અને નિધન-નાશ નથી, અર્થાત્ સ્વતઃસિદ્ધ સર્વલોકોના કર્તા, અવ્યય- વ્યયસ્વભાવે રહિત અને દેવદેવ એવા ભગવાનને આગળ કહેશે એવા સર્વભાવથી- કાય વાણી મનથી ભજતો હતો. ॥૧૦॥

શ્રીવાસુદેવપદયોઃ સ ચકાર મનઃ સ્થિરમ્ ।
 શ્રોત્રે ચ નિત્યં ભગવત્કથાયાઃ શ્રવણે નૃપઃ ॥૧૧॥
 નયને સ્વે મુકુન્દસ્ય તદ્ભક્તાનાં ચ દર્શને ।
 ગુણગાને હરેર્વાર્ણીં ચક્રે ભૂમિપતિઃ સ તુ ॥૧૨॥
 નારાયણાઙ્ઘ્રિસંસ્પૃષ્ટતુલસીપુષ્પસૌરભે ।
 ઘ્રાણં ચકાર ચ નૃપો નાન્યગન્ધેષુ કર્હિચિત્ ॥૧૩॥
 શ્રીશોપભુક્તવસ્ત્રાદિસ્પર્શને ચ ત્વચં નિજામ્ ।
 ચકાર રસનામન્ને નારાયણનિવેદિતે ॥૧૪॥
 ભગવન્મન્દિરશ્કેત્રસદન્તિકગતૌ તથા ।
 ચકાર ચરણૌ રાજા સેવાયાં ચ કરૌ હરેઃ ॥૧૫॥
 ઉત્તમાઙ્ગં ચ ચક્રેઽસૌ વિષ્ણુપાદાભિવન્દને ।
 સચ્ચં ચકાર પરમં મહાભાગવતેષુ સઃ ॥૧૬॥
 એકોઽપિ ન ક્ષણસ્તસ્ય વિના ભક્તિં રમાપતેઃ ।
 જગામ કિલ રાજર્ષેસ્તદીયવ્રતચારિણઃ ॥૧૭॥
 મહદ્ભરેવ સમ્ભારૈર્વિષ્ણોર્જન્મદિનોત્સવાન્ ।
 ચક્રે તદર્થમુદ્યાનમન્દિરોપવનાનિ ચ ॥૧૮॥

સર્વ ભાવથી ભજન કરવાનો પ્રકાર પ્રદર્શાવે છે.- આ ભાગવત ધર્મનિષ્ઠ રાજાએ નિરંતર શ્રી વાસુદેવના ચરણાર્વિદમાં પોતાનું મન સ્થિર નિશ્ચળ કર્યું હતું. પોતાના કાન ભગવદ્કથાના શ્રવણમાં નિત્ય જોડી દીધા હતા. પોતાનાં નેત્રો મુકુન્દ-મુક્તિદાતા ભગવાનનાં અને તેમના ભક્તોનાં દર્શન કરવામાં જોડી દીધાં હતાં. વળી આ ભૂપતિએ પોતાની વાણી ભગવાનના ગુણો ગાવવામાં જોડી દીધી હતી. પોતાની નાસિકા ભગવાનના ચરણના સ્પર્શવાળી તુલસી તથા પુષ્પોના સુગંધને ગ્રહણ કરવામાં જોડી દીધી હતી. પણ તે થકી બીજા ગંધોના ગ્રહણમાં ક્યારે પણ નહિ. પોતાની ત્વગિન્દ્રિય લક્ષ્મીપતિ ભગવાનના ઉપભોગમાં આવેલાં વસ્ત્રો વિભૂષણો વાહનો વગેરેનો સ્પર્શ કરવામાં કરી રાખી હતી. પોતાની રસના ઈન્દ્રિય નારાયણને નિવેદન કરેલા ચતુર્વિધ

અન્નાદિકના ગ્રહણમાં જોડી રાખી હતી. આ રાજાએ પોતાના પાદો ભગવાનના મંદિરો, પુણ્યક્ષેત્રો અને સત્પુરુષોની સમીપે જવામાં જોડી રાખ્યા હતા. તથા પોતાના હાથ ભગવાનની સેવામાં સદાય જોડી રાખ્યા હતા. વળી રાજાએ પોતાનું મસ્તક શ્રીવિષ્ણુ ભગવાનના ચરણમાં જે અભિવંદન તેમાં કરી રાખ્યું હતું. શ્રેષ્ઠ સખાપણું તો ભગવાનના એકાંતિક ભક્તો વિષે જ કરી રાખ્યું હતું. ભગવાન સંબંધી એકાદશી આદિક વ્રતને આચરતા, રાજા છતાં પણ ઋષિની પેઠે વર્તતા હોવાથી રાજર્ષિપણે પ્રખ્યાતિને પામેલા આ ઉપરિચર વસુને લક્ષ્મીપતિ શ્રીહરિની હરકોઈ ભક્તિ વિના એક ક્ષણ માત્ર પણ કાળ વ્યર્થ જતો ન હતો. વળી આ મહારાજા છતાં પણ ભગવાન શ્રીકૃષ્ણના જન્માષ્ટમી રામનવમી આદિક જન્મોત્સવોને મોટી મોટી શ્રેષ્ઠ સામગ્રીઓ વડે જ કરતો હતો. અને ભગવાનને માટે મોટાં મંદિરો તથા પુષ્પપ્રધાન બગીચાઓ તથા ફળપ્રધાન વાડીઓને પણ કરતો હતો. આ રીતે સર્વ ભાવથી ભગવાનને અખંડ ભજતો હતો. ॥૧૧-૧૮॥

ઇત્યં નારાયણે ભક્તિં વહતો બ્રાહ્મણોત્તમ ! ।

એકશય્યાસનં તસ્ય દત્તવાન્ દેવરાટ્ સ્વયમ્ ॥૧૯॥

વૈજયન્તીં દદૌ માલાં તસ્મા ઇન્દ્રોઽતિશોભનામ્ ।

અમ્લાનપટ્કજમયીં તથા સ્નાનિ ભૂરિશઃ ॥૨૦॥

હે બ્રાહ્મણોત્તમ સાવર્ણિમુને ! આ પ્રકારે શ્રીનારાયણને વિષે દેઠ ભક્તિને કરતા ઉપરિચર વસુરાજાને, સ્વયં દેવરાજ ઈન્દ્ર પોતે જે આસન ગાદી પર બેસતો હતો. તે જ અર્ધી ગાદી ઉપર આદરથી બેસારતો હતો. એટલું જ નહિ પરંતુ તે રાજાને નહિ કરમાઈ જાય એવાં કમળથી બનાવેલી, માટે જ અતિ શોભાયમાન એવી વૈજયન્તિ નામની પાદપર્યંત લાંબી માળા તથા ઘણાં રત્નો પણ આપ્યાં હતાં ॥૧૯-૨૦॥

આત્મા રાજ્યં ધનં ચૈવ કલત્રં વાહનાદિ ચ ।

યત્તદ્ભગવતઃ સર્વમિતિ તત્પ્રેક્ષિતં સદા ॥૨૧॥

વળી આ રાજાએ પોતાનો આત્મા, રાજ્ય, ધન, સ્ત્રી, રથ, ગજાદિ વહાનો, આ સર્વ જે પોતાની વસ્તુ તે ભગવાનની જ છે એટલે ભગવદર્થે

મેં રાખ્યું છે પણ સ્વાર્થે નહિ એવો સદાયને માટે બુદ્ધિથી નિશ્ચય કરી રાખ્યો હતો. અર્થાત ધન ધામાદિ સર્વ ભગવાન પરાયણ કરી રાખ્યું હતું. જે ભગવાનના ઉપયોગમાં ન આવે તેનો ત્યાગપણ કરી દેતો હતો. આ રીતે ભક્તિપરાયણ વર્તતા રાજાનું આથી દાસપણું અને આત્મનિવેદનપણું જણાવ્યું ॥૨૧॥

કામ્યા નૈમિત્તિકાજસ્રં યજ્ઞીયાઃ પરમાઃ ક્રિયાઃ ।

સર્વાઃ , સાત્વતમાસ્થાય વિધિં ચક્રે સમાહિતઃ ॥૨૨॥

વળી તે રાજા પુત્રેષ્ટ્યાદિ કામ્ય કર્મો, શ્રાદ્ધાદિ નૈમિત્તિક કર્મો, બ્રાહ્મણાદિ દેવોના આરાધનરૂપ યજ્ઞસંબંધી ક્રિયાઓ અને પરમ ભગવત્પ્રસન્નતાથે નિષ્કામપણે કરાતી ક્રિયાઓ, આ સર્વને પંચરાત્રોક્ત વિધિને અનુસારે સાવધાન થઈને નિરંતર કરતો હતો. ॥૨૨॥

પૃચ્ચરાત્રવિદો મુખ્યાસ્તસ્ય ગેહે મહાત્મનઃ ।

પ્રાયણં ભગવત્પત્રં ભુજ્જતે સ્માગ્રતો દ્વિજાઃ ॥૨૩॥

મહાત્મા તે રાજાના ઘરમાં પંચરાત્ર તંત્રને જાણનારા મુખ્ય શ્રેષ્ઠ બ્રાહ્મણો ભગવાનને નિવેદન કરેલા અત્ર ઇળાદિ ઉપહારને પ્રથમ જમતા હતા. ॥૨૩॥

તસ્ય પ્રશાસતો રાજ્યં ધર્મેણામિત્રઘાતિનઃ ।

નાનૃતા વાક્ સમભવન્મનો દુષ્ટં ન ચાભવત્ ॥

ન ચ કાયેન કૃતવાન્ સ પાપં પરમાણ્વપિ ॥૨૪॥

આ પ્રકારે ધર્મથી રાજ્યને કરતા અને નીતિથી શત્રુને હણતા એવા આ રાજાની વાણી કદાપિ અસત્ય ન હતી અને મન પણ દુષ્ટ માનેષ્યાદિ દોષ દૂષિત ન હતું. વળી આ રાજા અલ્પ પાપને દેહથી કરતો ન હતો. ॥૨૪॥

પૃચ્ચરાત્રં મહાતન્ત્રં ભગવદ્ભક્તિપુષ્ટયે ।

શુશ્રાવાનુદિનં રાજા ભગવદ્ભક્તવક્ત્રતઃ ॥૨૫॥

વળી આ રાજા ઉક્ત ભગવદ્ભક્તિની પરિપુષ્ટિમાટે ભગવાનના એકાંતિક ભક્તોના મુખ થકી પંચરાત્ર નામના નારદમુનિકૃત મહાતંત્રને પ્રતિદિન સાંભળતો હતો. ॥૨૫॥

ધર્મં સંસ્થાપયન્ શુદ્ધં રજ્જયન્સકલાઃ પ્રજાઃ ।

પાલયામાસ પૃથિવીં દિવમાઝ્વળ્ડલો યથા ॥૨૬॥

વળી આ રાજા રાજ્યમાં શુદ્ધ સનાતન ધર્મની સ્થાપના કરતો થકો અને સર્વ પ્રજાઓને ઈષ્ટની પ્રાપ્તિ કરી આપવી અને અનિષ્ટની નિવૃત્તિ કરી આપવી તે વડે રંજન કરતો થકો ઈન્દ્ર જેમ સ્વર્ગને પાળે છે તેમ પૃથ્વીનું પાલન કરતો હતો. શુદ્ધ ધર્મ “અદ્રોહશ્ચાપ્યલોભશ્ચ” આ વચનથી આગળ કહેવામાં આવશે. ॥૨૬॥

અપિ સપ્તવિધસ્તસ્ય રાજ્યે પલ્લભક્ષકઃ ।

પુમાન્કોઽપ્યભવન્નૈવ ન ચ પાષણ્ડવેષિણઃ ॥૨૭॥

વળી આ રાજાએ ચલાવેલા પોતાના રાજ્યમાં સાતેય પ્રકારનો માંસભક્ષક કોઈપણ પુરૂષ હતો જ નહિ. માંસ ભક્ષક સાત પ્રકારના પુરૂષો મત્સ્ય પુરાણમાં “આહર્તા ચાનુમન્તા ચ વિશસ્તા ક્રયવિક્રયી સંસ્કર્તા ચોપમોક્તા ચ ચ્વાદકાઃ સર્વ એવ હિ ॥” આ વચનથી કહ્યા છે. (૧) પશુઓને લાવી આપનારો. (૨) તેને અનુમોદન આપનારો. (૩) પશુઓને મારનારો. (૪) માંસને વેચનારો. (૫) માંસને લેનારો. (૬) માંસને રાંધી આપનારો. (૭) માંસને ખાનારો. આ સાતેયને માંસભક્ષક જ સમજવા. તથા પોતાના રાજ્યમાં પાખંડ વેષને ધરીને લોકોને ઠગનારાઓ પણ કોઈ હતા નહિ. વેદશાસ્ત્રથી વિરૂદ્ધ વર્તનારાને પાખંડી જાણવા. ॥૨૭॥

અસાધ્વ્યો યોષિતશ્ચૈવ પુરુષાઃ પારદારિકાઃ ।

ન શ્રુતાસ્તસ્ય રાજ્યે ચ ધર્મસઙ્કરકારિણઃ ॥૨૮॥

વળી આ રાજા રાજ્ય કરતો હતો ત્યારે રાજ્યમાં વ્યભિચારી પુરૂષો તથા વ્યભિચારીણી નારીઓ તથા વર્ણસંકરતાને કરનારા જનો કોઈ શ્રવણે સંભળાતા ન હતા. સર્વ કોઈ સ્ત્રી પુરૂષો સ્વધર્મ પરાયણ હતા. ૨૮

एकादशविधं मद्यं त्रिविधां च सुरामपि ।

नाजिघ्रादपि कोऽपीह तस्मिन् राज्यं प्रशासति ॥२९॥

વળી આ રાજા જ્યારે રાજ્યભાર ચલાવતો ત્યારે પોતાના રાજ્યમાં અગિયાર પ્રકારનું મધ અને ત્રણ પ્રકારની સુરાને કોઈ સુંઘી પણ શકતો ન હતો. તો પીવાની તો શી વાત કરવી ? અગિયાર પ્રકારનું મધ અને ત્રણપ્રકારની સુરા મનુસ્મૃતિમાં કહી છે તે તે થકી જાણવી. ॥૨૯॥

एवंगुणः स तु क्वापि पक्षपाताद्विवौकसाम् ।

મિથ્યાલાપાદિવો ભ્રષ્ટઃ પ્રવિવેશ મહીતલમ્ ॥૩૦॥

આવા અનેક સદ્ગુણોએ સંપન્ન એવો પણ આ રાજા કોઈ સમયે દેવતાઓના પક્ષપાતને લીધે મિથ્યા આલાપ કરવાથી સ્વર્ગ થકી પડીને ભૂતળમાં પ્રવેશ કરી ગયો. ॥૩૦॥

अन्तर्भूमिगतश्चासौ सततं धर्मवत्सलः ।

નારાયણપરો ભૂત્વા તન્મન્ત્રમજપત્સ્થિરઃ ॥૩૧॥

ભૂમિના વિવરમાં પ્રવિષ્ટ થએલો પણ આ રાજા આવી અસહ્ય અપૂર્વ આપત્તિમાં પણ નિરંતર ધર્મવત્સલ, સ્થિરચિત્ત, નારાયણ પરાયણ થઈને તેમના અષ્ટાક્ષરમંત્રના જપમાં તત્પર થઈ રહ્યો. ॥૩૧॥

तस्यैव च प्रसादेन पुनरेवोत्थितस्तु सः ।

દિવં પ્રાપ્ય સુખં તત્ર મનોભીષ્ટં સમન્વભૂત્ ॥૩૨॥

ભૂવિવરમાં પ્રવેશી ગએલો પણ આ રાજા શ્રીનારાયણના જ પ્રસાદથી, ત્યાંથી ઉપર નીકળી આવીને ફરીથી સ્વર્ગને પામીને ત્યાંના મનોભીષ્ટ મહાસુખને ભોગવવા લાગ્યો. ॥૩૨॥

पुनश्चेदिपतिर्भूत्वा भुव्यसौ पितृशापतः ।

પજ્વરાત્રોક્તવિધિના ભજે હરિમતન્દ્રિતઃ ॥૩૩॥

વળી આ રાજા ફરીથી પિત્રિઓના શાપથી ભૂમિ ઉપર ચેદિદેશનો અધિપતિ થયો. આ અવસ્થામાં પણ આળસે રહિત સાવધાન થઈને પંચરાત્રમાં કહેલા વિધિને અનુસારે ભગવદ્ભક્તિ પરાયણ થઈ રહ્યો. ॥૩૩॥

स्वर्गलोकं ततः प्रापद्विव्यदेहेन भूपतिः ।

ઉપાસનાં ચ તત્રત્યૈઃ પરમર્ષિગણૈઃ સહ ॥૩૪॥

हृढीकुर्वन्भगवतः कञ्चित्कालमुवास तत् ।

પરં પદમથ પ્રાપદ્વાસુદેવસ્ય નિર્ભયમ્ ॥૩૫॥

इति श्रीस्कन्दपुराणे विष्णुखण्डे श्रीवासुदेवमाहात्म्ये

उपरिचरवसुसद्गुणवर्णननामा पञ्चमोऽध्यायः ॥૫॥

તે રાજા દેહનો નાશ થયા પછી વળી આ રાજા દિવ્ય દેહથી સ્વર્ગલોકને પામીને કેટલોક કાળ ત્યાં સુખેથી રહ્યો. અનંતર ત્યાં રહેલા નારદાદિ મુનિવરોની સાથે રહીને શ્રીકૃષ્ણની ઉપાસનાની દેહતા સાધીને, પ્રાકૃત પદાર્થોમાં રાગ રહિત થતાં દેવદેહને ત્યાગ કરીને વાસુદેવનું માયાપર અને “ચદ્ગત્વા ન નિવર્તન્તે તદ્દામ પરમં મમ” આ ગીતા વાક્યમાં કહ્યા પ્રમાણે અપુનરાવૃત્તિ સ્થાન હોવાથી સર્વોત્તમ, નિર્ભય, એવા ગોલોક પદને પામી ગયો. ॥૩૪-૩૫॥

धति श्रीस्कंद पुराणे विष्णुखण्डे वासुदेवमाहात्म्ये

ઉપરિચરવસુ સદ્ગુણવર્ણનનામા પંચમો અધ્યાયઃ ॥૫॥

દ. આ અધ્યાયમાં ‘વેદ હિંસાપર છે’ એવા અસત્ય ભાષણથી રાજાનો થએલો અધઃપાત તથા હિંસામય યાગ કરનારા ઈન્દ્રાદિ દેવો અને તેનો નિષેધ કરવા આવેલા મહર્ષિઓનો પરસ્પર સંવાદ નિરૂપ્યો છે. (શ્લોક ૪૯)

सार्वर्णिरुवाच

स हि भक्तो भगवत आसीद्राजा महान्वसुः ।

કિં મિથ્યાઽભ્યવદદ્યેન દિવો ભૂવિવરં ગતઃ ॥૩॥

અધ્યાય ૬

ભક્તરાજ રાજાની મિથ્યા આલાપથી ભૂમિવિવર પ્રવેશાદિ અસદ્ગતિ સાંભળીને જેને અસંભાવિતપણાનો મહાશંસય થયો છે એવા સાવર્ણિમુનિ પુછે છે- હે સ્વામી કાર્તિક ! ઉપરિચર વસુરાજા તો ભગવાનનો ભક્ત હતો. આવા રાજાએ એવું શું મિથ્યા ભાષણ કર્યું ? કે જેથી સ્વર્ગલોક થકી પડીને ભૂમિના છિદ્રમાં પ્રવેશ કરી ગયો ? તેવા ગુણશાળી રાજાને “વેદ હિંસાપર છે” એવા અસત્ય આલાપનો અને ભૂવિવરમાં પ્રવેશનો સંભવ નથી. ॥૧॥

કેનોદ્ધૃતઃ પુનર્ભૂમેઃ શપ્તોઽસૌ પિતૃભિઃ કૃતઃ ।

કથં મુક્તસ્તતો ભૂપ ઇત્યેતત્કન્દ ? મે વદ ॥૨॥

હે સ્કંદ ! વળી આ રાજાનો (ભૂમિના વિવરથકી કેણે ફરીથી ઉદ્ધાર કર્યો (સ્વર્ગને પમાડ્યો) ? વળી આ રાજાને પિત્રિઓએ કયા કારણથી શાપ આપ્યો હતો ? અને વળી તે શાપમાંથી કયા પ્રકારે મુક્ત થયો હતો ? આ ચાર પ્રશ્નો છે તેનો મને યોગ્ય ઉત્તર વિસ્તારથી આપો ॥૨॥

સ્કન્દ ઉવાચ

શ્રુણુ બ્રહ્મન્ ! કથામેતાં વસોર્વાસવરોચિષઃ ।

યસ્યાઃ શ્રવણતઃ સદ્યઃ સર્વપાપક્ષયો ભવેત્ ॥૩॥

આ રીતે સાવર્ણિએ સ્વસંશય પ્રત્યે પુછેલા કાર્તિક સ્વામી કહે છે- હે બ્રહ્મન્ ! ઈન્દ્રરાજાના જેવી કાંતિ જેની છે એવા ઉપરિચર વસુરાજાની તમોએ પુછેલી કથાને હું કહું છું તેને સાવધાન મનથી તમો સાંભળો. જે કથાના શ્રવણથી તત્કાળ સર્વ પાપનો ક્ષય થઈ જાય એવી એ મહાપવિત્ર છે. ॥૩॥

સ્વાયમ્ભુવાન્તરે પૂર્વમિન્દ્રો વિશ્વજિદાહયઃ ।

આરસ્મ્ભે મહાયજ્ઞમશ્વમેધાભિધં મુને ! ॥૪॥

હે મુને ! પૂર્વે જ્યારે પ્રથમનો સ્વાયંભૂવ નામનો મન્વંતર વર્તતો હતો ત્યારે વિશ્વજીત નામના ઈન્દ્રે અશ્વમેધ નામના મહાયજ્ઞનો આરંભ કર્યો. ॥૪॥

નિબદ્ધાઃ પશવોઽજાઘાઃ ક્રોશન્તસ્તત્ર ભૂરિશઃ ।

સર્વે દેવગણાશ્વાપિ રસલુબ્ધાસ્તદાસત ॥૫॥

આરંભેલા યજ્ઞના સમીપ ભાગમાં બહુ બુમો પાળતા બકરા આદિક બહુ પશુઓ દેવોએ બાંધ્યાં હતાં. તે સમયે સાત્વિક બધાય દેવગણોપણ રસમાં લુબ્ધ થયેલા હોવાથી મૌનપણે બેસી રહ્યા પણ એનો નિષેધ કરી શક્યા નહિ. ॥૫॥

ક્ષેમાય સર્વલોકાનાં વિચરન્તો યદૃચ્છયા ।

મહર્ષય ઉપાજગ્મસ્તત્ર ભાસ્કરવર્ચસઃ ॥૬॥

આવા વિષમ સમયે સર્વ લોકોના કલ્યાણ માટે વિચરતા, સૂર્યના

જેવા તેજસ્વી વૃદ્ધ વસિષ્ઠ આદિક મહર્ષિઓ ત્યાં દૈવચ્છાથી આવી પહોંચ્યા ॥૬॥

સમ્માનિતાઃ સુરગણૈઃ પાદ્યાર્ઘ્યસ્વાગતાદિભિઃ ।

તે બૃહન્મુનયોઽપશ્યન્મેઘ્યાંસ્તાન્ ક્રોશતઃ પશૂન્ ॥૭॥

યજ્ઞપ્રદેશમાં આવેલા મોટા મુનિઓનો દેવગણોએ પાદ્ય અર્ઘ્ય સ્વાગત આદિક વડે બહુ સત્કાર કર્યો. સત્કારેલા વૃદ્ધ મહર્ષિઓએ યજ્ઞપ્રદેશમાં કાળી ચીસો પાડતાં, મેઘ, (યજ્ઞ યોગ્ય પવિત્ર ગુણવાળાં) બકરાંદિ પશુઓ જોયાં ॥૭॥

સાત્વિકાનામપિ ચ તં દેવાનાં યજ્ઞવિસ્તરસ્મ્ ।

હિંસામયં સમાલોક્ય તેઽત્યાર્યં હિ લેભિરે ॥૮॥

પશુઓને જોઈ રહેલા મહર્ષિઓ સત્વગુણ પ્રધાન એવા પણ દેવોનો પોતે દેખેલો હિંસામય તામસ યજ્ઞવિસ્તાર જોઈને જ રોમાંચિતગાત્ર થઈને અત્યંત આશ્ચર્ય પામી ગયા. ॥૮॥

ધર્મવ્યતિક્રમં દૃષ્ટ્વા કૃપયા તે દ્વિજોત્તમાઃ ।

મહેન્દ્રપ્રમુખાનૂચુર્દેવાન્ ધર્મધિયસ્તતઃ ॥૯॥

આ રીતે હિંસામય યજ્ઞનો આરંભ જોઈને જ અતિશય આશ્ચર્ય પામી ગયેલા, અહિંસાદિધર્મમાં દેહ નિષ્ઠાવાળા આ વૃદ્ધ મહર્ષિઓ આવો પ્રત્યક્ષ ધર્મવ્યતિક્રમ (સાત્વિકો અને વૈષ્ણવોને હિંસામય યજ્ઞના આરંભનો અધિકાર નથી. અને વળી તે પરધર્મ છે. માટે અધર્મ જ છે.) જોઈને, પછીથી મહાકૃપાળુ હોવાથી મહેન્દ્ર પ્રમુખ દેવોપ્રતિ બોલ્યા ॥૯॥

મહર્ષય ઋચુઃ

દેવૈશ્ચ ઋષિભિઃ સાકં મહેન્દ્રાસ્મદ્વચઃ શૃણુ ।

યથાસ્થિતં ધર્મતત્ત્વં વદામો હિ સનાતનમ્ ॥૧૦॥

મહર્ષિઓ કહે છે હે મહેન્દ્ર ! દેવો અને ઋષિઓ સાથે તું અમારું વચન સાંભળ. શું વચન ? તો વેદાનુસારી હોવાથી સનાતન એવું શુદ્ધ ધર્મનું તત્ત્વ યથાસ્થિત જેવું છે તેવું કહીએ છીએ એમાં સંશય નથી ॥૧૦॥

યૂયં જગત્સર્ગકાલે બ્રહ્મણા પરમેષ્ઠિના ।

સત્ત્વેન નિર્મિતાઃ સ્થો વૈ ચતુષ્પાદ્ધર્મધારકાઃ ॥૧૧॥

પરમેષ્ઠિ બ્રહ્માએ જ્યારે આ જગતની પ્રથમ સૃષ્ટિ કરી ત્યારે તમોને સત્વગુણથી નિશ્ચે ઉત્પન્ન કર્યા છે. માટે જ તમો સત્ય, દયા, તપ, શૌચ, આ નામના ચાર પાદવાળા ધર્મના ધારક છો. ॥૧૧॥

રજસા તમસા ચાસૌ મનૂંશ્ચૈવ નરાધિપાન્ ।

અસુરાણાં ચાધિપતીનસૃજહ્નધારિણઃ ॥૧૨॥

વળી બ્રહ્માએ રજોગુણથી ધર્મને ધરનારા મનુઓ, નરો અને નરાધિપોને ઉત્પન્ન કર્યા. તથા તમોગુણથી અસુરો અને તેના અધિપતિઓને ઉત્પન્ન કર્યા. “ધર્મધારિણઃ” એવું વિશેષણ આપ્યું છે તે ઉપરથી તે સમયે તો સર્વ કોઈ પણ ધર્મનિષ્ઠ હતા, એમ જણાય છે. “ધર્મશ્ચતુષ્પાન્મનુજાન્કૃતે સમનુવર્તતે” એમ ભાગવતમાં કહ્યું છે. ॥૧૨॥

સર્વેષામથ યુષ્માકં યજ્ઞાદિવિધિબોધકમ્ ।

સસર્જ શ્રેયસે વેદં સર્વાભીષ્ટફલપ્રદમ્ ॥૧૩॥

અનંતર બ્રહ્માએ તમારા સર્વના શ્રેય માટે યજ્ઞાદિ વિધિને બોધ કરનારા, સમસ્ત અભિષ્ટ ફળને આપનારા એવા વેદોનો પ્રાદુર્ભાવ કર્યો. ॥૧૩॥

અહિંસૈવ પરો ધર્મસ્તત્ર વેદેઽસ્તિ કીર્તિતઃ

સાક્ષાત્પશુવધો યજ્ઞે નહિ વેદસ્ય સમ્મતઃ ॥૧૪॥

તમો સર્વને ઉત્પન્ન કર્યા પછી તમારા શ્રેય માટે જ બ્રહ્માએ ઉત્પન્ન કરેલા વેદમાં કાયા વાણી મનથી પ્રાણીમાત્રના અદ્રોહરૂપ અહિંસા જ પરમ ધર્મ છે એમ કહ્યું છે, માટે તમોએ આરંભેલા આ યજ્ઞમાં સાક્ષાત્ પશુઓનો વધ, વેદને સંમત હોય જ નહિ. ॥૧૪॥

ચતુષ્પાદસ્ય ધર્મસ્ય સ્થાપને હોવ સર્વથા ।

તાત્પર્યમસ્તિ વેદસ્ય ન તુ નાશેઽસ્ય હિંસયા ॥૧૫॥

ત્યારે વેદને શું સંમત છે? તો ચાર ચરણવાળા ધર્મના સ્થાપનમાં જ સર્વ પ્રકારે વેદનું તાત્પર્ય સિદ્ધાંત છે પણ અધર્મના પાદરૂપ હિંસા કરીને ધર્મના નાશમાં તો વેદનું તાત્પર્ય નથી. ॥૧૫॥

રજસ્તમોદોષવશાન્તથાપ્યસુરપા નૃપાઃ ।

મેધેનાજેન યષ્ટવ્યમિત્યાદૌ મતિજાઙ્ઘતઃ ।

છાગાદિમર્થં બુબુધુર્ઘ્રિહ્યાદિં તુ ન તે વિદુઃ ॥૧૬॥

યદ્યપિ સ્થિતિતો એવી હતી, તથાપિ રજના રાગાદિ દોષો અને તમના શોકાદિ દોષોને લીધે થયેલી બુદ્ધિજડતાથી કેટલાક નરાધિપો અને અસુરાધિપો “મેધેનાજેન યષ્ટવ્યં” મેધ્ય પવિત્ર અજથી યજન કરવું ઇત્યાદિ વેદમંત્રોમાં રહેલા અજાદિ શબ્દોનો છાગ (બકરો) આદિક અર્થ સમજ્યા, પણ રજ તમ પ્રકૃતિવાળા તેઓ અજ શબ્દથી જે ડાંગર આદિક ધાન્ય કહ્યું છે. તે અર્થને તો સમજ્યા જ નહિ. ॥૧૬॥

સાત્ત્વિકાનાં તુ યુષ્માકં વેદસ્યાર્થે યથાસ્થિતઃ ।

ગ્રહીતવ્યોઽન્યથા નૈવ તાદૃશી ચ ક્રિયોચિતા ॥૧૭॥

યદ્યપિ વેદનું મુખ્યપણે અહિંસામય ધર્મના જ પ્રતિપાદનમાં તાત્પર્ય છે તથાપિ રાજસ તામસ પ્રકૃતિવાળા અસુરાંશ રસલુબ્ધ રાજાઓ “મેધેનાજેન યષ્ટવ્યં” ઇત્યાદિ વચનથી વેદને હિંસાપર સમજે છે, તેમ સાત્ત્વિક અને વળી વિષ્ણુના ઉપાસક એવા તમારે તો વેદ હિંસાર્થ પર છે. એમ સમજવું તે ઉચિત નથી, એવા અભિપ્રાયથી હવે કહે છે.- સત્વગુણ પ્રધાન એવા તમારે તો જેવો છે તેવો યથાર્થ જ વેદનો અર્થ સ્વીકારવો જોઈએ પણ વિપરીતપણે નહિ, અને યજ્ઞાદિ ક્રિયાપણ પોતાના ગુણને અનુસરનારી જ (ચતુષ્પાદ ધર્મને અનુસારી) કરવી યોગ્ય છે પણ તામસ હિંસાદિ ક્રિયા કરવી યોગ્ય નથી. ॥૧૭॥

યાદૃશો હિ ગુણો યસ્ય સ્વભાવસ્તસ્ય તાદૃશઃ ।

સ્વસ્વભાવાનુસારેણ પ્રવૃત્તિઃ સ્યાચ્ચ કર્મણિ ॥૧૮॥

જે જનમાં જેવો સાત્ત્વિક, રાજસ કે તામસ ગુણ હોય તે જનનો તેવો જ ગુણાનુસારી જ સ્વભાવ હોય છે. અને તે પોતાના જ સ્વભાવને અનુસારે કર્મમાં પ્રવૃત્તિ થાય છે. ॥૧૮॥

સાત્ત્વિકાનાં હિ વો દેવઃ સાક્ષાદ્વિષ્ણૂ રમાપતિઃ ।

અહિંસયજ્ઞેઽસ્તિ તતોઽધિકારસ્તસ્ય તુષ્ટયે ॥૧૯॥

સાત્ત્વિક એવા તમારા ઉપાસ્ય ઈષ્ટદેવ તો લક્ષ્મીપતિ સાક્ષાત્ વિષ્ણુ છે. તો તે વિષ્ણુ ભગવાનની પ્રસન્નતા માટે વિષ્ણુના ઉપાસક તમારે અહિંસામય યજ્ઞમાં જ અધિકાર છે. ॥૧૯॥

પ્રત્યક્ષપશુમાલભ્ય યજ્ઞસ્યાચરણં તુ યત્ ।

ધર્મઃ સ વિપરીતો વૈ યુષ્માકં સુરસત્તમાઃ ! ॥૨૦॥

માટે હે સુરસત્તમો ! પ્રત્યક્ષ પશુને હણીને જે યજ્ઞ કરવો તે તો તમારે વિષે નિશ્ચે વિપરીત જ ધર્મ છે. ॥૨૦॥

રજસ્તમોગુણવશાદાસુરીં સમ્પદં શ્રિતાઃ ।

યુષ્માકં યાજકા હ્યેતે સન્ત્યવેદવિદો યથા ॥૨૧॥

વળી તમને યજ્ઞ કરાવનારા જે આ ઋત્વિજ્ઞો છે તે પણ રજોગુણ તમોગુણના વશપણથી આસુરી સંપત્તિને આશરેલા છે, માટે વેદાર્થને ન જાણતા હોય ને શું ? એમ વિપરીત અર્થને જાણનારા છે. ॥૨૧॥

તત્સદ્ગાદેવ યુષ્માકં સામ્પ્રતં વ્યત્યયો મતેઃ ।

જાતસ્તેનેદૃશં કર્મ પ્રારબ્ધમિતિ નિશ્ચિતમ્ ॥૨૨॥

આ વર્તમાન કાળે તેવા આસુરી સંપત્તિવાળા પુરોહિતોના પ્રસંગથી જ સાત્ત્વિક એવા તમો તે તમારી મતિમાં વિપરીતપણું (અધર્મમાં ધર્મરૂપ) થયું છે. તે કારણથી આવું હિંસામય કર્મ તમો આરંભી બેઠા છો, એમ જ અમોએ નિશ્ચય કર્યો છે. જો એમ ન હોય તો તમારી મતિ કદાપિ વિપરીત થાય જ નહિ. ॥૨૨॥

રાજસાનાં તામસાનામસુરાણાં તથા નૃણામ્ ।

યથાગુણં ભૈરવાદ્યા ઉપાસ્યાઃ સન્તિ દેવતાઃ ॥૨૩॥

રાજસ મનુષ્યો અને તામસ અસુરોને પોતપોતાના ગુણને અનુસારે ભૈરવાદિ દેવતાઓ ઉપાસ્ય છે. તેઓ તેવા દેવતાઓને ઉપાસે છે. ॥૨૩॥

સ્વગુણાનુગુણાત્મીયદેવતાતુષ્ટયે ભુવિ ।

હિંસ્રયજ્ઞવિધાનં યત્તેષામેવોચિતં હિ તત્ ॥૨૪॥

પોતાના રજ આદિક ગુણને અનુકુળ વર્તનારી રાજસી આદિક

આત્મીય દેવતાની પ્રસન્નતા માટે ભૂમિ ઉપર જે હિંસ્રયજ્ઞવિધાન છે તે પણ તેવા યથા ગુણ ભૈરવાદિ દેવતાના ઉપાસક તામસ અસુરો અને રાજસ નરોને જ ઉચિત છે. બીજા સાત્ત્વિક દેવોને તથા મનુષ્યોને ઉચિત નથી. ॥૨૪॥

તત્રાપિ વિષ્ણુભક્તા યે દૈત્યરક્ષોનરાદયઃ ।

તેષામપ્યુચિતો નાસ્તિ હિંસ્રયજ્ઞઃ કુતસ્તુ વઃ ॥૨૫॥

તેમાં પણ જે દૈત્ય રાક્ષસ નર આદિક વિષ્ણુના ભક્ત થયા છે તેમને પણ હિંસામય યજ્ઞ ઉચિત નથી. તો તમને સાત્ત્વિક વિષ્ણુ ભક્તોને તો ઉચિત હોય જ ક્યાંથી ? ન જ હોય ॥૨૫॥

યજ્ઞશેષો હિ સર્વેષાં યજ્ઞકર્માનુતિષ્ઠતામ્ ।

અનુજ્ઞાતો ભક્ષણાર્થં નિગમેનૈવ વર્તતે ॥૨૬॥

વળી યજ્ઞકર્મ કરનારા સર્વ જનોએ યજ્ઞનું શેષ ભક્ષણ કરવું જોઈએ, એવી વેદે જ અનુજ્ઞા આપેલી છે. તો હિંસામય યજ્ઞમાં યજ્ઞશેષ માંસભક્ષણનો પ્રસંગ આવે છે. ॥૨૬॥

સાત્ત્વિકાનાં દેવતાનાં સુરામાંસાશનં ક્વચિત્ ।

અસ્માભિસ્ત્વીક્ષિતં નૈવ ન શ્રુતં ચ સતાં મુઘ્રાત્ ॥૨૭॥

સાત્ત્વિક દેવતાઓને મદ્ય માંસનું ભક્ષણ, અમોએતો ક્યારેય પણ દેખ્યું જ નથી તેમ કોઈ સજ્જનોના મુખ થકી સાંભળ્યું પણ નથી. ॥૨૭॥

તસ્માદ્ગ્રીહિભિરેવાસૌ યજ્ઞઃ ક્ષીરેણ સર્પિષા ।

મેધ્યૈરન્નરસૈશ્ચાન્યૈઃ કાર્યો ન પશુહિંસયા ॥૨૮॥

સાત્ત્વિક દેવોને સુરામાંસનું ભક્ષણ અશ્રુતપૂર્વ અદૃષ્ટપૂર્વ હોવાથી આ આરંભેલો યજ્ઞ વ્રીહી (ડાંગર) ગાયનું દુધ, ઘી, તથા બીજાં યજ્ઞયોગ્ય ગુણવાળાં ઘઉં આદિક અન્નો તથા બીજા સાકર આદિક રસોવડે જ કરવા યોગ્ય છે, પણ પશુઓની હિંસા કરીને કરવા યોગ્ય નથી. યજ્ઞમાં પશુ હિંસાના અને યજ્ઞશેષ માંસભક્ષણના નિષેધમાં તથા ડાંગર વિગેરે વડે યજ્ઞ કરવામાં અનેક શ્રુતિસ્મૃતિનાં પ્રમાણો છે તે તે થકી જાણવાં. ॥૨૮॥

તત્રાપિ બીજૈર્યષ્ટવ્યમજસંજ્ઞામુપાગતૈઃ ।

ત્રિવર્ષકાલમુષિતૈર્ન યેષાં પુનરુદ્ગમઃ ॥૨૧॥

ડાંગરાદિવડે યજ્ઞ કરવામાં પણ પાક્યા પછી ત્રણ વર્ષ પર્યંત પડી રહેલાં, માટે જ જે ફરીથી ઉગીજ શકે નહિ. માટે જ અજ એવી સાર્થક સંજ્ઞાને પામેલાં એવાં જીર્ણ ડાંગર વિગેરે બીજોવડે યજ્ઞ કરવો. “ત્રિવર્ષકાલ” એમ જે કહ્યું તે હિંસાના અતિશય નિષેધને માટે જાણવું. આ અર્થ વાયુપુરાણમાં “યજ્ઞો બીજૈઃ સુશ્રેષ્ઠ ! યેષુ હિંસા ન વિચયતે । ત્રિવર્ષપરમં કાલમુષિતૈસ્પ્રોહિભિઃ ॥” આ વચનથી કહ્યો છે. ॥૨૮॥

અદ્રોહશ્ચાપ્યલોભશ્ચ દમો ભૂતદયા તપઃ ।

બ્રહ્મચર્ય તથા સત્યમદમ્બશ્ચ ક્ષમા ધૃતિઃ ॥૩૦॥

સનાતનસ્ય ધર્મસ્ય રૂપમેતદુદીરિતમ્ ।

તદતિક્રમ્ય યો વર્તેદ્ધર્મઘ્નઃ સ પતત્યધઃ ॥૩૧॥

હાલમાં કરવા આરંભેલો આ હિંસામય યજ્ઞરૂપ ધર્મ જો અમને વૈષ્ણવોને અનુચિત છે, તો કર્તવ્ય સનાતન ધર્મ કયો જાણવો ? એવી અપેક્ષામાં સનાતન ધર્મનુંરૂપ કહે છે. - કોઈનો પણ દ્રોહ ન કરવો, શાસ્ત્રમર્યાદાને ઉલ્લંઘીને ધનાદિકનો લોભ ન કરવો. દમ - ઈન્દ્રિયોને વશ કરવાં, ભૂતદયા - પ્રાણીઓનું હિત કરવું, કૃષ્ણ ચાંદ્રાયણાદિક વ્રત કરવું, યથોચિત બ્રહ્મચર્ય પાળવું, સત્ય બોલવાનો આગ્રહ રાખવો, નિષ્કામપણારૂપ અદંભ રાખવો, ક્ષમા-પરાપરાધ સહન કરવો, આપત્તિમાં પણ ધૈર્યનો ત્યાગ ન કરવો, ઈત્યાદિ સનાતન ધર્મનું સ્વરૂપ કહ્યું છે. આવા સનાતન ધર્મને ઉલ્લંઘીને જે પુરૂષ વર્તે તે ધર્મઘાતી કહેવાય, માટે જ તે અધોગતિને પામે છે. ॥૩૦-૩૧॥

સ્કન્દ ઉવાચ

ઙ્ઠ્યં વેદરહસ્યજ્ઞૈર્મહામુનિભિરાદરાત્ ।

બોધિતા અપિ સન્નીત્યા સ્વપ્રતિજ્ઞાવિઘાતતઃ ।

તદ્વાક્યં જગૃહુર્નૈવ તત્પ્રામાણ્ય વિદોઽપિ તે ॥૩૨॥

કાર્તિક સ્વામી કહે છે- હે મુને ! વેદના રહસ્યને જાણનારા

મહામુનિઓએ આ પ્રકારે આદરથી સચ્છાસ્ત્રોક્ત રીતિથી બોધ આપેલા પણ દેવો, યદ્યપિ ઋષિ વાક્યોનું પ્રામાણ્ય જાણે છે તથાપિ પોતાની હિંસામય યજ્ઞ કરવાની પ્રતિજ્ઞાનો ભંગ થતાં માન ભંગ થાય એમ માનીને, મુનિઓનું સત્ય હિતવાક્યપણ સ્વીકારી શક્યા જ નહિ. પોતે જાણતા ન હતા એમ નહિ પણ પોતાનું વૃથા માન રાખવા મહર્ષિઓનું વચન માની શક્યા નહિ. ॥૨૨॥

મહદ્વ્યતિક્રમાત્તર્હિ માનક્રોધમદાદયઃ ।

વિવિશુસ્તેષ્વધર્મસ્ય વંશ્યાશિલ્લદ્રગવેષિણઃ ॥૩૩॥

સત્યવાદી મહર્ષિઓના વાક્યના અનાદરરૂપ અપરાધથી પ્રવેશના અવકાશને શોધવામાં તત્પર એવા અધર્મ વંશીય માન, ક્રોધ, મદાદિ અંતઃશત્રુઓ તેજ ક્ષણમાં દેવો વિષે પ્રવેશ કરી રહ્યા. મહાત્માઓના અતિક્રમથી ધર્મભંગ થતાં અધર્મને જ રમવાનો અવકાશ મળે છે. ॥૩૩॥

અજશ્છાગો ન બીજાનીત્યાદિવાદિષુ તેષ્વથ ।

વિમનઃસ્વૃષિવર્યેષુ પુનસ્તાન્બોધયત્સુ ચ ॥૩૪॥

રાજોપરિચરઃ શ્રીમાંસ્તત્રૈવાગાદ્યદૃચ્છયા ।

તેજસા દ્યોતયન્નાશા ઇન્દ્રસ્ય પરમઃ સઘ્રા ॥૩૫॥

અનંતર અધર્મવંશનો પ્રવેશ થતાં દેવતાઓ ‘શ્રુતિમાં અજ શબ્દ છે. તેનો અર્થ બકરો જ થાય છે પણ ડાંગર આદિક બીજો તો નહિ જ’ ઈત્યાદિ વચનોવડે વાદ કરે છે. અને મુનિવર્યો તેને સાંભળીને બહુ ઉદાસ થઈને, વળી ફરીથી તેમને બોધ આપે છે. એજ અવસરમાં ત્યાં દૈવેચ્છાથી જ વસુરાજા આવી પહોંચ્યો. કેવો રાજા ? તો જે પોતાના પ્રતાપથી દિશાઓને પ્રકાશમય કરતો, ઈન્દ્રનો પરમ સખા, માટે જ તેને અત્યંત વિશ્વાસ કરવા યોગ્ય; શ્રીમાન, અહિંસા ધર્મજન્ય શોભાવાળો અને આકાશમાં ગતિવાળો હતો. ॥૩૪-૩૫॥

તં દૃષ્ટ્વા સહસાયાન્તં વસું તે ત્વન્તરિક્ષગમ્ ।

ઋચુર્દ્વિજાતયો દેવાનેષ છેત્યતિ સંશયમ્ ॥૩૬॥

વૃદ્ધ વસિષ્ઠાદિ ઋષિઓ તો વેગથી આકાશ માર્ગે આવેલા

વસુરાજાને દેખીને દેવો પ્રત્યે બોલ્યા કે- આ રાજા આપણા સંશયને નિશ્ચે છેદશે. ॥૩૬॥

एष भूमिपतिः पूर्वं महायज्ञान् सहस्रशः ।
चक्रे सात्वततन्त्रोक्तविधिनाऽऽरण्यकेन च ॥३७॥
येषु साक्षात्पशुवधः कस्मिंश्चिदपि नाभवत् ।
न दक्षिणानुकल्पश्च नाप्रत्यक्षसुरार्चनम् ॥३८॥
अहिंसाधर्मरक्षाभ्यां ख्यातोऽसौ सर्वतो नृपः ।
अग्रणीर्विष्णुभक्तानामेकपत्निमहाव्रतः ॥३९॥
ईदृशो धार्मिकवरः सत्यसन्ध वेदवित् ।
कथञ्चिन्नान्यथा ब्रूयाद्वाक्यमेष महान्वसुः ॥४०॥

સંશય છેદવામાં કારણ કહે છે- આ ભૂપતિએ પૂર્વે નારદ પંચરાત્રમાં કહેલા વિધિથી અને ઉપનિષદમાં કહેલા વિધિથી હજારો હજાર મહાયજ્ઞો કર્યા હતા. તેણે કરેલા યજ્ઞો મધ્યે કોઈ પણ યજ્ઞમાં સાક્ષાત્ પશુ વધ થયો ન હતો. વળી યજ્ઞમાં વિપ્રોને મુખ્ય પક્ષથી જ દક્ષિણા આપતો હતો. પણ ગૌણ પક્ષથી નહિ. વળી યજ્ઞમાં ઈન્દ્રાદિ દેવોને બોલાવીને સાક્ષાત્ જ તેમની પૂજા કરતો હતો. પણ પરોક્ષપણે નહિ. વળી આરાજા અહિંસા ધર્મ અને પ્રજા રક્ષણે કરીને સર્વ લોકમાં વિખ્યાત થયો છે. વળી વિષ્ણુભક્તમાં અગ્રેસર અને એક જ પત્નીરૂપ મહાવ્રત-વાળો છે. વળી ધર્મનિષ્ઠ પુરૂષો મધ્યે શ્રેષ્ઠ, સત્યપ્રતિજ્ઞાવાળો, વેદના અર્થને જાણનારો અને વિપત્તિમાં પણ સ્વધર્મ થકી નહિ ચલાયમાન થનારો મહાન છે. આવા ગુણવાળો આ રાજા કોઈપણ પ્રકારે અન્યથા- અસત્ય વાક્યને નહિ જ બોલે. એવો અમને નિશ્ચય છે. ॥૩૭-૪૦॥

एवं ते संविदं कृत्वा विबुधा ऋषयस्तथा ।

अपृच्छन्सहस्राभ्येत्य वसुं राजानमुत्सुकाः ॥४१॥

વિવાદમાં પડેલા ઋષિઓ તથા દેવતાઓ આ રીતે સંકેત કરીને, ઉત્સાહ પામીને તત્કાળ સન્મુખ જઈને વસુ રાજાને પુછવા લાગ્યા. ૧૪૧

देवमहर्षय ऊचुः

भो ! राजन्केन यष्टव्यं पशुनाहोस्विदौषधैः ।

एतं नः संशयं छिन्धि प्रमाणं नो भवान्मतः ॥४२॥

દેવતાઓ તથા મહર્ષિઓ પુછે છે- હે રાજન્ ! યજ્ઞ કયા દ્રવ્યે કરીને કરવો ? પશુઓએ કરીને કે ધાન્યોએ કરીને કરવો ? આવા અમારા સંશયને નિવારણ કરો. કેમ કે અમોએ તમોને પ્રમાણપણે માન્યા છે. એટલે અમારે સર્વેને તમારું વચન પ્રમાણભૂત છે. ॥૪૨॥

स्कन्द उवाच

स तान् कृताञ्जलिर्भूत्वा परिप्रच्छ वै वसुः ।

कस्य वः को मतः पक्षो ब्रूत सत्यं समाहिताः ॥४३॥

કાર્તિક સ્વામી કહે છે- મહર્ષિઓએ દેવો સાથે મળીને આ રીતે પુછતાં વસુરાજા બે હાથ જોડીને તેમને વળી પુછવા લાગ્યો કે- તમારે મધ્યે કેનો કયો પક્ષ છે ? એટલે મહર્ષિઓએ માનેલો સિદ્ધાંત કયો છે ? અને દેવતાઓએ માનેલો સિદ્ધાંત કયો છે ? તે તમો અવ્યગ્ર થઈને સત્ય જ બોલો. ॥૪૩॥

महर्षय ऊचुः

धान्यैर्यष्टव्यमित्येव पक्षोऽस्माकं नराधिप ! ।

देवानां तु पशुः पक्षो मतं राजन् ! वदात्मनः ॥४४॥

મહર્ષિઓ કહે છે- હે નરાધિપ ! “ધાન્ય વડે જ યજ્ઞ કરવો” એવો અમારો પક્ષ છે. દેવતાઓનો તો અજાદિ પશુઓ વડે યજ્ઞ કરવો એવો પક્ષ છે. તો હે રાજન્ ! આ બે પક્ષમાં તમારો જે મત- સિદ્ધાંત હોય તે કહો. ॥૪૪॥

स्कन्द उवाच

देवानां तु मतं ज्ञात्वा वसुस्तत्पक्षसंश्रयात् ।

छागादिपशुनैवेज्यमित्युवाच वचस्तदा ॥४५॥

કાર્તિક સ્વામી કહે છે- હે મુને ! મહર્ષિઓએ આ રીતે કહેતાં, વસુરાજા દેવોનો તો મત પશુ વડે યજ્ઞ કરવા રૂપ જાણીને, તેમના પક્ષનો પ્રથમથી જ આશ્રય કરેલો હોવાથી તે સમયે “બકરાં આદિક પશુઓ વડે જ યજ્ઞન કરવું” આવું વચન બોલ્યો. ॥૪૫॥

एवं हि मानिनां पक्षमसन्तं स उपाश्रितः ।

धर्मज्ञोऽप्यवदन्मिथ्या वेदं हिंसापरं नृपः ॥४६॥

આ રીતે રાજા, માની દેવતાઓના મિથ્યાભૂત પક્ષને અનુસરવાથી ધર્મજ્ઞ છતાં પણ “વેદ હિંસા પ્રધાન છે” એવું મિથ્યા-અસત્ય વચન બોલ્યો. ॥૪૬॥

तस्मिन्नेव क्षणे राजा वाग्दोषादन्तरिक्षतः ।

અધઃ પપાત સહસા ભૂમિં ચ પ્રવિવેશ સઃ ॥૪૭॥

અસત્યવાદી રાજા જે ક્ષણમાં આવું વચન બોલ્યો તે જ ક્ષણમાં વેદને હિંસાપર કહેવારૂપ વાણીના દોષને લીધે આકાશ થકી નીચે પડી ગયો અને તત્કાળ ભૂમિમાં પ્રવેશ કરી ગયો. ॥૪૭॥

महतीं विपदं प्राप भूमिमध्यगतो नृपः ।

स्मृतिस्त्वेनं न प्रजहौ तदा नारायणाश्रयात् ॥४८॥

આ રીતે ભૂમિના મધ્યભાગને પામેલો રાજા મહા વિપત્તિને પામ્યો. આવી વિપત્તિની પ્રાપ્તિમાં પણ નારાયણનો દેહ આશ્રય હોવાથી હું ભગવાનનો ભક્ત છું. દેવોના પક્ષપાતને લીધે અસત્ય વચન બોલ્યો, વેદ અને વેદજ્ઞમુનીઓનો અપરાધ કર્તા થયો આવી સ્મૃતિએ તો તેનો ત્યાગ કર્યો નહિ. એટલે તેને ભક્તિના બળથી બધી સ્મૃતિ રહી હતી. ॥૪૮॥

मोचयित्वा पशून् सर्वास्ततस्ते त्रिदिवौकसः ।

हिंसाभीता दिवं जग्मुः स्वाश्रमांश्च महर्षयः ॥४९॥

इति श्रीस्कन्दपुराणे विष्णुखण्डे श्रीवासुदेवमाहात्म्ये

वेदस्य हिंसापरत्वोक्त्या उपरिचरस्वસોરઠઃ:પાતવર્ણનનામા

ષષ્ઠોઽધ્યાયઃ ॥૬॥

આ પ્રકારે ઉપરિચર વસુરાજાનો અધઃપાત થયા પછી મહેન્દ્રાદિ દેવતાઓ હિંસા થકી ભય પામીને સર્વે પશુઓને છોડી મુકીને ઉદાસ મુખે ત્યાંથી સ્વર્ગમાં ચાલ્યા ગયા. અને મહર્ષિઓ પણ પોતપોતાના આશ્રમે ચાલ્યા ગયા. ॥૪૯॥

इति श्रीस्कन्दपुराणे विष्णुखण्डे श्रीवासुदेवमाहात्म्ये वेदस्य

हिंसापरत्वोक्त्या उपरिचरस्वસોરઠઃ:પાતવર્ણન

નામા ષષ્ઠો અધ્યાયઃ ॥૬॥

૭. આ અધ્યાયમાં વસુરાજા અતર્કિત આવેલાં મહાવિઘ્નોને ભગવાનના અનુગ્રહથી ઉલ્લંઘીને, ભગવાનમાં સ્નેહની અતિ દેહતા કરીને તેમના ધામને પામ્યો. આ કથા કહેલી છે. (શ્લોક ૪૧)

સ્કન્દ ઉવાચ

भूमध्यगः स राजाथ स्वकृतं कर्म गर्हयन् ।

अनुतप्यमानश्च भृशं मानयंस्तान् बृहन्मुनिन् ।

जजाप भगवन्मन्त्रं त्र्यक्षरं मनसा सदा ॥१॥

અધ્યાય ૭ મો

કાર્તિક સ્વામી કહે છે- હે સાવર્ણિમુને ! ભૂમિના છિદ્રમાં પ્રવેશ કરી ગયેલો વસુ રાજા પોતે કરેલા મિથ્યા ભાષણાદિરૂપ કર્મને બહુ નિંદતો, વૃદ્ધ વસિષ્ઠાદિ મહા મુનિઓને મનથી બહુ માનતો, માટે અત્યંત પશ્ચાતાપ કે જે પાપના પ્રાયશ્ચિતરૂપ કહેવાય છે. તેને કરતો થકો મનમાં સાત્વત તંત્રમાં પ્રસિદ્ધ, ત્રણ અક્ષરવાળા શ્રીકૃષ્ણ નામના ભગવન્ મંત્રના જપમાં સદા તત્પર થઈ રહ્યો. ॥૧॥

तत्रापि परया भक्त्या पञ्चकालं स्वचेतसा ।

अयजद्धरिं सुरपतिं भूमेर्विवर आदरात् ॥२॥

ભૂમિના મધ્યમાં રહેલો પણ આ રાજા પ્રાતઃ, સંગવ, મધ્યાહ્ન, અપરાહ્ન, સાયાહ્ન આ પાંચ સમયમાં પરમ પ્રેમપૂર્વક મનઃ કલ્પિત ચંદન પુષ્પાદિ ઉપચારો વડે દેવદેવ શ્રીહરિની આદરથી પૂજા કરવા લાગ્યો. ॥૨॥

ततोऽस्य तुष्टो भगवान्वासुदेवो जगत्पतिः ।

आपद्यपि यथाकालं यथाशास्त्रं स्वमर्चतः ॥३॥

અનંતર જગત્પતિ ભગવાન શ્રીવાસુદેવ મહાકષ્ટમાં પણ યથા સમયે (પાંચ વખત) યથાશાસ્ત્ર પોતાના રૂપની પૂજા કરતા રાજા ઉપર ત્રણ માસને અંતે પ્રસન્ન થયા. ॥૩॥

વરદો ભગવાન્વિષ્ણુઃ સમીપસ્થં દ્વિજોત્તમમ્ ।

ગરુત્મન્તં મહાવેગમાબભાષે સ્વયં તતઃ ॥૪॥

પ્રસન્ન થયા પછી વરદાતા દયાળુ સ્વયં ભગવાન શ્રીવિષ્ણુ સમીપમાં રહેલા, બહુ વેગવાળા, પક્ષિરાજ ગરુડ પ્રત્યે બોલ્યા. ॥૪॥

શ્રીભગવાનુવાચ

દ્વિજોત્તમ ! મહાભાગ ! ગમ્યતાં વચનાન્મમ ।

સમ્રાઢ્ઢાજા વસુનામ ધર્માત્મા માં સમાશ્રિતઃ ॥૫॥

બ્રહ્માતિક્રમદોષેણ પ્રવિષ્ટો વસુધાતલમ્ ।

તન્માનના કૃતા તેન તદ્ગચ્છાઢ્ય તદન્તિકમ્ ॥૬॥

શ્રી ભગવાન કહે છે- હે મહાભાગ પક્ષિરાજ ગરુડ ! મારા વચનથી તમો એકદમ જાવ. ક્યાં ? તો ધર્માત્મા મારા આશ્રિત સર્વભોમ વસુ નામનો રાજા, વેદને હિંસાપર કહેવારૂપ અને મહર્ષિઓનો વચનાનાદરૂપ અપરાધ દોષને લીધે પૃથ્વીતળમાં પેશી ગયો છે. તે આસ્તિકાગ્રેસર રાજાએ વેદ અને મુનિઓનો સત્કાર કર્યો છે. એટલે “યસ્યાપરાધઃ કૃતઃ સ્યાત્તસ્ય પ્રસાદનેન તદપરાધસ્ય નાશઃ સ્યાત્” આ વિષ્ણુસ્મૃતિમાં કહ્યા પ્રમાણે તેણે પણ કરેલું હોવાથી નિર્દોષ થઈ ગયો છે. માટે હમણાં જ તે રાજાની સમીપે જાવ ॥૫-૬॥

ભૂમેર્વિવરસઢ્ઢુગુપ્તં ગરુડેનં મમાજ્ઞયા ।

અધશ્ચરં નૃપશ્રેષ્ઠં ચ્ચેચરં કુરુ મા ચિરમ્ ॥૭॥

હે ગરુડ ! સમીપે જઈને પૃથ્વીના છિદ્રમાં ગુપ્ત રહેલા અધોગતિને પામેલા નૃપવર્ય એ વસુરાજાને મારી આજ્ઞાથી આકાશમાં ગતિવાળો તમો કરો. આ કાર્યમાં વિલંબ કરો નહિ ॥૭॥

સ્કન્દ ઉવાચ

ગરુત્માનથ વિક્ષિપ્ય પક્ષ્મૌ મારુતવેગવાન્ ।

વિવેશ વિવરં ભૂમ્યા યત્રાસ્તે વાગ્યતો વસુઃ ॥૮॥

કાર્તિક સ્વામી કહે છે- હે મુને ! આ રીતે ભગવાને આજ્ઞા કર્યા પછી ગરુડજીએ પોતાની બે પાંખોને પહોળી કરીને વાયુના જેવા તીવ્ર

વેગવાળા થઈને જ્યાં નિયમિત વાણીવાળો (મૌન) વસુરાજા રહ્યો છે તે ભૂમિના છિદ્રમાં પ્રવેશ કર્યો. ॥૮॥

તત એનં સમુક્ષિપ્ય સ્વચઞ્ચવા વિનતાસુતઃ ।

ઉત્પપાત નભસ્તૂર્ણં તત્ર ચૈનમમુઞ્ચત ॥૯॥

વિનતાના પુત્ર ગરુડજી તે સ્થાનથી વસુ રાજાને પોતાની ચાંચમાં પકડીને તલ્કાળ આકાશમાં ઉડ્યા અને તે આકાશમાં એ રાજાને મુકી દીધો. ॥૯॥

તસ્મિન્મુહૂર્તે સઞ્જજ્ઞે રાજોપરિચરઃ પુનઃ ।

સશરીરો ગતઃ સ્વર્ગં પરમં સુખમાપ્તવાન્ ॥૧૦॥

આકાશમાં મુકેલો વસુરાજા એ જ મુહૂર્તમાં ફરીથી ઉપરિ-અંતરિક્ષમાં વિચરનારો થયો અને શરીર સાથે સુખરૂપ સ્વર્ગને પામીને પરમ સુખને પામ્યો ॥૧૦॥

એવં તેનાપિ બ્રહ્મર્ષે ! વાગદોષાત્સદવજ્ઞયા ।

પ્રાપ્તા ગતિરયજ્વાર્હા ધર્મજ્ઞેન મહાત્મના ॥૧૧॥

હે બ્રહ્મર્ષે ! ધર્મજ્ઞ મહાત્મા ભગવદ્ભક્ત એવા પણ આ રાજાને “વેદ હિંસાપર છે” એમ કહેવારૂપ અસત્યવાણીના દોષથી થયેલી મહર્ષિઓની તેમના વચનના અનાદરરૂપ અવજ્ઞાથી આવી અવળી યજ્ઞકર્તાને અનુચિત અધોગતિ મળી હતી. ॥૧૧॥

કેવલં પુરુષસ્તેન સેવિતો હરિરીશ્વરઃ ।

તતઃ શીઘ્રં જહૌ પાપં સ્વર્ગલોકમવાપ ચ ॥૧૨॥

સ્વર્ગની પ્રાપ્તિ થવામાં અસાધારણ કારણને કહે છે- આ રાજા મહાકષ્ટમાં પણ પરમપુરુષ સર્વેશ્વર શ્રીહરિનું અનન્ય ભાવથી મનમાં આરાધન કરતો હતો તે કારણથી તે રાજા જલદી પોતે કરેલાં પાપમાંથી મુક્ત થયો અને સ્વર્ગલોકને પામ્યો ॥૧૨॥

ભુઞ્જાનો વિવિધં સૌઘ્યં મનોભિષ્ટં ચ તત્ર સઃ ।

ઉવાસાન્યો યથા શક્રો ગીયમાનયશાઃ સુરૈઃ ॥૧૩॥

તમેકદા વિમાનેન ચરન્તં સૂર્યસન્નિભમ્ ।

અદ્રિકાપ્સરસા યુક્તમચ્છોદા સમવૈક્ષત ॥૧૪॥

આ રાજા સ્વર્ગમાં મનોવાંચ્છિત નાના પ્રકારના સુખને ભોગવતો થકો દેવતાઓએ ગાન કર્યો છે યશ જેનો એવો બીજો ઈન્દ્ર જ જેમ એમ રહ્યો. હવે તેને બીજું વિદ્યન આવ્યું, એમ કહેવા માટે કથાનો પસ્તાવ કરે છે- એક સમયે વિમાનમાં બેસીને વિચરતો અને સૂર્યના જેવી કાંતિવાળો અને અદ્રિકા નામની અપ્સરાએ યુક્ત એવા વસુરાજાને અચ્છોદાએ જોયો. ॥૧૩-૧૪॥

સા હિ સોમપદસ્થાનાં પિતૃણાં માનસી સુતા ।

અગ્નિષ્વાત્તાભિધાનાનામમૂર્તાનાં મહાત્મનાં ॥૧૫॥

કેવી અચ્છોદા ? તો સોમયાજી પુરૂષોએ પ્રાપ્ત એવો જે સોમપદ નામનો લોક તેના નિવાસી, અમૂર્ત - પોતાની ઈચ્છા વિના તો દેવાદિકોએ પણ અદૃશ્ય મૂર્તિવાળા, મહાત્મા-પરમ ભોગવત હોવાથી દેવગણોએ પૂજનીય અને અગ્નિષ્વાત્ત જેમનું નામ છે એવા પિત્રિઓની માનસી-મનના સંકલ્પથી ઉત્પન્ન કરેલી પુત્રી હતી. અર્થાત્ આ પિતૃદેવની માનસી કન્યા હતી. ॥૧૫॥

અમૂર્તત્વાત્પિતૃન્ સ્વાન્સા ન જાનન્તી શુચિસ્મિતા ।

તં વસું પિતરં મેને સ ચ તામાત્મજામિવ ॥૧૬॥

પવિત્ર મંદ હસવું જેનું છે. એવી આ અચ્છોદા પોતાના પિતાઓ અદૃશ્ય હોવાને લીધે “મારા પિતાઓ કોણ છે?” એમ નહિ જાણતી હોવાથી તે વસુરાજાને પિતા તરીકે માનવા લાગી અને રાજા પણ તે અચ્છોદાને પોતાની પુત્રી તરીકે માનવા લાગ્યો. (એજ રીતે વસુની સ્ત્રી અદ્રિકા અપ્સરા પણ અચ્છોદાને પોતાની કન્યા તરીકે માનવા લાગી) ॥ ૧૬ ॥

તૌ તતઃ પિતરઃ શેષુર્ભાવં દૃષ્ટ્વેદૃશં તયોઃ ।

કન્યે ! ત્વમસ્ય નૃપતેર્ભુવિ કન્યા ભવિષ્યસિ ॥૧૭॥

વસો ! ત્વં માનુષો ભૂત્વા સુતામેનાં સ્વયોષિતિ ।

અસ્યામેવાપ્સરાયાં ત્વં જનયિષ્યસિ નિશ્ચિતમ્ ॥૧૮॥

આ રીતે બન્ને પરસ્પર પિતૃપુત્રીભાવ બંધાયા પછી પિત્રિઓએ પુત્રી અચ્છોદા અને સ્ત્રી સહિત વસુરાજાને તેમનો આવો અસત્

અભિપ્રાય જોઈને શાપ આપ્યો. કેવો શાપ ? તો હે કન્યે ! તું ભૂમિ ઉપર આ વસુરાજાની કન્યા થઈશ. હે વસો ! તું માનુષ થઈને માછલીરૂપે પ્રગટ થનારી આત્મપત્ની આ અદ્રિકા નામની અપ્સરામાં જ આ અચ્છોદાને પુત્રીપણે નિશ્ચે ઉત્પન્ન કરીશ, (એકજ અદ્રિકાનો માછલી-રૂપથી અને ગિરિકા જેનું બીજું નામ છે એવા મનુષ્યરૂપથી ભૂમિમાં જન્મ થયો, તેમાં માછલીરૂપ અદ્રિકાને વિશે અચ્છોદાનો કાલી નામથી જન્મ થયો હતો. આ કથા ભારતના આદિપર્વમાં કહેલી છે તેનું અહીં અનુસંધાન સંગતિ માટે લેવું.) ॥૧૭-૧૮॥

इत्थं तौ पितृभिः शप्तौ शापमोक्षाय तांस्ततः ।

प्रार्थयामासतुर्नत्वा तदोचुस्ते कृपालवः ॥૧૯॥

આ પ્રમાણે પિતૃદેવોએ શાપ આપેલી કન્યા અને વસુરાજા બન્ને મળીને જ્યારે શાપથકી મોક્ષમાટે સ્વેચ્છાથી લોચનગોચર થએલા પિતૃદેવોને નમસ્કાર કરીને પ્રાર્થના કરવા લાગ્યાં ત્યારે કૃપાળુ તેઓ બોલ્યા ॥૧૯॥

अवश्यमित्थं भावित्वाद्युवाभ्यामुपलम्भितः ।

शापोऽयं तत्र युवयोः श्रेय एव भविष्यति ॥૨૦॥

શું બોલ્યા ? તો આ પ્રકારે અવશ્ય ભાવિ હોવાથીજ આવો શાપ તમને પ્રાપ્ત થયો છે. તે શાપમાં તમારા બન્નેનું અશ્રેય નહિ પણ શ્રેય જ થશે ॥૨૦॥

अष्टाविंशो द्वापरे तु वसो ! त्वं भुवि भूपतेः ।

कृतयज्ञस्य तनयो भवितासि महात्मनः ॥૨૧॥

શું શ્રેય ? તો હે વસો ! તું તો અઠ્યાવીશમા દ્વાપર યુગમાં ભૂમિ ઉપર મહાત્મા કૃતયજ્ઞ નામનો રાજાનો પુત્ર થઈશ. ॥૨૧॥

तत्रापि च यथेदानीं तथा त्वं सकलैर्गुणैः ।

जुष्टश्च खचरो भाव्यो महाभागवताग्रणीः ॥૨૨॥

તે જન્મમાં પણ તું આ જન્મમાં જેમ એમ સકળ સદ્ગુણોએ સંપન્ન અને આકાશમાં ગતિવાળો અને મહાભોગવતોમાં અગ્રણી થઈશ. તે જન્મમાં પણ તારું જ્ઞાન નાશ પામશે નહિ. ॥૨૨॥

પञ्चरात्रोक्तविधिना विष्णुमभ्यर्च्य भक्तितः ।

तच्छेषेण सुरांश्चास्मानर्चयिष्यसि सप्रजः ॥૨૩॥

પ્રજાએ સહિત તું પંચરાત્રમાં કહેલા વિધિને અનુસારે ભક્તિપૂર્વક વિષ્ણુનું પૂજન કરી તેમના પ્રસાદભૂત ચંદન પુષ્પ નૈવેદ્યાદિક વડે દેવતાઓ અને અમો પિતૃદેવોનું પૂજન કરીશ. ॥૨૩॥

ततस्त्वं दिव्यदेहेन स्वर्गलोकमवाप्स्यसि ।

दिव्यान् भोगांस्तत्र भुक्त्वा प्राप्स्यसे वैष्णवं पदम् ॥૨૪॥

ત્યાર પછી તું મર્ત્ય દેહનો અવસાન આવતાં દિવ્ય દેહથી સ્વર્ગલોકને પામીને ત્યાંના દિવ્ય ભોગને ભોગવીને વૈષ્ણવ પદ (શ્વેતદ્વિપ કે શ્રીગોલોક) ધામને પામીશ. ॥૨૪॥

अच्छोदे ! त्वमपि क्षोण्यां नाम्ना कालीति विश्रुता ।

स्वांशेन मत्स्यदेहायामद्रिकायां जनिष्यसे ॥૨૫॥

હે અચ્છોદે ! તું પણ પોતાના અંશથી માછલીનું રૂપ ધારીરહેલી અદ્રિકા નામની અપ્સરામાં જન્મને પામીશ. અને કાલી એવા નામથી જગતમાં વિખ્યાત થઈશ. ॥૨૫॥

पराशरात्तत्र सुतं कन्यैव प्राप्स्यसे हरिम् ।

प्रसादादेव तस्य त्वं भुक्तिं मुक्तिं च लप्स्यसे ॥૨૬॥

માછલીરૂપ અદ્રિકા થકી પ્રાપ્ત થનાર જન્મમાં તું પરાશર ઋષિ થકી કન્યા અવસ્થામાં જ શ્રીહરિના અવતારરૂપ વેદવ્યાસ નામના પુત્રને પામીશ. અને પુત્રરૂપ વેદવ્યાસ ભગવાનના પ્રસાદથીજ આ લોકમાં ભુક્તિ તથા પરલોકમાં મુક્તિને પામીશ. ॥૨૬॥

स्कन्द उवाच

इत्थं स पितृभिः शप्तोऽनुगृहीतश्च भूपतिः ।

कृतयज्ञादिह जनिं प्राप्याभूद्विश्रुतो गुणैः ॥૨૭॥

કાર્તિક સ્વામી કહે છે- હે મુને ! આ પ્રકારે પિતૃદેવોએ શાપ આપેલો અને વળી અનુગ્રહ કરેલો વસુ નામનો રાજા આ લોકમાં કૃતયજ્ઞ રાજાથકી જન્મને પામીને પૂર્વોક્ત ગુણોએ કરીને વિખ્યાત થયો ॥૨૭॥

यथापूर्वं कृष्णभक्तो दैवपित्र्यविधानवित् ।

सख्ये तस्मै महेन्द्रश्च प्रादात्प्रचुरसम्पदः ॥૨૮॥

પૂર્વે જેવો કૃષ્ણભક્ત હતો અને દૈવ પિતૃય વિધિને જાણનારો હતો. તેવોજ આ જન્મમાં પણ થયો. અને ઈન્દ્રે તે વસુરાજાને સખાભાવથી ઘણી સંપત્તિઓ આપી હતી. ॥૨૮॥

श्वेतद्वीपे वासुदेवात्प्राप्तो यो विजयध्वजः ।

पुरा स्वेनारिनाशार्थं तस्मा इन्द्रस्तमप्यदात् ॥૨૯॥

વળી ઈન્દ્રે પૂર્વે શત્રુભૂત અસુરોના નાશ માટે શ્વેતદ્વીપમાં વાસુદેવ ભગવાન થકી પોતે મેળવેલો જે વિજય ધ્વજ હતો તે પણ તે રાજાને આપ્યો હતો. પૂર્વે પ્રબળ દૈત્યોએ ત્રિલોકીના અધિપતિપણરૂપ અધિકાર જેનો લઈ લીધો છે એવા ઈન્દ્રે શ્વેતદ્વીપમાં જઈને મહાતપ કરતાં પ્રસન્ન થએલા શ્રી વાસુદેવે તેને વિજયધ્વજ આપ્યો અને એમ કહ્યું કે- ‘આના દર્શનમાત્રથી અસુરો પલાયન કરી જશે, તો તેમને આ ધ્વજ બતાવવો.’ તે પછી ઈન્દ્રે ભગવાનના કહેવા મુજબ કરવાથી દૈત્યો પલાયન કરી ગયા. અને ઈન્દ્ર યથાપૂર્વ પોતાના અધિકારને પામ્યો. એ જ વિજયધ્વજ ઈન્દ્રે સ્નેહવશાત્ વસુ રાજાને આપ્યો. આ કથા આ જ પુરાણના આદિ ખંડમાં કહેલી છે. અહીં અનુસંધાન માટે લેવી. ॥૨૯॥

अन्तरिक्षगती राजा भौमान् भोगान् सुदुर्लभान् ।

भुक्त्वान्ते स्वर्गलोकं च दिव्यदेहेन लब्धवान् ॥૩૦॥

આકાશમાં વિચરનારો આ વસુરાજા અન્યને અતિ દુર્લભ એવા ભૂમિઉપરના ભારે ભારે ભોગો ભોગવીને, મર્ત્યદેહનો અવસાન આવતાં દિવ્ય દેહથી સ્વર્ગલોકને પામ્યો. ॥૩૦॥

प्राक्पुण्यशेषस्य फलं भुञ्जन्स्वमनसेप्सितान् ।

तत्र भोगान्बहुविधांस्तीव्रं वैराग्यमाप्तवान् ॥૩૧॥

તે સ્વર્ગમાં પૂર્વ જન્મમાં કરેલા સકામ ધર્માચરણાદિ પુન્યનું ફળ ભોગવતાં બાકી રહેલા પુન્યના ફળભૂત મનોવાંછિત નાના વિધ ભોગને ભોગવતો થકો તીવ્ર વૈરાગ્યને પામ્યો. ॥૩૧॥

મેરોઃ શૃઙ્ગોઽથ વિજને શુચિઃ કૃતદૃઢાસનઃ ।

દધ્યૌ સ્વહૃદયામ્બોજે સ્વેષ્ટદેવં રમાપતિમ્ ॥૩૨॥

તીવ્ર વૈરાગ્યને પામતા મેરૂ પર્વતના શિખરમાં જનવર્જીત સ્થાનમાં શુદ્ધ અંતઃકરણવાળો થઈ દ્રઢ આસન કરીને પોતાના હૃદયમાં પોતાના ઈષ્ટદેવ લક્ષ્મીપતિ શ્રીકૃષ્ણનું ધ્યાન કરવામાં તત્પર થઈ રહ્યો. ॥૩૨॥

ત્યક્ત્વા દેવવપુઃ સોઽથ યોગધારણયા મુનિઃ ।

તતઃ સૂક્ષ્મશરીરેણ પ્રાપ ભાસ્કરમણ્ડલમ્ ।

યદાહુર્નૈષ્ઠિકાનાં ચ મુક્તિદ્વારં હિ યોગિનામ્ ॥૩૩॥

અનંતર મુનિ- આત્મા પરમાત્માના મનનશીલ આ રાજા ભગવાનના સમાધિના આલંબન રૂપ યોગ ધારણાથી દેવ શરીરનો ત્યાગ કરીને સ્વર્ગ થકી સૂક્ષ્મ શરીરથી સૂર્યમંડળને પામ્યો. જે મંડળને નૈષ્ઠિક- જીવન પર્યંત બ્રહ્મચર્ય વ્રત પાળનારા યોગીઓ- જેમણે અષ્ટાંગયોગ સિદ્ધ કર્યો છે એવાઓને માટે મુક્તિના દ્વારપણે કહે છે. આ અર્થ સૂર્યદ્વારેણ તે વિરજાઃ પ્રયાન્તિ યત્રામૃતઃ પુરુષો હ્યવ્યયાત્મા આ શ્રુતિમાં કહ્યો છે. અર્થાત્ ભગવાનના ધામ પ્રત્યે જવાના માર્ગભૂત અર્થિમાર્ગને પામ્યો. ॥૩૩॥

તત્તેજોદગ્ધસૂક્ષ્માઙ્ગઃ સચ્ચિદ્રૂપોઽતિનિર્મલઃ ।

સ બભૂવ મહાભાગઃ સઙ્ક્રમીણાશૈષવાસનઃ ॥૩૪॥

આ રાજા સૂર્યમંડળને પામતાં સૂર્યના તેજથી જેનું સૂક્ષ્મ શરીર બળી ગયું છે, જેની સમગ્ર વાસનાઓ વિનાશ થઈ ગઈ છે, માટે અતિનિર્મળ થયેલો, માટે જ સચ્ચિદ્રૂપને પામેલો, માટે જ આ રીતે ઉત્તરોત્તર મહાભાગ્યશાળી થયો. ॥૩૪॥

તતસ્તન્મણ્ડગતૈરાતિવાહિકદૈવતૈઃ ।

સ નિન્ચે વૈષ્ણવં ધામ શ્વેતદ્વીપાખ્યમદ્ભૂતમ્ ॥૩૫॥

ત્યાર પછી આ રાજાને સૂર્ય મંડળમાં રહેલા આતિવાહિક (એક સ્થાનેથી બીજા સ્થાને પહોંચાડનારા) મુક્તિ માર્ગમાં અર્થિરાદિ દેવગણોએ શ્વેતદ્વીપ નામના અદ્ભૂત વૈષ્ણવધામ પ્રત્યે પહોંચાડી દીધો.

અર્થિમાર્ગનું વિવેચ શ્રુતિમાં તથા ગીતામાં કર્યું છે. ॥૩૫॥

સ હિ દ્વીપો ભૂમિસ્થોઽપિ ભવત્યપ્રાકૃતો મુને ! ।

હરિભક્તજનાવાસઃ પ્રાપ્ય એકાન્તભક્તિભિઃ ॥૩૬॥

સ ગોલોકબ્રહ્મપુરવૈકુણ્ઠાનાં ચ સુવ્રત ! ।

દ્વારભૂતોઽસ્તિ ભક્તાનાં તલ્લિપ્સૂનાં મહાત્મનામ્ ॥૩૭॥

હવે “શ્વેતદ્વીપઃ પયોમ્બોધૌ વર્તતે હિ ધરાતલે । તદ્વાસિનામપિ કથં પ્રોક્તાઽતીન્દ્રિયતા ત્વયા” આ પ્રશ્નનો ઉત્તર આપે છે- હે સાવર્ણિમુને ! તે આ શ્વેતદ્વીપ પૃથ્વી ઉપર વર્તે છે, પણ અપ્રાકૃત-દિવ્ય છે. હરિભક્તજનોના નિવાસ સ્થાનભૂત અને ભગવાનમાં એકાંતિક ભક્તિથી જ એક પ્રાપ્ય છે. હે રૂડા વ્રતવાળા મુને ! તે આ શ્વેતદ્વીપ ગોલોકાદિ ધામને પામવા ઈચ્છતા મહાત્મા ભક્તોએ પામવાનાં જે ગોલોક બ્રહ્મપુર વૈકુંઠ ધામો તેના દ્વારભૂત છે. દ્વારભૂત શ્વેતદ્વીપ ધામથી જ બીજાં ધામો પ્રત્યે જવાય છે. પ્રથમ શ્વેતદ્વીપમાં સર્વ ભક્તોને આવવાનું જ છે. ॥૩૬-૩૭॥

યસ્ય યદ્દામ્ન ઇચ્છા સ્યાદ્ભજતસ્તં તદેવ હિ ।

પ્રાપયન્તિ શ્વેતમુક્તા મુને ! પ્રાગુક્તલક્ષ્ણાઃ ॥૩૮॥

હે મુને ! જે ભક્તોને જે ધામને પામવાની ઈચ્છા થાય તે જ ધામ પ્રત્યે પૂર્વોક્ત લક્ષણવાળા શ્વેતમુક્તો પહોંચાડી દે છે. ॥૩૮॥

દિવ્યદેહોઽભવત્તત્ર ધામ્ન્યસૌ શ્વેતમુક્તવત્ ।

પ્રાપ્ય ગોલોકધામાથ પરમાનન્દમાપ્તવાન્ ॥૩૯॥

આ ભક્તરાજ વસુરાજા શ્વેતદ્વીપ ધામમાં શ્વેતમુક્તોના જેવા દિવ્ય દેહને પામ્યો અને પછી તે મુક્તોએ પમાડતા ગોલોક ધામને પામીને પરમાનંદને પામ્યો. ॥૩૯॥

ઈત્થમેકાન્તિકેનૈવ ધર્મેનારાધયન્તિ ચે ।

નારાયણં પરં બ્રહ્મ શ્વેતમુક્તા ભવન્તિ તે ॥૪૦॥

આ રીતે જે જનો પરબ્રહ્મ ભગવાન શ્રીનારાયણને એકાંતિક ધર્મથીજ આરાધે છે તે જનો શ્વેતમુક્તો થાય છે. ॥૪૦॥

एतत्ते सर्वमाख्यातं पृष्टवान् यद्भवान्मुने ! ।
स्थितिरैकान्तभक्तानां श्वेतधाम्नश्च लक्षणम् ॥४१॥
इति श्रीस्कन्दपुराणे विष्णुखण्डे श्रीवासुदेवमाहात्म्ये
उपरिचरस्वसुमोक्षनिरूपणनामा सप्तमोऽध्यायः ॥७॥

હે મુને ! “અતીન્દ્રિયા નિરાતઙ્કા:” આ શ્લોકને આરંભીને
“તે તથા સ્યુર્નહીતરે” આ પર્યંતના શ્લોકથી જે તમોએ મને પુછ્યું હતું
તે સર્વે તમને કહ્યું. પ્રસંગાત્ એકાંતિક ભક્તોની સ્થિતી કહી અને
શ્વેતદ્વીપ ધામનું લક્ષણ પણ કહ્યું. ॥૪૧॥

ઈતિ શ્રીસ્કન્દપુરાણે વિષ્ણુખંડે શ્રીવાસુદેવમાહાત્મ્યે
ઉપરિચરસ્વસુમોક્ષનિરૂપણ નામા સપ્તમો અધ્યાયઃ ॥૭॥

૮. આ અધ્યાયમાં મહાત્માઓના અપરાધથી જેનું બુદ્ધિરૂપ ધન નષ્ટ થયું છે, માટેજ
લક્ષ્મીમદથી અંધ બની ગએલા એવા ઈન્દ્રને દુર્વાસાએ શાપ આપ્યો આ કથા વર્ણવી છે.

(શ્લોક ૩૧)

સાર્વર્ણિકવાચ

महर्षिचारितैर्देवैस्त्यक्ते हिंसामये मख्रे ।

पुनः कथं सम्प्रवृत्ता मखाः सर्वत्र तादृशाः ॥१॥

અધ્યાય ૮ મો

અનાદિ પરંપરા પ્રાપ્ત વૈદિક હિંસામય યજ્ઞ પ્રવૃત્તિ જાણે ઉચ્છિન્ન
જ થઈ ગઈ એમ માનતા સાર્વર્ણિકમુનિ પુછે છે- હે સ્વામી કાર્તિક ! વૃદ્ધ
વસિષ્ઠાદિ મહર્ષિઓએ હિંસામય યજ્ઞ કરતાં વારેલા દેવતાઓએ તેવા
હિંસામય યજ્ઞ કરવાનો ત્યાગ કર્યા છતાં પણ ફરીથી તેવા હિંસામય
યજ્ઞો સર્વત્ર કેમ પ્રવર્ત્યા ? પ્રવર્તવાનું કારણ શું ? ॥૧॥

देवेष्वृषिषु भूपेषु प्राचीनाधुनिकेषु च ।

सनातनः शुद्धधर्मो विपर्यासं कथं गतः ॥२॥

વળી પ્રાચિન તથા આધુનિક એવા દેવતાઓ ઋષિઓ અને
રાજાઓમાં રહેલો એવો જે સનાતન શુદ્ધ ધર્મ અહિંસાદિક તે વિપરિત
પણાને કેમ પામ્યો ? તે વિપરિતપણામાં કારણ શું ? ॥૨॥

अत्र मे संशयो भूयान् सज्जातोऽद्य षडानन ! ।

त्वं सर्वशास्त्रतत्त्वज्ञस्तमपाकर्तुमर्हसि ॥३॥

હે ષડાનન ! (છ મુખવાળા કાર્તિક સ્વામી) આ બાબતમાં (સર્વત્ર
હિંસ્રયજ્ઞની પ્રવૃત્તિ થવામાં અને દેવાદિકમાં રહેલા સનાતન ધર્મના
વિપરિતપણામાં) મને મોટો સ્વયં અનિવાર્ય સંશય ઉપજે છે. તો તમો
સર્વ શાસ્ત્રના સિદ્ધાંતને સારી રીતે સમજનારા હોવાથી, આ મારા સંશયને
હાલમાં નિવારણ કરવાને યોગ્ય છો. ॥૩॥

स्कन्द उवाच

कालो बलीयान्बलिनानां भिद्यन्ते तेन बुद्धयः ।

कामक्रोधरसास्वादलोभमानवतां मुने ! ॥४॥

આ રીતે સાવર્ણિકે પુછેલા કાર્તિક સ્વામી ‘કાળગતિથી અને
મોટાઓના અતિક્રમથી કાંઈ પણ અસંભવિત નથી’ એમ ઉત્તર આપે
છે- હે મુને ! બળિઆઓને મધ્યે મહાબળવાન કાળ છે, તે કાળે કરીને
કામી, ક્રોધી, રસાસ્વાદી, લોભી, માની, મનુષ્યોની બુદ્ધિઓ ભેદાય
છે. તેથી તેઓ અધર્મમાં પ્રવર્તે છે. જેઓ કામાદિ દોષે રહિત હોય તેઓને
તો કાળની વિધમતાથી બુદ્ધિભેદ થતો નથી. એટલે તેઓ અધર્મમાં
પ્રવર્તતા નથી. આ પ્રકારે અધર્મ પ્રવૃત્તિમાં આ એક હેતુ કહ્યો. ॥૪॥

अतिक्रमेण महतां यथार्थहितभाषिणाम् ।

क्रोधमानवशात्पुंसां नश्यन्त्येव च सद्भिः ॥५॥

વળી ક્રોધ, માન આદિક દોષવશાત્ થએલા, યથાર્થ હિતભાષી
મોટા ભગવદ્ભક્તોના અપરાધે કરીને પુરુષોની સદ્બુદ્ધિઓ નાશ જ
પામી જાય છે. તેથી તેઓ અધર્મમાં પ્રવર્તે છે. અધર્મ પ્રવૃત્તિમાં આ
બીજો હેતુ કહ્યો. ॥૫॥

अकार्यमपि ते कर्तुं तदानीं तु बुधा अपि ।

प्रवर्तन्तेऽनुतप्यन्ते बम्भ्रम्यन्तेऽथ संसृतौ ॥६॥

જ્યારે કાળબળે કરીને કે મોટાઓના અપરાધે કરીને સદ્બુદ્ધિનો
નાશ થાય છે. ત્યારે તો બુધ- કાર્ય અકાર્યને જાણનારા પણ જનો અકાર્ય-
ન કરવા યોગ્ય કર્મને પણ કરવા પ્રવર્તે છે. અને વળી તદનંતર

પશ્ચાતાપને કરે છે. અને પછી જન્મમરણના પ્રવાહરૂપ સંસૃતિમાં લાંબોકાળ ભટક્યા કરે છે. ॥૬॥

કામાદિભિર્વિહીના યે સાત્ત્વતાઃ ક્ષીણવાસનાઃ ।

તેષાં તુ બુદ્ધિભેદાય ક્વાપિ કાલો ન શક્નુતે ॥૭॥

જેઓ કામાદિક અંતઃશત્રુઓએ રહિત, માટે જ વાસનાએ વર્જીત. સદ્ધર્મનિષ્ઠ ભગવદ્વક્તો છે તેઓની સદ્બુદ્ધિને ભેદવા માટે તો કાળ ક્યારેય પણ સમર્થ થતો નથી. કાળનું સામર્થ્ય તેઓમાં પ્રવર્તતું નથી. ૭

અનાશ્રિતસ્તુ સદ્ધર્મ પુમાન્ કશ્ચન કર્હિચિત્ ।

સંસૃતેર્મુચ્યતે નૈવ સત્યમેતદ્વચો મમ ॥૮॥

પ્રસંગાત્ સદ્ધર્મનું ફળ કહે છે- સદ્ધર્મને નહિ આચરનારો પુરૂષ તો કોઈ પણ ક્યારેય પણ સંસૃતિ થકી મુક્તિને પામતો જ નથી, સદ્ધર્મનો આશ્રય કરનાર જન જ માયા- બંધનમાંથી મુક્ત થાય છે. આ મારું વચન સત્ય જ છે. ॥૮॥

પ્રવૃત્તિં હિંસ્રયજ્ઞાદેસ્થ તે દ્વિજસત્તમ ! ।

કથયામિ યથાપૂર્વ મયાઽશ્રાવિ પિતૃર્મુચ્ચાત્ ॥૯॥

હે દ્વિજસત્તમ ! આ રીતે કાળગતિ અને મોટાઓના અતિક્રમથી મનુષ્યોની બુદ્ધિનો ભેદ કહ્યો, હવે હિંસામય યજ્ઞાદિકની પ્રવૃત્તિનું કારણ પૂર્વે મેં પિતા મહાદેવના મુખ થકી જેમ સાંભળ્યું છે તેમ તમને કહું છું. ૯॥

અત્રાપ્યુદાહરન્તીમમિતિહાસં પુરાતનમ્ ।

નારાયણસ્ય માહાત્મ્યં યત્ર લક્ષ્મ્યાશ્ચ કીર્તિતમ્ ॥૧૦॥

આ હિંસ્રયજ્ઞાદિ પ્રવૃત્તિરૂપ બાબતમાં પણ પુરાતન આ એક ઇતિહાસને ઋષિઓ કહે છે. જેમાં ભગવાન નારાયણ અને ભગવતી લક્ષ્મીનું માહાત્મ્ય વર્ણવ્યું છે. ॥૧૦॥

મુનીનાં બૃહતાં તેષામતિક્રમણદોષતઃ ।

ઇન્દ્રસ્યાસીદ્ધિશ્ચજિતઃ સદ્બુદ્ધિવિલયો મુને ! ॥૧૧॥

હે મુને ! પૂર્વે વૃદ્ધ વસિષ્ઠાદિ મોટા મુનિઓના અપરાધરૂપ મહાદોષને લીધે વિશ્વજીત નામના ઈંદ્રની સદ્બુદ્ધિનો વિનાશ થયો

હતો. વિશ્વજીત ઈન્દ્રનું પુરંદર એવું પણ સામાન્યતઃ નામ જાણવું. માટે પુરાણાદિકમાં આ પ્રસંગે ગ્રહણ કરેલ પુરંદર શબ્દની સાથે વિરોધ આવતો નથી. ॥૧૧॥

દુર્વાસાઃ શઙ્કરસ્યાંશસ્તપસ્વી મુનિરેકદા ।

ચરન્ યદ્વૃચ્છયા લોકાન્ પુષ્પભદ્રાં નદીં યયૌ ॥૧૨॥

એક સમયમાં મારા પિતા શંકરના અંશથી ઉત્પન્ન થયેલા મહા તપસ્વી દુર્વાસા ઋષિ લોકોમાં વિચરતા વિચરતા દેવ ઈચ્છાએ પુષ્પભદ્રા નામની નદી પ્રત્યે આવ્યા. ॥૧૨॥

જલક્રીડાર્થમાયાન્તીં સ્વર્ગાત્તત્ર સસ્ત્રીવૃતામ્ ।

વિદ્યાધરસ્ય સુમતેરઙ્ગનાં સ સમૈક્ષત ॥૧૩॥

સ્વર્ગઙ્ગાહેમકમલૈર્ગથિતામતિસૌરભામ્ ।

દધતીં દક્ષિણે પાણૌ સ્વજં મદકલાભિધામ્ ॥૧૪॥

નદી પ્રત્યે આવેલા દુર્વાસાએ એજ નદીમાં જલક્રીડા કરવા માટે સ્વર્ગ થકી સખીઓને સાથે લઈને આવેલી, જમણા હાથમાં સ્વર્ગગંગાનાં સુવર્ણમય કમળોથી ગુંથેલી હોવાથી અતિશય સુગંધવાળી સુંદર માળાને ધારી રહેલી સુમતિ નામના વિદ્યાધરની મદકલા નામની પત્ની દેખી. કેટલાક ટીકાકારો “મદકલા” આ વિશેષણ માળાને પણ આપે છે. ॥૧૩-૧૪॥

તામવેક્ષ્ય મુનિસ્તસ્યાઃ સમીપમુપગમ્ય સઃ ।

ઉન્મત્તવદ્યયાચે તાં સ્વજં વિદ્યાધરીધૃતામ્ ॥૧૫॥

તે આ મદકલા સ્ત્રીને જોઈને દુર્વાસા મુનિએ તેણીને સમીપે જઈને તે વિદ્યાધરીએ હાથમાં ધારેલી તે માળાની યાચના જેમ ઉન્મત્તજન કરે તેમ કરી. ॥૧૫॥

સાપિ પ્રણમ્ય તં સદ્યો માહાત્મ્યં તસ્ય જાનતી ।

તત્ક્રણ્ઠે ધારયામાસ માલાં તાં પરમાદરાત્ ॥૧૬॥

માળા માંગણી કરતા દુર્વાસા મુનિના માહાત્મ્યને (ક્રોધજન્ય સફળ શાપરૂપ) જાણતી હોવાથી તે વિદ્યાધરીએ પણ તત્કણ જ મુનિને

પ્રણામ કરીને તેમના ગળામાં પરમાદરથકી તે માળા પહેરાવી. ॥૧૬॥

તતઃ પ્રીતમના ગચ્છન્ ગાયત્રુન્મત્તવન્મુનિઃ ।

દદર્શ પથિ દેવેન્દ્રમાયાન્તં તાં મહાનદીમ્ ॥૧૭॥

મનોભિલષિત માળા મળવાથી મનમાં પ્રસન્ન થયેલા માટે જ ઉન્મત્તની પેઠે શ્રીહરિના ગુણોને ગાતા ગાતા જતા એવા દુર્વાસા મુનિએ તે પુષ્પભદ્રા મહાનદી પ્રત્યે આવતા વિશ્વજીત નામના ઈન્દ્રને માર્ગમાં જોયો. ॥૧૭॥

અપ્સરોભિશ્ચ ગન્ધર્વૈઃ સતાલં મધુસ્સ્વરમ્ ।

ઉપગીયમાનવિજયમધિરૂઢં ગજાધિપમ્ ॥૧૮॥

સ્મ્ભામધુરસડ્ગીતશ્રવણાનન્દનિર્વૃત્તમ્ ।

તન્મુખાબ્જસ્થિરદૃશં છત્રચામરશોભિતમ્ ॥૧૯॥

કેવો ઈન્દ્ર ? તો ગંધર્વો અને અપ્સરાઓએ તાલ સહિત મધુર સ્વરથી ગાન કરાતો છે વિજય જેનો, ઐરાવત ગજરાજ ઉપર બેઠેલો, રંભા નામની અપ્સરાએ કરેલા મધુર સંગીતના શ્રવણથી ઉપજેલા આનંદમાં અત્યંત મગ્ન થયેલો, જે અપ્સરાના કમળ જેવા સુંદર મુખમાં સ્થિર દ્રષ્ટિવાળો અને છત્ર ચામરાદિ રાજોપચારો વડે શોભાયમાન હતો. ॥૧૮-૧૯॥

અનવેક્ષમાણમાત્માનં તં દૃષ્ટ્વા સોઽત્રિનન્દનઃ ।

સ્વકળ્ઠસ્થાં સ્રજં તસ્મિન્શ્ચિક્ષેપોન્મત્તવદ્ધસન્ ॥૨૦॥

અપ્સરાએ કરેલા મધુરગીતમાં અતિશય આસક્તિને લીધે પોતાના દેહનું પણ જેને ભાન નથી એવા ઈન્દ્રને (અથવા પોતાના સામું નહિ જોતા ઈન્દ્રને) જોઈને અત્રિઋષિના પુત્ર એવા દુર્વાસાએ ઉન્મત્તની પેઠે હસતા હસતા તેમની ઉપર પોતાના કંઠમાં રહેલી રમણીય માળા ફેંકી. ॥૨૦॥

ઈન્દ્રોઽપ્યધર્મસર્ગેણ સમાવિષ્ટઃ પુરૈવ યત્ ।

તતસ્તદા કામવશસ્તાં ન્યધાદ્ગજકુમ્ભયોઃ ।

તત્સૌરભાકૃષ્ટચેતાઃ કરીન્દ્રઃ શુન્ડયાઽકૃષ્ત્ ॥૨૧॥

જે હેતુ માટે ઈન્દ્ર પણ અશ્વમેધ યજ્ઞમાં મહર્ષિઓના વચનનો અતિક્રમ કર્યો તે સમયથી જ અધર્મસર્ગ કામ-ક્રોધાદિકે વ્યાપ્ત હતો. માટે જ મુનિએ માળા અર્પણ કરી તે સમયે કામાસક્ત ચિત્તવાળો થયો હતો, તેથી ઈન્દ્રે મુનિએ પ્રેમથી આપેલ માળાને સ્વયં નહિ ધારતાં ઐરાવત હાથીના કુંભસ્થળ ઉપર મુકી દીધી, (રંભાના રૂપમાં અને તેણીના મધુર ગીતમાં મોહીત હોવાથી મુનિના સામું જોયું પણ નહિ. તો બીજા સત્કારની તો વાત જ શી કરવી?) કુંભસ્થળમાં મુકેલી માળાના સુગંધથી જેનું ચિત્ત આકર્ષાયું છે એવા ગજેન્દ્ર ઐરાવતે તે માળા પોતાની લાંબી સૂંઢ વડે નીચે ખેંચી લીધી. ॥૨૧॥

કરાત્સા પતિતા ભૂમૌ તાં ચ ગચ્છન્ કરી પદા ।

મમર્દ પશ્યતસ્તસ્ય મહર્ષેસ્તપસાંનિધેઃ ॥૨૨॥

નીચે ખેંચતા જ તે માળા સૂંઢદંડથી પૃથ્વી ઉપર પડી ગઈ. તે પડેલી માળાને હાથીએ ચાલતાં ચાલતાં તપોનિધિ મહર્ષિ દુર્વાસાના દેખતાં જ પગવડે મર્દન કરી નાખી. ॥૨૨॥

તતઃ ક્રુદ્ધઃ સ દુર્વાસાઃ પ્રલયાગ્ન્યરુણેક્ષણઃ ।

પ્રાહેન્દ્રં મત્ત! દુષ્ટાત્મન્! સ્તબ્ધોઽસિકામલમ્પટ ! ॥૨૩॥

શ્રિયોધામસ્રજં પ્રીત્યા મદ્દત્તાં નાભિનન્દસિ ।

પ્રણામપિ રે મૂઢ ! ન કરોષિ ત્વમુન્મદઃ ॥૨૪॥

ન વીક્ષસે મામપિ ત્વાં ત્વાદૃઙ્મત્તૈકશિક્ષકમ્ ।

ત્રૈલોક્યરાજ્યપ્રાપ્તાન્ધ્યં સમ્યક્ ત્વાં શિક્ષયેઽધુના ॥૨૫॥

યસ્યાઃ પ્રસાદાત્રૈલોક્યરાજ્યસૌર્યં ત્વમાપ્તવાન્ ।

સૈવ શ્રીઃ સત્રિલોકં ત્વાં હિત્વા લીનાઽસ્તુ સાગરે ॥૨૬॥

પોતે અર્પણ કરેલી માળાનું હસ્તિકૃત મર્દન જોઈને જ ક્રોધને પામેલા, માટે જ પ્રલયકાળના અગ્નિ જેવાં લાલચોળ લોચનવાળા દુર્વાસાઋષિ ઈન્દ્રના પ્રત્યે કહેવા લાગ્યા, હે મદોન્મત્ત ! હે દુષ્ટાત્મન્ ! હે કામલંપટ ! તું અતિ સ્તબ્ધ થઈ ગયો જણાય છે. તેથી હે મૂઢ અતિનીચ ઈન્દ્ર ! લક્ષ્મીના અધિક મદવાળો તું શ્રી-શોભાના અને લક્ષ્મીના ધામભૂત અને મેં બહુ પ્રીતિથી આપેલી એવી માળાને

અભિનંદન-વખાણતો નથી તેમ મને પ્રણામ પણ કરતો નથી. તારા જેવા મદોન્મત્તોની મુખ્યપણે શિક્ષા કરનારો હું તે મારા સામું પણ જોતો નથી. માટે હાલમાં તારી સમ્યક્ 'જેથી ફરીથી આવું કર્મ ન કરે' એવી આકરી શિક્ષાને કરું છું. શી શિક્ષા ? તો જે લક્ષ્મીના પ્રસાદે કરીને તું ત્રિલોકીના રાજ્યના સુખને પામ્યો છે. એજ લક્ષ્મી ત્રિલોક સહિત તારો ત્યાગ કરીને સમુદ્રમાં લીન થઈ જાઓ. ॥૨૩-૨૬॥

વજ્રપાતોપમં વાક્યં તન્નિશમ્યૈવ તત્ક્ષણમ્ ।

ગજાદુત્પ્લુત્ય વિમદસ્તદઙ્ઘ્યોર્ન્યપતલ્લરિઃ ॥૨૭॥

વજ્રપાતની ઉપમા જેને છે એવું દુર્વાસાનું શાપ વચન સાંભળીને, તે જ ક્ષણમાં મદ રહિત થએલો ઈન્દ્ર એકદમ ઐરાવત હાથી ઉપરથી નીચે ઉતરીને મુનિના ચરણમાં પડ્યો. ॥૨૭॥

પ્રાર્થયામાસ ચ મુહુઃ પ્રણમસ્તં સવેપથુઃ ।

પ્રસાદં મયિ દાસે ત્વં કૃપાલો ! કર્તુમર્હસિ ॥૨૮॥

વળી થરથર કંપતો થકો અને તે મુનિને વારંવાર પ્રણામ કરતો થકો પ્રાર્થના કરવા લાગ્યો કે- હૈ કૃપાળો ! તમારો દાસ એવો હું તે મારી ઉપર અનુગ્રહ કરવાને યોગ્ય છો. ॥૨૮॥

તં પ્રાહાથ સ રે શક્ર ! નાહં વૈ ગૌતમો મુનિઃ ।

અક્ષમાસારસર્વસ્વં દુર્વાસસમવેહિ મામ્ ॥૨૯॥

આ રીતે ઈન્દ્રે પ્રાર્થના કરતાં દુર્વાસા તેના પ્રત્યે બોલ્યા કે- રે નીચ શક ! હું કાંઈ ગૌતમ મુનિ નથી કે તારી પ્રાર્થનાથી કિંચિત્ પણ ક્ષમા કરી અનુગ્રહ કરું. (આથી ગૌતમ પત્ની અહલ્યાના ગમનરૂપ અતિ નિંદિત કર્મ કરવાના સ્વભાવવાળો તું છે એમ ઈન્દ્રને પૂર્વની વાત સંભારી આપી) હું તો અક્ષમા જે સોએ સો ઉપાયોએ કરીને પણ દુર્નિવાર્ય એવો જે ક્રોધ તે જ સર્વ ધન કે બળ જેને છે અને દુર્વાસા નામથી પ્રસિદ્ધ એવા મને તું જાણ. ॥૨૯॥

અન્યે તે મુનયો દુષ્ટ ! સ્તાવકાસ્તેઽનુવર્તિનઃ ।

અહં તુ ત્વાદૃશાન્ કીટાન્ ગણયે નૈવ નિસ્પૃહઃ ॥૩૦॥

હે દુષ્ટ ! દ્રવ્યાદિકને માટે તારી સ્તુતિ કરનારા અને તારી અનુવૃત્તિમાં વર્તનારા તે મુનિઓ તો બીજા છે, હું તો દ્રવ્યાદિકની સ્પૃહાએ રહિત છું, માટે તારા જેવા વિષયના કીડાઓને લેશથી પણ ગણતો જ નથી. ॥૩૦॥

જ્વલજ્જટાકલાપાચ્ચ ભૃકુટીકુટિલેક્ષણાત્ ।

કો વા ન વિભીયાન્ મત્તો બ્રહ્માણ્ડે પાપકર્મકૃત્ ॥૩૧॥

ઇતિ શ્રીસ્કન્દપુરાણે વિષ્ણુગ્રંથે શ્રીવાસુદેવમાહાત્મ્યે દેવેન્દ્રશાપો નામાષ્ટમોઽધ્યાયઃ ॥૮॥

તપના તેજથી પ્રકાશમાન છે જટાકલાપ જેનો અને ચડાવેલી ભૃકુટીથી વાંકું જોવું જેનું છે એવા કોપમૂર્તિ મારા દુર્વાસાથકી બ્રહ્માંડમાં પાપકર્મ કર્તા કયો દેવ કે દૈત્ય કે મનુષ્યાદિક ભયને ન પામે એવો છે ? મારા થકી ઉચ્ચંબલ સર્વ કોઈપણ ભય પામે જ. ॥૩૧॥

ઇતિ શ્રીસ્કન્દપુરાણે વિષ્ણુગ્રંથે શ્રીવાસુદેવમાહાત્મ્યે દેવેન્દ્રશાપો

નામાષ્ટમો અધ્યાયઃ ॥૮॥

૯ આ અધ્યાયમાં દુર્વાસાનું કૈલાસમાં જવું, હિંમયજની પ્રવૃત્તિનું કારણ, ત્રિલોકી થકી લક્ષ્મી આદિકનું સમુદ્રમાં અંતર્ધાન, તે પછી ભોગ્ય ભોગોપકરણાદિ પદાર્થોનો નાશ, તે આપત્કાળમાં જનોએ કરેલું પકવ અપકવ માંસનું ભક્ષણ, તેમાં એકાંતિક ભક્તોને તેનો અભાવ, ઈત્યાદિ અર્થોનું નિરૂપણ કર્યું છે. (શ્લોક ૩૫)

સ્કન્દ ઉવાચ

ભાવિધર્મવિપર્યાસકાલવેગવશોઽથ સઃ ।

નાહં ક્ષમિષ્યે ઇત્યુક્ત્વા કૈલાસં પ્રયયૌ મુને ! ॥૩॥

અધ્યાય ૯ મો

કાર્તિક સ્વામી કહે છે- હે સાવર્ણિ મુને ! ઈન્દ્રે કરેલી પ્રાર્થના નહિ સ્વીકાર્યા પછી દુર્વાસા મુનિ જેણે કરીને ભવિષ્યમાં અવશ્ય ધર્મનો વિપર્યય થવાનો છે એવા કાળને વશ વર્તનારો હું હોવાથી તારા અપરાધોની ક્ષમા નહિ કરું. એમ ઈન્દ્રને કહી કૈલાસ પ્રત્યે ચાલ્યા ગયા, “ભાવિ” પદથી જે ભાવિ ભાવ હોય તે કોઈથી પણ અન્યથા કરી શકાતો નથી આવો અભિપ્રાય સૂચવ્યો છે. ॥૧॥

ત્રૈલોક્યાચ્છ્રીરપિ તદા સમુદ્રેઽન્તર્ધિમાયયૌ ।

ઇન્દ્રં વિહાયાપ્સરસઃ સર્વશઃ શ્રિયમન્વયુઃ ॥૨॥

તે સમયમાં શ્રી-પોતાની વિભૂતિઓ સાથે તેની અધિષ્ઠાત્રી મૂર્તિમતી સ્વયં લક્ષ્મીદેવી પણ ત્રિલોકી થકી સમુદ્રમાં અંતર્ધાન થઈ ગઈ. અને સર્વ અપ્સરાઓ પણ ઈન્દ્રનો ત્યાગ કરીને લક્ષ્મીજીની પાછળ ગઈ ॥૨॥

તપઃશૌચદયાસત્યપાદઃ સદ્ધર્મ ઋદ્ધયઃ ।

સિદ્ધયશ્ચ બલં સત્ત્વં સર્વતઃ શ્રિયમન્વયુઃ ॥૩॥

તપ, શૌચ, દયા અને સત્ય આ ચાર પાદ જેના છે એવો સદ્ધર્મ સમૃદ્ધિઓ, અણિમાદિ સિધ્ધિઓ, બળ-સર્વનું દેહબળ, સત્ત્વ-સર્વનું અંતઃકરણ બળ, આ સર્વ પણ ત્રિલોકી થકી લક્ષ્મીજીની પાછળ ગયું. ૩

ગજાદીનિ ચ યાનાનિ સ્વર્ણાઘાભૂષણાનિ ચ ।

ચિક્ષિયુર્મણિરત્નાનિ ધાતૂપકરણાનિ ચ ॥૪॥

ગજાદિ વહાનો, સુવર્ણાદિ ધાતુઓનાં આભૂષણો અને પાત્રાદિ ઉપકરણો, મણિઓ અને રત્નો ક્ષય પામી ગયાં. ॥૪॥

અન્નાન્યૌષધયઃ સ્નેહાઃ કાલેનાલ્પેન ચિક્ષિયુઃ ।

ન ક્ષીરં ધેનુમહિષીપ્રમુખાનાં સ્તનેષ્વભૂત્ ॥૫॥

ઘઉં આદિક અન્નો, ઔષધિઓ અને ઘૃત તેલાદિ સ્નેહો અલ્પકાળમાં ક્ષય પામી ગયા. ગાયો, ભેંસો, આદિક પશુઓના સ્તનોમાં દુધ રહ્યું જ નહિ ॥૫॥

નવાપિ નિધયો નષ્ટાઃ કુબેરસ્યાપિ મન્દિરાત્ ।

ઇન્દ્રઃ સહામરગૈરાસીન્તાપસસન્નિભઃ ॥૬॥

કુબેર ભંડારીના ભવન થકી નવે નિધિઓ પણ નાશ પામી ગયા. દેવગણો સાથે ઈન્દ્ર તો તપસ્વીના જેવો સમગ્ર ભોગે વર્જીત થઈ ગયો. ૬

સર્વાણિ ભોગદ્રવ્યાણિ નાશમીયુસ્ત્રિલોકતઃ ।

દેવા દૈત્યા મનુષ્યાશ્ચ સર્વે દારિદ્રપીડિતાઃ ॥૭॥

સમગ્ર ભોગ દ્રવ્યો ખાન પાનાદિક ત્રિલોકી થકી નાશ પામી ગયાં.

તેથી દૈત્યો અને મનુષ્યો સર્વ કોઈ દારિદ્રરૂપ દુઃખથી દુરંત દુઃખી દીન થઈ ગયા ॥૭॥

કાન્ત્યા હીનસ્તતશ્ચન્દ્રઃ પ્રાપામ્બુત્વં મહોદઘૌ ।

અનાવૃષ્ટિર્મહત્યાસીદ્ધ્યાન્યબીજક્ષયઙ્કરી ॥૮॥

આ રીતે લક્ષ્મી આદિકનું સમુદ્રમાં અંતર્ધાન થયા પછી ઔષધિપોષક ચંદ્રમા પણ કાંતિએ રહિત થઈને સમુદ્રના જળમાં અંતર્ધાન થઈ ગયો. ત્યાર પછી ડાંગર ઘઉં આદિક ધાન્યનાં બીજો જે અંકુરોનાં કારણ કહેવાય છે તેને નાશ કરનારી અનાવૃષ્ટિ (વૃષ્ટિનો અભાવ) મોટી બહુ વર્ષ પર્યંત ચાલુ રહી. એટલે દુષ્કાળની પરંપરા પ્રવર્તી ॥૮॥

ક્વાન્નં ક્વાન્નેતિ જલ્પન્તઃ ક્ષુભ્ક્ષામાશ્ચ નિરોજસઃ ।

ત્યક્ત્વા ગ્રામાન્પુસ્ત્ત્વોર્ષુર્વનેષુ ચ નગેષુ ચ ॥૯॥

મોટી અનાવૃષ્ટિને લીધે અન્ન બીલકુલ નહિ મળવાથી ક્વાન્નં ક્વાન્નં-અન્ન ક્યાં છે ? અન્ન ક્યાં છે ? એમ ક્ષુધાનું દુઃખ નહિ સહન થવાથી બહુ બુમો પાળતા, ક્ષુધાને લીધે કુશ શરીર જેમનાં થઈ ગયાં છે. માટે જ બીલકુલ બળહીન થએલા તે જનો ગામો અને પત્તનોનો પરિત્યાગ કરીને વનમાં અને પર્વતમાં જઈ વસ્યા. ॥૯॥

ક્ષુધાર્તાસ્તે પશૂન્ હત્વા ગ્રામ્યાનારણ્યકાંસ્તથા ।

પક્ત્વાપક્ત્વાપિ વા કેચિત્તેષાં માંસાન્યભુજ્જત ॥૧૦॥

ક્ષુધાથી આતુર બની ગએલા તે જનો બકરાં આદિક ગામનાં પશુઓને અને મૃગાદિ વનનાં પશુઓને હણીને તેમનાં માંસને રાંધીને તો કેટલાક નહિ રાંધીને પણ ખાવા લાગ્યા. ॥૧૦॥

વિદ્વાંસો મુનયશ્ચાથ યે વૈ સદ્ધર્મચારિણઃ ।

મિયમાણાઃ ક્ષુધાઽથાપિ નાશ્નન્ત પલલાનિ તુ ॥૧૧॥

આ પ્રમાણે બહુધા પ્રવૃત્તિ થતાં જે કેટલાક સદ્ધર્મમાં વર્તનારા વિદ્વાનો અને મુનિઓ હતા તે તો ક્ષુધાદુઃખને લીધે મરવા જેવા થઈ ગયા તથાપિ ‘બુધ્ધિપૂર્વક માંસ ભક્ષણમાં દ્વિગુણ પ્રાયશ્ચિત કરવું પડે છે,’ એમ જાણીને માંસ ભક્ષણમાં તો પ્રવર્ત્યા જ નહિ. ॥૧૧॥

તદા તુ વૃદ્ધા ઋષયસ્તાન્ દૃષ્ટ્વાઽનશનાદૃતાન્ ।

મનુષિઃ સહ વેદોક્તમાપદ્ધર્મમ્બોધયન્ ॥૧૨॥

જ્યારે કેટલાક ઋષિઓ માંસ ભક્ષણમાં પ્રવર્ત્યા નહિ ત્યારે તો મનુઓએ સહિત વૃદ્ધ ઋષિઓ ‘કાંઈ પણ ખાવું જ નહિ’ આવા મરણ માટે અગ્રશન વ્રતમાં આદરવાળા તે મુનિઓને જોઈને વેદાદિકમાં કહેલા આપત્કાલીન ધર્મનો “અહમલાભેઽન્ધસો માંસેનાપિ વર્તેત સર્વથા ન મત્યા દેહં પાતયેત્ ધર્મસ્યાદિમં સાધનં યદેહઃ” “સર્વત એવ આત્માનં ગોપાયેત્” “સર્વાન્નાનુમતિશ્ચ પ્રાણાત્યયે તદ્દર્શનાત્” “શરીરમાઘં ચ્ચલુ ધર્મસાધનં” “જીવન્નરો ભદ્રશતાનિ પશ્યતિ” ઇત્યાદિ શ્રુતિ સ્મૃતિ સૂત્ર અભિયુક્તિ આદિકનાં વચનો કે જે મનુષ્યદેહની અતિ દુર્લભતા અને ધર્માચરણમાં મુખ્ય સાધનતા કહેવા પૂર્વક તેના જે તે પ્રકારથી પણ પરિરક્ષણની આવશ્યકતા કહેનારાં છે તે વડે બોધ આપવા લાગ્યા. ॥૧૨॥

મુનયઃ પ્રાયશસ્ત્ર ક્ષુધાવ્યાકુલિતેન્દ્રિયાઃ ।

પરોક્ષવાદવેદાર્થાન્ વિપરીતાન્ પ્રપેદિરે ॥૧૩॥

બોધ આપેલા ઋષિઓ મધ્યે જેઓ મુનિ- મંત્રદ્રષ્ટાઓ હોઈને ક્ષુધાથી વ્યાકુલિત ઈન્દ્રિયોવાળા હતા તે તો પરોક્ષ- “મેઘ્નેનાજેન યષ્ટચં” ઇત્યાદિ શ્રુતિમાં કહેલા લક્ષણોવાળો વાદ (કહેવું) જેનો છે એવા વેદોના અર્થોને વિપરીત કરવા લાગ્યા. એટલે ‘ભુખ્યાને કોઈ પણ ધર્મ જણાતો નથી’ આવા ન્યાયે કરીને વિપરીત હિંસ્રયજ્ઞપરજ સમજવા લાગ્યા “પ્રાયશઃ” ‘આ પદથી જેઓ ભગવદ્દક્તો ન હતા તેઓ એવું સમજ્યા પણ ભગવદ્દક્તો નહિ’ એમ સૂચવ્યું છે. ॥૧૩॥

અર્થં યાજાદિશબ્દાનાં મુખ્યં છાગાદિમેવ તે ।

બુબુધુશ્ચાથ તે પ્રાહુર્યજ્ઞાન્ કુરુત મ્હો દ્વિજાઃ ! ॥૧૪॥

તે અર્થને કહે છે- ભગવદ્દક્તો થકી વ્યતિરિક્ત તે મુનિઓ “અજેન યજેત” ઇત્યાદિ શ્રુતિમાં વર્તતા અજાદિ શબ્દોનો મુખ્ય અર્થ છાગ (બકરો) આદિક જ છે એમ સમજી બેઠા. આવો વિપરીત અર્થ

સમજ્યા પછી વળી તે કેટલાક ઋષિઓ હે દ્વિજો ! ‘તમો છાગાદિવડે યજ્ઞ કરો’ એમ પણ કહેવા લાગ્યા. ॥૧૪॥

યા વેદવિહિતા હિંસા ન સા હિંસાસ્તિ દોષદા ।

ઉદ્દિશ્ય દેવાન્ પિતૃશ્ચ તતો ઘ્નત પશૂન્ શુભાન્ ॥૧૫॥

પ્રોક્ષિતં દેવતાભ્યશ્ચ પિતૃભ્યશ્ચ નિવેદિતમ્ ।

મુજ્જત સ્વેપ્સિતં માંસં સ્વાર્થં તુ ઘ્નત મા પશૂન્ ॥૧૬॥

વેદમાં કહેલી હિંસા તે દોષદાયી નથી, માટે દેવતાઓ અને પિત્રિઓને ઉદ્દેશીને એવાં પશુઓને મારો, મંત્રોથી પ્રોક્ષણ કરેલા (શુદ્ધ કરેલા) અને વળી દેવતાઓ તથા પિત્રિઓને નિવેદન કરેલા માંસને યથેચ્છ જમો, સ્વાર્થ માટે તો પશુઓને હણો નહિ, ઇત્યાદિ ઉપદેશ કરવા લાગ્યા ॥૧૫-૧૬॥

તતો દેવર્ષિભૂપાલા નરાશ્ચ સ્વસ્વશક્તિઃ ।

ચક્રુસ્તૈર્બોધિતા યજ્ઞાનૃતે હ્યેકાન્તિકાન્ હરેઃ ॥૧૭॥

અનંતર મુનિઓએ આવો બોધ આપેલા દેવો, ઋષિઓ, રાજાઓ અને બીજા મનુષ્યો પણ પોતપોતાની શક્તિને અનુસારે હિંસામય યજ્ઞમાં પ્રવર્ત્યા, જેઓ ભગવાનના એકાંતિક ભક્તો હતા તેઓ તો તેમાં ન જ પ્રવર્ત્યા. ॥૧૭॥

ગોમેધમશ્વમેધં ચ નરમેધમુગ્વાન્મગ્વાન્ ।

ચક્રુર્યજ્ઞાવશિષ્ટાનિ માંસાનિ બુબુજુશ્ચ તે ॥૧૮॥

કેવા યજ્ઞમાં પ્રવર્ત્યા? તો આવી વિપરીત પ્રવૃત્તિને અનુસરેલા તે દેવાદિકો ગોમેધ અશ્વમેધ અને નરમેધ આદિ યજ્ઞોને કરવા મંડ્યા અને તેના અવશિષ્ટ માંસોને ખાવા મંડ્યા. ॥૧૮॥

વિનષ્ટાયાઃ શ્રિયઃ પ્રાપ્ત્યૈ કેચિદ્વજ્ઞાંશ્ચ ચક્રિરે ।

સ્ત્રીપુત્રમન્દિરાઘર્થં કેચિચ્ચ સ્વીયવૃત્તયે ॥૧૯॥

તેમાં કેટલાક જનો વિનષ્ટ થએલી લક્ષ્મીની ફરીથી પ્રાપ્તિ માટે, તો કેટલાક જનો સ્ત્રી પુત્ર ગૃહ આદિકની પ્રાપ્તિ માટે, તો કેટલાક જનો પોતાની જીવિકાવૃત્તિની પ્રાપ્તિ માટે વિવિધ યજ્ઞો કરવા લાગ્યા. ॥૧૯॥

મહાયજ્ઞેષ્વશક્તાસ્તુ પિતૃનુદ્દિશ્ય ભૂરિશઃ ।

નિહત્ય શ્રાદ્ધેષુ પશૂન્ માંસાન્યાદંસ્તથાડડદયન્ ॥૨૦॥

ગોમેધાદિ મહાયજ્ઞોને કરવામાં અસમર્થ એવા કેટલાક જનો તો પિત્રિઓને ઉદ્દેશીને શ્રાદ્ધોમાં બહુ પશુઓને હણીને તેના માંસોને સ્વયં ખાવા લાગ્યા તથા બીજા બ્રાહ્મણો અને પોતાના સંબંધીજનો જ્ઞાતીજનોને ખવરાવવા લાગ્યા. ॥૨૦॥

કેચિત્સરિત્સમુદ્રાણાં તીરેષ્વેવાવસજ્જનાઃ ।

મત્સ્યાન્ જાલૈરુપાદાય તદાહારા બભૂવિરે ॥૨૧॥

કેટલાક જનો નદીઓ તથા સમુદ્રના તીર ઉપર જઈ વસ્યા અને જાળીવડે મત્સ્યોને પકડીને તેના માંસોનો જ આહાર કરવા લાગ્યા. ॥૨૧॥

સ્વગૃહાગતશિષ્ટેભ્યો પશૂનેવ નિહત્ય ચ ।

નિવેદયામાસુરેતે ગોષ્ટાગપ્રમુશ્ચાન્ મુને ! ॥૨૨॥

હે સાવર્ણિમુને ! વળી તે આ જનો પોતાને ઘેર આવેલા શિષ્ટ જનોને ગાયો બકરાં આદિક પશુઓને હણીને જ નિવેદન કરવા લાગ્યા. ॥૨૨॥

સજાતીયવિવાહાનાં નિયમશ્ચ તદા ક્વચિત્ ।

નાભવદ્ધર્મસાઙ્કર્યાદ્ધિત્તવેશમાઘભાવતઃ ॥૨૩॥

આવા મહા આપત્કાળમાં ધર્મસંકર્તાને લીધે તથા ધન ઘર આદિકના અભાવને લીધે સમાનવર્ણવાળા જનોમાં જે વિવાહ પ્રથમ થતા હતા તેનો નિયમ કોઈ પણ વર્ણમાં રહ્યો નહિ. ॥૨૩॥

બ્રાહ્મણાઃ ક્ષત્રિયાદીનાં ક્ષત્રાઘા બ્રાહ્મણાં સુતાઃ ।

ઉપયેમિરે કાલગત્યા સ્વસ્વવંશવિવૃદ્ધયે ॥૨૪॥

કેવી ધર્મસંકરતા ? તો પોતપોતાના વંશની વિવૃદ્ધિ માટે ઉત્તમ વર્ણ બ્રાહ્મણો ક્ષત્રિયાદિકની અને નીચ વર્ણ ક્ષત્રિયાદિકો બ્રાહ્મણોની કન્યાઓને આપત્કાળવશાત્ પરણવા મંડ્યા. આવી વર્ણસંકરતા થઈ ગઈ. ॥૨૪॥

ઇત્થં હિંસામયા યજ્ઞાઃ સમ્પ્રવૃત્તા મહાપદિ ।

ધર્મસ્ત્વાભાસમાત્રોડસ્થાત્સ્વયં તુ શ્રિયમન્વગાત્ ॥૨૫॥

આ પ્રકારે મહા આપત્કાળમાં હિંસામય યજ્ઞની પ્રવૃત્તિ થઈ, ધર્મ જે સદાચાર તે તો આભાસમાત્ર-કથનમાત્ર રહ્યો. સ્વયં સનાતન ધર્મ તો લક્ષ્મીજીની પાછળ ચાલ્યો ગયો. ॥૨૫॥

અધર્મઃ સાન્વયો લોકાંસ્ત્રીનપિ વ્યાપ્ય સર્વતઃ ।

અવર્ધતાડલ્પકાલેન દુર્નિવાર્યો બુધૈરપિ ॥૨૬॥

એમ થતાં વિદ્વાનોએ પણ ન નિવારણ કરી શકાય એવો સપરિવાર અધર્મ ત્રણે લોકમાં વ્યાપીને સર્વત્ર અલ્પકાળમાં વૃદ્ધિ પામી ગયો. સર્વત્ર અધર્મની પ્રવૃત્તિ થઈ રહી. ॥૨૬॥

દરિદ્રાણામથૈતેષામપત્યાનિ તુ ભૂરિશઃ ।

તેષાં ચ વંશવિસ્તારો મહાંલ્લોકેષ્વર્ધત ॥૨૭॥

સર્વત્ર અધર્મની વ્યાપ્તિ થતાં, દરિદ્ર દશામાં આવી ગએલા તે જનોનાં સંતાનો તો બહુ થયાં અને વળી તેમના વંશનો વિસ્તાર લોકોમાં અધિક વૃદ્ધિ પામ્યો. ॥૨૭॥

વિદ્વાંસસ્તત્ર યે જાતાસ્તે તુ ધર્મ તમેવ હિ ।

મેનિરે મુગ્ધ્યમેવાથ ગ્રન્થાંશ્ચક્રુશ્ચ તાદૃશાન્ ॥૨૮॥

તે વંશ વિસ્તારમાં જેઓ વિદ્વાન થયા તેઓ તો પોતપોતાના વૃદ્ધોએ અનુષ્ઠાન કરેલા વેદોક્ત આપદ્ધર્મને જ મુખ્ય માની બેઠા. એટલે તેમણે ગ્રંથો પણ તેવાજ પ્રકારના- હિંસામય યજ્ઞ પ્રતિપાદન પરજ કર્યા. ॥૨૮॥

તે પરમ્પરયા ગ્રન્થાઃ પ્રામાણ્યં પ્રતિપેદિરે ।

આઘે ત્રેતાયુગે હીત્યમાસીદ્ધર્મસ્ય વિપ્લવઃ ॥૨૯॥

તેમણે કરેલા પ્રબંધો પરંપરાએ પ્રમાણપણાને પામ્યા. વિશ્વજીત નામના ઈન્દ્રના સમયમાં વર્તતા મનવંતરના પ્રથમ ત્રેતાયુગમાં આ પ્રકારે ધર્મનો નાશ થયો હતો. ॥૨૯॥

તતઃ પ્રભૃતિ લોકેષુ યજ્ઞાદૌ પશુહિંસનમ્ ।

બભૂવ સત્યે તુ યુગે ધર્મ આસીત્સનાતનઃ ॥૩૦॥

તે કાળને આરંભીને આ લોકોમાં થતા યજ્ઞાદિકમાં પશુઓની હિંસા પ્રવર્તી હતી. પ્રથમ સત્યયુગમાં તો અહિંસાદિ સનાતન ધર્મની સારી પ્રવૃત્તિ હતી. ॥૩૦॥

કાલેન મહતા સોઽપિ સહ દેવૈઃ સુરાધિપઃ ।

આરાધ્ય સમ્પદં પ્રાપ વાસુદેવં પ્રથું મુને! ॥૩૧॥

હે મુને! વિશ્વજીત નામનો દેવેન્દ્ર પણ દેવો સાથે બહુ કાળે વાસુદેવ મહાપ્રભુનું આરાધન કરીને સંપત્તિને પામ્યો હતો. ॥૩૧॥

તતો ધર્મનિકેતસ્ય શ્રીપતેઃ કૃપયા હરેઃ ।

યથાપૂર્વં ચ સદ્ધર્મસ્ત્રિલોક્યાં સમ્પ્રવર્તતે ॥૩૨॥

ઈન્દ્રને સંપત્તિ મળ્યા પછી ધર્મના આધારભૂત શ્રીપતિ શ્રીહરિની કૃપાથી તે સનાતન ધર્મ ત્રિલોકીમાં યથાપૂર્વ (દુર્વાસાના શાપ પહેલાં જેમ હતો તેમ) સારી રીતે પ્રવર્ત્યો હતો. ॥૩૨॥

તત્રાપિ કેચિન્મુનયો નૃપા દેવાશ્ચ માનુષાઃ ।

કામક્રોધરસાસ્વાદલોભોપહતસદ્ધિયઃ ।

તમાપદ્ધર્મમદ્યાપિ પ્રાધાન્યેનૈવ મન્વતે ॥૩૩॥

સનાતન ધર્મની પ્રવૃત્તિ હોવા છતાં પણ કામ, ક્રોધ, રસાસ્વાદ, લોભ, માન આદિક દોષોએ કરીને જેમની સદ્બુદ્ધિઓ હણાઈ ગઈ છે એવા કેટલાક મુનિઓ, રાજાઓ, દેવતાઓ અને મનુષ્યો આપદ્ધર્મને અદ્યાપિ (શુભ કાળમાં પણ) મુખ્યપણે માને છે. અભિપ્રાય એવો છે કે- જેને વિષે “અમયં સત્ત્વસંશુદ્ધિઃ” ઈત્યાદિ વચનથી ગીતામાં કહેલી સત્ત્વમયી દૈવી સંપત્તિ વર્તતી હોય તે જ દેવસંજ્ઞાથી કહેવાય અને જેને વિષે “ દમ્ભો દર્પોઽભિમાનશ્ચ” ઈત્યાદિ વચનથી ગીતામાં કહેલી રજ-તમમયી આસુરી સંપત્તિ વર્તતી હોય તેજ અસુરસંજ્ઞાથી કહેવાય. તેમાં રજ તમ પ્રધાન અસુરોને શુભ સાધનના આચરણમાં શિથિલતાને લીધે બુદ્ધિમાં જડતા હોવાથી સચ્છાસ્ત્રોના શબ્દોનો યથાર્થ બોધ હોતો નથી. સત્ત્વપ્રધાન સુરોને તો દૈવી સંપદાએ યુક્ત હોવાથી બોધ છે જ. તેમાં પણ દૈવ બ્રહ્મચર્યવાળાને જ બુદ્ધિમાં સાડું નિર્દોષપણું હોવાથી યથાર્થ બોધ હોય છે જ. આ અર્થ છાંદોગ્યોપનિષદમાં શ્રુતિએજ કહ્યો છે-“ઈન્દ્રો હ વૈ દેવાનામભિપ્રવવ્રાજ વિરોચનોઽસુરાણાં તૌ હાસંવિદાનાવેવ સમિત્પાણી પ્રજાપતિ-સકાશમાજગ્મતુઃ” આ આખ્યાયિકામાં

આત્મજ્ઞાનાર્થી ઈન્દ્ર અને વિરોચન બન્ને એ બ્રહ્માની સમીપે જઈને આત્મજ્ઞાન માટે તેમને પુછ્યું, તે સમયે બ્રહ્માએ કહ્યું કે- હે દેવેન્દ્ર ! હે અસુરેન્દ્ર ! તમો બ્રહ્મચર્યવ્રત પાળવા પૂર્વક તપશ્ચર્યા કરો. બ્રહ્માનું વચન સાંભળીને અસુરેન્દ્ર વિરોચને બત્રીશ વર્ષ પર્યંત બ્રહ્મચર્યવ્રતપૂર્વક તપ કર્યું. તેથી તેની બુદ્ધિમાં જોઈએ તેવું સમ્યક્ નિર્દોષપણું નહિ આવવાથી બ્રહ્માએ ઉપદેશ કરેલા “ઁષ આત્મા” ઈત્યાદિ વાક્યમાં ‘પોતાનો દેહજ આત્મા છે’ એવો પોતે નિશ્ચય કર્યો. તે પછી તે મનમાં બહુ સંતુષ્ટ થઈને પોતાના દેહના પોષણ આદિકને જ સારી રીતે કરવા મંડ્યો. દેવેન્દ્રે તો એકસો એક વર્ષપર્યંત દૈવપણે બ્રહ્મચર્યવ્રત પાળવા પૂર્વક તપ કર્યું તેથી તેની બુદ્ધિ સારી રીતે નિર્દોષ થઈ ગઈ. તેથીજ ‘આત્મા દેહ થકી વ્યતિરિક્તજ છે. તેની જીવસંજ્ઞા છે. તે જો ધર્માદિ અંગે સહિત પરમાત્માની ભક્તિ કરે છે તો પરમાત્માને પામે છે.’ આવો નિશ્ચય કર્યો. તેમ આ સ્થળે પણ કામ ક્રોધાદિકે કરીને જેની બુદ્ધિ હણાઈ ગઈ છે. એવા જનોને બુધિજડતાને લીધે વૈદિક શબ્દોનો યથાર્થ બોધ નહિ હોવાથી તેઓ આપદ્ધર્મનુંજ પ્રધાનપણે ગ્રહણ કરે છે. ॥૩૩॥

एकान्तिनो भागवता जितकामादयस्तु ये ।

आपद्यपि न तेऽगृह्णंस्तं तदा किमुतान्यदा ॥૩૪॥

કામાદિ દોષો જેમણે જીત્યા છે એવા જે એકાંતિક ભગવદ્ધક્તો હતા તેઓએ તો વિષમ કાળમાં પણ આપદ્ધર્મનું ગ્રહણ કર્યું જ નહિ. એટલે વિષમ કાળે કરીને પણ સદ્બુદ્ધિનો વિનાશ ન હોવાથી તેઓ મુખ્ય જ ધર્મના પાલનમાં તત્પર રહ્યા. જ્યારે આપત્તિમાં પણ તેઓએ આપત્કાલીન ધર્મ ગ્રહણ કર્યો નહિ, તો આપત્તિ વિનાના સારા કાળમાં ન ગ્રહણ કરે તેમાં તો કહેવુંજ શું? આ બધો યથા અર્થ મોક્ષધર્મમાં જાજલિતુલાધાર સંવાદ આદિકમાં નિર્ણય કર્યો છે. તો અહિંસાદિક જ મુખ્ય ધર્મ છે એમ સમઝીને ભગવદ્ધક્તો આપત્તિમાં પણ તેનુંજ અનુષ્ઠાન કરે છે. એવું તાત્પર્ય છે. ॥૩૪॥

इत्थं ब्रह्मन्नादिकल्पे हिंस्रयज्ञप्रवर्तनम् ।

यथासीत्तन्मयाख्यातमापत्कालवशाद्भुवि ॥૩૫॥

इति श्रीस्कन्दपुराणे विष्णुखण्डे श्रीवासुदेवमाहात्म्ये
हिंस्रयज्ञप्रवृत्तिहेतुनिरूपणनामा नवमोऽध्यायः ॥१॥

હે બ્રહ્મનુ ! આ પ્રકારે આદિ કલ્પમાં આપત્કાળવશાત્ ભૂમિ ઉપર જે રીતે હિંસામય યજ્ઞની પ્રવૃત્તિ થઈ હતી તે મેં તમને સર્વ કહી સંભળાવ્યું. ॥૩૫॥

इतिश्री स्कंदपुराणे विष्णुખंडे श्रीवासुदेवमाहात्म्ये

हिंस्रयज्ञप्रवृत्तिहेतुनिरूपणनामा नवमो अध्यायः ॥१॥

૧૦. આ અધ્યાયમાં લક્ષ્મીહીન થએલા દેવેન્દ્રાદિકનો દૈત્યોએ કરેલો પરાભવ, તે આપત્કાળમાં મહાદુઃખથી પીડા પામેલા ઈન્દ્રાદિકોએ મેરૂમાં રહેલા બ્રહ્માને કરેલું પોતાના દુઃખનું નિવેદન અને સમસ્ત દેવતાઓ અને શંકરને પણ સાથે લઈને ક્ષીરસમુદ્ર પ્રત્યે ગએલા બ્રહ્માએ શત વર્ષપર્યંત કરેલી તપશ્ચર્યાથી પ્રસન્ન થએલા વાસુદેવ ભગવાને પ્રદર્શાવેલો લક્ષ્મી આદિકની પ્રાપ્તિનો ઉપાય વગેરે કથા વર્ણવી છે. (શ્લોક ૪૦)

सार्वर्णिरुवाच

कथं प्राप्ता पुनः स्कन्द ! श्रीरिन्द्रेण गताम्बुधिम् ।

एतां कथय मे सर्वा कथां नारायणाश्रयाम् ॥१॥

अध्याय १० मो

મહાજનોના અનાદરથી નષ્ટ થએલી લક્ષ્મી ફરીથી મળવી મહાદુર્લભ છે એમ માનતા જીજ્ઞાસુ સાવર્ણિમુનિ પુછે છે- હે સ્વામી કાર્તિક ! સમુદ્રમાં લીન થએલી લક્ષ્મી ઈન્દ્રે ફરીથી કયા ઉપાયે કરીને મેળવી ? જેમાં લક્ષ્મીજી અને નારાયણનો મહિમા વર્ણવ્યો છે. એવી તે સર્વ કથા મને જીજ્ઞાસુને કહેવાને યોગ્ય છો. ॥૧॥

स्कन्द उवाच

श्रिया विहीनो देवेन्द्रः श्रीहीनैरपि दानवैः ।

पराजितो हतस्थानो नष्टाशेषपरिच्छदः ॥२॥

गिरिगह्वरकुञ्जेषु काननेषु ततस्ततः ।

परिबभ्राम सहितो दिगीशैर्वरुणादिभिः ॥३॥

આ રીતે પુછેલા કાર્તિક સ્વામી કહે છે- હે સાવર્ણિમુને ! લક્ષ્મીએ રહિત થઈ ગએલો, લક્ષ્મીએ રહિત એવા પણ દાનવોએ યુદ્ધમાં પરાભવ પમાડેલો, માટે જ તેમણે જેનું સ્થાન-ત્રિલોકી રાજ્ય હરી લીધું છે,

માટે જ ઈન્દ્રપદનો સમગ્ર વૈભવ સુખ સાધન ભોગ ભોગોપકરણાદિ જેનો નષ્ટ થઈ ગયો છે એવો દેવેન્દ્ર વરુણાદિ દિક્પાળોની સાથે ગિરિગુહા-ઓમાં, કુંજોમાં અને ગહન વનોમાં અહીં તહીં ભમવા લાગ્યો. એટલે ગિરિગુહામાંથી કુંજોમાં અને કુંજોમાંથી મહાવનોમાં અને વળી ફરીથી ગિરિગુહાદિકમાં, એમ ભ્રમણ કરવા લાગ્યો. (લતા વિગેરેથી ઢંકાએલાં સ્થાનોને કુંજ કહે છે. ॥૨-૩॥

वल्कलाजिनवस्त्राश्च पशुपश्यामिषाशनाः ।

देवा दैत्या नरा नागास्तुल्याचारपरिच्छदाः ॥४॥

વૃક્ષનાં વલ્કલ અને મૃગચર્મજ જેમને પહેરવા ઓઢવાનાં વસ્ત્રો છે. અને પશુ પક્ષીઓના માંસનેજ ભક્ષણ કરનારા એવા દેવો, દૈત્યો, નરો, નાગો અને સર્પો આ સર્વે તુલ્ય આચાર (બ્રાહ્મ વેશાદિ) અને પરિચ્છદ (ભોગોપકરણાદિ વૈભવ) વાળા થઈ ગયા. ॥૪॥

पात्राणि मृन्मयान्येव सर्वेषामपि वेश्मसु ।

आसन्वराकाः सर्वेऽपि पिशाच्य इव च स्त्रियः ॥५॥

દેવાદિ સર્વે કોઈના પણ ઘરોમાં પાત્રોતો મૃત્તિકામય જ હતાં. દેવાદિ સર્વે કોઈ પણ અતિ રાંક જેવા થઈ ગયા. અને તેમની સર્વે કોઈ સ્ત્રીયો તો પિશાચણીના જેવી થઈ ગઈ. ॥૫॥

आदावभूदनावृष्टिर्भुवि द्वादशवार्षिकी ।

ततो वर्षे क्वचिद् वृष्टिरासीत्स्वल्पा क्वचिन्न च ॥६॥

પ્રથમ તો પૃથ્વી ઉપર બાર વર્ષપર્યંત અનાવૃષ્ટિ (દુષ્કાળ) વર્તી રહી. અનંતર કોઈ વર્ષમાં સ્વલ્પ વૃષ્ટિ થઈ અને કોઈ વર્ષમાં તો સ્વલ્પપણ થઈ નહિ. ॥૬॥

इत्थं दारिद्र्यदुःखानां तेषां वर्षशतं गतम् ।

बलिष्ठारब्धकर्माणस्तेऽतिदुःखेऽपि नो मृताः ॥७॥

આ રીતે દારિદ્ર્યના દુઃખવાળા ત્રિલોકવર્તી દેવાદિ જનોને શતવર્ષો વીતિ ગયાં. આટલું દુઃખ હોવા છતાં તેઓ મરણને કેમ પામ્યા નહિ ? તો પારબ્ધ કર્મ બહુ બળવાન હોવાથી આવી અતિ દુઃખદશામાં પણ તેઓ મરણ પામ્યા નહિ. ॥૭॥

અજીવન્ત મૃતપ્રાયા નરકેષ્વિવ નારકાઃ ।

યતન્તોઽપિ શ્રિયઃ પ્રાપ્ત્યૈ યજ્ઞાદૈર્નાલભન્ત તામ્ ॥૮॥

જ્યારે તેઓ અતિ દુઃખમાં પણ મર્યા નહિ. ત્યારે તેઓનું જીવન કેમ થયું ? તેઓ તેને સદૃષ્ટાંત કહે છે- જેમ નરકોમાં નારકી નરો દુઃસહ દુરંત દુઃખ ભોગવવા છતાં પણ નહિ મરતા થકા જીવતાજ રહે છે. તેમ મરણ તુલ્ય દુઃખ પામવા છતાં. પણ જીવતા જ રહ્યા. આવી દુર્દશામાં રહીને પણ લક્ષ્મીની પ્રાપ્તિ માટે યજ્ઞાદિક વડે બહુ બહુ પ્રયત્ન કરવા છતાં. પણ લક્ષ્મીને નજ પામ્યા. ॥૮॥

તતઃ સહસ્રવર્ષાન્તે મેરૌ શરણમાયયુઃ ।

શાપાહુર્વાસસો દેવાઃ સર્વે દુર્વાસસો વિધિમ્ ॥૯॥

મહા પ્રયાસ કરવા છતાં પણ જ્યારે લક્ષ્મીની પ્રાપ્તિ થઈ જ નહિ અને આવી દારિદ્ર્યદશામાં એક હજાર વર્ષ વીતિ ગયાં. ત્યારે દુર્વાસા ઋષિનો શાપ થયેલો હોવાથી બધા દેવતાઓ અતિ જુનાં મેલાં ફાટેલાં સાંધેલાં વસ્ત્રોને ધારીને મેરૂપર્વત ઉપર રહેલા બ્રહ્માને શરણે ગયા. ॥૯॥

પ્રણમ્ય તસ્મૈ દુઃખં સ્વં વાસવાદ્યા ન્યવેદયન્ ।

આદાવેવ હિ સોઽજ્ઞાસીત્સર્વજ્ઞત્વાત્સુરાપદમ્ ॥૧૦॥

શરણે ગયેલા ઈન્દ્રાદિ દેવતાઓએ બ્રહ્માને પ્રણામ કરીને પોતાનું સમગ્ર દુઃખ નિવેદન કર્યું. જેમને દુઃખનું નિવેદન કર્યું છે એવા બ્રહ્મા પોતે સર્વજ્ઞ હોવાથી પ્રથમથી જ દેવાદિકના દુઃખોને જાણતા જ હતા. ॥૧૦॥

ઉપાલભ્ય તતશ્ચેન્દ્રં વિરિજ્ચઃ સહશઙ્કરઃ ।

તદુઃખવારણાકલ્પો વિષ્ણુમૈચ્છત્પ્રસાદિતુમ્ ॥૧૧॥

દેવાદિકના દુઃખને જાણનારા બ્રહ્માએ પ્રથમ તો ઈન્દ્રને ઠપકો (રે મૂર્ખ !) લક્ષ્મીમદથી અંધ બનેલા તે મહામુનિ દુર્વાસાના અનાદરરૂપ અહિત કર્મ કર્યું છે, તો હવે પછી ફરીથી આવું અપકર્મ કરીશ નહિ ઈત્યાદિકરૂપ) આપીને, પછીથી શરણાગત તેનું હિત કરવાની ઈચ્છાવાળા શંકર સહિત પોતે બ્રહ્માએ દેવોના દુઃખને નિવારણ કરવામાં અસમર્થ હોવાથી વિષ્ણુ ભગવાનને પ્રસન્ન કરવાની ઈચ્છા કરી. ॥૧૧॥

આરાધયિષ્ઠંસ્તપસા તતોઽસૌ તં તપઃપ્રિયમ્ ।

સર્વદેવગણોપેત ઉપાયાલ્ક્ષીરસાગરમ્ ॥૧૨॥

ઈચ્છા કર્યા પછી વિષ્ણુ તો તપઃપ્રિય હોવાથી તેમનું તપવડે આરાધન કરશે એવા આ બ્રહ્મા સર્વે દેવગણોને સાથે લઈને ક્ષીરસાગર પ્રત્યે ગયા. ॥૧૨॥

તસ્યોત્તરે તટે રમ્યે સર્વે તેઽનશનવ્રતાઃ ।

એકપાદસ્થિતા ઋર્ધ્વબાહવશ્ચક્રિરે તપઃ ॥૧૩॥

ક્ષીરસાગરના રમણીય ઉત્તમ તટ ઉપર રહીને ભવ બ્રહ્માદિ સમગ્ર દેવતાઓ અનશન (કાંઈ પણ ખાવું જ નહિ એવું) વ્રત ધારીને, એક પગે ઉભા રહીને, બન્ને બાહુ ઉંચા રાખીને તીવ્ર તપ કરવા લાગ્યા. ॥૧૩॥

કેશવં હૃદિ તે દધ્યુઃ સર્વક્લેશવિનાશનમ્ ।

લક્ષ્મીપતિં વાસુદેવમેકાગ્રકૃતમાનસાઃ ॥૧૪॥

કેવળ તપશ્ચર્યા જ નહિ પણ તેની સાથે ભવ બ્રહ્માના ઉત્પાદક હોવાથી કેશવ નામથી પ્રખ્યાતિને પામેલા, લક્ષ્મીપતિ, શ્રીવાસુદેવ ભગવાન કે જે સર્વના સર્વ કલેશને નાશ કરનારા છે. તેમનું હૃદયમાં એકાગ્ર મનથી ધ્યાન કરવા લાગ્યા. ॥૧૪॥

શતાબ્દાન્તે તતો વિષ્ણુઃ શ્રીકૃષ્ણો ભગવાન્ સ્વયમ્ ।

અત્યાપન્નેષુ દીનેષુ કૃપાં દેવેષુ સોઽકરોત્ ॥૧૫॥

ધ્યાનમાં ધારેલા, ચેતનાચેતન સર્વમાં અંતર્યામીપણે વ્યાપી રહેલા હોવાથી વિષ્ણુસંજ્ઞાથી પ્રસિદ્ધ એવા સ્વયં શ્રીકૃષ્ણ ભગવાને શત સંવત્સરને અંતે અત્યંત પીડાને પામેલા, માટે જ દીન થઈ ગયેલા દયનીય દેવો ઉપર દયા કરી. ॥૧૫॥

અદૃશ્યમૂર્તિરાત્મજૈરપિ ભૂરિ તપસ્વિભિઃ ।

તત્રાવિરાસીત્કૃપયા નિયુતાહસ્કરદ્યુતિઃ ॥૧૬॥

કેવી દયા ? તો મહા તપોનિષ્ઠ આત્મજ્ઞાનીઓએ પણ અદૃશ્ય દિવ્ય મૂર્તિ જેમની છે. એવા શ્રી વાસુદેવ ભગવાન અનેક સૂર્યોના જેવી દેદિપ્યમાન કાંતિવાળા થઈને કૃપાથી દેવતાઓના મધ્યમાં પ્રગટ (પ્રત્યક્ષ) થયા. ॥૧૬॥

તેજોમણ્ડલમેવાદૌ સહસા સ્ફુરિતં મહત્ ।

દદૃશુર્વિબુધાઃ સર્વે સિતં ઘનમનૌપમમ્ ॥૧૭॥

પ્રથમ તો અકસ્માત્ સ્ફુરણાયમાન થયેલું મોટું ઘાટું ધોળું અનુપમ તેજોમંડળ જ સમસ્ત દેવતાઓના જોવામાં આવ્યું. ॥૧૭॥

બ્રહ્મા શિવશ્ચ તન્મધ્યે દદૃશાતે રમાપતિમ્ ।

ઘનશ્યામં ચતુર્બાહું ગદાબ્જાબ્જારિધારિણમ્ ॥૧૮॥

કિરીટકાઞ્ચીકટકકુન્ડલાદિવિભૂષિતમ્ ।

પીતકૌશેયવસનં દિવ્યસુન્દરવિગ્રહમ્ ॥૧૯॥

તે તેજોમંડળના મધ્યભાગમાં દિવ્ય મૂર્તિથી બિરાજમાન લક્ષ્મીપતિ ભગવાનનું બ્રહ્મા અને શિવજીને દર્શન થયું. કેવા ભગવાન ? તો નવિનમેઘ સમાન શ્યામ સુંદર મૂર્તિ જેમની છે, ચાર બાહુ જેમના છે, ચાર હાથમાં ગદા પદ્મ શંખ ચક્ર આ ચાર આયુધોને ધારી રહેલા, મસ્તકે મુકુટને ધારી રહેલા, કટિમાં મેખળાને ધારી રહેલા, કાનમાં કુંડળને ધારી રહેલા, હાથમાં કડાં આદિક આભૂષણોને ધારી રહેલા, એમ સર્વ બીજાં અંગમાં યથાયોગ્ય બહુવિધ અલંકારોને ધારી રહેલા, રેશમી પીતાંબરને ધારી રહેલા અને દિવ્ય સુંદર શરીરવાળા એવા ભગવાનનાં દર્શન થયાં. ॥૧૮-૧૯॥

હર્ષવિહ્વલિતાત્માનો દળ્ઘવત્તૌ પ્રણેમતુઃ ।

તદિચ્છયાથ દેવાશ્ચ દૃષ્ટ્વા તં ચ મુદાડ્ઢનમન્ ॥૨૦॥

દર્શનથી ઉપજેલા આનંદથી વિહ્વળિત મનવાળા તે બ્રહ્મા તથા શિવજીએ ભગવાનને સાષ્ટાંગ પ્રણામ કર્યાં. તે પછી ભગવાનની ઈચ્છાથી દેવોએ પણ તેમનાં દર્શન કરીને પ્રહર્ષથી પ્રણામ કર્યાં. ॥૨૦॥

બભૂવુરતિહૃષ્ટાસ્તે નિર્ધિં પ્રાપ્ચ્યાધના ઇવ ।

બદ્ધાઞ્જલિપુટાઃ સર્વે ભક્ત્યા તં તુષ્ટુવુઃ સુરાઃ ॥૨૧॥

પ્રણામ કરતા સમગ્ર ભવ બ્રહ્માદિ દેવો જેમ નિર્ધન નરો ધનના ખજાનાને પામીને બહુ પ્રસન્ન થાય તેમ ભગવાન શ્રીકૃષ્ણને પામીને અતિશય હર્ષને પામ્યા. અને બે હાથ જોડીને ભક્તિથી આગળ કહેશે એવા પ્રકારે ભગવાનની સ્તુતિ કરવા લાગ્યા. ॥૨૧॥

દેવા ઋચુઃ

ૐ નમો ભગવતે તુભ્યં વાસુદેવાય ધીમહિ ।

પદ્યુમ્નાયાનિરુદ્ધાય નમઃ સંઢકર્ષણાય ચ ॥૨૨॥

દેવો સ્તુતિ કરે છે— તમને અમો નમસ્કાર કરીએ છીએ, તેમજ તમારું ધ્યાન ધરીએ છીએ. તમો કેવા ? તો ભગવાન- જ્ઞાન શક્તિ બળ ઐશ્વર્ય વીર્ય તેજ, આ છ મુખ્ય ગુણોએ સંપન્ન છો. વળી વાસુદેવ- સમગ્ર વિશ્વને પોતાને વિષે વાસે છે. તથા સ્વયં સર્વ વિશ્વમાં વસે છે. માટે વાસુ અને ઉત્પત્તિ સ્થિતિ લયવડે વિહાર કરે છે, માટે દેવ, મળીને તમો વાસુદેવ કહેવાવ છો. વળી પદ્યુમ્નરૂપે સકળ બ્રહ્માંડનું પોષણ કરનારા, અનિરુદ્ધ-રૂપે સમગ્ર બ્રહ્માંડને સર્જનારા અને સંકર્ષણરૂપે સમસ્ત બ્રહ્માંડને સંહારનારા છો. અર્થાત્ વાસુદેવ સંકર્ષણ અનિરુદ્ધ પદ્યુમ્ન આ ચતુર વ્યૂહને ધરનારા તમો છો. “ૐ નમો ભગવતે” આ શ્લોક બ્રહ્માદિકે જપવા યોગ્ય ૩૩ તેત્રીશ અક્ષરવાળો મંત્ર જાણવો. આ મંત્રથી દેવતાઓએ પ્રથમ સ્તુતિ કરી. ॥૨૨॥

ૐકાર બ્રહ્મરૂપાય ત્રેધાવિષ્કૃતમૂર્તયે ।

બ્રહ્માણ્ડસર્ગસ્થિત્યન્તહેતવે નિર્ગુણાય ચ ॥૨૩॥

હવે શ્લોકના એક એક આદિ અક્ષરોવડે (“ૐ નમો ભગવતે વાસુદેવાય”) આ બાર અક્ષરવાળા મહામંત્રને બાંધતા થકા બાર શ્લોકવડે સ્તુતિ કરે છે— “ઓમિત્યેકાક્ષરં બ્રહ્મ” આ ગીતા વાક્યમાં કહ્યા પ્રમાણે ઓંકાર બ્રહ્મજ જેનું રૂપ-સ્વરૂપને જણાવનારા છે. અથવા ઓંકાર બ્રહ્મ જે નાદબ્રહ્મ તેમાં જેનું રૂપ- મૂર્તિ રહેલું છે. અથવા ઓંકાર જેમનું કારણ છે. એવા જે બ્રહ્મ શબ્દવાચ્ય વેદો તેમાં રૂપ- જેમના સાકાર સ્વરૂપનું વર્ણન કરે છે. એવા તમને નમસ્કાર છે. (પ્રત્યેક ચતુર્થ્યન્ત પદની સાથે નમઃ પદ જોડવું.) અકાર ઉકાર મકાર આ ત્રણ પ્રકારે અથવા જગતસર્ગાદિકને માટે બ્રહ્મા વિષ્ણુ શિવ આ ત્રણ પ્રકારે પ્રગટ કરી છે મૂર્તિ જેમણે, અનેક બ્રહ્માંડોની ઉત્પત્તિ સ્થિતિ અને પ્રલયના મુખ્ય કારણ અને નિર્ગુણ પ્રાકૃતગુણોએ રહિત એવા તમને નમસ્કાર છે. ॥૨૩॥

નયનાનન્દરૂપાય પ્રણતક્લેશનાશિને ।

કેશવાય નમસ્તુભ્યં સ્વતન્ત્રેશ્વરમૂર્તયે ॥૨૪॥

સર્વ જનોના નેત્રોને આનંદ આપનારું છે દિવ્યરૂપ જેમનું, પ્રણત જનોના સમગ્ર કલેશને નાશ કરનારા, “ક ઇતિ બ્રહ્મણો નામ ઈશોઽહં સર્વદેહિનામ્ । આવાં તવાહ્નસંભૂતૌ તસ્માત્કેશવનામવાન્” આ નિરુક્તિને અનુસારે સાર્થક કેશવ નામથી પ્રખ્યાતિને પામેલા, સ્વતંત્ર અને અનેક ઐશ્વર્યયુક્ત મૂર્તિ જેમની છે એવા તમને નમસ્કાર કરીએ છીએ. ॥૨૪॥

મોદિતાશોષભક્તાય કાલમાયાદિમોહિને ।

સદાનન્દાય કૃષ્ણાય નમઃ સદ્ધર્મવર્તિને ॥૨૫॥

સમગ્ર ભક્તોને અનવધિ આનંદ આપનારા, કાળ માયા આદિકને મોહ ઉપજાવનારા, સદ્ધર્મમાં જનોને વર્તાવનારા અથવા સદ્ધર્મના સંરક્ષક, સદાય આનંદમય મૂર્તિ જેમની છે એવા શ્રીકૃષ્ણ તમને નમસ્કાર છે. ॥૨૫॥

ભવામ્બુધિનિમ્ગનાનામુદ્ધૃતિક્ષેમકીર્તયે ।

દર્શનીયસ્વરૂપાય ઘનશ્યામાય તે નમઃ ॥૨૬॥

સંસારસાગરમાં પડેલા જનોને તે થકી ઉદ્ધાર કરવામાં સમર્થ છે કીર્તિ જેમની એટલે જેમના ગુણ ચરિત્ર નામના કીર્તનથી જનોનો સંસારસાગર થકી ઉદ્ધાર થાય છે. દર્શનીય સ્વરૂપ જેમનું છે એવા ઘનશ્યામ તમને નમસ્કાર છે. ॥૨૬॥

ગદાબ્જદરચક્રાણિ બિભ્રતે દીર્ઘબાહુભિઃ ।

સુરગોવિપ્રધર્માણાં ગોષ્ટ્રે તુભ્યં નમો નમઃ ॥૨૭॥

ચાર દીર્ઘ બાહુઓવડે ગદા, પદ્મ, શંખ, ચક્ર આ ચાર આયુધોને ધરનારા, દેવો ગાયો વિપ્રો અને ધર્મનું રક્ષણ કરનારા એવા તમને વારંવાર નમસ્કાર છે. ॥૨૭॥

વરેણ્યાય પ્રપન્નાનામભીષ્ટવરદાયિને ।

નિગમાગમવેદ્યાય વેદગર્ભાય તે નમઃ ॥૨૮॥

મુમુક્ષુ જનોએ વરવા યોગ્ય, શરણાગતોને વાંછિત વર આપનારા, નિગમ તથા આગમોએ કરીને જાણવા યોગ્ય છે સ્વરૂપ જેમનું અને વેદના ગર્ભભૂત (વેદોત્પત્તિના હેતુ) એવા તમને નમસ્કાર છે. ॥૨૮॥

તેજોમણ્ડલમધ્યસ્થદિવ્યસુન્દરમૂર્તયે ।

નમામો વિષ્ણવે તુભ્યં પરાત્પસ્તરાય ચ ॥૨૯॥

તેજોમંડળના મધ્યમાં વિરાજમાન દિવ્ય સુંદર મૂર્તિ જેમની છે, “અક્ષરાત્પસ્તઃ પરઃ” આ શ્રુતિમાં કહ્યા પ્રમાણે કાળ માયાદિક થકી પર એવું જે અક્ષરબ્રહ્મ તે થકી સ્વરૂપ સ્વભાવ ગુણવિભૂતિ વિગેરેવડે નિરતિશય શ્રેષ્ઠ હોવાથી પરતર, એવા વિષ્ણુ તમને નમસ્કાર કરીએ છીએ. ॥૨૯॥

વાણીમનોવિપ્રકૃષ્ટમહિમ્નેઽક્ષરરૂપિણે ।

સર્વાન્તર્યામિણે તુભ્યં બૃહતે ચ નમો નમઃ ॥૩૦॥

“યતો વાચો નિવર્તન્તે અપ્રાપ્ય મનસા સહ” ‘અથાત આદેશો નેતિ નેતિ’ આ શ્રુતિમાં કહ્યા પ્રમાણે મન વાણીને અગોચર છે મહિમા જેમનો, અક્ષર-અવિનાશી સ્વરૂપ જેમનું છે, સર્વમાં અંતર્યામિપણે રહેલા, સ્વરૂપ સ્વભાવાદિકવડે સર્વથી મોટા એવા તમને વારંવાર નમસ્કાર છે. ॥૩૦॥

સુઘ્રદોઽસિ ત્વમેવૈકઃ સ્વાશ્રિતાનામતો વયમ્ ।

મહાપદધિકક્લિષ્ટાઃ શરણં ત્વામુપાગતાઃ ॥૩૧॥

હે ભગવન્ ! આપ એકજ આશ્રિત જનોને સર્વોત્તમ અક્ષય સુખને આપનારા છો. માટે જ મહા આપત્તિએ કરીને અધિક કલેશને પામેલા અમો શરણ્ય આપના શરણને પામ્યા છીએ. ॥૩૧॥

દેવાધિદેવ ! ભક્તસ્ય તવ દુર્વાસસો વયમ્ ।

અતિક્રમાચ્છ્રયા હીનાઃ પ્રાપ્તાઃ સ્મો દુર્દશામિમામ્ ॥૩૨॥

હે દેવાધિદેવ ! તમારા ભક્ત દુર્વાસા ઋષિના અપરાધને લીધે લક્ષ્મીએ રહિત થએલા અમો આવી દુર્દશાને પામ્યા છીએ. ॥૩૨॥

વાસોન્નપાનસ્થાનાદિહીનાન્ ધર્મોઽપિ નઃ પ્રભો ! ।

ત્યક્ત્વા સહશ્રિયા યાતસ્તાન્ પાતું ત્વમસીશ્વરઃ ॥૩૩॥

કેવી દુર્દશા ? તો હે પ્રભો ! અન્ન પાન વસ્ત્ર ગૃહ આદિક વિનાના થઈ પડેલા અમોને ત્યાગ કરીને ધર્મપણ લક્ષ્મીજીની સાથે ચાલ્યો ગયો

છે. આવી દુર્દશામાં આવી પડેલા એવા અમે તેમનું રક્ષણ કરવામાં આપજ સમર્થ છો. ॥૩૩॥

યતો વયં ચ ધર્મશ્ચ ત્વદીયા ઇતિ વિશ્રુતાઃ ।

યથાપૂર્વં સુગ્રીર્કર્તુ ત્વમેવાર્હસ્યતો હિ નઃ ॥૩૪॥

જે હેતુ માટે અમો સર્વે દેવતાઓ અને ધર્મ આપના જ કહેવાઈએ છીએ, એવી લોક શાસ્ત્રમાં પ્રસિદ્ધિ છે. તે હેતુ માટે અમને દુર્વાસાના શાપ પહેલાં જેવા સુખી હતા તેવા સુખી કરવાને માટે આપજ યોગ્ય છો. આ રીતે બાર શ્લોકના સ્તોત્રમાં રહેલા એક એક આદિ અક્ષરવડે “ૐ નમો ભગવતે વાસુદેવાય” આવા શ્રી વાસુદેવના દ્વાદશાક્ષર મંત્રનો ઉદ્ધાર જાણવો. ॥૩૪॥

સ્કન્દ ઉવાચ

ઇતિ સમ્પ્રાર્થિતો દેવૈર્ભગવાન્ સ દયાનિધિઃ ।

ઉવાચાનન્દ્યન્વાચા મેઘગમ્ભીરયા સુરાન્ ॥૩૫॥

કાર્તિક સ્વામી કહે છે- હે મુને ! આ પ્રકારે દુઃખી દેવોએ પ્રાર્થના કરેલા દયાનિધિ શ્રી વાસુદેવ ભગવાન દેવોને આનંદ ઉપજાવવા માટે મેઘ સમાન ગંભીર વાણીવડે બોલ્યા. ॥૩૫॥

શ્રી ભગવાનુવાચ

વિદિતં મે સુરાઃ ! સર્વં કષ્ટં વઃ સદતિક્રમાત્ ।

ઉપાયં કુરુતાઘૈવ વચ્મિ યત્તન્નિવૃત્તયે ॥૩૬॥

શ્રી ભગવાન કહે છે- હે દેવો ! મોટા સંતના અપરાધને લઈને તમને અચાનક આવેલું સમગ્ર કષ્ટ મારા જાણવામાં જ છે. તો તે કષ્ટની નિવૃત્તિને માટે હું જે ઉપાય કહું તેને હમણાં જ તમો કરો. ॥૩૬॥

ઔષધીરમ્બુધૌ સર્વાઃ ક્ષિપ્ત્વા મન્દરભૂમૃતા ।

નાગરાજવસ્ત્રેણ મથધ્વમસુરૈઃ સહ ॥૩૭॥

ઉપાય કહે છે- મહાસાગરમાં સમગ્ર ઔષધિઓને નાખીને નાગરાજ વાસુકીને નેત્રાં તરીકે રાખીને અને મંદરાયળને મંથન દંડ (રવાઈયો) તરીકે રાખીને તેના વડે તમો અસુરો સાથે મળીને

સમુદ્રમંથન કરો. ॥૩૭॥

આદૌ સન્ધાય દનુજૈઃ કુરુતામ્બુધિમન્થનમ્ ।

સહાય્યં વઃ કરિષ્યામિ યદ્દેઃ કાર્યો ન તત્ર વઃ ॥૩૮॥

અસુરોને અને અમારે અન્યો અન્ય અનાદિ વૈરભાવ હોવાથી મેળાપ શી રીતે થાય ? તો જે વ્યવહારવિચક્ષણ જનો છે તે સ્વાર્થ માટે માનાદિ દોષનો ત્યાગ કરીને શત્રુઓ સાથે પણ મેળાપ કરી દે છે. તો તમો પ્રથમ અસુરો સાથે સંધિ કરો. અને પછીથી સમુદ્રમંથન કરો. તે કાર્યમાં હું તમને સહાય કરીશ. તો તમારે તેમાં જો કોઈ અંતરાય આવે તો લેશ પણ ખેદ કરવો નહિ. ॥૩૮॥

અમૃતં ચ શ્રિયો દૃષ્ટિ પ્રાપ્ય પૂર્વાધિકૌજસઃ ।

ભવિતારો મદ્ધિમુચ્ચા દૈત્યાસ્તુ ક્લેશભાગિનઃ ॥૩૯॥

તમો દેવો એક તો અમૃત અને બીજી લક્ષ્મીજીની દ્રષ્ટિને પામીને પૂર્વના કરતાં પણ અધિક બળવાળા થશો. મારા થકી વિમુખ દૈત્યો તો ફળભાગી નહિ થતાં કેવળ કલેશના જ ભાગી થશે. ॥૩૯॥

સ્કન્દ ઉવાચ

ઇત્યુક્ત્વાન્તર્દધે વિષ્ણુર્ભક્તસઙ્કટનાશનઃ ।

દેવાસ્તસ્મૈ નમસ્કૃત્ય તદુક્તં કર્તુમારભન્ ॥૪૦॥

ઇતિ શ્રીસ્કન્દપુરાણે વિષ્ણુચ્ચંડે શ્રીવાસુદેવમાહાત્મ્યે

શ્રીવાસુદેવપ્રસાદનિરૂપણનામા દશમોઽધ્યાયઃ ॥૧૦॥

કાર્તિકસ્વામી કહે છે- હે મુને ! આ પ્રકારે ભક્તોના સંકટને નાશ કરનારા વિષ્ણુ ભગવાન દેવોના પ્રત્યે કહીને અંતર્ધાન થઈ ગયા. અને દેવો ભગવાનને નમસ્કાર કરીને તેમના કહેવા પ્રમાણે કરવામાં તત્પર થયા. ॥૪૦॥

ઇતિ શ્રીસ્કન્દપુરાણે વિષ્ણુખંડે શ્રીવાસુદેવમાહાત્મ્યે

શ્રીવાસુદેવપ્રસાદ નિરૂપણ નામા દશમો અધ્યાયઃ ॥૧૦॥

॥ શ્રીસ્વામિનારાયણો વિજયતેતરામ્ ॥

શ્રીવાસુદેવમાહાત્મ્યમ્

(સ્કન્દપુરાણસ્થવિષ્ણુચ્છંડાન્તર્ગતમ્)

૧૧. આ અધ્યાયમાં સુરો તથા અસુરોએ મળીને બધા અપેક્ષિત પ્રકારો સંપાદન કરીને, મથવા માંડેલા સમુદ્રથી નીકળેલું હાલાહલ વિષ અને ભગવાનની આજ્ઞાથી શિવજીએ કરેલું પાન વિગેરે કથા વર્ણવી છે. (શ્લોક ૪૦)

સ્કન્દ ઉવાચ

બ્રહ્મરુદ્રૌ મહેન્દ્રાદીન્સન્ધાનાયાસુરૈઃ સહ ।

આજ્ઞાપ્ય જગ્મતુઃ સ્વં સ્વં ધામ દેવા રસાં મુને ! ॥૧॥

અધ્યાય ૧૧ મો.

કાર્તિક સ્વામી કહે છે- હે સાવણિ મુને ! ભગવાને દેવોને અસુરો સાથે સંધિ કરી લેવાની કરેલી આજ્ઞાને સાંભળીને બ્રહ્મા અને રૂદ્ર પણ મહેન્દ્ર આદિકને અસુરો સાથે સંધિ કરવાની આજ્ઞા આપીને, પોતપોતાને ધામે ગયા, એટલે બ્રહ્મા સત્યલોકમાં અને રૂદ્ર કૈલાસલોકમાં ગયા. તે પછી દેવતાઓ તો અસુરો સાથે સંધિ કરવા રસાતળ પ્રત્યે ગયા. ॥૧॥

સમયોચિતભાષાવિદ્વાસવો નીતિયુક્તિભિઃ ।

પ્રલોભ્ય ફલભાગેન સન્ધિ ચક્રેઽસુરૈઃ સહ ॥૨॥

સમયોચિત (જેવો સમય તેવું) ભાષણ કરવામાં પ્રવિણ એવા ઈન્દ્રે નીતિશાસ્ત્રની યુક્તિઓવડે અને વળી અમૃતરૂપ ફળના ભાગવડે પ્રલોભાવીને અસુરો સાથે સંધિ કરી. ॥૨॥

તતો દેવાસુરગણા મિલિતા વારિધેસ્તટે ।

મહૌષધીરુપાનીય બહુશો નિદધુર્દુતમ્ ॥૩॥

પ્રથમ કરવા યોગ્ય સંધિકાર્ય સફળ થયા પછી દેવગણો અને દૈત્યગણો ક્ષીરસમુદ્રના તટ ઉપર ભેગા મળીને અનેક પ્રકારની મોટી મોટી ઔષધિઓ જ્યાં ત્યાંથી લાવીલાવીને શીઘ્રપણે સમુદ્રતટમાં ભેગી કરવા લાગ્યા. ॥૩॥

મન્દરાદ્રિમુપેત્યાથ નાનોષધિવિરાજિતમ્ ।

મૂલાદુત્પાટ્ય તે સર્વે નેતુમન્ધિ સમુદ્રતાઃ ॥૪॥

ત્યાર પછી દેવો દૈત્યો એક સાથે મળીને નાનાપ્રકારની વિચિત્ર ઔષધિઓથી ચોમેર વિરાજમાન એવા મંદ્રાચળની નજીકમાં જઈને તેને મૂળમાંથી ઉખેડીને સમુદ્ર પ્રત્યે લાવવા માટે બહુ બહુ ઉદયમ કરવા લાગ્યા. ॥૪॥

एकादशसहस्राणि योजनानां भुवि स्थितम् ।

नोद्धर्तुमशकंस्ते तं तदानीं तुष्टुवुर्हरिम् ॥૫॥

આ પર્વત કાંઈ અલ્પ ન હતો, આતો અગીયાર હજાર યોજન ભૂમિમાં અંદર ઉંડો અદૃશ્ય અને બહાર પણ ઉંચો અગીયાર હજાર યોજન દૃશ્ય હતો, મળીને બાવીસ હજાર યોજન હતો. (ચાર ગાઉને એક યોજન કહે છે.) આવા આ પર્વતને મૂળમાંથી બહાર કાઢવા માટે દેવાસુરો સમર્થ થયા નહિ એટલે દુઃખહર શ્રીહરિની સ્તુતિ કરવા લાગ્યા. ॥૫॥

एतद्विदित्वा भगवान् सङ्कर्षणमहीश्वरम् ।

અજિજ્ઞપત્તમુદ્ધર્તું બદ્ધમૂલં મહીધરમ્ ॥૬॥

સ્તુતિથી પ્રસન્ન થયેલા ભગવાને આ વાત જાણીને સમગ્ર સર્પોના ઈશ્વર એવા સંકર્ષણને બદ્ધમૂળ તે મંદરાયળને મૂળમાંથી ઉપાડી આપવાની આજ્ઞા કરી. ॥૬॥

ફૂત્કારમાત્રેણૈકેન સ તુ સઘસ્તમીશ્વરઃ ।

બહિશ્ચિક્ષેપ તત્સ્થાનાઘોજનદ્વિતયાન્તરે ॥૭॥

આજ્ઞા કરેલા સંકર્ષણે તો મહાસમર્થ હોવાથી પોતે તત્કાળ એક ફૂત્કાર માત્રથી જ (એક ફૂકથી જ) તે મહાપર્વતને મૂળમાંથી બહાર કાઢીને તે સ્થાન થકી બે યોજન દૂર ફેંકી દીધો. ॥૭॥

અત્યાશ્ચર્યં તદાલોક્ય હ્રષ્ટાઃ સર્વે સુરાસુરાઃ ।

તદન્તિકમુપાજગમુર્ધાવન્તશ્ચ કૃતારવાઃ ॥૮॥

સમૂળ મંદરાયળનું એક જ ફૂત્કારમાત્રથી આઠ કોશ દૂર ફેંકી દેવારૂપ અત્યાશ્ચર્યને અવલોકીને અત્યાનંદ પામેલા સર્વ સુરાસુરો વેગથી દોડતા થકા સર્વને ઉત્સાહ ઉપજે એવા ઉચ્ચ શબ્દોને ચોમેર બોલતા બોલતા તે પર્વતની પાસે આવ્યા. ॥૮॥

બલિનો યત્નવન્તોઽપિ પરિઘોપમબાહવઃ ।

ઉદ્ભૂત્ય નેતું નો શેકુર્વિષણ્ણા વિફલશ્રમાઃ ॥૯॥

મોટી ભુંગળ જેવા લાંબા બાહુ જેમના છે અને બહુ બળવાળા એવા સુરાસુરો ભેગા મળીને એકસાથે બહુબહુ પ્રબળ પ્રયત્ન કરવા છતાં પણ તે પર્વતને ઉપાડીને સમુદ્ર પ્રત્યે લઈ જવા સમર્થ થયા નહિ. માટે જ નિષ્ફળ પ્રયાસ થવાથી મનમાં બહુજ ખેદ પામી ગયા. ॥૯॥

જ્ઞાત્વા સુરગણાન્નિવ્રજાન્ ભગવાન્ સર્વદર્શનઃ ! ।

તાઠ્ઠ્યમાજ્ઞાપયામાસ નેતું તમુર્દ્ધિ દ્રુતમ્ ॥૧૦॥

“યો વેત્તિ યુગપ્ત્સર્વં પ્રત્યક્ષેણ સદા સ્વતઃ” આ શ્રુતિમાં કહ્યા પ્રમાણે સર્વે અર્થને જાણનારા ભગવાન વાસુદેવે બહુ ખેદ પામેલા દેવગણોને જાણીને તત્ક્ષણ મંદરાયળને સમુદ્ર પ્રત્યે લઈ જવાની પક્ષિરાજ ગરુડને આજ્ઞા કરી. ॥૧૦॥

સહાવરણમષ્યણ્ડં લીલયા ધર્તુમીશ્વરઃ ।

મનોવેગઃ સ તત્રૈત્ય નિજત્રોટ્ચૈવ તં ગિરિમ્ ।

ઉત્પાટ્ય સાગરતટે નિધાય હરિમાયયૌ ॥૧૧॥

આજ્ઞા કરેલા ગરુડજી કે જે અવની આદિક આઠ આવરણોએ સહિત એવા અંડ ગોલકને પણ લીલા માત્રથી (પ્રયાસ વિના સહજમાં) ધારવા માટે સમર્થ અને વળી મનના જેવા બળવાન વેગવાળા છે તે પોતે મંદરાયળ પાસે આવીને તેને પોતાની યાંચવડે જ ઉપાડીને સમુદ્રતીરે સ્થાપીને ભગવાનની સમીપે પાછા આવ્યા. ॥૧૧॥

તતઃ સંહ્રષ્ટમનસઃ સર્વે કશ્યપનન્દનાઃ ।

વાસુકિં ચાહ્વયામાસુઃ સુધાભાગપ્રતિજ્ઞયા ॥૧૨॥

સાગરતીરે મંદરાયળ આવવાથી મનમાં બહુ હર્ષ પામેલા સમસ્ત કશ્યપનંદનોએ (સુરાસુરોએ) અમૃતમાં ભાગ આપવાની પ્રતિજ્ઞા કરીને વાસુકી નામના મહાનાગને બોલાવ્યો. ॥૧૨॥

સ તત્રાગાદથો સર્વે તેઽર્ધિ મન્થિતુમુદ્યતાઃ ।

તાનપાંનિધિરાગત્ય મૂર્તિમાનબ્રવીદ્ધચઃ ॥૧૩॥

સુરાસુરોએ બોલાવવાથી વાસુકી ત્યાં આવ્યો. અનંતર સમસ્ત સુરાસુરો મળીને સમુદ્રમંથનમાં તત્પર થતાં, સમુદ્ર મૂર્તિમાન થઈને ત્યાં આવીને તેમનાં પ્રત્યે વચન બોલ્યો. ॥૧૩॥

યદિ દાસ્યથ મે યૂયમમૃતાંશં સુરાસુરાઃ ! ।

સોઢાઽસ્મિ વિપુલં તર્હિ મન્દરશ્રમણાર્દનમ્ ॥૧૪॥

શું વચન બોલ્યો ? તો હે સુરાસુરો ! તમો જો મને અમૃતમાં ભાગ આપશો તો જ તમોએ કરેલા મંદરાયળ ભ્રમણની ભારે પીડાને હું સહન કરીશ. ॥૧૪॥

તથેતિ તે પ્રતિજ્ઞાય ક્ષિપ્ત્વાદાવોષધીલતાઃ ।

પરિવિવ્યુર્નાગરાજં તસ્મિન્કાઞ્ચનપર્વતે ॥૧૫॥

આ પ્રકારે સમુદ્રે કહેલા દેવાસુરો અમૃતમાં ભાગ આપવાની તેને પ્રતિજ્ઞા કરીને, પ્રથમ ઔષધિઓ તથા લતાઓને સમુદ્રમાં નાખીને મંદર નામના પર્વતની ચોતરફ વાસુકી નામના નાગને વીંટવા મંડ્યા. ॥૧૫॥

તતો દેવા હૃદિ હરિં સસ્મરુઃ કાર્યસિદ્ધયે ।

સ્મૃતમાત્રઃ તત્રાગાદચ્યુતઃ સર્વદર્શનઃ ॥૧૬॥

નાગરાજને વિંટયા પછી દેવતાઓએ પોતાના કાર્યની સિદ્ધિ માટે પોતાના હૃદયમાં ભગવાન શ્રીહરિનું સ્મરણ કર્યું. સ્મરણ માત્રમાં જ સર્વસાક્ષી સર્વસુહૃદ અને વળી પ્રથમથી જ જેમણે સહાય માટે પ્રતિજ્ઞા કરી છે એવા અચ્યુત ભગવાન ત્યાં એકદમ આવ્યા. ॥૧૬॥

તમાલોક્યામરગણા મુદિતાઃ ફણિનાંપત્તેઃ ।

પુરોભાગં ગૃહીત્વૈવ તસ્થુસ્તેનાનુમોદિતાઃ ॥૧૭॥

આવેલા ભગવાનને અવલોકીને અમરગણો અતિશય આનંદને પામીને, ભગવાને પોતાના કટાક્ષથી જ અનુમોદન આપતાં વાસુકીના મુખભાગને પકડીને જ ઉભા રહ્યા. ॥૧૭॥

દેવતાપક્ષપાતિત્વં સૂચયન્ સ્વસ્ય ચ પ્રભુઃ ।

યત્ર દેવાસ્તત્ર તસ્થૌ તતો દૈત્યાસ્તુ ચુક્રુધુઃ ॥૧૮॥

પ્રભુ-નિગ્રહાનુગ્રહમાં સમર્થ એવા ભગવાન પોતાનું દેવતાપક્ષપાતિપણું પ્રસિદ્ધમાં સૂચવવા માટે જે તરફ દેવો ઉભા રહ્યા છે તે તરફ જઈને ઉભા રહ્યા. આ બધું જોઈને દૈત્યો તો ક્રોધાયમાન થઈને બોલ્યા. ॥૧૮॥

તપોવિદ્યાવયોજ્યેષ્ઠા અધોભાગમમડ્ગલમ્ ।

કથં તિરસ્ચો ગૃહ્ણીમ નેદૂમૂર્ચાં વયં ત્વિતિ ॥૧૯॥

શું બોલ્યા ? તો અમો તપે કરીને, વિદ્યાએ કરીને અને અવસ્થાએ કરીને પણ મોટા છીએ. આવા અમો તુચ્છ તિર્યગ્જાતિ સર્પના અમંગળ પુચ્છભાગને કેમ ગ્રહણ કરીએ ? ન જ કરીએ. અમો કાંઈ એવા તો મૂર્ખાં નથી, કે જેથી સર્પનો પુચ્છભાગ પકડીએ. અમો બધી બાબતને સમજીએ છીએ. ॥૧૯॥

સહ દેવૈસ્તતો વિષ્ણુઃ સ્વયં તાન્માનયન્નિવ ।

પ્રહસ્ય દત્ત્વા પ્રાગભાગં સુરાન્પુચ્છમજિગ્રહત્ ॥૨૦॥

આ રીતે દૈત્યોએ કોપ કર્યા પછી દેવોની સાથે સ્વયં વિષ્ણુએ તે દૈત્યોને જાણે માન આપતા હોયને શું ? એમ મંદહાસ કરીને, દૈત્યોને

તેમની ઈચ્છાને અનુસારે નાગરાજનો મુખભાગ દેવો પાસે અપાવીને દેવોપાસે પુચ્છભાગ ગ્રહણ કરાવ્યો. ॥૨૦॥

મહાહિવિષ્ણુફૂત્કારદાહાદમરરક્ષણમ્ ।

ચરિત્રમેતચ્છ્રીભર્તુરિતિ દૈત્યા ન તે વિદુઃ ॥૨૧॥

મહાસર્પ વાસુકીના વિષમય ક્રુત્કારથી થતા દાહથી ભક્ત અમરોના રક્ષણરૂપ આ શ્રીપતિ શ્રીહરિનું ચરિત્ર છે એમ તો તે દૈત્યો સમજી શક્યા જ નહિ. ॥૨૧॥

તત ઉત્તોલયામાસુઃ સ્વર્ણસાન્વાલિભાસ્વરમ્ ।

મન્દરં કાશ્યપેયાસ્તે ચર્મિકાબલ્લકચ્છિકાઃ ॥૨૨॥

આરીતે યથાયોગ્ય મુખભાગ પુછભાગનો વિભાગ દેવ દૈત્યોને કરી આપ્યા પછી, કશ્યપઋષિના પુત્ર એવા સુરાસુરો ચામડાની રાશોવડે કચ્છોને બાંધીને, સુવર્ણમય શિખરોની પંક્તિઓ વડે શોભાયમાન એવા તે મંદરાચળને એક સાથે ઉપાડવા મંડ્યા. ॥૨૨॥

દ્વાવિંશતિસહસ્રાણિ યોજનાનાં તમુચ્છ્રિતમ્ ।

અમ્બોનિઘૌ નિદધિરે ક્રોશન્તોડત્યર્થમુત્સુકાઃ ॥૨૩॥

અંદર બહાર મળીને જેની બાવીશ હજાર યોજન ઉંચાઈ છે, એવાપણ મંદરાચળને અત્યંત ઉત્સાહમાં આવી ગયેલા સુરાસુરોએ એકસાથે ઉચ્ચ આક્રોશ કરવા પૂર્વક સમુદ્રમાં સ્થાપન કરી દીધો. ॥૨૩॥

ધાર્યમાણોડપ્ચનાધારસ્તૈરદ્રિરતિગૌરવાત્ ।

યયાવધસ્તલં સઘસ્તદાસંસ્તેડતિવિહ્વલાઃ ॥૨૪॥

દેવાસુરોએ બહુ બળથી ધારણ કરતાં પણ તે મંદરાદ્રિ નીચે આધાર રહિત હોવાથી અતિ ભારને લીધે તત્કાળ સમુદ્રના અધસ્તળને પામી ગયો. આ પ્રકારે થવાથી તે સમયે મંથન કરનારા દેવો તથા અસુરો તો અતિવિહ્વળ-ઉત્સાહ વિનાના થઈ ગયા. ॥૨૪॥

તદા સ ભગવાન્ સાક્ષાત્સર્વથા ભક્તકાર્યકૃત્ ।

સ્તૂયમાનોડમરૈરદ્રિમુદ્ધ્રે કમઠાકૃતિઃ ॥૨૫॥

આ સમયે સર્વ પ્રકારે ભક્તોનું કાર્ય કરવામાં તત્પર એવા સાક્ષાત્ તે ભગવાન અમરગણોએ અતિસ્તુતિ કરવાથી કાચબાનું અલૌકિક

રૂપ ધારીને મંદરાદ્રિને ઉંચો ઉપાડી લાવ્યા. ॥૨૫॥

ઉત્થિતં તમવેશ્યાશુ સર્વે ફુલ્લહદાનનાઃ ।

બભૂવુશ્ચ સ્થિરઃ સોઽભૂત્કૂર્મપૃષ્ઠેઽતિવિસ્તૃતે ॥૨૬॥

ઉંચે ઉપાડી આણેલો તે પર્વત, અતિવિસ્તૃત (લાખ યોજન વિસ્તારવાળા) કાચબાના પૃષ્ઠભાગ ઉપર સ્થિર થઈ રહ્યો. સર્વે દેવો તથા દૈત્યો તત્કાળ સ્થિર રહેલા તે પર્વતને જોઈને પ્રકુલ્લિત મનવાળા અને પ્રકુલ્લિત મુખવાળા થઈ ગયા. ॥૨૬॥

તતો મમન્યુસ્તરસા યાવદ્બલમપાંનિધિમ્ ।

શ્રમફૂત્કારવદના દેવાદેવાદયોઽદયમ્ ॥૨૭॥

સર્વની સ્થિતિ થયા પછી દેવો તથા અદેવો શ્રમને લીધે ઉપજતા કુત્કારવાળાં મુખવાળા હોઈને પોતાના બળપર્યંત વેગથી નિર્દયપણે સમુદ્રને મથવા મંડયા. ॥૨૭॥

ભ્રામ્યમાણાત્તતસ્ત્વદ્રેર્બહવો ન્યપતન્ દ્રુમાઃ ।

ઠુર્ધ્વદ્રુઘર્ષજો વહ્નિસ્તત્થસિંહાદિમાદહત્ ॥૨૮॥

સુરાસુરો વેગથી ભ્રમવાલેલા તે મંદરાચળ થકી બહુ વૃક્ષો નીચે પડી ગયાં. તળેટીમાં જે કોઈ વૃક્ષો ઉભાં રહ્યાં હતાં, તેના પરસ્પર ઘસારાથી ઉપજેલા અગ્નિએ તેમાં રહેલા વ્યાઘ્રાદિ જંતુઓને યોગરદમથી બાળી દીધા. ॥૨૮॥

તત્ર નાનાજલચરા વિનિષ્પિષ્ટા મહાદ્રિણા ।

વિલયં સમુપાજગ્મુઃ શતશઃ ક્ષીરવારિધૌ ॥૨૯॥

ક્ષીરસાગરમાં રહેલા અનેક પ્રકારના અનેક જળચર જંતુઓ મહાદ્રિના મહાવેગથી મર્દન થવાથી મૃત્યુને પામી ગયા. ॥૨૯॥

સાંવર્તકમહામેઘસઙ્ગર્જિતવન્મહાન્ ।

આસીન્મથનનાદશ્ચ પ્રતિધ્વનિવિવર્ધિતઃ ॥૩૦॥

પ્રલયકાળના મહામેઘના સંઘની ગર્જના જેવો મંથનનો નાદ પ્રચ્છંદાએ વિશેષ વૃદ્ધિ પમાડતાં અતિ મોટો થવા લાગ્યો. ॥૩૦॥

અત્યાકર્ષણસ્ત્રિન્નાઙ્ગવાસુકેર્મુખફૂત્કૃતૈઃ ।

હતૌજસોઽતિસ્ત્રિન્નાશ્ચ દૈત્યા નિઙ્ગાલવદ્બભુઃ ॥૩૧॥

સુરાસુરકૃત અતિશય આકર્ષણ (ખેચવું) ને લીધે અતિ ખેદપામતાં છે અંગ જેનાં એવા વાસુકીનાગના મુખમાં વિષમય કુફવાડાએ કરીને જેમનું ઓજસ હણાઈ ગયું છે, માટે જ અતિ ખેદને પામેલા દૈત્યોતો શાંત અગ્નિવાળા અંગારા (કાળા કોલસા) જેવા શોભવા લાગ્યા. ॥૩૧॥

અવિષહં વિષાગ્નિં ચ વર્ષન્તિ બહુધા મુહુઃ ।

લમ્બન્તે સ્માહિરાજસ્ય સહસ્રવદનાન્યધઃ ॥૩૨॥

નાગરાજ વાસુકીનાં હજાર મુખો વારંવાર અતિશય અવિષહ્ય વિષરૂપ અગ્નિને વર્ષવા લાગ્યાં અને નીચે પણ લબડી પડ્યાં. ॥૩૨॥

દધાર સહસા તાનિ ભગવત્પ્રેરિતો વિભુઃ ।

સઙ્કર્ષણો મહાતેજાઃ સહમાનો વિષાનલમ્ ॥૩૩॥

નીચે લબડી પડતાં તે હજાર મુખોને ભગવાન વાસુદેવે પ્રેરણા કરેલા મહાસમર્થ મહાતેજસ્વી એવા સંકર્ષણ ભગવાને વિષમય અગ્નિને સહન કરીને સત્વર ઉંચાં ધારી રાખ્યાં. ॥૩૩॥

સહસ્રમેકં વર્ષાણાં મથ્યમાનાત્પયોનિધેઃ ।

હાલાહલં વિષમભૂદુત્સર્પદ્વિદિશો દિશઃ ॥૩૪॥

આ પ્રકારે સુરાસુરોએ સાથે મળીને જ્યારે દશહજાર વર્ષ પર્યંત સમુદ્રમંથન કર્યું ત્યારે તેમાંથી તેના ફળરૂપે હાલાહલ નામનું વિષ પ્રથમ નીકળ્યું નીકળેલું. વિષ તત્ક્ષણ દિશાઓ અને વિદિશાઓમાં સર્વત્ર સત્વર વ્યાપી ગયું. હળને જ હાળ કહેવાય, હાળની પેઠે જઠરને ઉખાડી નાખતું હોવાથી હાળાહળ કહેવાય. ‘સર્વેનાં હૃદયને હળની પેઠે ઉખાડી બાળી દેનાર’ એવો એનો તાત્પર્યાર્થ છે. ‘હળાહળ’ એવો પાઠ હોય તો અર્થ સ્પષ્ટ છે. ॥૩૪॥

યદાહુઃ કાલકૂટાસ્થ્યં સર્વલોકાતિદાહકમ્ ।

તેન દન્દહ્યમાનાઙ્ગાસ્તે તુ ચક્રુઃ પલાયનમ્ ॥૩૫॥

વળી જેને કાળકૂટ નામથી પણ કહે છે. કાળ-મૃત્યુનો કૂટ-રાશિ હોયને શું ? અથવા કાળની પેઠે જનોને કૂટાવનાર એટલે દાહ કરનાર તે કાળકૂટ કહેવાય. આવા સાર્થક નામથી વિખ્યાત હોઈને સર્વ લોકોને અતિશય દાહ કરનારા તે આ વિષવડે અતિશય બળતાં છે અંગો જેમનાં

એવા સર્વે સુરાસુરો તો એકદમ ત્યાંથી પલાયન કરી ગયા. ॥૩૫॥

તતો બ્રહ્મા પ્રજેશાશ્ચ દેવાઃ સર્વેઽપ્યુમાપતિમ્ ।

પ્રાર્થયંસ્તસ્ય પાનાર્થં સ્તુવન્તઃ સ્તુતિભિર્મુને ! ॥૩૬॥

હે મુને ! સુરાસુરોને પલાયનપર જોઈને બ્રહ્મા, દક્ષાદિ પ્રજાપતિઓ, દેવો અને બીજા સર્વેએ પણ નીકળેલું વ્યાપેલું મહાવિષપાન કરી જવાની પાર્વતીપતિ મહાશિવની સ્તુતિઓવડે સ્તુતિ પ્રાર્થના કરી. ॥૩૬॥

ભગવાનથ તં પ્રાહ સુરાણામગ્રજો ભવાન્ ।

ભવતીત્યગ્રજં વાર્ધેર્ગૃહાણેદં વિષં શિવ ! ॥૩૭॥

બ્રહ્માદિકે પ્રાર્થના કર્યા પછી ભગવાન વિષ્ણુએ પણ શિવને કહ્યું કે- હે શિવ ! તમો દેવતાઓના અગ્રજ-સૃષ્ટિના આરંભમાં દેવોથી પહેલા ઉત્પન્ન થયા છો. અને આ વિષ પણ સમુદ્રથી અગ્રજ-પ્રથમ ઉત્પન્ન થએલું છે. જે અગ્રજ હોય તેને તો અગ્રભાગ ગ્રહણ કરવો એજ યોગ્ય છે. તો તમો આ વિષનું પાન કરી જાવ. ॥૩૭॥

દેવાનાં સ ભયં દૃષ્ટ્વા કરુણશ્ચાઙ્ગયા હરેઃ ।

આકર્ષદ્યોગકલયા વિષં પાણિતલેઽસ્થિલમ્ ॥૩૮॥

પપૌ તત્કણ્ઠમધ્યે ચ શોષયામાસ તત્ક્ષણમ્ ।

નીલકણ્ઠ ઇતિ રચ્યાતઃ શઙ્કરાગ્ર્યશ્ચ સોઽભવત્ ॥૩૯॥

આ પ્રકારે ભગવાને કહેલા દયાર્દ્રહૃદયવાળા મહાદેવ દેવોને આવેલો મહાભય જોઈને અને વળી ભગવાનની આજ્ઞાનો વિચાર કરીને સમગ્ર વિષને યોગકળાવડે પોતાના હસ્તતળમાં આકર્ષણ કરીને પાન કરી ગયા. અને તત્ક્ષણ જ કંઠના મધ્યમાં તેને શોષણ કરી ગયા. આરીતે હાળાહળ વિષના પાનથી કંઠ નીલ-કાળો થઈ જવાથી નીલકંઠ એવા સાર્થક નામથી વિખ્યાત થયા. અને સર્વને શં-સુખ કરનારા હોવાથી શંકર એવા સાર્થક નામથી પણ પ્રસિદ્ધ થયા. ॥૩૮-૩૯॥

પાસ્યતસ્તસ્ય પાણેર્યે પતિતા ભુવિ બિન્દવઃ ।

તાન્નાગા વૃશ્ચિકાઘ્નાશ્ચ જગૃહુઃ કાશ્ચનૌષધીઃ ॥૪૦॥

ઇતિ શ્રીસ્કન્દપુરાણે વિષ્ણુચ્રણ્ડે શ્રીવાસુદેવમાહાત્મ્યે

અમૃતમન્થને વિષોત્પત્તિનામૈકાદશોઽધ્યાયઃ ॥૧૧॥

વિષનું પાન કરતાં શિવજીના હસ્તતળ થકી જે કેટલાંક વિષબિંદુઓ પૃથ્વી ઉપર પડી ગયાં તે સર્પો વીંછીઓ વિગેરે જંતુઓએ તથા ઔષધિઓએ પણ ગ્રહણ કરી લીધાં. (જેથી તેઓમાં તેવું વિષ જોવામાં આવે છે.) ॥૪૦॥

ઇતિ શ્રીસ્કન્દપુરાણે વિષ્ણુચ્રણ્ડે શ્રીવાસુદેવમાહાત્મ્યે

અમૃતમન્થને વિષોત્પત્તિ નામા એકાદશો અધ્યાયઃ ॥૧૧॥

૧૨ આ અધ્યાયમાં ચાર વ્યૂહમૂર્તિઓને ધરનારા ભગવાનની શક્તિની સહાયથી મથવા માંડેલા સમુદ્રથી ચંદ્રમા આદિ જેમાં છે અને અમૃત અંતે જેમાં છે એવાં ચૌદ રત્નો ઉત્પન્ન થયાં, આ કથા વર્ણવી છે. (શ્લોક ૩૦)

સ્કન્દ ઉવાચ

તતો હૃષ્ટાઃ કાશ્યપેયા મન્થસ્થાનમુપેત્ય તે ।

પુનર્વર્ષસહસ્રં ચ મન્થન્તિ સ્મ પયોનિધિમ્ ॥૧॥

અધ્યાય ૧૨ મો.

કાર્તિક સ્વામી કહે છે- હે સાવર્ણિ મુને ! શિવજીએ વિષપાન કર્યા પછી બહુ હર્ષને પામેલા દેવો તથા દૈત્યો મંથન કરવાના સ્થાન પ્રત્યે પાછા આવીને, વળી ફરીથી એક હજાર વર્ષ પર્યંત સમુદ્ર મંથનમાં તત્પર થઈ રહ્યા. ॥૧॥

મધ્યમાનાત્તથા સિન્ધોઃ સર્વૈસ્તૈરપિ કિઙ્ચન ।

નાસીચ્ચ શિથિલા આસન્મન્થિતારઃ શ્વસન્મુચ્ચાઃ ॥૨॥

તત્પર તે સર્વેએ હજાર વર્ષપર્યંત સતત સમુદ્રમંથન કર્યું, પણ તેમાંથી જ્યારે કાંઈપણ વસ્તુ નીકળ્યું નહિ ત્યારે તે મથનારાઓ શ્વાસભરપુર મુખવાળા હોઈને અતિશય શિથિલ થઈ ગયા. ॥૨॥

વાસુકિશ્ચ મહાસર્પઃ પ્રાણવૈક્લવ્યમાપ્તવાન્ ।

મન્થકાલે મન્દરોઽપિ નૈકત્રાસીત્થિરસ્થિતિઃ ॥૩॥

મહાસર્પ વાસુકીતો પ્રાણાંત પીડાને પામી ગયો, મથવાને સમયે મંદરાચળ પણ નિયત સ્થળે સ્થિર સ્થિતિવાળો રહી શક્યો નહિ, આડો અવડો ડોલવા લાગ્યો. ॥૩॥

સર્વાન્ દૃષ્ટ્વા નિરુત્સાહાન્ પ્રદ્યુમ્નો વિષ્ણવનુજ્ઞયા ।

દેવાસુરાહિરાજેષુ પ્રવિશ્ય બલમાદઘૌ ॥૪॥

આ રીતે સર્વને નિરુત્સાહી જોઈને વિષ્ણુ ભગવાનની આજ્ઞાથી પ્રદ્યુમ્ન ભગવાને દેવો અસુરો અને વાસુકીમાં પ્રવેશ કરીને બળ ધારણ કર્યું. ॥૪॥

અનિરુદ્ધોઽપિ તદ્દર્શ્યે તમાક્રમ્ય નગાધિપમ્ ।

સહસ્રબાહુભિસ્તસ્થૌ મહાચલ ઙ્વાપરઃ ॥૫॥

વિષ્ણુ ભગવાનની આજ્ઞાથી અનિરુદ્ધ પણ તે જ સમયમાં નગરાજ મંદરાયળને હજાર હાથવડે ડબાવીને બીજો મહાયળ હોયને શું ? એમ તેની ઉપર સ્થિર સ્થિતિ માટે બેઠા. ॥૫॥

તતો મમન્થુસ્તરસા સમ્પ્રાપ્તપરમૌજસઃ ।

સવિસ્મયા મહાબ્ધિ તે સુરાસુરગણા મુદા ॥૬॥

મંદરાયળની સ્થિર સ્થિતિ થયા પછી બહુ બળને પામેલા તથા વિસ્મયને પામેલા તે સુરગણો અને અસુરગણો આનંદ પૂર્વક વેગથી મહાસમુદ્રને મથવા મંડ્યા. ॥૬॥

નારાયણાનુભાવેન નાપુર્વેવાદયઃ શ્રમમ્ ।

શુશુભે મન્મથં તચ્ચ સમમાકર્ષણાન્તદા ॥૭॥

આ રીતે દેવાદિકો તીવ્ર વેગથી મંથવા મંડ્યા પણ શ્રીનારાયણના પરમ પ્રતાપને લીધે તેના શ્રમને પામ્યા નહિ. મંથન કરવાને સમયે સમન્વૂન નહિ તેમ અધિક પણ નહિ, એમ સરખી રીતે આકર્ષણ (વલોણું) થવાથી તે મંથન બહુજ શોભાયમાન થયું. ॥૭॥

મથ્યમાને મહામ્બોઘૌ સુસ્રુવુઃ પરિસ્તદા ।

મહાદ્રુમાણાં નિર્યાસા બહવશ્ચૌષધીરસાઃ ॥૮॥

આ પ્રકારે દેવાસુરોએ મહાસમુદ્રનું મંથન કરવા માંડ્યું ત્યારે મહાવૃક્ષોના રસો તથા ઔષધિઓના રસો મંદરાયળની યોગરદમ અધિકપણે પ્રવાહસદૃશ નીકળવા લાગ્યા. ॥૮॥

તથાભૂતાદમ્બુનિધેરાવિરાસીત્કલાનિધિઃ ।

કાન્ત્યૌષધીનામધ્યક્ષઃ સર્વાસાં ય ઉદીર્યતે ॥૯॥

વલોવા માંડેલા આવા મહાસમુદ્ર થકી કળાઓના નિધિરૂપ ચંદ્રમા પ્રથમ પ્રકટ થયો. જે ચંદ્રમા પોતાની શીતળ કિરણોવડે સમગ્ર ઔષધિઓનો અધ્યક્ષપણે પોષણકર્તા કહ્યો છે. ॥૯॥

તતો ગવામધિષ્ઠાત્રી સર્વાસામપિ કામધુક્ ।

હવિર્ધાન્યભવલ્હેનુઃ શીતાંશુસદૃશદ્યુતિઃ ॥૧૦॥

ઔષધિપોષક ચંદ્રમાનો પ્રાદુર્ભાવ થયા પછી, સર્વ કોઈ ગોજાતિની અધિષ્ઠાત્રી દેવી અને ધૃતાદિ હવિર્દ્યવની ઉત્પત્તિમાં હેતુ હોવાથી હવિર્ધાની અને ચંદ્રમાને સમાન ઉજ્જવળ કાંતિવાળી અને વળી પોતાના સેવકોના સમગ્ર સંકલ્પોને સંપૂર્ણ કરનારી હોવાથી કામદૃઘા નામથી પ્રસિદ્ધ એવી ધેનું પ્રકટ થઈ. ॥૧૦॥

અશ્વઃ શ્વેતોઽથાવિરાસીલ્દયાનામધિદેવતા ।

ऐरावतश्च नागेन्द्रश्चतुर्दन्तः शशिप्रभः ॥११॥

ત્યારપછી અશ્વમાત્રનો અધિદેવ, શ્વેત વર્ણવાળો ઉચ્ચૈઃશ્રવા નામનો અશ્વ ઉત્પન્ન થયો. તે પછી ચંદ્રમાસદૃશ શ્વેત કાંતિવાળો, ચાર દાંતવાળો, ગજમાત્રનો અધિપતિ ઐરાવત ગજ ઉત્પન્ન થયો. ॥૧૧॥

पारिजातो दिव्यतरुस्तरुराजस्ततोऽभवत् ।

मणिरत्नं कौस्तुभारख्यं पद्मरागमभूत्ततः ॥१२॥

ત્યારપછી વૃક્ષરાજ પારિજાત નામનો દિવ્ય વૃક્ષ પ્રકટ થયો. તે પછી રક્ત કમળના જેવી કાંતિવાળો કૌસ્તુભ નામનો શ્રેષ્ઠ મણિ પ્રગટ થયો. ॥૧૨॥

ततोऽभवन्नप्सरसो रूपलावण्यभूमयः ।

सुरादेवी ततो जज्ञे सर्वमादकदेवता ॥१३॥

ત્યારપછી રૂપ અને લાવણ્યના સ્થાનભૂત અપ્સરાઓ ઉત્પન્ન થઈ. ત્યારપછી સમગ્ર માદક વસ્તુઓની અધિષ્ઠાત્રી સુરાદેવી ઉત્પન્ન થઈ. ॥

आसीदथ धनुः शार्ङ्ग सर्वशस्त्राधिदैवतम् ।

वाद्याधिदैवतं शङ्खः पाञ्चजन्यस्ततोऽभवत् ॥१४॥

ત્યારપછી સમસ્ત શસ્ત્રોનું અધિદેવત શાર્ઙ્ગ નામનું ધનુષ ઉત્પન્ન થયું. તે પછી વાદ્યમાત્રનો અધિદેવ પાંચજન્ય નામનો દિવ્ય શંખ પ્રકટ

થયો. ॥૧૪॥

અત્ર ચન્દ્રઃ પારિજાતસ્તથૈવાપ્સરસાં ગણઃ ।

આદિત્યપથમાશ્રિત્ય તસ્થુરેતે તુ તલ્ક્ષણમ્ ॥૧૫॥

ઉત્પન્ન થયેલાં ઉક્ત રત્નો મધ્યે ચંદ્રમા, પારિજાત, કલ્પવૃક્ષ અને અપ્સરાઓનો સમૂહ આ ત્રણ રત્નો તો ઉત્પન્ન થયાની સાથેજ સૂર્યમાર્ગ (આકાશ) ને આશરીને રહ્યાં. ॥૧૫॥

વારુણીમશ્વરાજં ચ દૈત્યેશા જગૃહુર્દુતમ્ ।

ऐरावतं देवराजो जग्राहानुमताद्धरेः ॥१६॥

સુરાદેવી અને ઉચ્ચૈઃશ્રવા અશ્વરાજને તો દૈત્યાધિપતિઓએ તત્કાળજ ગ્રહણ કરી લીધો. ઐરાવત નામનો ગજેન્દ્ર ભગવાનની આજ્ઞાથી દેવરાજ ઈન્દ્રે ગ્રહણ કર્યો. ॥૧૬॥

कौस्तुभश्च धनुः शङ्खो विष्णुमेव प्रपेदिरे ।

हविर्धानीं तु ते सर्वे तापसेभ्यो ददुस्तदा ॥१७॥

કૌસ્તુભમણિ, શાર્ક ધનુષ અને પાંચજન્ય શંખ, આ ત્રણ રત્નો તો વિષ્ણુ ભગવાનનેજ પામી ગયાં. આ રીતે જ્યારે સમુદ્રથકી ઉત્પન્ન થએલાં ઉક્ત વસ્તુઓ સર્વએ યથા યોગ્ય લઈ લીધાં. ત્યારે દેવાદિકે સર્વએ મળીને હવિર્ધાની જે ધેનુ હતી તે તો તપસ્વી ઋષિઓને યોગ્ય જાણીને આપી. ॥૧૭॥

मथ्यमानात्पुनः सिन्धोः साक्षाच्छ्रीरभवत्स्वयम् ।

आनन्दयन्ती स्वदृशा त्रिलोकीं हतवर्चसम् ॥१८॥

વળી ફરીથી વેગથી વલોવા માંડેલા ક્ષીરસાગરથકી જે સાક્ષાત્ સ્વયં શ્રી હતાં તેજ કન્યારૂપે પ્રાદુર્ભાવ પામ્યાં. કેવાં શ્રી ? તો કાંતિએ રહિત થઈ ગએલી ત્રિલોકીને પોતાના કૃપાકટાક્ષવડે જ અતિશય આનંદ ઉપજાવનારાં થયાં. ॥૧૮॥

तां ग्रहीतुं तु सर्वेऽपि सुरासुरनरादयः ।

ऐच्छंस्तस्याः प्रतापान्तु शेकेऽन्त्येतुं न कश्चन ॥१९॥

પ્રાદુર્ભવેલાં લક્ષ્મીદેવીને ગ્રહણ કરવા માટે તો સુર અસુર નર

વિગેરે સર્વ કોઈએ પણ ઉત્કટ ઈચ્છા કરી. પરંતુ લક્ષ્મીજીના પ્રતાપથીજ કોઈ પણ તેમની સમીપે જવા માટે પણ સમર્થ થયો નહિ. ॥૧૯॥

ततस्तां पद्महस्तत्वाच्छ्रीं विदित्वैव वासवः ।

आनन्दं परमं प्राप ब्रह्माद्या ये च तद्विदः ॥२०॥

ત્યાર પછી ઈન્દ્ર સમુદ્રથકી પ્રકટ થયેલી કન્યાને હસ્તમાં કમળ હોવાથી “આ લક્ષ્મીદેવી જ છે” એમ નિશ્ચય કરીને પરમ આનંદને પામ્યો. તેમજ આ લક્ષ્મીદેવી જ છે, એમ એમનાં અસાધારણ લક્ષણોથી જાણતા એવા ભવબ્રહ્માદિ દેવો પણ બહુ આનંદને પામ્યા. ॥૨૦॥

तावत्तत्राम्बुधिः साक्षादेत्य तां हैम आसने ।

कन्या ममेयमित्युक्त्वा गृहीत्वाङ्क उपाविशत् ॥२१॥

તે સમયમાં મૂર્તિમાન સમુદ્ર ત્યાં આવીને ‘આ કન્યા મારી છે’ એમ કહીને તેણીને પોતાના ખોળામાં લઈને, પછી સુવર્ણમય સિંહાસનમાં પોતે બેસાર્યા. ॥૨૧॥

पुनरब्धेर्मथ्यमानादधिकं बलिभिश्च तैः ।

सुधार्थिभिर्धैर्यवद्भिर्भरपि नैवाभवत्सुधा ॥२२॥

અમૃત મેળવવાની ઈચ્છાવાળા, બહુ ધૈર્યવાળા અને બહુ બળવાળા એવા પણ સર્વ સુરો અસુરોએ મળીને ફરીથી અધિકાધિક સમુદ્રમંથન કરવા માંડ્યું પણ તેમાંથી અભિલષિત અમૃતતો નીકળ્યું જ નહિ. ॥૨૨॥

तदा शिथिलयत्नास्ते निराशा अमृतोद्भवे ।

प्रम्लानवक्त्राः खिन्नाश्च बभूवुः काश्यपा मुने ! ॥२३॥

હે મુને ! તે સમયે અભિષ્ટ અમૃત નહિ નીકળવાથી નિરાશ થયેલા માટે જ કરમાઈ ગયાં છે મુખ જેમનાં અને મનમાં બહુ ખેદ પામેલા એવા કશ્યપપુત્ર તે સુરાસુરો સમુદ્રમંથનમાં શિથિલ પ્રયત્નવાળા થયા. ॥

दृष्ट्वा तथाविधांस्तांश्च भगवान्करुणानिधिः ।

उद्युक्तोऽभूत्स्वयं ब्रह्मन्मन्थनाय हसन्विभुः ॥२४॥

હે બ્રહ્મન્ ! આ રીતે નિરાશ, નિરૂત્સાહી, નિષ્પ્રયત્ન તે સુરાસુરોને જોઈને કરુણાનિધિ મહાસમર્થ ભગવાન સ્વયં હસ્તા થકા મંથન માટે તત્પર થયા. ॥૨૪॥

રત્નકાઞ્ચીદૃઢાબદ્ધકચ્છપીતામ્બરચુતિઃ ।

દ્વાભ્યાં દ્વાભ્યામહિં મધ્યે દોર્ભ્યામુભયતોઽગ્રહીત્ ॥૨૫॥

રત્નજડીત કટિમેખળાથી દૃઢપણે બાંધ્યો છે કચ્છ જેનો એવું જે પીતાંબર તેમાં કાંતિ જેમની છે એવા ભગવાન મધ્ય ભાગમાં રહીને બે બે હાથવડે વાસુકી નાગને બન્ને બાજુથી ગ્રહણ કરી રહ્યા. એટલે જમણા બે હાથવડે મંદરાયળને વીંટતાં બાકી રહેલા મુખભાગને અને ડાબા બે હાથવડે મંદરાયળને વીંટતાં અવશેષ રહેલા પુચ્છભાગને પકડી રહ્યા. ॥

ધૃતાહિવદના દૈત્યાસ્તસ્થુરેકત એવ તે ।

एकतो धृततत्पुच्छा देवास्तस्थुस्तदाखिलाः ॥૨૬॥

જ્યારે સ્વયં ભગવાને મંદરાયળને વીંટતાં બાકી રહેલા વાસુકીના મુખ પુછનો મધ્યભાગ પકડ્યો ત્યારે એક તરફ સમગ્ર દૈત્યો વાસુકીના મુખને પકડીને ઉભા રહ્યા અને એક તરફ સમગ્રદેવો વાસુકીના પુછને પકડીને ઉભા રહ્યા. ॥૨૬॥

तन्मध्यगश्च भगवान्ममन्थाब्धिं सलीलया ।

ददानो नयनानन्दं चञ्चत्करविभूषणः ॥૨૭॥

આ રીતે દેવાસુરોના મધ્યભાગમાં રહેલા અને કરમાં ચળકતાં ચંચળ કટકાદિ આભૂષણોને ધારી રહેલા એવા ભગવાન મથતા દેવાસુરોનાં નેત્રોને આનંદ આપતા થકા લીલામાત્રથી સમુદ્રમંથન કરવા લાગ્યા. ॥૨૭॥

ब्रह्मा सहर्षिप्रवरैरन्तरिक्षस्थितस्तदा ।

अवाकिरंस्तं कुसुमैः कुर्वन् जयजयध्वनिम् ॥૨૮॥

જ્યારે ભગવાન પોતે દેવાસુરો સાથે સમુદ્રમંથન કરવા મંડ્યા ત્યારે મોટા ઋષિઓની સાથે બ્રહ્મા આકાશમાં રહીને ‘જય જય’ આવો દીર્ઘ ધ્વનિ કરતા થકા ભગવાનની ઉપર પુષ્પોની વૃષ્ટિ કરવા લાગ્યા. ॥૨૮॥

मथ्यमानात्ततः सिन्धोर्जज्ञे धन्वन्तरीः पुमान् ।

विष्णोरंशेन गौराङ्गः सुधाकुम्भं करे दधत् ॥૨૯॥

આ પ્રકારે દેવાસુરો સાથે ભગવાને મથવા માંડેલા તે ક્ષીરસમુદ્ર થકી વિષ્ણુના અંશભૂત ધન્વન્તરી નામના પુરૂષ પ્રગટ થઈ આવ્યા.

કેવા ? તો ગૌર અંગવાળા અને હાથમાં અમૃતકળશને ધારી રહેલા. ॥

घृतादीनां हि सर्वेषां रसानां सारमुत्तमम् ।

अमृतं तद्गृहीत्वासौ श्रियोऽन्तिकमुपाययौ ॥૩૦॥

इति श्रीस्कन्दपुराणे विष्णुखण्डे श्रीवासुदेवमाहात्म्ये

अमृतमन्थने चतुर्दशरत्नोत्पत्तिनामा द्वादशोऽध्यायः ॥૩૧॥

પ્રકટ થયેલા આ ધન્વન્તરી ભગવાન ઘૃતાદિ સમગ્ર રસોના સર્વોત્તમ સારભૂત તે અમૃતકળશને લઈને લક્ષ્મીજીની સમીપે આવતા રહ્યા. ॥૩૦॥

एति श्रीस्कन्दपुराणे विष्णुखण्डे श्रीवासुदेवमाहात्म्ये

अमृतमंथने चतुर्दशरत्नोत्पत्तिनामा द्वादशो अध्यायः ॥૩૧॥

૧૩ આ અધ્યાયમાં ભગવાને મોહિનીરૂપ ધારીને દૈત્યોને મહામોહ ઉપજાવીને ભક્ત દેવતાઓને સુધાપાન કરાવ્યું અને સુધાપાનથી અમર બનેલા દેવોએ હણેલા દૈત્યો પલાયન કરી ગયા, ઈત્યાદિ કથા વર્ણવી છે. (શ્લોક ૩૩)

स्कन्द उवाच

उत्प्रेक्षतो जायमानं मन्थितारोऽथ तेऽखिलाः ।

आयान्तं ददृशुर्दूरादन्ति धन्वन्तरिं श्रियः ॥૩१॥

અધ્યાય ૧૩ મો

કાર્તિક સ્વામી કહે છે- હે સાવર્ણિ મુને ! અનંતર મથન કરતા સમગ્ર દેવાસુરો સમુદ્રથકી પ્રકટ થયેલા અને લક્ષ્મીજીને સમીપે આવતા એવા ધન્વન્તરીને દૂરથી ‘આ કોણ હશે ?’ એમ ઉત્પ્રેક્ષા કરતા થકા જોવા લાગ્યા. ॥૧॥

सुधाभृतं हेमकुम्भं दृष्ट्वा चास्य करे धृतम् ।

असुराः सहसा ब्रह्मन्नुत्प्लुत्य जग्हुश्च तम् ॥૩२॥

હે બ્રહ્મન્ ! તેમાં અસુરો તો ધન્વન્તરીના હાથમાં રહેલા અમૃતપૂર્ણ કનકકુંભને જોઈને જ એકદમ કુદીને તેને લઈ ગયા. ॥૩૨॥

तत्रापि बलिनो ये ते गृहित्वा दुद्रुवुस्ततः ।

तान् दुर्बला न्यषेधन्त नीतिवाक्यैरनुद्रुताः ॥૩३॥

અમૃત કળશને લઈ જતા અસુરો મધ્યે પણ જેઓ વિશેષ બળવાળા હતા તે અમૃતઘટને ગ્રહણ કરીને તે સ્થાન થકી પલાયન કરી ગયા. પલાયન કરી જતા તે બળીયા અસુરોની પાછળ દોડતા દુર્બળ અસુરો તેમને તે સમયે નીતિવાક્યોવડે નિષેધ કરવા લાગ્યા. ॥૩॥

અહો ! નૈવમધર્મો વઃ કાર્યો ધર્મપરાયણૈઃ ।

સમશ્રમેભ્યો દેવેભ્યો દન્ત્વા પેયં ન ચાન્યથા ॥૪॥

શું નીતિવાક્ય ? તો અહો !! હે દૈત્યેન્દ્રો ! ધર્મપરાયણ તમારે આવો અધર્મ ન કરવો જોઈએ. ધર્મ શો ! તો સમાન પ્રયાસ કરનારા દેવોને આપીને જ અમૃત પીવું જોઈએ. અન્યથા-તેમનો ત્યાગ કરીને તમારે પીવું જોઈએ નહિ. ॥૪॥

અનાદૃત્યેતિ તદ્વાક્યં ચયુર્દૂરં ત્વરાન્વિતાઃ ।

તત્રાપિ તેષામન્યોન્યં કરાકૃષ્ટિર્મહત્યમ્ભૂત્ ॥૫॥

આવું દુર્બળ દૈત્યનું વચન જે નીતિસર છે તેને પણ નહિ ગણીને તે બલિષ્ઠ દૈત્યો તીવ્ર ત્વરાથી બહુ દૂર જતા રહ્યા. ત્યાં પણ તેઓને પરસ્પર એક બીજાના હાથમાંથી લઈ લેવા માટે જબરી ખેંચાતાણ થઈ રહી. ॥૫॥

અહં પૂર્વમહં પૂર્વં ન ત્વં ન ત્વં પિવામ્યહમ્ ।

ઈત્યં વિવદમાનાસ્તે નાપુસ્તત્રાશનક્ષણમ્ ॥૬॥

ખેંચાતાણમાં “હું પહેલો પીઉં હું પહેલો પીઉં, તું નહિ તું નહિ હું પહેલો પીઉં” આ રીતના વિવાદમાં પડેલા દૈત્યો અમૃતપાનના અવસરને જ પામ્યા નહિ. ॥૬॥

અથ દેવા મ્લાનવક્ત્રા દૃષ્ટ્વા દૈત્યૈર્હૃતાં સુધામ્ ।

અશક્તાસ્તત્રતીકારે શરણં પ્રાપુરચ્યુતમ્ ॥૭॥

ત્યાર પછી દૈત્યોએ બળ જબરીથી હરિ લીધેલા અમૃતને જોઈને જ જેમનાં મુખો કરમાઈ ગયાં છે એવા દેવો દૈત્યોનો પ્રતિકાર કરવામાં સ્વયં અસમર્થ હોવાથી અચ્યુત (આશ્રિતોના રક્ષણરૂપ વ્રતથી ચ્યુત નહિ થનારા) ભગવાનના શરણને પામ્યા. ॥૭॥

પાહિ પાહિ જગન્નાથ ! નષ્ટં સર્વસ્વમેવ નઃ ।

દૈત્યૈર્હૃતા સુધા સર્વા કા ગતિર્નો ભવિષ્યતિ ॥૮॥

શરણ્ય ભગવાનના શરણને પામીને બોલ્યા કે- હે જગન્નાથ ! (તમો જગતના નાથ છો તો) દુઃખી અમારું રક્ષણ કરો, રક્ષણ કરો. અમારું તો સર્વસ્વ નાશ જ પામી ગયું. શું ? બળીયા દૈત્યોએ જબરાઈથી તમામ અમૃત હરી લીધું. તો હવે અમારી શી ગતિ થશે. ॥૮॥

સુધાપાનાદૃતેઽપ્યેતે હન્તુમસ્માનલં ક્ષમાઃ ।

પીતેઽમૃતે તુ તૈરઘ કિં કરિષ્યામહે વચમ્ ॥૯॥

તેમાં કારણ કહેતા થકા કહે છે- આ દૈત્યો તો અમૃતપાન વિના પણ અમને હણવાને માટે અત્યંત સમર્થ છે. તો જ્યારે તેઓ અમૃતપાનને કરશે ત્યારે તો તેઓ બહુજ બળીયા થઈ જશે. એમ થશે તો હાલમાં આ અમો શું કરીશું અમારી તો બહુજ ભુંડી દશા આવશે. ॥૯॥

સ્કન્દ ઉવાચ

નિશમ્ય દૈન્યં દેવાનાં ભગવાન્ભક્તકાર્યકૃત્ ।

માઘૈષ્ટેતિ સુરાનુક્ત્વા સુધામાદિત્સદાસુરાત્ ॥૧૦॥

કાર્તિક સ્વામી કહે છે- હે મુને ! ભગવાન તો ભક્તોનાં કાર્ય કરવામાં તત્પર દીનદયાળ હોવાથી ભક્ત દેવોનું દીન વચન સાંભળીને, ‘તમો કશો ભય પામશો નહિ’ આવાં મધુર વચનથી દેવોને પ્રથમ આશ્વાસન આપીને, પછીથી પોતે જ અસુરસમૂહના હાથમાંથી સુધા લઈ લેવાની ઈચ્છા કરી. ॥૧૦॥

સ્ત્રીરુપમદ્ભૂતં ધૃત્વા સર્વલોકવિમોહનમ્ ।

દૈત્યાન્તિકમુપાગત્ય ચક્રે કન્દુકચ્ચેલનમ્ ॥૧૧॥

ક્ષણમાં વિવિધ વિચિત્ર અનંત રૂપને ધરવામાં સમર્થ ભગવાનનો સર્વ કોઈ લોકોને જોતાં જ મહામોહ ઉપજાવે એવું અલ્હૂત અલૌકિક અનુપમ અપૂર્વ સ્ત્રીરૂપને ધારીને, દૈત્યસમૂહની સમીપે જઈને, કંદુકલીલા-દડાને હાથમાં લઈને ઉછાળવો. ગ્રહણ કરવો, ફેંકવો, વિગેરે વિવિધ લલિત લીલાને કરવા લાગ્યા. ॥૧૧॥

તે તુ તદ્ભૂપમાલોક્ય મોહિતાઃ કામવિહ્વલાઃ ।

ત્યક્ત્વા પરસ્પરોન્મર્દં તામુપેત્યાબ્રુવન્વચઃ ॥૧૨॥

સમગ્ર દૈત્યો તો અદ્ભૂત મોહિની સ્ત્રીસ્વરૂપને જોવા માત્રમાં જ મોહ પામી ગયા અને તેથી જ ઉદ્ભવેલા કામવેગથી વિહ્વળિત થઈ ગયા. એમ થતાં પ્રથમ જે એક બીજાના હાથમાંથી અમૃતઘટ લઈ લેવાની પરસ્પર ધમાલ કરતા હતા. તેનો તત્કાળ જ ત્યાગ કરીને સ્ત્રીરૂપ ભગવાનની સમીપે એકદમ આવીને આવું વચન બોલ્યા. ॥૧૨॥

સુધાકુમ્ભમિમં ભદ્રે ! ગૃહીત્વા ત્વં વિભજ્ય નઃ ।

સર્વાન્પાયય સુશ્રોણિ ! વયં કશ્યપસૂનવઃ ॥૧૩॥

કેવું વચન ? તો હે ભદ્રે ! (કલ્યાણમૂર્તિ) તમો આ અમૃત ભરેલા કળશને ગ્રહણ કરો. અને અમને સર્વેને વહેંચીને પાન કરાવો. કેમકે હે સુશ્રોણિ ! (રૂડા નિતંબવાળી) અમો સર્વે કશ્યપ પ્રજાપતિના પુત્રો છીએ. એક જ બાપના અમો પુત્રો છીએ તો અમને સર્વેને સરખીરીતે વહેંચીને તમોજ અમૃતપાન કરાવો. ॥૧૩॥

इत्युक्त्वा तं ददुस्तस्यै तेऽनिच्छन्त्या अपि स्त्रियै ।

सा प्राह मम विश्रम्भो न कार्यः स्वैरिणी ह्यहम् ॥૧૪॥

મોહિની સ્ત્રીરૂપને જોઈને મહામોહને પામેલા દૈત્યો આવું પ્રથમ વચન કહીને, જેને અમૃતઘટ લેવાની ઈચ્છાજ નથી એવા પણ સ્ત્રીરૂપ ભગવાનને તે અમૃતઘટ બળાત્કારથી પોતે જ આપી દીધો. અનંતર મોહિનીસ્વરૂપ ભગવાને અસુરોને કહ્યું કે- મારો વિશ્વાસ તમારે કરવો નહિ. કારણ કે હું તો સ્વૈરિણી-સ્વેચ્છાને અનુસારેજ કાર્ય કરનારી નારી જાતિ છું. ॥૧૪॥

अकार्यं वः कृतं ह्येतद्विभजिष्ये निजेच्छया ।

इत्युक्त्वा अपि ते मूढा यथेष्टं कुर्विति ब्रुवन् ॥૧૫॥

તમોએ જે આ મને અમૃતકળશ સોંપી દેવાનું કાર્ય કર્યું છે. તે અકાર્ય- ન કરવા જેવું જ કામ કર્યું છે. આ કાર્ય તમારે કરવા જેવું ન હતું. 'હું તો મારી ઈચ્છામાં આવશે એમજ વહેંચી આપીશ' એમ સ્પષ્ટ શબ્દોમાં કહ્યા છતાં પણ તે મૂઢ બની ગએલા દૈત્યો 'તમારી

ઈચ્છા મુજબ કરો' એમ બોલ્યા. ॥૧૫॥

ततस्तदाज्ञया सर्वे देवा दैत्याश्च वासुकिः ।

निषेदुः पङ्क्तिशस्तत्र स्वस्वमण्डलमाश्रिताः ॥૧૬॥

ત્યારપછી મોહિનીસ્વરૂપ શ્રીહરિની આજ્ઞાથી સમુદ્ર તટ ઉપર દેવો દૈત્યો અને વાસુકી વિગેરે સર્વે પોતપોતાના મંડળને અનુસરીને પંક્તિબંધ બેસવા લાગ્યા. ॥૧૬॥

पङ्क्तिबन्धोद्यतेष्वेषु मोहिनी सा तु दूरतः ।

सन्मुखं देवपङ्क्तिनां हैमासन उपाविशत् ॥૧૭॥

અમૃતપાનની તીવ્ર ઈચ્છાવાળા દેવાદિ સર્વે પોતપોતાની જાતિને અનુસારે પંક્તિબંધ બેસવામાં ઉદ્યમી થતાં, મોહિનીસ્વરૂપ ભગવાન તો દૂર પ્રદેશમાં થએલી દેવોની પંક્તિને સન્મુખ સુવર્ણમય સિંહાસનમાં વિરાજમાન થયા. ॥૧૭॥

स्वान्तिके चामृतघटं निधाय स्त्रैणलीलया ।

इतस्ततो वीक्षमाणा तस्थौ निस्पृहवल्क्षणम् ॥૧૮॥

મોહિનીરૂપથી વિરાજમાન ભગવાન પોતાના સમીપ ભાગમાં જ અમૃતભરેલો કળશ મુકીને, સાહજીક સ્ત્રીચરિત્રથી અહીં તહીં ચારે પાસ જોતા થકા ક્ષણકાળ જાણે કોઈની સ્પૃહાજ ન હોય એમ થઈ રહ્યા. (અસુરોને પોતાવિષે વિશ્વાસમાં લાવવા માટે નિઃસ્પૃહતા બતાવી.) ॥૧૮॥

विप्रचित्तिमुखास्तर्हि ये वै दानवयूथपाः ।

सन्दिग्धचित्ता मोहिन्यामासन्देवान्तिकस्थितेः ॥૧૯॥

મોહિનીસ્વરૂપ ભગવાન નિઃસ્પૃહતા જેવી ચેષ્ટાને દર્શાવે છે. પણ તે સમયે દેવતાઓના અતિ સમીપમાં બેઠેલા હોવાને કારણે વિપ્રચિત્તિ પ્રમુખ જે દૈત્યાધિપો કાબેલ હતા તેમના ચિત્તમાં 'આ દેવપક્ષપાતી કોઈ પણ સ્ત્રી' આપણને છેતરશે કે શું ? એવો સંશય થઈ આવ્યો. ॥૧૯॥

शनैरुपेत्य तदृष्टिं वञ्चयित्वा सुधाघटम् ।

जहुः पुनर्दुरात्मानो रहो गत्वा पिपासवः ॥૨૦॥

શનૈરુપેત્ય તદૃષ્ટિં વજ્ચયિત્વા સુધાઘટમ્ ।
જહુઃ પુનર્દુરાત્માનો રહો ગત્વા પિપાસવઃ ॥૨૦॥

સંશયની દૃઢતાને પામેલા દુરાત્મા દૈત્યો એકાંત સ્થળમાં જઈને અમૃતનું પાન કરવાની તીવ્ર ઈચ્છાવાળા થવાથી ધીમે ધીમે મોહિનીસ્વરૂપ ભગવાનની સમીપે જઈને, તેમની દૃષ્ટીને ઠગીને અમૃતઘટને ફરીથી હરી ગયા. ॥૨૦॥

નરનારાયણૌ તત્ર મુનિભિઃ સહ ચાગતૌ ।

આસ્તાં તૌ દદૃશાતે તાન્દાનવાન્હસ્તોઽમૃતમ્ ॥૨૧॥

તે સમયે તેજ સ્થળે મુનિઓએ સહિત નરનારાયણ ભગવાન પ્રથમથી આવી રહ્યા હતા તેમણે અમૃતને હરી જતા દાનવને જોયા. ॥૨૧

નારાયણેનેષિતોઽથ નસ્તાન્સહસાઠરુણત્ ।

બલદાચ્છિદ્ય તત્કુમ્ભં મોહિન્યૈ સ દદૌ દ્રુતમ્ ॥૨૨॥

અસુરકૃત અમૃતહરણને દેખ્યા પછી નારાયણે પ્રેરેલા નર ભગવાને અમૃતને લઈ જતા દૈત્યોને એકદમ રોકીને, તેમના હાથમાંથી અમૃતકળશને બળાત્ ખેંચી લઈને તત્ક્ષણ મોહિનીસ્વરૂપ ભગવાનને આપી દીધો. ॥૨૨॥

તતો નરં હન્તુકામા આત્તશસ્ત્રાસ્તુ દાનવાઃ ।

આપતન્પડ્ધિક્તવિક્ષેપો હ્યસુરાણામભૂમ્હાન્ ॥૨૩॥

પોતાના હાથમાંથી અમૃતકુંભ લઈ લેવાથી નર ભગવાનને હણવાની ઈચ્છાવાળા, માટે જ જેમણે શસ્ત્રો ગ્રહણ કર્યાં છે એવા દૈત્યો તો પંક્તિમાંથી ઉઠીને યુદ્ધ કરવા આવી પહોંચ્યા આ કારણથી અસુરોની પંક્તિઓમાં પણ વિક્ષેપ બહુ મોટો થઈ ગયો. ॥૨૩॥

તદા નરોઽપિ ભગવાન્દેવદૈત્યનરૈરપિ ।

અજેયો નિર્ભયો હ્યેકઃ સાકં તૈર્યુયુધે બલી ॥૨૪॥

જ્યારે અસુરો ભેગા મળીને પોતાને હણવા માટે આવ્યા ત્યારે ભગવાન નર પણ, દેવો દૈત્યો નરો વિગેરે સર્વ કોઈએ પણ અજેય (ન જીતી શકાય એવા) નિર્ભય બહુબળવાન હોવાથી કોઈની પણ સહાયની અપેક્ષા નહિ રાખીને એકાકીજ અસુરો સાથે યુદ્ધ કરવા લાગ્યા. ॥૨૪॥

एतस्मिन्नन्तरे देवान्पड्धिक्षस्थान्મોहिनीवपुः ।

अपाययत्सुधां विष्णुः सर्वेशो लघुचङ्क्रमः ॥२५॥

નર ભગવાનને અને અસુરોને પરસ્પર યુદ્ધ થતાં, આવેલા અપેક્ષિત અવકાશમાં મોહિનીરૂપધારી રહેલા વિષ્ણુ ભગવાન ઉતાવળી ગતિવાળા થઈને પંક્તિબંધ બેસી રહેલા સર્વે દેવોને અમૃતપાન કરાવવા લાગ્યા. ॥૨૫॥

તત્રાપિ દાનવો રાહુઃ સૂર્યચન્દ્રમસાન્તરે ।

પ્રવિશ્ય દેવતાપડ્ક્તાવુપાવિશદલક્ષિતઃ ॥૨૬॥

નર ભગવાન અને અસુરોને પરસ્પર યુદ્ધ થાય છે તેને જાણવા છતાં પણ અસુરપક્ષીય રાહુ તો ગુપ્તપણે દેવતાઓની પંક્તિમાં પ્રથમ પ્રવેશ કરીને, સૂર્યચંદ્રના મધ્યમાં બેસી ગયો. સૂર્યચંદ્ર પોતે અતિશય પ્રકાશથી દીદીપ્યમાન શરીરવાળા છે, તેમના મધ્યમાં રાહુએ પ્રવેશ કર્યો તેથી બીજા દેવતાઓના જાણવામાં રાહુ આવ્યો નહિ. ॥૨૬॥

તત્રાગતાયાં મોહિન્યાં સિઞ્ચન્ત્યાં તન્મુચ્ચે સુધામ્ ।

દૃશાઽસૂસુચતાં તસ્યૈ પુષ્પવન્તાવુભૌ ચ તમ્ ॥૨૭॥

જે સ્થળમાં રાહુ બેઠો છે તે સ્થળે અમૃતનું પાન કરાવતા કરાવતા મોહિનીરૂપ ભગવાન આવ્યા. આવીને રાહુના મુખમાં અમૃતનું સિંચન કરતાં સમીપમાં બેઠેલા સૂર્યચંદ્રમાએ મોહિનીને પોતાના કટાક્ષવડે ‘આ રાહુ અસુર છે.’ એમ તેને સૂચવી આપ્યો. ॥૨૭॥

સ્મૃત્યાગતેન ચક્રેણ તર્હ્યેવાસ્ય ચ સામૃતમ્ ।

શિરશ્ચિચ્છેદાતિમહન્માયાયોષિદ્વપુઃ પ્રભુઃ ॥૨૮॥

રાહુને સૂચવી આપ્યો એજ અવસરમાં સ્મરણ માત્રથી સમીપે આવી પહોંચેલા સુદર્શન ચક્રવડે રાહુના અમૃતથી ભરેલા અતિમોટા મસ્તકને મોહિનીએ છેદી નાખ્યું. આતો અતિ આશ્ચર્ય છે એમ માનતા સાવર્ણિમુનિના પ્રત્યે કાર્તિકસ્વામીએ ‘માયાયોષિદ્વપુઃ પ્રભુઃ’ એમ કહ્યું મોહિની સ્ત્રીનું સ્વરૂપ સ્વેચ્છાથી પ્રદર્શાવી રહ્યા છે, પણ પોતે પ્રભુ સ્વયં ભગવાન છે. માટે સર્વ આશ્ચર્યમય ભગવાનને વિષે આ કાંઈ આશ્ચર્ય નથી એવાં તો અનંત આશ્ચર્યો એમને વિષે સહજ રહ્યાં છે. ॥૨૮॥

તચ્છૈલશ્રુઙ્ગપ્રતિમં ગ્રસલ્લોકાન્નદદ્ભૃશમ્ ।

ગ્રહત્વે સ્થાપયામાસ લોકાનાં શાન્તયે હરિઃ ॥૨૯॥

રાહુનું મસ્તક છેઘા પછી તે મસ્તક પર્વતના શિખર જેવું મોટું અને લોકોને ગળી જતું અને અતિશય શબ્દને કરતું હોવાથી તેને લોકોની શાંતિ થવા માટે ભગવાને સૂર્યચંદ્રાદિની પેઠે ગ્રહાધિકારમાં સ્થાપન કર્યું. એટલે તેની ગ્રહોમાં સ્થાપના કરી. ॥૨૮॥

દેવાન્સુધાં પાયયિત્વા જગૃહે પૌરુષીં તનુમ્ ।

ભગવાનથ દેવાસ્તુ યુયુધ્ઃ સહ દાનવૈઃ ॥૩૦॥

ત્યારપછી ભગવાને દેવતાઓને ક્ષુધાપાન કરાવીને પ્રથમના જેવી દિવ્ય પુરૂષાકાર તનુ ગ્રહણ કરી. દેવતાઓ તો દૈત્યોની સાથે યુદ્ધ કરવા લાગ્યા. ॥૩૦॥

ઉદન્વતસ્તટે યુદ્ધં દેવાનામસુરૈઃ સહ ।

સુધાપાનાતિબલિનામાસીદ્ધિષ્ણુસહાયિનામ્ ॥૩૧॥

અમૃતપાનથી અતિશય બળને પામેલા અને વળી જેમને વિષ્ણુની મોટી સહાય છે એવા દેવોને અસુરોની સાથે ક્ષીરસાગરના તટ ઉપર તુમુલ યુદ્ધ થયું. ॥૩૧॥

તસ્મિસ્તુ તુમુલે યુદ્ધે નરેણેન્દ્રાદિભિશ્ચ તે ।

નિહન્યમાના અસુરાઃ પલાય્ય વિવિશૂ રસામ્ ॥૩૨॥

તે આ મહાતુમુલ યુદ્ધમાં તો નર ભગવાને અને ઈન્દ્રાદિ દેવોએ અત્યંત હણવા માંડેલા તે અસુરો ત્યાંથી પલાયન કરીને રસાતળમાં પ્રવેશ કરી રહ્યા. ॥૩૨॥

સૂર્યશ્ચાસ્તંગતસ્તાવત્સર્વે દેવગણાસ્તતઃ ।

શ્રિયોઽન્તિકમુપાજગ્મુસ્તદર્શનમહોત્સવાઃ ॥૩૩॥

ઈતિ શ્રીસ્કન્દપુરાણે વિષ્ણુઋણ્ડે શ્રીવાસુદેવમાહાત્મ્યે

દેવતામૃતપાનવર્ણનનામા ત્રયોદશોઽધ્યાયઃ ॥૧૩॥

અસુરો રસાતળમાં પ્રવિષ્ટ થયા એજ અવસરમાં સૂર્ય અસ્તાયળને પામ્યો. (આથમી ગયો) અનંતર સમગ્ર દેવગણો મૂર્તિમાન લક્ષ્મીનાં દર્શનરૂપ મહાન ઉત્સાહવાળા હોવાથી લક્ષ્મીજીની સમીપે આવીને બેઠા. ॥૩૩॥

ઇતિ શ્રીસ્કન્દપુરાણે વિષ્ણુઋણ્ડે શ્રીવાસુદેવમાહાત્મ્યે
દેવતામૃતપાન વર્ણન નામા ત્રયોદશો ॥૧૩॥

૧૪ આ અધ્યાયમાં ત્રિલોકીના નરનારીઓએ મળીને કરેલો લક્ષ્મીજીનો અભિષેકોત્સવ અને લક્ષ્મીનારાયણનો યથાવિધિ થએલો મંગલ વિવાહોત્સવ સવિસ્તર વર્ણવ્યો છે. (શ્લોક ૬૫)

સ્કન્દ ઉવાચ

બ્રહ્મા પ્રજેશ્વરાઃ શમ્ભુર્મનવશ્ચ મહર્ષયઃ ।

આદિત્યવસુરુદ્રાશ્ચ સિદ્ધગન્ધર્વચારણાઃ ॥૧॥

સાધ્યાશ્ચ મરુતશ્ચૈવ વિશ્વેદેવા દિગીશ્વરાઃ ।

દસ્રૌ વહ્નિશ્ચન્દ્રમાશ્ચ સ્વયં ધર્મ પ્રજાપતિઃ ॥૨॥

સુપર્ણાઃ કિન્નરાશ્ચૈવ યે ચાન્યે ગણદેવતાઃ ।

શેષાઘા વૈષ્ણવા નાગા દેવપત્ન્યશ્ચ સર્વશઃ ॥૩॥

અધ્યાય ૧૪ મો

કાર્તિક સ્વામી કહે છે- હે સાવર્ણિ મુને ! લક્ષ્મીજીની સમીપે કોણ કોણ દેવાદિક આવ્યા ? તો સ્વયં બ્રહ્મા, દક્ષાદિ પ્રજાપતિઓ, સ્વયં શિવજી, સ્વાયંભુવ આદિક ચૌદ મનુઓ, મરીચ્યાદિ આઠ મહર્ષિઓ, દ્વાદશ આદિત્યો, અષ્ટ વસુઓ, એકાદશ રુદ્રો, સમસ્ત સિદ્ધો, ગંધર્વો, ચારણો, દ્વાદશ સાધ્યદેવતાઓ, ઓગણપચાસ વાયુઓ, દશ વિશ્વદેવતાઓ, આઠ ઈન્દ્રાદિ દિગ્ગણો, અશ્વિનીકુમાર, સ્વયં અગ્નિ, ચંદ્રમા, સ્વયં ધર્મપ્રજાપતિ ગરુડ, અરુણ, સંપાતિ આદિક સુપર્ણો, કિન્નરો, બીજા આત્માસ્વર આદિક ગણદેવતાઓ, શેષપ્રમુખ વિષ્ણુભક્ત નાગદેવો, સમગ્ર અભિમત્યાદિ દેવપત્નિઓ, આ સર્વે લક્ષ્મીજીની સન્નિધિમાં આવ્યા. ॥૧-૩॥

સાવિત્રી પાર્વતી ચૈવ પૃથિવી ચ સરસ્વતી ।

શચી ગૌરી શિવા સંજ્ઞા ઋદ્ધિઃ સ્વાહા ચ રોહિણી ।

ધૂમોર્ણા ચાદિતિર્ધર્મપત્ન્યો મૂર્તિદયાદયઃ ॥૪॥

અરુન્ધતી શાણ્ડિલી ચ લોપામુદ્રા તથૈવ ચ ।

અનસૂયાદયઃ સાધ્વ્ય ઋષિપત્ન્યશ્ચ સર્વશઃ ॥૫॥

બ્રહ્માની પત્ની સાવિત્રી, શિવપત્ની પાર્વતી, પૃથ્વી દેવી, બ્રહ્માપુત્રી સરસ્વતી, ઇન્દ્ર પત્ની શચી, વરુણપત્ની ગૌરી, વાયુ પત્ની શિવા, સૂર્યપત્ની સંજ્ઞા, કુબેરપત્ની ઋદ્ધિ, અગ્નિપત્ની સ્વાહા, ચંદ્રપત્ની રોહિણી, યમપત્ની ધૂમોર્ષા, કશ્યપપત્ની અદિતિ, મૂર્તિ દયા આદિક ધર્મપત્નીઓ, વસિષ્ઠપત્ની અરૂંધતી, બ્રહ્મચારીણી શાંડિલી, અગસ્ત્યપત્ની લોપામુદ્રા, પતિવ્રતાધર્મમાં રહેલી સમસ્ત અનસૂયા આદિક ઋષિપત્નીઓ, આ સર્વે લક્ષ્મીજીની સમીપે આવી. ॥૪-૫

ગङ्गा सरस्वती रेवा यमुना तपती तथा ।

चन्द्रभागा विपाशा च शतद्रुद्विका तथा ॥६॥

गोदावरी च सरयूः कावेरी कौशिकी तथा ।

कृष्णा वेणी भीमस्थी ताम्रपर्णी महानदी ॥७॥

कृतमाला वितस्ता च निर्विन्ध्या सुरसा तथा ।

चर्मण्वती पयोष्णी च विश्वाद्या नद्य आययुः ॥८॥

रम्भा घृताची विश्वाची मेनका च तिलोत्तमा ।

उर्वशीप्रमुखास्तत्र सर्वाप्सरस आययुः ॥૯॥

ગંગા, સરસ્વતી, રેવા, યમુના, તપતી, ચંદ્રભાગા, વિપાશા, શતદ્રુ, દેવિકા, મહાનદી ગોદાવરી, સરયૂ, કાવેરી, કૌશિકી, કૃષ્ણા, વેણી, ભીમરથી, તામ્રપર્ણી, કૃતમાલા, વિતસ્તા, નિર્વિન્ધ્યા, સુરસા, યમણ્વતી, પયોષ્ણી, વિશ્વા, ઇત્યાદિ સમગ્ર નદીઓ લક્ષ્મીજીની સમીપે આવી. તથા રંભા, ઘૃતાચી, વિશ્વાચી, મેનકા, તિલોત્તમા, ઉર્વશી, ઇત્યાદિ સમગ્ર અપ્સરાઓ લક્ષ્મીજીની સમીપે આવી. ॥૬-૮॥

वैकुण्ठवासिनः सर्वे तथा गोलोकवासिनः ।

पार्षदप्रवरा विष्णोस्तत्राजग्मुः प्रहर्षिताः ॥૧૦॥

अणिमाद्याः सिद्धयोऽष्टौ शङ्खपद्मादयो नव ।

निधयो मूर्तिमन्तश्च समाजग्मुः श्रियोऽन्तिके ॥૧૧॥

એટલાજ નહિ પણ વૈકુંઠવાસી ગોલોકવાસી સમગ્ર શ્રેષ્ઠ વિષ્ણુ પાર્ષદો પણ લક્ષ્મીજીના વિવાહમંગળમાં બહુ હર્ષથી ત્યાં આવ્યા. તેમજ મૂર્તિમાન અણિમાદિ અષ્ટ સિદ્ધિઓ અને શંખ પદ્મ આદિક નવ

निधिओ पञ्च लक्ष्मीज्जनी समीपे आव्या. ॥૧૦-૧૧॥

पूर्णशारदचन्द्रोऽपि तदानीं प्रीतये श्रियः ।

नैशं ततोऽहरत्सर्वं बभूवुर्निर्मला दिशः ॥૧૨॥

જ્યારે લક્ષ્મીજીનાં દર્શન કરવામાં મહા ઉત્સુક બ્રહ્માદિ સર્વ દેવો તેમની સમીપે આવ્યા. ત્યારે સોળ કળાએ સંપૂર્ણ શારદ (શરદઋતુમાં સમુદ્રવેલો) ચંદ્રમાએ પણ લક્ષ્મીજીની પ્રસન્નતા માટે રાત્રિનું સમગ્ર અંધકાર હરી લીધું. અને તેથી સમગ્ર દિશાઓ બહુ નિર્મળ થઈ રહી. ॥૧૨॥

ततोऽभिषेकमारंभे तस्या ब्रह्माज्ञया वृषा ।

मण्डपं रचयामास सद्यस्त्वष्ट्रातिशोभनम् ॥૧૩॥

ચંદ્રોદય થયા પછી દેવેન્દ્રે બ્રહ્માની આજ્ઞાથી લક્ષ્મીજીને અભિષેક જે સમંત્રક સ્નાન તેનો ઉત્સવ કરવાનો આરંભ કર્યો. તેને માટે વિશ્વકર્મા પાસે અતિ શોભાયમાન મંડપ તત્કાળ કરાવ્યો. ॥૧૩॥

रत्नस्तम्भसहस्राणामायताभिश्च पक्तिभिः ।

चित्रैरनेकैरुल्लोचैः शोभितं कदलीद्रुमैः ॥૧૪॥

सुगन्धिपुष्पनम्राभिर्दिव्यकल्पद्रुमालिभिः ।

जुष्टं नानाविधैरङ्गैर्दर्शनीयं मनोहरम् ॥૧૫॥

कोटिशो रत्नदीपानां पक्तिभिः शुद्धरोचिषाम् ।

भ्राजमानं तोरणैश्च मुक्ताहारैश्च लम्बिभिः ॥૧૬॥

કેવો મંડપ ? તો હજાર રત્નસ્તંભોની લાંબી લાઈનો, વિચિત્ર અનેક ઉલ્લોચો અને કેળના વૃક્ષોવડે અતિશય શોભાયમાન. વળી સુગન્ધમય પુષ્પભારથી નમી ગએલા દિવ્ય કલ્પવૃક્ષોની પંક્તિઓએ યુક્ત અને નાનાવિધ રંગોવડે દર્શનીય તેમજ મનોહર. વળી નિર્મળ પ્રકાશવાળા રત્નદીપોની અસંખ્યાત પંક્તિઓવડે તથા ઉલ્લોચમાં લટકતા મુક્તાહારોવડે અતિ શોભાયમાન હતો. ॥૧૪-૧૬॥

रत्नसिंहासने तत्र गीतवाद्यपुरःसरम् ।

उपावेश्य श्रियं चक्रुरभिषेकं महर्षयः ॥૧૭॥

આવા રમણીય મંડપમાં સ્થાપેલા વિશ્વકર્માવિરચિત રત્નમય

સિંહાસનમાં ગીત વાદ્ય પુર:સર લક્ષ્મીજીને પધરાવીને મહર્ષિઓ
યથાવિધિ અભિષેક (સમંત્રક સ્નાન) કરાવા લાગ્યા. ॥૧૭॥

ऐरावतः पुण्डरीको वामनः कुमुदोञ्जनः ।

पुष्पदन्तः सार्वभौमः सुप्रतीकश्च दिग्गजाः ॥१८॥

कुर्वन्तो बृंहितान्येते हेमकुम्भोद्धृतैः शुभैः ।

चतुःसिन्धुसमानीतैरभ्यषिञ्चन्त वारिभिः ॥१९॥

કેવી રીતે ? તો ઐરાવત, પુંડરીક, વામન, કુમુદ, અંજન, પુષ્પદંત, સાર્વભૌમ, સુપ્રતીક, આ આઠ દિગ્ગજોએ પોતાની જાતિનો શબ્દ કરવા પૂર્વક, ચાર દિશાઓમાં રહેલા સમુદ્ર થકી આણેલા કનકકળશમાં ભરેલા, પવિત્ર જળવડે ભગવતી લક્ષ્મી ઉપર અભિષેક કર્યો. ॥૧૮-૧૯॥

मूर्तिमत्यो महानद्यस्तत्राजहूर्जलानि च ।

मन्त्रानुच्चारयन्ति स्म मूर्ता वेदाः महर्षिभिः ॥૨૦॥

ત્યાં આવેલી મૂર્તિમાન મહાનદીઓએ લક્ષ્મીજીના અભિષેક માટે પોત પોતાનું જળ લાવી આપ્યું. મૂર્તિમાન વેદો ઋષિઓ સાથે વેદમંત્રોને ઉચ્ચારવા લાગ્યા. ॥૨૦॥

जगुः सुकण्ठा गन्धर्वा ननृतुश्चाप्सरोगणाः ।

वाद्यानि वादयामासुरन्ये देवगणास्तदा ॥૨૧॥

મધુર કંઠવાળા ગંધર્વો ગાન કરવા લાગ્યા. સમગ્ર અપ્સરાઓ નૃત્ય કરવા લાગી. તે સમયે બીજા જે દેવગણો હતા તે વિવિધ વાદ્યોને વગાડવા માંડ્યા. ॥૨૧॥

महानभूतदानन्द स्त्रिलोक्यां सर्वदेहिनाम् ।

श्रीसूक्तादि द्विजाः पेतुर्जगुर्गीतानि च स्त्रियः ॥૨૨॥

તે સમયે ત્રિલોકીમાં સર્વકોઈ દેહીઓને મહાન આનંદ વર્તી રહ્યો. જે દ્વિજો હતા તે શ્રીસૂક્ત આદિક સ્તોત્રને ભણવા લાગ્યા. સ્ત્રીયો તો ગીત-ગાયનમાં અનુકૂળ પદ્યોને ગાવા લાગી. ॥૨૨॥

कांस्यतालमृदङ्गाश्च पणवानकगोमुखान् ।

वादयामासुरम्भोदा दिवि दुन्दुभयोऽनदन् ॥૨૩॥

લક્ષ્મીજીના અભિષેક સમયે જે મેઘો હતા તેતો કાંસ્ય તાલ મૃદંગ પણવ આનક ગોમુખ, આ છ પ્રકારનાં વાજીંત્રને વગાડવા લાગ્યા અને સ્વર્ગમાં દુંદુભિઓ સ્વયં વાગવા લાગી. ॥૨૩॥

आसीत्कुसुमवृष्टिश्च साकं जयरवैस्तदा ।

आसंस्तत्परिचर्यायां धर्मपत्न्यश्च सिद्धयः ॥૨૪॥

વળી તે સમયે જય જય શબ્દ સાથે પુષ્પવૃષ્ટિ થઈ રહી. લક્ષ્મીજીની પરિચર્યામાં મૂર્તિ દયા આદિક ધર્મપત્નિઓ અને અણિમાદિ અષ્ટ સિદ્ધિઓ તત્પર થઈ રહી. ॥૨૪॥

सुस्नाताय ततस्तस्यै कौशेये पीतवाससी ।

ददावनर्घ्ये जलधी रत्नभूषाश्च भूरिशः ॥૨૫॥

આ રીતે લક્ષ્મીજીને અભિષેકવિધિ થઈ રહેતાં, રૂડી રીતે જેમનો સમંત્રક સ્નાનવિધિ થયો છે એવાં લક્ષ્મીજીને તેમના પિતા સમુદ્રે અમૂલ્ય રેશમી બે પિતાંબર અને રત્નજડિત સુવર્ણમય બહુ આભૂષણો આપ્યાં. ॥

उपवेशोचितं तस्या इन्द्र आसनमाहर्त् ।

विश्वकर्मा कङ्कणानि ददौ सद्रत्नमुद्रिकाः ॥૨૬॥

ઇન્દ્રે લક્ષ્મીજીને બેસવામાં ઉચિત એવું અમૂલ્ય આસન લાવી આપ્યું. વિશ્વકર્માએ લક્ષ્મીદેવીને કંકણ અને રત્નજડિત વીંટીઓ આપી. ॥૨૬॥

सुधाकरस्तु तद्भ्राता नासाभूषणमुत्तमम् ।

ददौ तस्यै केशभूषां सद्रत्ननिचितां तथा ॥૨૭॥

ભ્રાતા ચંદ્રમાએ તો ભગિની લક્ષ્મીજીને ઉત્તમ નાસિકાભૂષણ (વાળી) આપ્યું. અને વળી ઉત્તમ રત્નજડિત એવું કેશભૂષણ (કેશમાં ધારવાનું ઘરેણું) આપ્યું. ॥૨૭॥

पद्मजन्मा ददौ पद्मं मुक्ताहारं सरस्वती ।

नागाश्च शेषप्रमुखास्तस्यै रत्नेन्द्रकुण्डले ॥૨૮॥

બ્રહ્માએ લક્ષ્મીજીને ઉત્તમ કમળ આપ્યું. સરસ્વતીએ મોતીનો હાર આપ્યો. શેષજી આદિક નાગોએ લક્ષ્મીજીને રત્નજડિત બે કુંડળો આપ્યાં. ॥૨૮॥

અઙ્ગનં કુઙ્કુમં ચાદાદુર્ગા સૌભાગ્યલક્ષણમ્ ।
લલાટિકાં ચ સાવિત્રી શચી તામ્બૂલપાત્રિકામ્ ॥૨૧॥

તે સમયે દુર્ગાદેવીએ તો સૌભાગ્ય લક્ષણવાળું અંજન અને કુંકુમ આપ્યું. સાવિત્રીએ લલાટમાં ધારવાનું આભૂષણ આપ્યું. ઈન્દ્રાણીએ તાંબૂળ પાત્રિકા (તાંબૂળ, સોપારી આદિકને રાખવાનું પાત્ર) લક્ષ્મીજીને આપ્યું. ॥૨૯॥

વસન્તઃ કૌસુમાન્હારાન્કણ્ઠસૂત્રં ચ શઙ્કરઃ ।

વૈજયન્તિ સ્ત્રજં પાશી કુબેરો રત્નદર્પણમ્ ॥૩૦॥

વસંત ઋતુએ પુષ્પોના હારો આપ્યા. શંકરે કંઠસૂત્ર (કંઠી) આપ્યું. વરુણે વૈજયંતિ (પાંચ વર્ણના પુષ્પોની) માળા આપી. અથવા “ભૂમેર્નીલમપાં મુક્તા માણિક્યં તેજસસ્તથા । વાયોર્ભવતિ વૈદુર્યં વજ્રમાકાશસંભવમ્ ॥ પઞ્ચતત્ત્વમયી માલા વૈજયન્તી પ્રકીર્તિતા” આ સ્મૃતિમાં કહેલા લક્ષણવાળી વૈજયંતી માળા આપી. કુબેરે રત્નદર્પણ લક્ષ્મીજીને આપ્યું. ॥૩૦॥

અનર્ઘ્યાં કઙ્ચુકીં વહ્નિર્નમોઽદાદ્વ્યજનં શુભમ્ ।

દદુસ્તસ્યૈ ચાપરેઽપિ ભૂષાસ્તત્સમયોચિતાઃ ॥૩૧॥

અગ્નિદેવે લક્ષ્મીજીને અમૂલ્ય કંચુકી આપી. યમદેવે સુંદર વીંઝણો આપ્યો. બીજા દેવોએ પણ લક્ષ્મીજીના પહેરામણીના અવસરમાં યોગ્ય વિવિધ આભૂષણો આપ્યાં. ॥૩૧॥

તતઃ સ્વલઙ્કૃતાં કન્યાં કર્મૈ દદ્યામિમામિતિ ।

સિન્ધુઃ પ્રપ્રચ્છ બ્રહ્માણં તદોવાચ સ સર્વવિત્ ॥૩૨॥

લક્ષ્મીજીને પહેરામણી થઈ રહ્યા પછી, ‘આ રૂડા અલંકારોવડે અલંકૃત કરેલી મારી કન્યા કેને હું આપું.’ એમ જ્યારે સમુદ્રે બ્રહ્માને પુછ્યું ત્યારે સર્વજ્ઞ બ્રહ્મા બોલ્યા. ॥૩૨॥

કન્યા તવેયમમ્બોધે ! માતા મમ શિવસ્ય ચ ।

દેવાનામથ સર્વેષાં લોકાનામસ્તિ નિશ્ચિતમ્ ॥૩૩॥

બ્રહ્મા શું બોલ્યા ? તો હે સમુદ્ર ! આ લક્ષ્મીરૂપ તારી કન્યા મારી

અને શિવજીની અને સર્વ દેવો તથા મનુષ્યાદિક સર્વની પણ માતા છે, એમાં સંશય નથી. ॥૩૩॥

નારાયણં વાસુદેવં પરંબ્રહ્માચ્ચિલેશ્વરમ્ ।

પુરુષોત્તમમેવૈકં વિનાસ્યા નાપરઃ પતિઃ ॥૩૪॥

વેદાદિ સચ્છાસ્ત્રોમાં જેને વાસુદેવ પરંબ્રહ્મ સર્વેશ્વર પુરુષોત્તમ આદિક ગુણાનુગુણ નામોથી નિરૂપણ કર્યા છે તે એક નારાયણ ભગવાન વિના આ લક્ષ્મી કન્યાનો બીજો કોઈ પણ પતિ થવાને યોગ્ય નથી. ॥૩૪॥

અતઃ સાક્ષાદ્ભગવતે ત્રૈલોક્યસુખરહેતવે ।

અત્રાગતાયોપવિષ્ટાય દેહ્યસ્મૈ વિધિનામ્બુધે ! ॥૩૫॥

માટે હે સમુદ્ર ! ત્રિલોકવર્તી જનોને સુખ આપવાને કારણે આ સ્થાનમાં કૃપાથી પધારીને વિરાજમાન થએલા, માટે જ આપણને પ્રત્યક્ષ થએલા આ ભગવાન પુરુષોત્તમ નારાયણને વિવાહવિધિને અનુસારે તારી કન્યાનું દાન કર. ॥૩૫॥

કુરુષ્વ જન્મસાફલ્યં પાવયિત્વા નિજં કુલમ્ ।

સમુદ્ધર ભવામ્બોધેર્દત્ત્વેમાં પરમાત્મને ॥૩૬॥

હે સમુદ્ર ! પુરુષોત્તમ પરમાત્માને આ તારી કન્યાનું દાન કરીને પોતાના કુળને પાવન કરી લે અને જન્મની સફળતાને સાધી લે અને ભવસાગર થકી આત્માનો સમુદ્ધાર કરી લે. આવો અવસર આવવાનો નથી. આ તો પરમેશ્વરની અસીમ કૃપાથી આવેલો અચત્નસિદ્ધ અન્યદુર્લભ છે. ॥૩૬॥

એકસ્ત્વં સપ્તમ્બી રૂપૈઃ સપ્તદ્વિપવિભાગતઃ ।

વિશ્રુતોઽથ વિધાયૈતન્મહર્તીં કીર્તિમાપ્સ્યસિ ॥૩૭॥

હે સમુદ્ર ! યદ્યપિ એક જ તું સાતદ્વીપોના વિભાગથી થએલાં સાતરૂપોએ કરીને સર્વત્ર મોટી વિખ્યાતિને પામેલો છે. તથાપિ ભગવાનને કન્યાદાનરૂપ આ માંગલિક મહાકાર્ય કરીને તો તેથી પણ મોટી કીર્તિને પામીશ. ॥૩૭॥

ઇત્યુક્તો બ્રહ્મણા હૃષ્ટઃ સમુદ્રઃ પુલકાઞ્ચિતઃ ।

મન્યમાનો નિજં ધન્યમાદિત્સદ્વિષ્ણવે સુતામ્ ॥૩૮॥

હે મુને ! આ પ્રકારે સર્વજ્ઞ બ્રહ્માએ કહેતાં, મનમાં બહુ હર્ષને પામેલો સમુદ્ર રોમાંચિત શરીરવાળો થઈને, પોતાના આત્માને ધન્યભાગી માનતો થકો ભગવાન શ્રીવિષ્ણુને પોતાની કન્યા આપવાની ઈચ્છાવાળો થયો. ॥૩૮॥

તતઃ સહૈવ વિધિના સ સમ્પ્રાર્થ્ય તમીશ્વરમ્ ।

વાગ્દાનાદિ વિધાયૈવ ચક્રે વૈવાહિકં વિધિમ્ ॥૩૯॥

વિષ્ણુને કન્યાદાનનો સંકલ્પ કર્યા પછી, સમુદ્ર બ્રહ્માને પણ સાથે લઈને ભગવાનની સમીપે જઈને. તેમને હે ભગવન ! તમારે જ એક લાયક એવી મારી કન્યા તમને હું આપું છું. તો તમો ગ્રહણ કરો' એમ સવિનય વાક્ય કહેવારૂપ વાગ્દાન આદિક કરીને, પછીથી વિવાહસંબંધી વિધિમાં તત્પર થયો. ॥૩૯॥

ધન્વન્તરિશ્ચન્દ્રમાશ્ચ વાસવાઘ્યાશ્ચ દેવતાઃ ।

આસન્સમુદ્રસ્ય પક્ષે તત્ર વૈવાહિકોત્સવે ॥૪૦॥

તે આ વૈવાહિક મહોત્સવમાં, બ્રહ્માદિ દેવો મધ્યે જે ધન્વંતરી ચંદ્રમા અને ઈન્દ્રાદિ દેવો હતા તેતો સમુદ્રના પક્ષમાં (કન્યાપક્ષમાં રહ્યા) ॥૪૦॥

વસ્ત્રાભરણયાનાદિદાને ભોજનકર્મણિ ।

સન્માનને ચ જન્યાનાં મુખ્યા આસંસ્ત એવ હિ ॥૪૧॥

કન્યાપક્ષમાં રહેલા તેઓજ વરપક્ષમાં રહેલા (જાનૈયા) ધર્માદિકને ઉતારા આદિકવડે સત્કાર કરવો, ભોજન કરાવવું, વસ્ત્ર, આભરણ વાહન આદિક આપવું, ઈત્યાદિ ક્રિયામાં પ્રમુખ થઈ રહ્યા. ॥૪૧॥

લક્ષ્મ્યાશ્ચ માઙ્ગલ્યવિધૌ મુખ્યાસ્તત્ર તુ યોષિતઃ ।

આસન્ ગઙ્ગાદયો નદ્યઃ શચ્યાઘ્યાશ્ચ સુરાઙ્ગનાઃ ॥૪૨॥

મેનાઘ્યા નગપત્ન્યશ્ચ સિદ્ધયશ્ચાણિમાદયઃ ।

ચન્દ્રપત્ની તથા કાન્તિઃ સર્વાશ્ચાપ્સરસો મુને ! ॥૪૩॥

હે મુને ! તે આ લક્ષ્મીજીના માંગલિક વૈવાહિક મહોત્સવમાં સ્ત્રિયો પ્રધાન થઈ રહી. કઈ તે સ્ત્રીયો ? તો ગંગા આદિક સમસ્ત નદીઓ, ઈન્દ્રાણી આદિક સર્વ સુરાંગનાઓ, મેના આદિક સર્વ પર્વતપત્નીઓ, અણિમાદિ સર્વ સિદ્ધિઓ, ચંદ્રપત્ની રોહિણી તથા કાન્તિ, સમગ્ર

અપ્સરાઓ, આ સર્વે મુખ્ય થઈ રહી. ॥૪૨-૪૩॥

નારાયણસ્યાથ વિભોર્લીલાં વૈવાહિકીં વિધિઃ ।

શોભયન્વિતરૌ ચક્રે મૂર્તિધર્મૌ વિચાર્ય ચ ॥૪૪॥

આ રીતે સમુદ્રપક્ષમાં રહેલાઓની વ્યવસ્થા કર્યા પછી, બ્રહ્માએ ભગવાન શ્રીનારાયણની વૈવાહિક લીલાને શોભાડવા માટે (આગળ કહેશે એવો) વિચાર કરીને મૂર્તિ અને ધર્મને માતા પિતા તરીકે સ્થાપન કર્યા. ॥૪૪॥

ધર્મોઽસૌ જગદાધારઃ પૂજ્યશ્ચાશ્ચિલદેહિનામ્ ।

પિતાઽસ્ય ભવિતું યોગ્યો હ્યર્મિશ્ચ પ્રીતિમાન્ભૃશમ્ ॥૪૫॥

ઇયં ચ મૂર્તિઃ પ્રખ્યાતા સર્વસદ્ગુણજન્મભૂઃ ।

દાક્ષાયણી ધર્મપત્ની માતા ભવિતુમર્હતિ ॥૪૬॥

કેવો વિચાર ? તો આ સ્વયં ધર્મ, સમસ્ત જગતના આધારભૂત, સમગ્ર દેહિઓએ પૂજનીય અને વળી આ ભગવાન વિષે અત્યંત પ્રીતિવાળા છે, માટે જ ભગવાન શ્રીહરિના પિતાશ્રી થવાને યોગ્ય છે. આ સ્વયં મૂર્તિ, સર્વ સદ્ગુણોના નિધિપણે પ્રખ્યાતિને પામેલાં, દક્ષપ્રજાપતિનાં પુત્રી અને વળી ધર્મપ્રજાપતિનાં પત્ની છે, તો આ મૂર્તિ જ ભગવાનનાં માતૃશ્રી થવાને યોગ્ય છે. ॥૪૫-૪૬॥

તતો ધર્મસ્યાપિ પક્ષે મુખ્યાઃ કાર્યેષ્વિમેઽભવન્ ।

નન્દીશ્વરગણેશાભ્યાં સહિતઃ શઙ્કરો મુને ! ॥૪૭॥

મહર્ષયો મરીચ્યાઘ્યાઃ પ્રજેશા નારદો મુનિઃ ।

વૈનતેયશ્ચ નન્દાઘ્યાઃ શ્રીદામાઘ્યાશ્ચ પાર્ષદાઃ ॥૪૮॥

હે મુને ! આ રીતે મૂર્તિ ધર્મનો ભગવાનના માતાપિતાપણે નિર્ધાર થયા પછી, ધર્મના પક્ષમાં પણ વિવાહસંબંધી કાર્ય કરવામાં આ (આગળ કહેવામાં આવનારા) મુખ્ય થઈ રહ્યા. ક્યા ? તો નંદીશ્વર અને ગણપતિએ સહિત શંકર, મરીચ્યાદિ મહર્ષિઓ, દક્ષાદિ પ્રજાપતિઓ, નારદમુનિ, ગરુડજી, ભગવાનના નંદાદિ તથા શ્રીદામાદિ પાર્ષદો, ઈત્યાદિ અગ્રેસર થઈ રહ્યા. ॥૪૭-૪૮॥

દુર્ગા ચ વેદસૂર્વાણી સ્ત્રીષુ મુખ્યા બભૂવિરે ।

ઋષિપત્ન્યોઽનસૂયાદ્યા ધર્મપત્ન્યશ્ચ સર્વશઃ ॥૪૯॥

સ્ત્રીવર્ગમાં તો પાર્વતી, સાવિત્રી, સરસ્વતી, અનસૂયા, આદિક ઋષિપત્નીઓ અને સમગ્ર ધર્મની પત્નીઓ મુખ્ય થઈ રહી. ॥૪૯॥

સહ વેદાદિભિર્બ્રહ્મા ત્વાસીદુભયપદ્મયોઃ ।

બ્રાહ્મણા વૈદિકા યે ચ વિવાહવિધિકોવિદાઃ ॥૫૦॥

વેદાદિકની સાથે બ્રહ્મા તો બન્ને પક્ષમાં મુખ્ય થઈ રહ્યા. વિવાહ સબન્ધી વિધિને યથાસ્થિત જાણનારા વૈદિક જે વિપ્રો હતા તે પણ બન્ને પક્ષમાં રહ્યા. ॥૫૦॥

અથાબ્ધિઃ સર્વસમ્ભારાઙ્ઙિય એવ પ્રસાદતઃ ।

સઘઃ સમ્પાદયામાસ જનયન્દેવવિસ્મયમ્ ॥૫૧॥

આ પ્રકારે બન્ને પક્ષની વ્યવસ્થા થયા પછી, પ્રહર્ષ પામેલા સમુદ્રે વિવાહમંગળમાં ઉપયોગી સમગ્ર સામગ્રીઓ લક્ષ્મીજીના અનુગ્રહથી જ સંકલ્પમાત્રમાં દેવોને વિસ્મય ઉપજાવવા પૂર્વક સંપાદન કરી દીધી. ।

યઘત્સઙ્કલ્પયામાસ હૃદિ તત્તદુપાહતમ્ ।

સઘઃ સ્વાન્તિક એવૈક્ષત્તતોઽભૂદતિહર્ષિતઃ ॥૫૨॥

તેને વિવેચન કરી કહે છે- સમુદ્ર પોતાના મનમાં જે જે વસ્તુનો સંકલ્પ કરે તે તે વસ્તુ તત્કાળ પોતાપાસે આવેલી જ જુવે. આ હેતુથી તે અતિહર્ષિત થયો હતો. ॥૫૨॥

મધ્યે તુ મળ્ડપસ્યાસાવગ્નિસ્થાપનવેદિકામ્ ।

કારયામાસ વિધિવદ્બ્રાહ્મણૈર્વેદવેદિભિઃ ॥૫૩॥

અલઙ્ચકાર તાં વેદિં ગન્ધપુષ્પાક્ષતાદિભિઃ ।

નાનાવિદૈઃ શુભૈ રઙ્ગૈઃ સાઙ્કુરૈઃ કરકૈસ્તથા ॥૫૪॥

ત્યાર પછી બ્રહ્માએ મંડપના મધ્યભાગમાં વેદવેદી વિપ્રોપાસે યથાવિધિ અગ્નિસ્થાપન વેદિકા કરાવી. કરાવેલી વેદિકાને ચંદન, પુષ્પ, અક્ષત, વિવિધ સુંદર રંગ અને નવા અંકુરોએ સહિત કરકો (મૃત્તિકામય મંગળ વેદીના ખુણા ઉપર સ્થાપવાના સોનારૂપાના કળશો) વડે અલંકૃત

કરી. ॥૫૩-૫૪॥

તતો મહામઙ્ગલવાઘઘોષૈઃ સમન્ત્રકં સંસ્નપિતો મુનીન્દ્રૈઃ ।

અનર્ઘ્વવાસાંસિ ચ રત્નભૂષા દધાર વિષ્ણુર્મુકુટં ચ દિવ્યમ્ ॥૫૫॥

ત્યાર પછી મુનિવરો મહામંગળ વાજંત્રઘોષોની સાથે મંત્રોચ્ચારણ પૂર્વક માંગળિક પદાર્થોના મર્દન સાથે અભિષેક કરેલા ભગવાન શ્રીવિષ્ણુએ અમૂલ્ય વસ્ત્રો, મણિજડિત સુવર્ણમય આભરણો અને દિવ્ય મુકુટ મસ્તકે ધારણ કર્યો. ॥૫૫॥

વાદિત્રિનિધ્વાનનિનાદિતાશં નૃત્યત્સુરસ્ત્રીકલગીતશોભનમ્ ।

તં મળ્ડપં સોઽથ સુરૈઃ સ્તુવદ્દિભઃ સહૈત્ય હૈમે નિષસાદ પીટે ॥૫૬॥

વસ્ત્રાભરણાદિ ધારણ કર્યા પછી, વિષ્ણુ ભગવાન સ્તુતિને કરતા બ્રહ્માદિ દેવોની સાથે વિશ્વકર્માએ બનાવેલા મંડપમાં આવીને, તેમાં સ્થાપેલા સુવર્ણમય સિંહાસનમાં વિરાજમાન થયા. કેવો મંડપ ? તો પણવ આનંદ ગોમુખ આદિક વાજંત્રોના મહાનાદથી જેની બધી દિશાઓ શબ્દાયમાન થઈ રહી હતી. અને નૃત્યને કરતી સુરાંગનાઓના મધુર ગીતથી બહુ શોભાયમાન થઈ રહ્યો હતો. ॥૫૬॥

પ્રક્ષાલયામાસ તદ્દિઙ્ગપઙ્કજં સ્વપેષ્ટપત્ન્યા જલધિઃ સ ગઙ્ગયા ।

ભૃઙ્ગારસિક્તોત્તમવારિધાર્યા તદમ્બુ શીર્ષ્ણા ચ દધાર સાન્વયઃ ।

ભગવાન વિરાજમાન થયા એટલે કન્યાપિતા સમુદ્રે ભગવાનના ચરણકમળનું પોતાની પ્રિય જ્યેષ્ઠ પત્ની ગંગાજીપાસે ઝારીવડે છાંટેલા પવિત્ર જળની ધારાથી પ્રક્ષાલન કર્યું અને તે પ્રસાદભૂત પાદપ્રક્ષાલનજળ પરિવાર સાથે સ્વમસ્તકે ધારણ કર્યું. ॥૫૭॥

તતઃ પઠન્મઙ્ગલમુચ્ચકૈઃ શ્રિયં પ્રાદાપયચ્ચામ્બુધિનાચ્યુતાય ।

પ્રજ્વાલ્ય વહ્નિં વિધિના વિધાતા સાકં બૃહદ્દિભર્મુનિભિર્જુહાવ ॥૫૮॥

ભગવાનના ચરણાર્વિંદનું પ્રક્ષાલન કર્યા પછી, મહર્ષિઓએ સહિત બ્રહ્માએ મંગળસ્તોત્રને ઉચ્ચસ્વરે ઉચ્ચારવાપૂર્વક સમુદ્રપાસે અચ્યુત શ્રીનારાયણ ભગવાનને લક્ષ્મીજીનું યથાવિધિ દાન કરાવ્યું. તે પછી અગ્નિને પ્રજવાળીને સમુદ્રપાસેજ વૈવાહિક હોમ કરાવ્યો. ॥૫૮॥

પ્રદાય તસ્મૈ તનયાં મનોજ્ઞાં તત્પાદપદ્મૈકનિબદ્ધદૃષ્ટિમ્ ।
વાસાંસિ રત્નાભરણાનિ ચાદાદ્ભૂયાંસિ ભૂમ્ને સ સમં દુહિત્રા ॥૫૧॥
તે પછી સમુદ્રે ભગવાન શ્રીહરિને તેમના ચરણાર્વિંદમાં જ એકાગ્ર દૃષ્ટિ રાખી રહેલાં મનોહર સ્વપુત્રી લક્ષ્મીજીનું દાન કરીને દીકરી લક્ષ્મીજી સાથે વિરાજમાન જામાતા વિષ્ણુ ભગવાનને વસ્ત્રો અને રત્નાભરણો આપ્યાં. ॥૫૮॥

હુતસ્ય તસ્યાથ હુતાશનસ્ય પ્રદક્ષિણાં ચાપિ સહ શ્રિયૈવ ।
ચકાર ચેતાંસિ નિજેક્ષકાણાં સ્ત્રીણાં ચ પુંસાં ચ હરન્હરિઃ સઃ ॥૬૦॥
વરવધૂને વસ્ત્રાભરણાદિ આપ્યા પછી, લક્ષ્મીપતિ ભગવાન શ્રીહરિએ પોતાનાં દર્શન કરતી સ્ત્રીઓ અને પુરુષોનાં ચિત્તોને પોતાવિષે હરવાપૂર્વક લક્ષ્મીજી સાથે જ હવિષવડે પ્રજ્વાળેલા વેદિસ્થ અગ્નિની પ્રદક્ષિણા (ભાષામાં જેને મંગળફેરા નામથી કહે છે) કરી. આ રીતે સર્વના ચિત્તોને પોતાવિષે હરવારૂપ ગુણયોગને લીધે ‘હરિ’ આ નામ સાર્થક થયું. ॥૬૦॥

एकासने तौ सह सन्निविष्टौ ब्रह्माण्डमातापितरौ मनोज्ञौ ।
सम्पूजयामासुरनर्घ्वस्त्रविभूषणैर्देवगणाः सयोषाः ॥६१॥
એકજ આસનમાં સાથે સારી રીતે વિરાજમાન થએલાં, બ્રહ્માંડવર્તી સમગ્ર જીવેશ્વરોનાં નિરૂપાધિક માતાપિતા અને સર્વ કોઈએ દર્શનીય મૂર્તિ એવાં તે લક્ષ્મીનારાયણની સપત્નીક સમગ્ર દેવગણોએ અમૂલ્ય વસ્ત્રો વિભૂષણોવડે રૂડી પૂજા કરી. ॥૬૧॥

तदा च गीतानि सुमङ्गलानि श्रियश्च विष्णोर्गुणवर्णनानि ।
दुर्गादयश्चाथ पुलोमजाद्या देव्यो जगुः सस्मितचारुवक्त्राः ।६२।
જ્યારે તે લક્ષ્મી નારાયણ બન્ને એકાસનમાં બેઠાં ત્યારે ધર્મદેવના પક્ષમાં રહેલી ઉક્તદુર્ગા આદિક બધી દેવીઓ અને સમુદ્ર પક્ષમાં રહેલી ઉક્ત ઈન્દ્રાણી આદિક દેવીઓ સુંદર મુખથી મંદમંદહાસ કરવા પૂર્વક, જેમાં લક્ષ્મીજીના તથા નારાયણના દિવ્યગુણોનું વર્ણન છે એવાં માંગલિક ગીતો (ગાયનોપયોગી પદ્યો) ને મધુર સ્વરે ગાવા લાગી. ॥૬૨॥

द्विधा विभक्तानि सुराङ्गनानां वृन्दान्युपाविश्य च सन्मुखानि ।
तदम्पतीप्रेक्षणकौतुकानि तथा जगुः प्रेमभरेण तानि ॥६३॥
આ બાબતને સ્પષ્ટ કહે છે- એક વરપક્ષ અને બીજા વધૂપક્ષના વિભાગથી પૃથક્ પૃથક્ રહેલાં અને દંપતિ લક્ષ્મીનારાયણનાં દર્શન કરવામાં અતિશય આશ્ચર્યવાળાં એવાં સુરાંગનાઓનાં મંડળો એમની સન્મુખ બેસીને, પ્રેમભરથી મંગળગીતોને ઉક્તપ્રકારે ગાવા લાગ્યાં. ॥
यथा तदाकर्ण्य सुराः समस्ता महर्षयश्चाखिलयोषितोऽपि ।
स्वान्तस्तमैक्षन्त सह श्रियेशं स्फुरन्तमासन्ननु चित्रवच्च ॥६४॥

કેવી રીતે ગીતો ગાયાં ? તો જે પ્રકારે તે ગીતને સાંભળીને સમસ્ત સુરો તથા મહર્ષિઓ અને તે સર્વેની સમગ્ર સ્ત્રીઓ પણ પોતપોતાના હૃદયમાં સ્ફુરાયમાન થયેલા લક્ષ્મી સહિત શ્રીનારાયણને પ્રત્યક્ષ દેખવાથી જાણે ચિત્રમાં આલેખી હોય ને શું ? એવી સ્તબ્ધ થઈ ગઈ. ॥૬૪॥

प्रणम्य भक्त्या च वराक्षतादि समर्प्य ताभ्यां विबुधा मुदैव ।
पृथक्पृथक् तुष्टुवुरुजिताभिर्वाग्भिश्च तौ प्राञ्जलयो विनीताः६५

इति श्रीस्कन्दपुराणे विष्णुखण्डे श्रीवासुदेवमाहात्म्ये लक्ष्मी-
नारायणविवाहोत्सवनिरुपणनामा चतुर्दशोऽध्यायः ॥१४॥
બ્રહ્માદિક સમગ્ર દેવો દંપતી શ્રીલક્ષ્મીનારાયણને સપ્રેમ પ્રણામ કરીને, કુંકુમ અક્ષત પુષ્પહાર અંબર આભરણ આદિક સમર્પીને, બે હાથ જોડીને વિનીત થઈને અત્યાનંદથી તેમની અતિગંભીર અર્થવાળી વાણીવડે પૃથક્ પૃથક્ સ્તુતિ કરવા લાગ્યા. ॥૬૫॥

एति श्रीस्कन्दपुराणे विष्णुखण्डे श्रीवासुदेवमाहात्म्ये लक्ष्मीनारायण
विवाह उत्सव निरुपण नामा चतुर्दशो अध्यायः ॥१४॥

૧૫ આ અધ્યાયમાં બ્રહ્માદિ દેવોએ કરેલી ભગવત્સ્તુતિ અને સમુદ્ર ભગવાનને આપેલી પહેરામણીનું વર્ણન કર્યું છે. (શ્લોક ૫૩)

ब्रह्मोवाच

विचार्याहं वेदान् मुहुरूपगतो निश्चयमिमं रमारामे
भक्तिस्त्वयि दृढतरा यर्ह्यसुभृताम् ।

ભવેત્તર્હૈવૈષાં ક્ષયવિરહિતા ભોગનિકરાસ્તથા સ્યુર્લોકા વૈ
પરમપુરુષાત્યન્તિકગતિઃ ॥૧॥

અધ્યાય ૧૫ મો.

પ્રથમ બ્રહ્મા સાક્ષાત્ ભગવાનને વિષે ભક્તિને જ પરમ પુરુષાર્થ પણે કહેતા થકા અને ભગવાનનો ત્યાગ કરીને પોતાને (દેવોને) ભજનારાઓને નિંદતા થકા બે શ્લોકવડે સ્તુતિ કરે છે- હે પરમપુરુષ ! (પુરુષોત્તમ) હું સમગ્ર વેદોને સૂક્ષ્મ બુદ્ધિથી વારંવાર (ત્રણવાર) અર્થ સાથે વિચાર કરીને એવા દૃઢ નિશ્ચય ઉપર આવ્યો છું. કેવો નિશ્ચય ? તો જીવોને જ્યારે રમારામ- રમા જે લક્ષ્મી તેમને આરામ-રમણથી આનંદ આપનારા. અથવા ભક્તજનોને આનંદ આપે તે રામ (વાસુદેવ) કહેવાય, રમા - લક્ષ્મીએ સહિત એવા રામ તે રમારામ (લક્ષ્મીનારાયણ) કહેવાય. એવા પ્રત્યક્ષ તમારે વિષે અતિદૃઢ ભક્તિ થાય ત્યારે જ પ્રાણીઓને પરમ દિવ્ય હોવાથી ક્ષયરહિત (અક્ષય) એવા ભોગ સમૂહો અને તેવાજ તમારા દિવ્ય લોકો અને આત્યંતિકી (પુનર્જન્મમરણે રહિત) મુક્તિ પ્રાપ્ત થાય છે. એમાં સંશય નથી. બીજા બ્રહ્માદિ દેવની ભક્તિ નહિ પણ રમાપતિનીજ ભક્તિ કરવી. તે ભક્તિ પણ જેવી તેવી શિથિલ નહિ પણ સુદૃઢ કરવી. બીજાં સાધનોથી નહિ પણ આવી લક્ષ્મીપતિનીજ સુદૃઢ ભક્તિથી જ આત્યંતિકી મુક્તિ મળે છે. આ બધો અર્થ બ્રહ્મા કે જેમને ભગવાને જ વેદો ભણાવ્યા છે. તેમણે જ વેદોને વારંવાર વિચારીને નિશ્ચિત કર્યો છે. એટલે હવે આમાં સંશયને સ્થાન નથી. (આથી સર્વજ્ઞ બ્રહ્માએ સમગ્ર વેદોનું પરમ તાત્પર્ય પ્રાપ્યભૂત લક્ષ્મીપતિ ભગવાન વાસુદેવમાં અને તેમની પ્રાપ્તિના ઉપાયભૂત ભક્તિમાં સ્પષ્ટપણે જણાવ્યું. આ બધો બ્રહ્માએ પ્રદર્શાવેલો અર્થ “આલોઙ્ચ સર્વશાસ્ત્રાણિ વિચાર્ય ચ પુનઃ પુનઃ । ઇદમેકં સુનિષ્પન્નં ધ્યેયો નારાયણઃ સદા ॥” “ભક્ત્યા લભ્યસ્ત્વનન્યયા” “ભક્ત્યૈકલભ્યઃ પુરુષૌત્તમોઽસૌ” ઈત્યાદિ વચનોએ વર્ણવ્યો છે. ॥૧॥

અજાનન્તસ્તિત્વત્થં ભૃતરજસ્તમસ્કાનપિ હરે !
ભજન્ત્યસ્માન્ દેવાન્ બહુવિધતપોર્ચાસરણિભિઃ ।

ત एवोक्ता मूढाः क्षयरहितसौख्यं न कुहचि-
ल्लभन्तेऽतस्त्वां वै निजहृदि दधे केशवमहम् ॥२॥

હે હરે ! આ પ્રકારે ‘આપને વિષે એકાંતિકી ભક્તિવાળાઓને જ અક્ષયલોકાદિકની પ્રાપ્તિ છે.’ એમ નહિ જાણનારા જે અજાજનો રજોગુણ તમોગુણથી ભરેલા (રજતમથી મલિન અંતઃકરણવાળા) એવા પણ અમો દેવોને નાનાપ્રકારના કૃચ્છ્ર યાંદ્રાયણાદિ તપોમાર્ગોવડે અને પૂજામાર્ગોવડે ભજે છે તેમને જ શાસ્ત્રોમાં મૂઢ કહ્યા છે. તે મૂઢ જનો અક્ષય સુખને ક્યારેય પણ પામતા નથી. માટે હું “ક इति ब्रह्मणो नाम ईशोऽहं सर्वदेहिनाम् । आवां तवाङ्गसम्भूतौ तस्मात् केशवनामवान्” આ નિરુક્તિને અનુસારે ભવબ્રહ્માને સ્વવશમાં વર્તાવવારૂપ ગુણયોગને લીધે સાર્થક કેશવ નામથી કહેલા અથવા “प्रशस्तनीलकेशत्वात् केशवः परिकीर्तितः”

આ નિરુક્તિને અનુસારે શ્રેષ્ઠ ચીકણા શ્યામ વાંકા કેશવાળા હોવાથી કેશવનામથી કહેલા. અથવા “यस्मात्त्वयैव दुष्ठात्मा हतः केशी जनार्दन ! तस्मात्केशवनाम्ना त्वं लोके ख्यातिं गमिष्यसि ॥” આ નિરુક્તિને અનુસારે કેશવ નામથી કહેલા એવા તમો ભગવાનનું જ મારા હૃદયમાં ધ્યાન કરું છું. (આ શ્લોકથી બ્રહ્માએ રજોગુણી તમોગુણી દેવોના ઉપાસનાનો સહેતુ નિષેધ કરવા પૂર્વક એક નિર્ગુણમૂર્તિ ભગવાનનીજ ઉપાસના કરવાનો નિર્ણય કહ્યો છે.) ॥૨॥

શંકર ઉવાચ

त्रयी साङ्ख्यवेदान्तयोगाः पुराणं तथा पञ्चरात्रं प्रभो ! धर्मशास्त्रम् ।
तवैवातिमाहात्म्यमेकस्य नित्यं प्रकरैरनेकैर्हि गायन्ति भक्त्या ॥३॥
त्वदेवेश ! शास्त्राणि चैतानि भूमनो बभूवुस्त्वदेकाश्रयाण्यादिकल्पे ।
स्मासेव्यपादाम्बुजं शास्त्रयोनिं तमाद्यं भवन्तं भजे वासुदेवम् ॥४॥

શંકર સ્તુતિ કરેછે- હે પ્રભો ! વેદત્રયી, (ઋગ્વેદ યજુર્વેદ સામવેદ) સાંખ્યશાસ્ત્ર, વેદાંત-ઉપનિષદો, યોગશાસ્ત્ર બ્રાહ્માદિ પુરાણો, પંચરાત્ર, સમગ્ર ધર્મશાસ્ત્રો, આ સર્વે એક-જેને કોઈ સમાન કે અધિક નથી એવા અદ્વિતીય આપનાજ નિરતિશય મહિમાને નિરંતર અનેક પ્રકારોએ

કરીને (યજ્ઞપુરુષાદિ જુદાં જુદાં નામો જણાવાની રીતિથી) ભક્તિથી ગાય છે. હે ઈશ ! આદિ કલ્પમાં આ વેદાદિ સમગ્ર શાસ્ત્રો સર્વકર્તા સર્વેશ્વર તમારા થકીજ ઉદ્ભવ્યાં છે. અને તમારો જ એક આશ્રય કરીને રહ્યાં છે. માટે જ તમો શાસ્ત્રયોગિ કહેવાઓ છો. તો હું લક્ષ્મીએ સેવ્ય ચરણકમળ જેમનું છે એવા આદિપુરુષ સર્વકારણ તમને વાસુદેવને ભજું છું. આ બે શ્લોકથી શંકરે લક્ષ્મીપતિ ભગવાનને સર્વ શાસ્ત્રના સમુત્પાદક કહેવા પૂર્વક તે શાસ્ત્રોવડે જ એક તેમનું સ્વરૂપ જ્ઞાતવ્ય કહીને, સર્વ શાસ્ત્રોનું પ્રકાર ભેદથી ભગવન્માહાત્મ્યમાંજ પરમ તાત્પર્ય કહ્યું છે. આ બંધો તત્વાર્થ “અસ્ય મહતો ભૂતસ્ય નિઃશ્વસિતમેતદૃગ્વેદો યજુર્વેદઃ સામવેદોઽથર્વાઙ્ગિરસસ ઇતિહાસઃ પુરાણં વિદ્યા ઉપનિષદઃ શ્લોકાઃ સૂત્રાણ્યનુબ્યાખ્યાનાન્યસ્યૈવૈતાનિ સર્વાણિ નિઃશ્વસિતાનિ” “સર્વે વેદા યત્પદમામનન્તિ” “સર્વે વેદા યત્રૈકં ભવન્તિ” “નારાયણપરા વેદાઃ” “શાસ્ત્રયોનિત્વાત્” (ઈત્યાદિ શ્રુતિ સ્મૃતિ સૂત્રોએ વર્ણવ્યો છે.) 13-૪

ધર્મ ઉવાચ

કથા ત્વદીયા ભવપાશમોચની સુધૈવ તાપત્રયતપ્તદેહિનામ્ ।
અનેકજન્માઘચયાપહારિણીં તનોતિ ભક્તિં વયુનં તવાઙ્ગસા ॥૫॥
સદૈવ સા કર્ણપથેન હૃદ્દરીં વિશત્વનન્તાભિધ ! સન્મુખોદ્ગતા ।
મમ ત્વદન્યા હરતાચ્ચ વાસના દયાબ્ધયે તે પ્રભવિષ્ણવે નમઃ ॥૬॥

ધર્મદેવ બે શ્લોક વડે સ્તુતિ કરે છે- હે ભગવન્ ! તમારી કથા (તમારાં નામો ગુણો અને ચરિત્રોનું કીર્તન) અધ્યાત્મ અધિભૂત અને અધિદેવ નામના ત્રણ તાપથી તપી ગએલા દેહિઓને અમૃતતુલ્ય છે. વળી સંસારરૂપ પાશને છેદનારી અને અનેક જન્મોના પાપપુંજોને હરનારી છે. એટલું જ નહિ પણ તમારા સ્વરૂપનું જ્ઞાન અને તમારે વિષે ભક્તિને પણ અનાયાસથી વિસ્તારનારી છે. તમારી કથાથીજ દુઃખદુરિતની નિવૃત્તિ થવા પૂર્વક તમારે વિષે જ્ઞાન ભક્તિ ઉપજે છે. એમાં બહુ પ્રયાસ પણ પડતો નથી. માટે હું તો તમારી કથાને જ મોક્ષમાં સર્વોત્તમ સાધન માનું છું. તો હે અનંતનામન્ ! તે કથા તમારા એકાંતિક

વક્તા ભક્તોના મુખથી નીકળતી થકી કર્ણમાર્ગદ્વારા મારી હૃદયગુહામાં સદૈવ પ્રવેશ કરો. (મારા કર્ણો તમારી કથાને જ સાંભળો બીજાને નહિ.) અને તેમાં વિરોધી જે તમારા થકી અન્ય વિષયની વાસનાઓ મને વર્તે છે તેને પણ વિનાશ કરો. એટલી જ હું પ્રાર્થના કરું છું. દયાના નિધિરૂપ, માટે જ પ્રતિયુગ પ્રકટ થવાના સ્વભાવવાળા તમોને મારા નમસ્કાર છે. (આ બે શ્લોકથી ધર્મદેવે ભગવાનની કથાનો મહિમા કહ્યો) ॥૫-૬॥

પ્રજાપતય ઉચુઃ

ધન્યા એતે કલ્પવૃક્ષા યદીયાં છાયામેતામાશ્રિતસ્ત્વં સહશ્રીઃ ।
ધન્યઃ કર્તા મણ્ડપસ્યાસ્ય તે વૈ ધન્યૈષા ભૂર્યત્ર પીઠં તવેશ ॥૭॥
ધન્યો લોકે નૂનમેષોઽમ્બુરાશિઃ સાક્ષાત્તુભ્યં યેન દત્તા સ્વકન્યા ।
ધન્યાશ્ચૈતે ત્વાં વયં વીક્ષમાણા ધન્યેશાનં શ્રીપતિં ત્વાં નતાઃ સ્મઃ

પ્રજાપતિઓ સ્તુતિ કરે છે- હે ઈશ ! આ તમારી આગળ વર્તતાં કલ્પવૃક્ષો ધન્ય મહાભાગ્યશાળી થયાં છે, કારણ કે જેમની આ શીતળ છાયાનો તમો ભગવાન ભગવતી લક્ષ્મી સાથે આશ્રય કરી રહ્યા છો. (જેની છાયા તળે વિરાજમાન છો) આ મંડપનો કર્તા વિશ્વકર્મા ધન્ય-કૃતાર્થ થઈ ગયો છે, કેમ કે જેમાં તમો સલક્ષ્મી સંરાજમાન થયા છો. આ પૃથ્વી ધન્ય-મહાભાગ્યવતી થઈ છે, કેમ કે જેની ઉપર તમારે બેસવાનું સિંહાસન સ્થાપન કર્યું છે. આ જગતમાં આ સમુદ્ર પણ નિશ્ચે ધન્ય મહાભાગ્યશાળી છે, કારણ કે જેણે સાક્ષાત્ પરમાત્મા તમને પોતાની કન્યા આપી. આ તમારી સન્નિધિમાં વર્તતા અમો સર્વ પણ ધન્ય કૃતાર્થ થયા છીએ. કેમકે અમો સ્વયં ભગવાનનાં સાક્ષાત્ દર્શન કરી રહ્યા છીએ. આ રીતે આપણા સંબંધમાત્રથી ધન્યભાગી થએલા કલ્પવૃક્ષાદિકના સ્વામી શ્રીપતિ તમને અમો સેવકો નમસ્કાર કરીએ છીએ. (આ બે શ્લોકથી પ્રજાપતિઓએ ભગવાનના જે કોઈ પણ પ્રકારે સંબંધને પામેલાઓની ધન્યતા વર્ણવી) ॥૭-૮॥

મનવ ઉચુઃ

ધર્મઃ खलु स हि परमो धर्मभ्यो माधव ! सकलेभ्योऽपि ।
 भक्तिर्भवति यतो वै धर्मभुवि त्वयि हि निखद्या ॥१॥
 धर्मात्मानं भगवन् ! धर्मधुरीणं च धर्मपातास्म् ।
 सर्वातिप्रियधर्मं नूमस्त्वां धर्मसम्भूतिम् ॥૧૦॥

મનુઓ સ્તુતિ કરે છે- હે માધવ ! મા-લક્ષ્મીના ધવ-પતિ તે માધવ કહેવાય. અર્થાત્ લક્ષ્મીપતિ) સમગ્ર ધર્મોની અપેક્ષાએ તેજ પરમ ધર્મ કહ્યો છે. કયો તે પરમ ધર્મ ? તો જેણે કરીને ધર્મના આધારભૂત સાક્ષાત્ પરમાત્મા આપને વિષે જ નિર્દોષ (વિષયાસક્તિરૂપ દોષે રહિત) એકાંતિકી ભક્તિ નિશ્ચે થાય. એજ સર્વોત્કૃષ્ટ ભાગવત ધર્મ માન્યો છે. હે ભગવન્ ! ધર્મના આત્મા, (સ્વરૂપભૂત અર્થાત્ જેનો આશ્રય કરીને ધર્મ રહ્યો છે.) ધર્મ ધુરને ધારી રહેલા, ધર્મના પાલક, સર્વની અપેક્ષાએ અતિપ્રિય જેમને ધર્મ છે અને ધર્મથી જેમનો પ્રાદુર્ભાવ છે એવા સનાતન ધર્મભૂત તમારી અમો સ્તુતિ કરીએ છીએ. (આ બે શ્લોકથી મનુઓએ ભાગવત ધર્મનું સ્વરૂપ અને તેની જ ભગવત્પ્રિયતા કહી. આ અર્થ “ધર્મણ્યે ધર્મવર્મણ” “કૃષ્ણં ધર્મ સનાતન” ઇત્યાદિ વચનોએ વર્ણવ્યો છે.) ॥૯-૧૦॥ **ઋષય ઉચુ:**

भक्त्या हीनस्त्वद्धिमुखो वयुनार्थी श्राम्यन् भूयोऽप्यस्य न
 सिद्धिं समुपैति । तर्ह्यासक्तः कर्मणि काम्ये तु कुतोऽसौ
 सौख्यं यायादक्षयमानन्दमहाब्धे ! ॥૧૧॥

ભક્ત્યા નિત્યં ત્વામત એવ વયં વૈ શ્રદ્ધાયુક્તા
 ધર્મતપોનિગમાદ્યૈઃ । માયાતીતં કાલનિયન્તારમુદારં ધ્યાયામઃ
 શ્રીકાન્ત ! પરાત્પરમેકમ્ ॥૧૨॥

ઋષિઓ સ્તુતિ કરે છે- આનંદના મહાનિધિરૂપ હે ભગવન્ ! તમારા થકી વિમુખ, માટેજ તમારે વિષે ભક્તિએ રહિત એવો આ જન કેવળ આત્મજ્ઞાનની પ્રાપ્તિરૂપ અર્થ માટે વારંવાર તેના પ્રાણાયામાદિ સાધનોવડે બહુ પ્રયાસ કરવા છતાં પણ તેની સિદ્ધિ (આત્મસાક્ષાત્કારરૂપ ફળ) ને જ્યારે પામતો નથી, તો સ્વર્ગાદિક ફળને આપનારા

જ્યોતિષ્ટોમાદિ કામ્ય કર્મમાં આસક્ત, તમારા થકી વિમુખ એવો જન તો આત્મજ્ઞાનજન્ય અક્ષય સુખને ક્યાંથી પામે ? નજ પામે. તમારે સન્મુખ થઈને તમારે વિષે ભક્તિવાળો જન તો આત્મસાક્ષાત્કારરૂપ સિદ્ધિને નિશ્ચે પામે છે. ભક્તિ વિનાનું કેવળ શુષ્ક આત્મજ્ઞાન નિરર્થક છે, ભક્તિ જ મહાસુખનું નિદાન છે, માટે જ હે લક્ષ્મીકાંત ! અમો સર્વે શ્રદ્ધાએ યુક્ત થઈને સ્વોચિત, સદાચરણરૂપ ધર્મ તથા કૃષ્ણ્યાંદ્રાયણાદિરૂપ તપ તથા વેદાધ્યયનાદિ સાધનોએ સહિત ભક્તિથી એક તમારું જ નિરંતર ધ્યાન કરીએ છીએ. તમો કેવા ? તો માયાતીત, કાળનિયંતા, મહાઉદાર, પરાત્પર, અદ્વિતીય છો. (આ શ્લોકથી ઋષિઓએ ભગવદ્ભક્તિએ રહિત જ્ઞાનની અને તેવા કર્મની નિંદા કરવાદ્વારા ભક્તિનો ઉત્કર્ષ કહ્યો છે. આ અર્થ “શ્રેયઃસ્નુતિં ભક્તિમુદસ્ય તે વિભો ! ક્લિશ્યન્તિ યે કેવલબોધ-લબ્ધયે । તેષામસૌ ક્લેશલા એવ શિષ્યાતે નાન્યચ્ચથા સ્થૂલતુષાવઘાતિ-નામ્” “નૈષ્કર્મ્યમપ્યચ્યુતભાવવર્જિતં ન શોભતે જ્ઞાનમલં નિરજ્જનમ્ કૃતઃ પુનઃ શશ્વદભદ્રમીશ્વરે ન ચાર્પિતં કર્મ યદપ્યકારણમ્” “ધર્મઃ સ્વનુષ્ટિતઃ પુંસાં વિષ્વક્સેનકથાસુ યઃ । નોત્પાદયેદ્યદિ રતિં શ્રમ એવ હિ કેવલમ્” ઇત્યાદિ વચનોએ વર્ણવ્યો છે. ॥૧૧-૧૨॥

ઇન્દ્ર ઉવાચ

भगवन्नुरुदुःखिता वयं ननु दुर्वासस एव हेलनात् ।
 न भवन्तमृतेऽवितुं हि नो विधिरुद्रप्रमुखा इमेऽशकन् ॥૧૩॥
 વિગતાશ્ચિલસમ્પદો નિરન્નાઃ સમભાવં ભુવિ પામરૈરુપેતાઃ ।
 ભવતૈવ વયં હતાપદઃ સ્મઃ સપદિ શ્રીહરયે નમોઽસ્તુ તુભ્યમ્!૧૪।
 ઇન્દ્રદેવ સ્તુતિ કરે છે- હે ભગવન્ ! અમો દેવતાઓ દુર્વાસાનામના મુનિવરના અપરાધને લીધે જ બહુ બહુ દુઃખીયા થઈ ગયા હતા. આ દુઃખથી અમારું રક્ષણ કરવા માટે તમારા વિના આ ભવ બ્રહ્માદિ દેવેન્દ્રો પણ સમર્થ થયા ન હતા. દુર્વાસાના અતિક્રમને લીધે અમારી સમસ્ત સંપત્તિઓ નષ્ટ થઈ હતી, માટે જ અમો અન્નના આહારે રહિત અને ભૂમિમાં પામર જનોના જેવી દુરંત દુર્દશાને પામી ગયા હતા.

હાલમાં મહાસમર્થ આપે જ અમારા સમગ્ર દુઃખને હરનારા હોવાથી શ્રીહરિ નામથી વિખ્યાતિને પામેલા આપ ભગવાનને નમસ્કાર છે. (આ શ્લોકથી ઈન્દ્રે ભગવાનનું સર્વ દેવોની અપેક્ષાએ શ્રેષ્ઠપણું અને સર્વ સંકટને હરવાપણું કહ્યું છે. આ અર્થ “હરણાત્સર્વદુઃસ્થાનાં હરિરિત્યભિધીયતે” આ નિરૂક્તિને અનુસારે છે.) ॥૧૩-૧૪॥

અગ્નિરુવાચ

ગીર્વાણદાનવનરાદ્યુપજીવનાન્નં યન્નિર્મિતં હિ ભવતૈવ તતો
બુધાસ્તુ । યજ્ઞેષુ તેન યજનં તવ કુર્વતેઽથ
ત્વચ્છેષમન્યદિવિષદ્ભ્ય ઉપાનયન્તિ ॥૧૫॥

કામ્યેષુ કર્મસુ સ્તા અપિ યાજ્ઞિકાસ્તે તત્કર્મબન્ધનત આશુ
વિમુચ્ય યાન્તિ । બ્રહ્મીં ગતિં તદિતરે તુ ભવન્તિ ચૌરાઃ

શ્રીયજ્ઞપૂરુષમહં પ્રણમામિ તં ત્વામ્ ॥૧૬॥

અગ્નિદેવ સ્તુતિ કરે છે- હે દેવદેવ ! જે હેતુ માટે સુર અસુર નર આદિકના ઉપજીવનભૂત જે અગ્નિ ઘઉં ડાંગર જવ આદિક છે તે તમોએ જ પ્રથમથી ઉપજીવેલું છે તે હેતુ માટે સારા બુદ્ધ જનો તો તે હવિષ્યાગ્નના દાનવડે યજ્ઞોમાં તમારું જ યજન-પૂજન કરે છે. તમારું યજન કર્યા પછી જ તમારા પ્રસાદભૂત તે અગ્નિદિકનું ઈતર દેવોને નિવેદન કરે છે. બીજા દેવોને નિવેદન કર્યા પછી અવશિષ્ટ તે પ્રસાદભૂત અગ્નિદિક ઉપજીવનારા હોવાથી સ્વયં જમે છે. તમોને પ્રથમ નિવેદન કરેલા અગ્નિદિકે કરીને અન્ય દેવોનું યજન કરનારા જે યાજ્ઞિકો છે તે યદ્યાપિ કામ્ય-પુત્રેષણાદિ વિષયાર્થ કર્મોમાં પ્રીતિવાળા છે તથાપિ તે કામ્ય કર્મના બંધનમાંથી મુક્ત થઈને તત્કાળ બ્રાહ્મી ગતિ (બ્રહ્મપુરધામ) નેજ પામે છે. જેઓ તમને નહિ નિવેદન કરેલા અગ્નિનું ભક્ષણ કરનારા અને અન્ય દેવેમાત્રનું યજન કરનારા છે તે તો ભગવાનના ચોર થાય છે. ભગવાને પોતાના યજન માટે અગ્નિ ઉપજીવ્યું છે. તેમને નિવેદન કર્યા વિના તેથી અન્યનું યજન કરે કે સ્વયં ભક્ષણ કરે તો તે ભગવાનના ચોર જ કહેવાય. પારકી વસ્તુને હરીને સ્વાર્થ માટે સ્વીકારે તેને ચોર કહેવામાં આવે છે.

આ અર્થ ભગવાને ગીતામાં “યજ્ઞશિષ્ટાશિનઃ સન્તો મુચ્યન્તે સર્વકલ્લિષ્ઠૈઃ । ભુજ્જતે તે ત્વઘં પાપા યે પચન્ત્યાત્મકારણાત્ ॥” “ઈષ્ટાન્ ભોગાન્ હિ વો દેવા દાસ્યન્તે યજ્ઞભાવિતાઃ । તૈર્દેતાનપ્રદાયૈશ્ચો યો ભુક્તે સ્તેન એવ સઃ” ઈત્યાદિ વચનોથી વર્ણવ્યો છે. તો સર્વના આદિ સૃષ્ટા, સર્વના સ્વામી, યજ્ઞપુરુષ, લક્ષ્મીપતિ આપશ્રીને હું પ્રણામ કરું છું. (આ શ્લોકથી અગ્નિએ ભગવાનને પ્રધાનપણે માનનારાઓની પ્રશંસા અને તે થકી બીજાઓની નિંદા દ્વારા ભગવાનનું સર્વ દેવોની અપેક્ષાએ પરમોત્તમપણું જણાવ્યું છે.) ॥૧૫-૧૬॥

મરુત ઋચુઃ

ભક્તા એકાન્તિકાસ્તેઽક્ષરપરમપદે સેવયા તે તુ હીનં ।
વાસૈશ્વર્યાદિ નેચ્છન્ત્યતિશયિતસુખં નાપિ કૈવલ્યમોક્ષમ્
તદ્યુક્તં ત્વાત્મનોઽપિ શ્વપચકુલજનુર્માનયન્ત્યુત્તમં વૈ તં ।
ત્વામેકાન્તધર્માશ્રયણમુપગતાઃ શ્રીમહાપૂરુષં સ્મઃ ॥૧૭॥

મરુતદેવો સ્તુતિ કરે છે- હે ભગવન્ ! તમારા જે એકાંતિક ભક્તો છે તે અક્ષર પરમપદમાં તમારી સેવાએ રહિત સાલોક્ય આદિક ચતુર્ધા મુક્તિને ઈચ્છતા નથી. તેમ જ અતિશય સુખ જેમાં છે એવા કૈવલ્ય મોક્ષ (એકત્વમુક્તિ) ને પણ ઈચ્છતા નથી. જ્યારે તેઓ આ રીતે પાંચ મુક્તિને ઈચ્છતા નથી તો શું ઈચ્છે છે ? તો તમારી સેવાએ સહિત એવો તો પોતાનો શ્વપચ કુળને વિષે જે જન્મ તેને પણ ઉત્તમ માને છે, અર્થાત્ સેવાને જ ઈચ્છે છે, તે થકી બીજા કશાને ઈચ્છતા નથી. આવા એકાંતિક ભક્તોના સ્વામી અને એકાંતિક ધર્મના પરમાશ્રય એવા શ્રીમહાપુરુષ (પુરુષોત્તમ) તમો તે તમારા શરણને પામ્યા છીએ. (આ શ્લોકથી એકાંતિક ભક્તોને તો ભગવાનની સેવા એજ પરમ પુરુષાર્થ છે એમ કહ્યું છે. આ બધો ઉપયોગી અર્થ “સાલોક્યસાર્ષ્ટિસામી-પ્યસારુઘૈકત્વમ-પ્યુત । દીયમાનં ન ગૃહ્ણન્તિ વિના મત્સેવનં જનાઃ ॥” ઈત્યાદિ વચનોથી ભાગવતમાં સુસ્પષ્ટ વર્ણવ્યો છે.) ॥૧૭॥

સિદ્ધા ઋચુઃ

नैकब्रह्माण्डसर्गादिकारणं त्वामकारणम् ।

तत्स्थं तद्व्यतिरिक्तं च नियन्तारं नमामहे ॥૧૮॥

સિદ્ધો સ્તુતિ કરે છે- હે ભગવન્ ! તમો અસંખ્યાત બ્રહ્માંડોની ઉત્પત્તિ સ્થિતિ અને પ્રલયાદિકના મુખ્ય કારણ છો. તમારું કારણ તો કોઈ પણ નહિ હોવાથી અકારણ કહેવાઓ છો. તે અનંત બ્રહ્માંડોમાં તમો અંતરાત્માપણે રહ્યા છો. અને વળી તે થકી વ્યતિરિક્ત સ્વધામમાં મૂર્તિમાનપણે રહ્યા છો. તે સમગ્ર બ્રહ્માંડોના નિયામક એવા તમને અમો નમસ્કાર કરીએ છીએ. (આ શ્લોકથી સિદ્ધોએ ભગવાનનું સર્વકારણપણું અને સર્વાંતરાત્માપણું કહ્યું, આ બધો અર્થ “યતો વા ઇમાનિ ભૂતાનિ જાયન્તે” “સ કારણં ન ચાસ્ય કશ્ચિજ્જનિતા ચ ચાધિપ:” “एष सर्वभूतान्तरात्मा” “सर्वभूताधिवास:” “अन्तःप्रविष्टः शास्ता जनानां सर्वात्मा” “दिव्ये ब्रह्मपुरे ह्येष स व्योम्यात्मा प्रतिष्ठितः” “क्षयन्तम-स्य रजसः पराके” “य आत्मनि तिष्ठन् य आत्मानमन्तरो यमयति” ઈત્યાદિ શ્રુતિઓએ પ્રતિપાદન કર્યો છે.) ॥૧૮॥

रुद्रा ऊचुः

मायायाः सर्वमोहिन्या मोहनं मोहवर्जितम् ।

महाकालस्यापि कालं त्वां नुमः पुरुषोत्तमम् ॥૧૯॥

રુદ્રો સ્તુતિ કરે છે- હે ભગવન્ ! તમો સર્વ કોઈને મોહ ઉપજાવનારી જે માયા તેને પણ મોહ ઉપજાવનારા છો. સ્વયં મોહે વર્જીત છો. મહાકાળ કે જે સર્વમાં પોતાનું કાર્ય પરિણામાદિ કરનાર છે તેના પણ તમો કાળ છો. એવા પુરુષોત્તમ તમો તે તમારા શરણને અમો પામ્યા છીએ. (આ શ્લોકથી ભગવાનનું કાળ માયાદિકને વિષે નિયંતાપણું કહ્યું. આ અર્થ “માયિનં તુ મહેશ્વરમ્” “ज्ञः कालकालः” ઈત્યાદિ શ્રુતિઓએ વર્ણવ્યો છે.) ॥૧૯॥

आदित्या ऊचुः

प्रकाशिता येन वयं जगन्ति प्रकाशयामो भवता रमेश॥

स्वयंप्रकाशं तमुरुप्रकाशं प्रकाशमूर्तिं प्रणता भवन्तम् ॥૨૦॥

આદિત્યો સ્તુતિ કરે છે- હે રમેશ ! જે તમોએ પ્રકાશ કરેલા અમો આ જગતને પ્રકાશ કરીએ છીએ. અમો સ્વતઃ પ્રકાશવાળા નથી. તમો તો સ્વતઃસિદ્ધ પ્રકાશવાળા અને વળી નિરવધિક પ્રકાશવાળા છો. પ્રકાશમય મૂર્તિ જેમની છે એવા આપને અમો પ્રણામ કરીએ છીએ. (આ શ્લોકથી ભગવાનનું સર્વ પ્રકાશકપણું કહ્યું. આ અર્થ “તમેવ भान्तमनुभाति सर्वं तस्य भासा सर्वमिदं विभाति” “यदादित्यगतं तेजो जगद्भासयतेऽखिलम् । यच्चन्द्रमसि यच्चाग्नौ तत्तेजो विद्धि मामकम्” ઈત્યાદિ શ્રુતિ સ્મૃતિઓ વર્ણવ્યો છે.) ॥૨૦॥

साध्या ऊचुः

शास्ता नृपाणां च महोरगाणां दैत्याधिपानां च सुराधिपानाम् ।

त्वं वै मनूनां च प्रजापतीनां राजाधिराजाय नमोऽस्तु तुभ्यम् ।

સાધ્યદેવો સ્તુતિ કરે છે- હે ભગવન્ ! તમો જ નરાધિપો, સર્પાધિપો, સુરાધિપો, અસુરાધિપો, બ્રહ્માદિકો, મનુઓ અને દક્ષાદિ પ્રજાપતિઓના શાસ્તા-નિયામક છો. માટે જ નિરૂપાધિક સાચા રાજાધિરાજ તમને અમારા નમસ્કાર છે. (આથી ભગવાનનું સર્વની ઉપર નિરૂપાધિક શાસ્તાપણું કહ્યું. આ અર્થ “अन्तःप्रविष्टः शास्ता जनानां सर्वात्मा” “तमीश्वराणां परमं महेश्वरं तं दैवतानां परमं च दैवतम्” “एकः शास्ता न द्वितीयोऽस्ति” “शास्ता विष्णुरशेषस्य राजाधिराजाय” ઈત્યાદિ શ્રુતિઓએ જ સમર્થન કર્યો છે.) ॥૨૧॥

वसव ऊचुः

भवति भुवि यदा यदाऽसुरांशैः प्रथितसनातनधर्मधार्मिकानाम् ।

कदनमुरु तदा तदा स्वयं ते ह्यवतरते प्रणमाम धर्मगोप्त्रे ॥૨२

વસુઓ સ્તુતિ કરે છે- હે ભગવન્ ! જ્યારે જ્યારે પ્રસિદ્ધ સનાતન ધર્મ અને તેને ધરનારા ભક્તોને અસુરાંશ નૃપ ગુરૂઆદિક અતિશય પીડા કરે છે. ત્યારે ત્યારે તમો પોતાના રૂપથી જ તેમના સંરક્ષણ માટે અવનિ ઉપર અવતરો છો. આ રીતે યુગ યુગમાં દિવ્યરૂપથી અવતરીને ધર્મ ધાર્મિકનું રક્ષણ કરનારા આપને અમો પ્રણામ કરીએ છીએ. (આ

શ્લોકથી સ્વયં ભગવાનને અવતાર ધરવામાં દયારૂપ હેતુ અને પ્રયોજન કહ્યું. આ અર્થ “યદા યદા હિ ધર્મસ્ય” ઇત્યાદિ વચનોથી ગીતામાં ગાયો છે.) ॥૨૨॥

ચારણા ઋચુ:

ચરિત્રં શુભં તે ધૃતાનેકમૂર્તે: પ્રબન્ધૈરનેકૈર્હિ ગાયન્તિ ભક્તા:।

યદુ શ્રોતૃવક્તૃન્ પુનાત્યેવ સઘો વયં તં નતા: પુણ્યકીર્તિં ભવન્તમ્ ॥૨૩॥

ચારણો સ્તુતિ કરે છે- હે ભગવન્ ! અનેક અવતારોને ધારીને આપે કરેલાં દિવ્ય મંગળ ચરિત્રોને તમારા ભક્તો અનેક ગદ્યપદ્યાત્મક નાના મોટા પ્રબન્ધો રૂપે ગુંથીને ગાન કરે છે. જે તમારાં ચરિત્રો શ્રોતા વક્તા જનોને તત્કાળ પવિત્ર કરે છે. આ રીતે પુણ્યકીર્તિ એવા આપ ભગવાનને અમો પ્રણામ કરીએ છીએ. (આ શ્લોકથી ભગવાનના ચરિત્રગાયનની પ્રશંસા કરી) ॥૨૩॥

ગન્ધર્વાપ્સરસ ઋચુ:

યે કથાસ્તે વિહાયાન્યગાથા: પ્રભો ! કીર્તયન્તેઽથ શ્રૃણ્વન્તિ વા તે
જના: । દુ:ખિતા: સ્યુશ્ચ સંસારપાશૈ: સિતાસ્તં નતા: સ્મ:

શરણ્યં ભવન્તં વયમ્ ॥૨૪॥

ગંધર્વો તથા અપ્સરાઓ સ્તુતિ કરે છે- હે પ્રભો ! જે જનો તમારી દિવ્ય ચરિત્ર ગુણ પ્રતાપાદિકના શ્રવણકીર્તનાદિરૂપ કલ્યાણકારી કથાનો ત્યાગ કરીને બીજાઓની બંધનકારી ગ્રામ્ય કથાઓને ગાય છે. અથવા સાંભળે છે. તે જનો સંસારપાશોથી દૈઢ બંધાયા થકા બહુ દુ:ખીયા થાય છે. કલ્યાણકારી કથા જેમની છે અને શરણાગતોના સંરક્ષણ એવા તમને અમો નમસ્કાર કરીએ છીએ. (આથી ભગવાનની કથા થકી અન્ય કથાનું દુ:ખદાયિપણું કહ્યું, આ અર્થ “ગાં દુઘ્નદોહામસતીં ચ ભાર્યાં દેહં પરાધીનમસત્ત્રજાં ચ । વિત્તં ત્વતીર્થીકૃતમઙ્ગ વાચં હીનાં મયા રક્ષન્તિ દુ:ખદુ:ખી ॥” ઇત્યાદિ વચનથી ભગવાને જ ભાગવતમાં કહ્યો છે.) ॥૨૪॥

સમુદ્ર ઉવાચ

અજિત ! તવાથ તાવકજનસ્ય મુદાલ્પમપિ
દ્રવિણજલાન્નવસ્ત્રનમનાન્યતમેન સકૃત્ । ચરતિ હ સેવનં સ
પદવીં મહતીં મહતાં વ્રજતિ જનોઽલ્પકોઽપિ તમહં પ્રણત:

કરુણમ્ ॥૨૫॥

સમુદ્ર સ્તુતિ કરે છે- હે અજિત ! જે કોઈ નીચ જાતિઓ કે અલ્પગુણવાળો પણ જન જો તમારી કે તમારા ભક્તજનની દ્રવ્ય અન્ન જળ વસ્ત્ર નમસ્કાર ઇત્યાદિકમાંથી હરકોઈ એક પણ વસ્તુવડે સ્વલ્પ પણ સેવાને એકવાર પણ હર્ષથી કરે છે તો તે પણ જન નિશ્ચે એકાંતિક ભક્તોની મોટી પદવી (તમારું ધામ) ને પામે છે. આવા નિરૂપધિ દયાનિધિ તમને હું પ્રણામ કરું છું. (આથી હરિ હરિજનને અર્પણ કરેલાં યત્કિંચિત્ વસ્તુનું મહાફળ આપવાપણું કહ્યું.) ॥૨૫॥

પાર્ષદા ઋચુ:

પિતરૌ ત્વમસિ સ્વજનસ્ત્વમસિ ત્વમસીષ્ટગુરુ: સુહૃદાત્મપતિ: ।

ત્વમસીશ્વર એવ ચ ન: પરમસ્ત્વમસિ દ્રવિણં સકલં ત્વમસિ ॥૨૬॥

પાર્ષદો સ્તુતિ કરે છે- હે ભગવન્ ! તમો જ અમારા પિતા ઉત્પાદક અને હિત પ્રવર્તક છો. તમો જ અમારાં માતા છો. - માતા જેમ પુત્રોમાટે બહુ કર્મોને આરંભનારી અને પ્રિયપ્રવર્તન સ્વભાવવાળી છે તેમ તમો અમારે માટે વર્તનારા છો. તમો જ અમારા સ્વજન- સાચા બંધુજન છો, સ્વજનો જેમ સ્વજનોનું વિના પ્રેરણા પ્રિય હિત કરે છે. તેમ તમો અમારું નિરૂપાધિક સર્વ પ્રકારનું હિત કરનારા છો. તમો જ અમારા સત્ય ઈષ્ટ ગુરુ- “મન્મના ભવ મદ્ભક્તા:” “મામેકં શરણં વ્રજ” ઇત્યાદિ વચનામૃતોવડે તત્વ હિત અને પુરૂષાર્થના ઉપદેષ્ટા અને તેથી જ સમગ્ર અજ્ઞાનના નિવર્તક છો. વળી તમો જ અમારા નૈસર્ગિક સુહૃદ્- નિરપેક્ષ નિરતિશય આનંદ આપનારા અને નિરંતર હિતને ઇચ્છનારા છો. તમો જ સમસ્ત આત્માઓના પતિ-નિરૂપાધિક સ્વામી પાલક છો. તમો જ એક અમારા ઉપાસ્ય પરમ ઈશ્વર (પરમેશ્વર) છો. તમોજ અમારે ધન- સર્વસ્વ છો. તમો જ અમારું સકલ- ઈષ્ટદેવ સેવ્ય પ્રાપ્ય

આદિક પણ છે. (આ શ્લોકથી પાર્ષદોએ ભગવાનને વિષે જ પિત્રાદિ સર્વભાવો વર્ણવ્યા. આ બધો ઉપયોગી અર્થ “પિતાઽહમસ્ય જગતો માતા ધાતા પિતામહઃ” “ભૂતાનાં યોઽવ્યયઃ પિતા” “માતા પિતા ચ માધવઃ” “સુહૃદં સર્વભૂતાનાં” “સર્વસ્ય પ્રભુમીશાનં સર્વસ્ય શરણં સુહૃત્” “નિવાસઃ શરણં સુહૃત્” “ચરાચરગુરું હરિસ્મ્” “મમાપ્યગ્નિલલોકાનાં ગુરુર્નારાયણો ગુરુઃ” “તમિમં સર્વસમ્પન્નમાચાર્ય પિતરં ગુરુમ્” “પિતાસિ લોકસ્ય ચરાચરસ્ય ત્વમસ્ય પૂજયશ્ચ ગુરુર્ગરીયાન્” “પતિં વિશ્વસ્ય આત્મેશ્વરસ્મ્” “પતિં પતીનાં પરમં પરસ્તાત્” ઈત્યાદિ શ્રુતિ સ્મૃતિઓએ સુસ્પષ્ટ વર્ણવ્યો છે. ॥૨૬॥

મૂર્તિરૂવાચ

યત્સમ્બન્ધત એવ યાન્તિ પદવીમુચ્ચાં મહદ્ભિર્નુતાં
સ્ત્રીશૂદ્રાસુરનીચપક્ષિપશવઃ પાપાત્મજીવા અપિ । યદ્દીના
વિબુદ્ધેશ્વરા અપિ ભવન્ત્યર્ચોઽઙ્ગિતાસ્તલ્ક્ષણં ગોલોકાધિપતિં
તમેવ હૃદયે નિત્યં ભજે ત્વામહમ્ ॥૨૭॥

ધર્મપત્ની મૂર્તિ સ્તુતિ કરે છે- હે ભગવન્ ! જે તમારો આશ્રય કરવા માત્રથી જ પાપરૂપ સ્વભાવવાળા પણ જીવો-સ્ત્રિયો શૂદ્રો અસુરો અને તેથી પણ નીચ પશુપક્ષીઓ પણ બ્રહ્માદિ નારદાદિ મોટાઓએ પ્રસંશા કરેલી સર્વોત્કૃષ્ટ પદવી (તમારા ધામરૂપ) ને પામે છે. તમારા આશ્રયે રહિત મોટા મોટા દેવતાઓ પણ તત્ક્ષણ અપૂજ્ય સત્કારહીન થઈ જાય છે. આ રીતે સ્વાશ્રયના મહામહિમાવાળા ગોલોકાધિપતિ તમોને જ હું નિત્ય હૃદયમાં ધારીને ભજું છું. (આ શ્લોકથી ભગવાનના સંબંધવાળાઓને જ (પણ બીજાઓને નહિ) મહાસુખની પ્રાપ્તિ કહી. આ અર્થ ગીતામાં “માં હિ પાર્થ ! સમાશ્રિત્ય યેઽપિ સ્યુઃ પાપયોનયઃ । સ્ત્રિયો વૈશ્યાસ્તથા શૂદ્રાસ્તેઽપિ યાન્તિ પરાં ગતિમ્ ॥” આ વચનથી નિરૂપણ કર્યો છે.) ॥૨૭॥

સાવિત્ર્યુવાચ

ત્વં સર્ગલોકે પ્રકૃતિં ચ પુરુષં દૃષ્ટ્વા સ્વયોત્થાપ્ય તતસ્તદાત્મના ।

તત્વાનિ સૃષ્ટ્વા મહદાદિમાનિતૈર્નૈકાન્વિરાજો बहुधा ससर्जिथ ॥૨૮॥
વૈરાજરુપેણ જગદ્વિધાતૃતાં સ્વીકૃત્ય દેવાસુરમાનુષોરગાન્ ।

ત્વં સ્થાવરં જડ્ગમમીશ ! નિર્મમે ત્વામાદિકર્તારમુપાશ્રિતાઽસ્મ્યહમ્૨૯
સાવિત્રી સ્તુતિ કરે છે- હે ઈશ ! સૃષ્ટિના પ્રારંભ સમયે તમો પોતાની દૈષ્ટિમાત્રથી પ્રકૃતિ પુરૂષને પ્રેરીને જ પછી તે પ્રકૃતિપુરૂષદ્વારા મહાત્ત્વાદિ તત્ત્વોને સર્જીને, તે તત્ત્વોએ કરીને બહુ પ્રકારના અનેક કોટી વિરાજ પુરૂષોને (જેનો બ્રહ્માંડ વિગ્રહ છે) સર્જો છો. તે પછી તમો વૈરાજરૂપે કરીને જગદ્વિધાતાપણું (બ્રહ્મરૂપતા) સ્વીકારીને દેવો અસુરો માનવો સર્પો તથા સ્થાવર જંગમ સર્વને પણ અનુક્રમે નિર્માણ કરો છો. આ હેતુથી જ સર્વની અપેક્ષાએ આદિકર્તાપણે શાસ્ત્રમાં વર્ણવેલા એવા તમો તે તમારા શરણને હું પામી છું. (આ શ્લોકથી ભગવાનનું સમષ્ટિવ્યષ્ટિ સર્વ સૃષ્ટિનું સર્જનરૂપ સામર્થ્ય કહ્યું) ॥૨૮-૨૯॥

દુર્ગોવાચ

પ્રિયતયાધિકયા હૃદિ ચિન્તનં વિદધતે તવ યે ભુવિ તે વિભો!!

ન પરમેષ્ઠિસુખં ન દિવઃ સુખં ન કમયન્તિ ધૈરૈકનરેશતામ્૩૦

પ્રસભર્મપિતમપ્યતુલં ત્વયા સુખમિદં સમવાપ્ય ચ તત્ર તે ।

તદપહાય ન સક્તિકૃતઃ ક્ષણં તમુ નમામિ ચ સાત્ત્વતનાયકમ્।

દુર્ગાદેવી સ્તુતિ કરે છે- હે વિભો ! પૃથ્વીમાં જે ભક્તજનો નિરવધિક પ્રીતિથી હૃદયમાં પ્રત્યક્ષ તમારી મૂર્તિનું ધ્યાન કરે છે તે ધ્યાનકારી ભક્તો બ્રહ્માની પદવીને ઈચ્છતા નથી, ઈન્દ્રની પદવીને ઈચ્છતા નથી. સાર્વભૌમ પદવીને ઈચ્છતા નથી. વળી તમારા ચિંતન થકી બીજા સુખના નિઃસ્પૃહ એવા તે ભક્તો તમોએ બળાત્કારે અર્પેલા પણ અનુપમ બ્રહ્માદિ પદવીના સુખને નિષ્કંટક પામીને પણ તમારું ચિંતન ત્યાગ કરીને તે સુખમાં ક્ષણકાળમાત્ર પણ આસક્ત થતા નથી. આવા નિરતિશય સુખના નિધિરૂપ અને ભાગવતોના નાયક એવા તમને હર્ષથી નમસ્કાર કરું છું. (આ શ્લોકથી સુખસાગર ભગવાનના સપ્રેમ ચિંતનનો મહિમા કહ્યો. આ અર્થ “ત્રિભુવનધિભવહે તવે ડપ્યાકુ ણ્ઠ સ્મૃતિ-

રજિતાત્મસુરાદિભિર્વિમુ-ગ્યાત્। ન ચલતિ ભગવત્પદારવિન્દાલ્લ-
વન્નિમિષાર્ધમપિ યઃ સ વૈષ્ણવાગ્રયઃ॥” ઇત્યાદિ વચનોથી
(ભાગવતમાં વર્ણવ્યો છે.) ૩૦-૩૧

નઘ ઋચુઃ

**વરદ ! નમનમાત્રં નામસઙ્કીર્તનં વા વિદધતિ તવ યે વૈ
જ્ઞાનતોઽજ્ઞાનતો વા । જનિમૃતિયમભીતેસ્તાનપિ ત્રાયમાણં**

નરસ્રમુપયાતાઃ સ્મોઽઘ નારાયણં ત્વામ્ ॥૩૨॥

નદીઓ સ્તુતિ કરે છે- હે વરદ ! જે જનો ‘આ સાક્ષાત્ ભગવાન્
છે’ એમ યથાશક્તિ જાણીને કે એમ નહિ જાણીને પણ, તમારા
નામસંકીર્તનને કે નમનમાત્રને પણ કરે છે. તેવાને પણ વારંવાર આવતા
જન્મ મરણના ભયથી તથા યમદૂતોના ભય થકી રક્ષાને કરતા અને
જીવોના પરમ સખા પરમ હિત કરનારા શ્રી નારાયણ તમો તે તમારા
શરણને અમો પામી છીએ. (આ શ્લોકથી નામકીર્તન અને નમસ્કારનો
મહિમા કહેવા દ્વારા ભગવાનની નિરવધિ દયાળુતા કહી. આ અર્થ
“નામોચ્ચારણમાહાત્મ્યં હરેઃ પશ્યત પુત્રકાઃ। અજામિલોઽપિ યેનૈવ
મૃત્યુપાશાદમુચ્યત ॥” “एकोऽपि कृष्णस्य कृतः प्रणामो दशाश्वमेधा-
वभूथेन तुल्यः । दशाश्वमेधी पुनरेति जन्म कृष्णप्रणामी न पुनर्भवाय”
ઇત્યાદિ વચનોથી બહુધા વર્ણવ્યો છે.) ॥૩૨॥

દેવપત્ન્ય ઋચુઃ

**ભુવિ ધૃતાકૃતેર્જન્મમઙ્ગલંચરિતમદ્ભુતં લોકપાવનમ્ ।
ભવતિ નિર્ગુણં સર્વમેવ તે ભવસિ નિર્ગુણં બ્રહ્મ યત્પરમ્ ॥૩૩॥**
તવ સમાશ્રયાન્તામસા જના અપિ ચ રાજસાઃ સાત્વિકાશ્ચ યે ।
નનુ ભવન્તિ તે નિર્ગુણાસ્તતો વયમુપાસ્મહે ત્વાં હિ નિર્ગુણમ્ ॥
દેવપત્નીઓ સ્તુતિ કરે છે- હે ભગવન્ ! ભૂમિ ઉપર દેવ
નરાદિનાટ્યને ધરનારા આપ ભગવાનનું જે જન્મ તે મંગળ-સર્વજનોના
નિઃશ્રેયસને કરનારું છે. તમારું જે ચરિત્ર છે તે સર્વ કોઈ જનોને આશ્ચર્ય
ઉપજાવનારું અને સર્વને પાવન કરનારું છે. તમારા સંબંધને પામેલું જે

વસ્ત્ર વિભૂષણ વાહન વગેરે છે તે સર્વ પણ નિર્ગુણ થઈ જાય છે. કેમ કે
જે નિર્ગુણ-પ્રાકૃતગુણ વર્જિત, દિવ્ય મનોહર વિગ્રહવાળું પરંબ્રહ્મ તત્ત્વ
શાસ્ત્રોમાં વર્ણવ્યું છે તે બીજું કોઈ નહિ પણ તમો જ છો. આવા તમારા
સંબંધને લીધે સર્વપણ નિર્ગુણ થઈ જાય એમાં આશ્ચર્ય નથી. વળી જે
સત્ત્વપ્રધાન, કે રજઃપ્રધાન, કે તમઃપ્રધાન એવા પણ જનો જો તમારો-
સમયક-કાય વાણી મનથી આશ્રય કરે છે તો નિશ્ચે નિર્ગુણ-ત્રિગુણ
રહિત બ્રહ્મરૂપ થઈ જાય છે. માટે અમો નિર્ગુણ પ્રાકૃત ગુણો રહિત,
સદૈવ દિવ્યમૂર્તિ એવા આપનું જ એક ઉપાસન કરીએ છીએ. (આ
શ્લોકથી ભગવાનનું અને તેમના સંબંધમાં આવેલ સર્વનું નિર્ગુણપણું
પ્રતિપાદન કર્યું છે. આ અર્થ “यस्मिन्चैरानुबन्धेन रूढेन विबुधतराः।
त्रैगुण्यं दुस्त्यजं हित्वा सद्यो यातास्तदात्मताम्” ઇત્યાદિ વચનોથી
વર્ણવ્યો છે.) ૩૩-

ઋષિપત્ન્ય ઋચુઃ

**આર્તાનામુરુવૃજિનૈસ્ત્રિધા ચ તાપૈઃ સર્વાપત્ત્રશમનમેકમેવ વિષ્ણોઃ ।
પાદાબ્જં તવ ભવતીતિ તદ્વયં વૈ પ્રાપ્તાઃ સ્મઃ શરણમનન્ત ! દેવદેવ !**
ઋષિપત્નિઓ સ્તુતિ કરે છે- હે અનંત ! (જેના સ્વરૂપ રૂપ ગુણ
વિભૂતિ વિગેરેનો અંત-અવધિ નથી એવા) હે દેવદેવ ! પોતાનાં બહુ
પ્રકારનાં અનવધિ પાતકોએ કરીને અને અધ્યાત્મ આદિક ત્રણ પ્રકારના
તીવ્ર તાપોએ કરીને અપાર પીડાને પામેલા જીવોને, સમસ્ત પાપ તાપને
નાશ કરનારું, વિષ્ણુ-સર્વાન્તર્યામી તમારું એક ચરણાર્વિંદ જ છે. તમારા
ચરણાર્વિંદના ઉપાસનથી જ પાપ તાપની પ્રશાન્તિ થાય છે. આ થકી
બીજો કોઈ સુકર સફળ સુંદર સરસ ઉપાય નથી. માટે શરણ-
શરણાગતોના સંરક્ષણને કરનારા આપના ચરણાર્વિંદને પામીયો
છીએ. આ થકી બીજું કોઈ અમારે શરણ છે જ નહિ. (આ શ્લોકથી
સમસ્ત દુઃખ દુરિતને હરનારું ભગવાનનું ચરણાર્વિંદ કહ્યું.) ॥૩૫॥

પૃથિવ્યુવાચ

**પૂર્ણશારદસુધાકરણનં શારદાબ્જદલદીર્ઘલોચનમ્ ।
શ્રીવિયોગબહુધાર્તિમોચનં વાસુદેવમહમેકમાશ્રયે ॥૩૬॥**

પૃથ્વી દેવી સ્તુતિ કરે છે- હે ભગવન્ ! શરદઋતુના સંપૂર્ણ ચંદ્રમાં જેવું શાન્ત આહ્વાદદાયિ સુંદર મુખ જેમનું છે, શરદઋતુમાં સૂર્ય પ્રકૃસ્લિત કરેલા કમળપત્ર જેવાં દીર્ઘ નિર્મળ શાંત નેત્ર જેમનાં છે. લક્ષ્મીના વિયોગે કરીને અનેક પ્રકારની પીડાને પામેલા જીવોને તે પીડા થકી મુક્ત કરનાર એવા વાસુદેવ એક તમારા શરણને હું પામી છું. (આ શ્લોકથી ભગવાનના આશ્રયની સર્વને પ્રથમ અપેક્ષા જણાવી.) ॥૩૬॥

સરસ્વત્યુવાચ

નયને મમાચ્યુત ! તવાતિસુન્દરે મુગ્ધશીતરોચિષિ ચકોસ્તાં ગતે । ન હિ ગચ્છતોઽન્યત્ ઇતીયમેવ મે હૃદિ મૂર્તિસ્તુ સતતં નહીતરા ॥૩૭॥

સરસ્વતી સ્તુતિ કરે છે- હે અચ્યુત ! મારાં નેત્રો દિવ્યમૂર્તિ તમારા સુંદર મુખચંદ્રમાં ચકોરપક્ષીની પેઠે અતિશય આસક્તિને એવાં પામો કે બીજાં પ્રાકૃત વિષયમાં ક્યારેપણ જાય જ નહિ. એક તમારા મુખચંદ્રમાં જ આસક્ત થઈ રહે. માટે આજ મૂર્તિ જે તમારી આકૃતિ તે મારા હૃદયમાં નિરંતર નિવાસ કરી રહો. એટલું જ નહિ પણ તમારા થકી અન્ય આકૃતિ મારા હૃદયમાં ક્યારેય નજ પ્રવેશ કરો. (આ શ્લોકથી સરસ્વતીએ પોતાના હૃદયમાં ભગવન્મૂર્તિના નિવાસની પ્રાર્થના કરી.) ॥૩૭॥

સ્કન્દ ઉવાચ

ઈતિ સ્તુતોઽગ્નિલૈર્દેવૈઃ સોઽભિનન્ધ દૃશૈવ તાન્ ।

પ્રાહ શ્રિયં શુભે ! પશ્ય દેવાદીંસ્ત્વમિમાનિતિ ॥૩૮॥

કાર્તિક સ્વામી કહે છે- હે સાવર્ણિ મુને ! આ પ્રકારે સમગ્ર દેવોએ પૃથક્ પૃથક્ સ્તુતિ કરેલા વિષ્ણુ ભગવાન પોતાના કૃપાકટાક્ષથી જ દેવોને હર્ષ પમાડીને, લક્ષ્મી પ્રત્યે બોલ્યા. શું બોલ્યા ? તો હે શુભે ! તમો આ લક્ષ્મી રહિત દુઃખી દેવાદિકની સામું જુવો. ॥૩૮॥

તતઃ સમીક્ષિતાઃ પ્રીત્યા તયા મધુરયા દૃશા ।

ત્રિલોકીવાસિનઃ સર્વે ઋદ્ધા આસન્યથા પુરા ॥૩૯॥

પતિ વિષ્ણુ ભગવાને આવી આજ્ઞા કર્યા પછી ભગવતી લક્ષ્મીએ પ્રીતિપૂર્વક મધુર દૃષ્ટિથી નિરક્ષણ કરવાથી જ ત્રિલોકીવાસી સુરનરાદિ સર્વે પણ યથાપૂર્વ સમૃદ્ધિવાળા થઈ ગયા. ॥૩૯॥

લેભિરે સ્વસ્વઋદ્ધિં તે ગૃહિણસ્ત્યાગિનોઽપિ ચ ।

ધર્માદયશ્ચ સાનન્દં પ્રચરન્તિ સ્મ પૂર્વવત્ ॥૪૦॥

આ અર્થને સ્પષ્ટ કહે છે- જે ગૃહીઓ તથા ત્યાગીઓ હતા તેઓ પોતપોતાના વર્ણાશ્રમને ઉચિત એવી સમૃદ્ધિને પામ્યા. અને જે ધર્મ તથા તેના વંશના જ્ઞાનાદિક હતા તે આનંદપૂર્વક યથાપૂર્વ સુરનરાદિકમાં વર્તવા લાગ્યા. ॥૪૦॥

તસ્યાઃ શ્રિયશ્ચ ભગવાન્દૌ સ્થાનમુરઃ સ્વકમ્ ।

તત્ર સ્થિત્વૈવ સા વ્યાપત્તૈલોક્યં સમ્પદાત્મના ॥૪૧॥

ભગવાન શ્રીહરિએ પોતાવિષે અનન્ય નિષ્ઠાવાળાં લક્ષ્મીજીને પોતાના વક્ષઃસ્થળમાં નિત્ય વિનાસ આપ્યો. સ્વયં લક્ષ્મીજી ભગવાનના વક્ષઃસ્થળમાં રહીને જ ત્રિલોકીમાં સંપત્તિરૂપે વ્યાપીને રહ્યાં. ॥૪૧॥

તતો રત્નાકરઃ સ્વસ્માચ્છ્રીજનેરનુભાવતઃ ।

બભૂવાન્વર્થસંજ્ઞો વૈ સમ્પૂર્ણાક્ષયરત્નવાન્ ॥૪૨॥

આ પ્રકારે લક્ષ્મીનારાયણના વિવાહોત્સવની સમાપ્તિ થતાં, સમસ્ત રત્નોની ઉત્પત્તિના સ્થાનભૂત હોવાથી રત્નાકર નામથી વિખ્યાતિને પામેલો સમુદ્ર, પોતાથકી લક્ષ્મીજીના પાદુભાવરૂપ પોતાના મહિમાના પ્રકાશને લીધે સંપૂર્ણ અક્ષય રત્નવાળો, માટે જ સાર્થક સંજ્ઞાવાળો નિશ્ચે થયો. ॥૪૨॥

ચતુર્વિધૈર્બહુરસૈઃ સદત્તૈરમૃતોપમૈઃ ।

સર્વાન્સમાગતાંસ્તત્ર તર્પયામાસ સાદરમ્ ॥૪૩॥

અનર્ઘ્યાણિ ચ વસ્ત્રાણિ રત્નભૂષાઃ પરિચ્છદાન્ ।

દેવાદિભ્યો દદૌ પ્રીત્યા સર્વેભ્યોઽપિ પૃથક્પૃથક્ ॥૪૪॥

જામાતૃસ્તુષ્ટયે સ્વસ્ય તદીયેભ્યસ્તદામ્બુધેઃ ।

નાસીત્કિમપ્યદેયં વૈ ઘનવલ્લનવર્ષિણઃ ॥૪૫॥

રત્નાકરપણાનું ફળ કહે છે- આ રત્નાકર સમુદ્રે બહુ મધુર રસવાળાં માટે જ જેને અમૃતની જ ઉપમા છે એવાં ભક્ષ્ય ભોજ્ય લેલ્લ યોષ્ય આ ચાર પ્રકારનાં શ્રેષ્ઠ અન્નોવડે વિવાહોત્સવમાં આવેલા દેવાદિ સર્વ કોઈને

પણ આદરપૂર્વક યથેષ્ટ તૃપ્ત કર્યા. કેવળ ભોજનમાત્રથી તૃપ્ત કર્યા એટલું જ નહિ પણ ત્યાં આવેલા દેવાદિ સર્વકોઈને પણ પ્રીતિપૂર્વક અમૂલ્ય વસ્ત્રો, રત્નાભરણો અને બીજાં પણ બહુ પાત્રાદિ ભોગોપકરણો પણ પૃથક્ પૃથક્ આપ્યાં. કેવળ દેવાદિકને જ આપ્યું એમ નહિ. પરંતુ પોતાના જામાતા ભગવાનની પ્રસન્નતા માટે મેઘ જેમ ધારાથી જળને વર્ષે છે તેમ ધનને વર્ષાવનારા રત્નાકરને તે સમયે તદીય-ભગવાનના ભક્ત ધર્માદિકને ન આપવા યોગ્ય કાંઈપણ ન હતું. કિંતુ સર્વ પણ દેય હતું. કેવળ રત્નાકર નામમાત્ર રાખીને સર્વસ્વ યથેષ્ટ આપી દીધું. ॥૪૩-૪૫॥

ભગવાનપિ તદ્દત્તં યૌતકં ચ ધનં બહુ ।

બ્રાહ્મણેભ્યઃ પ્રદાયૈવ શ્રિયા સહ તિરોદધે ॥૪૬॥

પૂર્ણકામ ભગવાન પણ રત્નાકરે વરવધૂની પહેરામણી નિમિત્તથી જે બહુ ધન આપ્યું હતું તે પ્રિયતમ બ્રાહ્મણોને આપી દઈને જ લક્ષ્મીજી સાથે અંતર્ધાન થઈ ગયા. ॥૪૬॥

લક્ષ્મીનારાયણાભ્યાં તે ભૃશ્માનન્દિતાઃ સુરાઃ ।

ઇન્દ્રાદયો દિવં જગ્મુઃ સ્વં સ્વં ધામાપરે યયુઃ ॥૪૭॥

લક્ષ્મીજી અને નારાયણે અત્યંત આનંદિત કરેલા ઈન્દ્રાદિ દેવો સ્વર્ગમાં ગયા અને બીજા ઋષ્યાદિ જનો પોતપોતાને સ્થાનકે ગયા. ૧૪૭

અધિકારં ચ સમ્પ્રાપ્ય યથાપૂર્વં નિજં નિજમ્ ।

સર્વેઽપિ સુચિન્નો જાતાઃ પ્રસાદાત્કમલાપતેઃ ॥૪૮॥

સર્વ કોઈ પણ જનો લક્ષ્મીપતિ ભગવાનના પ્રસાદથી યથાપૂર્વ-દુર્વાસા ઋષિના શાપ પહેલાં જેવો અધિકાર હતો તેવા અધિકારને પામીને અત્યંત સુખીયા થઈ ગયા. ॥૪૮॥

મન્દરં ચ ગિરિં તાઠ્યઃ પુનર્ભગવદાજ્ઞયા ।

સ્વસ્થાનં સમુપાનીય સ્થાપયામાસ લીલયા ॥૪૯॥

ગરુડજીએ ભગવાનની આજ્ઞાથી ફરી મંદરાયળને લીલામાત્રમાં સ્વસ્થાને લઈ જઈને તેના પૂર્વસ્થિત ખાડામાં સ્થાપન કરી દીધો. ॥૪૯॥

એવમિન્દ્રેણ બ્રહ્મર્ષે ! નષ્ટા બ્રાહ્મણશાપતઃ ।

ઉપલબ્ધા પુનઃ સમ્પન્નારાયણપ્રસાદતઃ ॥૫૦॥

હે બ્રહ્મર્ષે ! આ રીતે ઈન્દ્ર દેવે દુર્વાસા બ્રાહ્મણના શાપથી નષ્ટ થએલી સંપત્તિ લક્ષ્મીનારાયણના અનુગ્રહથી ફરીથી પ્રાપ્ત કરી હતી. ॥૫૦॥

ય એતાં શ્રુણુયાત્પુણ્યાં કથાં ભગવતો મુને ! ।

કીર્તયેત્પ્રયતો વાપિ સમ્પદં પ્રાપ્નુતો હિ તૌ ॥૫૧॥

હે મુને ! ભગવાન લક્ષ્મીનારાયણના મહિમાના સંબંધવાળી આ વધિત્ર કથાને જે જન નિયમ તત્પર થઈને સાંભળે અથવા કીર્તન કરે તો તે શ્રોતા વક્તા બન્ને જનો નિશ્ચે અભિષ્ટ સંપત્તિને પામે. ॥૫૧॥

ગૃહિણાં ધનસિદ્ધિઃ સ્યાત્યાગિનાં ચ યથેષ્ણિતા ।

ભક્તિજ્ઞાનવિરાગાદેર્ભવેત્સિદ્ધિરનેન વૈ ॥૫૨॥

આ અર્થને સ્પષ્ટપણે કહે છે- આ પાવન કથાના શ્રવણ કીર્તનાદિકથી જ ગૃહસ્થોને ધનસિદ્ધિ થાય અને ત્યાગીઓને યથેષ્ણિત ભક્તિ જ્ઞાન વૈરાગ્યાદિકની સિદ્ધિ નિશ્ચે થાય. ॥૫૨॥

इति ते कथितं ब्रह्मन्त्यथेन्द्रः प्राप सम्पदम् ।

નારદોઽપિ યથા શ્વેતદ્વીપં સ ગતવાનૃષિઃ ।

તત્તે સર્વં પ્રવક્ષ્યામિ શ્રુણુષ્વૈકેન ચેતસા ॥૫૩॥

इति श्रीस्कन्दपुराणे विष्णुखण्डे श्रीवासुदेवमाहात्म्ये

लक्ष्मीनारायणस्तुतिनिरूपणनामा पञ्चदशोऽध्यायः ॥१५॥

હે બ્રહ્મનુ ! દેવેન્દ્ર જે રીતે નષ્ટ થએલી સંપત્તિને પામ્યો તે સમગ્ર વૃત્તાંત તમને કહી સંભળાવ્યું. મેરૂશિખરમાં રહેલા નારદઋષિ પણ જે રીતે શ્વેતદ્વીપ ધામને પામ્યા તે સર્વ તેમનું આખ્યાન તમને હું હવે કહીશ. તેને તમો એકાગ્ર મનથી સાંભળો. ॥૫૩॥

एति श्रीस्कन्दपुराणे विष्णुખंडे श्रीवासुदेवमाहात्म्ये

લક્ષ્મીનારાયણ સ્તુતિ નિરૂપણનામા પંચદશો અધ્યાયઃ ॥૧૫॥

૧૬ આ અધ્યાયમાં નારદજીનું શ્વેતદ્વીપધામ પ્રત્યે જવું અને ત્યાંથઈ ગોલોકધામમાં જવું અને ધામનું વર્ણન વિગેરે કથા સવિસ્તર કહી છે. (શ્લોક ૫૩)

સ્કન્દ ઉવાચ

મેરુશ્રૃંગસમારુહો નારદો દિવ્યયા દૃશા ।

શ્વેતદ્વિપં ચ તત્રસ્થાન્ પશ્યન્ મુક્તાન્ સહસ્રશઃ ॥૧॥

વાસુદેવે ભગવતિ દૃષ્ટિમાબદ્ધ્ય તત્ક્ષણમ્ ।

ઉત્પપાત મહાયોગી સઘઃ પ્રાપ ચ ધામ તત્ ॥૨॥

અધ્યાય ૧૬ મો

આ પ્રકારે બાર અધ્યાયોથી ઉપોદ્ઘાતકથા (પ્રાસંગિક) વર્ણવીને હવે પ્રકૃત (ચાલુ) કથાને વર્ણવે છે) કાર્તિક સ્વામી કહે છે- હે સાવર્ણિ મુને ! મેરૂપર્વતના શિખર ઉપર આવી રહેલા નારદમુનિ દિવ્ય દૃષ્ટિથી શ્વેતદ્વીપ અને તેમાં રહેલા હજારો મુક્તોને દૂરથી દેખતાં, ભગવાન વાસુદેવ વિષે પોતાની દૃષ્ટિને બાંધીને મહાયોગી હોવાથી તે જ ક્ષણમાં ઉડ્યા તે તત્કાળ શ્વેતદ્વીપ ધામને પામ્યા. ॥૧-૨॥

પ્રાપ્ય શ્વેતં મહાદ્વીપં નારદો હૃષ્ટમાનસઃ ।

દદર્શ ભક્તાંસ્તાનેવ શ્વેતાંશ્ચન્દ્રપ્રભાન્ શુભાન્ ॥૩॥

શ્વેત નામના મહાદ્વીપને પામીને મનમાં મહા હર્ષને પામેલા નારદમુનિ ત્યાં રહેલા, પ્રથમ જેમનાં વિલક્ષણ લક્ષણો કહેવામાં આવ્યાં છે, ચંદ્રની પ્રભા જેવી શરીરપ્રભાવાળા, શુભ એવા શ્વેત નામના ભક્ત મુક્તોનાં દર્શન પામ્યા. ॥૩॥

પૂજયામાસ શિરસા મનસા તૈશ્ચ પૂજિતઃ ।

દિદૃક્ષુર્બ્રહ્મ પરમં સ ચ કૃચ્છૂપરઃ સ્થિતઃ ॥૪॥

દર્શન પામતાં નારદજીએ મુક્તોને મસ્તકથી પ્રણામ કર્યાં. અને પ્રણામ કરતા નારદજીની મુક્તોએ મનથી પૂજા કરી. આ રીતે પરસ્પર ઉચિત સત્કારવિધિ થઈ રહ્યા પછી, પરબ્રહ્મ શ્રીકૃષ્ણનાં સાક્ષાત્ દર્શન પામવાની ઉત્કટ ઈચ્છાવાળા હોવાથી નારદજી કૃચ્છૂવ્રતપરાયણ થઈ રહ્યા. એટલે એક પગે ઉભા રહીને તપ કરતા થકા ભગવાનના મંત્રને મનથી સતત જપવા લાગ્યા. ॥૪॥

ભક્તમેકાન્તિકં વિષ્ણોર્બુદ્ધા ભાગવતાસ્તુ તે ।

તમૂચુસ્તુષ્ટમનસો જપન્તં દ્વાદશાક્ષરમ્ ॥૫॥

રમ ભાગવત શ્વેતમુક્તો તો ઐ નમો ભગવતે વાસુદેવાય આ દ્વાદશાક્ષર વાસુદેવ મંત્રને નિરંતર જપતા નારદમુનિને વિષ્ણુ ભગવાનના એકાંતિક ભક્ત જાણીને, તેમની ઉપર મનમાં બહુ પ્રસન્ન થઈને બોલ્યા. ॥૫॥

શ્વેતમુક્તા ઋચુઃ

મુનિવર્ય ! ભવાન્ ભક્તઃ કૃષ્ણસ્યાસ્તિ યતોઽત્ર નઃ ।

દૃષ્ટ્વાન્ દેવદુર્દૃશ્યાન્કિમિચ્છન્નથ તપ્યતિ ॥૬॥

શ્વેતમુક્તો કહે છે- હે મુનિવર્ય ! તમો શ્રીકૃષ્ણના મહા ભક્ત છો, આ કારણથી જ દેવતાઓને પણ જેમનાં દર્શન દુર્લભ છે એવા આમારાં દર્શન પામ્યા છો. અમારાં દર્શન ભગવદ્ભક્ત વિના બીજાઓને થતાં નથી. અમારાં દેવદુર્લભ દર્શન પામ્યા છો તથાપિ તમારે એવી શું ઉત્કટ ઈચ્છા છે ? કે જેથી આવા ઉગ્ર તપમાં પ્રવર્ત્યા છો. ॥૬॥

નારદ ઉવાચ

ભગવન્તં પરં બ્રહ્મ સાક્ષાત્કૃષ્ણમહં પ્રભુમ્ ।

દ્રષ્ટુમુક્તોઽસ્મિ ભક્તેન્દ્રાસ્તં દર્શયત તત્પ્રિયાઃ ॥૭॥

આ રીતે શ્વેતમુક્તોએ પુછેલા નારદજી હવે કહે છે- હે મહાભક્તો ! હું પરબ્રહ્મ પરમાત્મા મહાપ્રભુ શ્રીકૃષ્ણ ભગવાનનાં સાક્ષાત્ દર્શન કરવાની ઉત્કટ ઉત્કંઠાવાળો છું અને તમો ભગવાનને અત્યંત વહાલા છો. તો બ્રહ્મધામમાં રહેલા ભગવાનનાં મને દર્શન કરાવો. ॥૭॥

સ્કન્દ ઉવાચ

તદૈકઃ શ્વેતમુક્તસ્તુ કૃષ્ણેન પ્રેરિતો હૃદિ ।

એહિ તે દર્શયે કૃષ્ણમિત્યુક્ત્વા પુસ્તોઽભવત્ ॥૮॥

કાર્તિક સ્વામી કહે છે- હે મુને ! આ પ્રકારે નારદજીએ સવિનય કહેલા, શ્રીકૃષ્ણ ભગવાને હૃદયમાં પ્રેરણા કરેલા એક શ્વેતમુક્ત, 'હે નારદ ! તમો મારી સાથે આવો, હું તમને ભગવાન શ્રીકૃષ્ણનાં સાક્ષાત્ દર્શન કરાવું' એમ કહીને નારદજીની આગળ ચાલ્યા. ॥૮॥

પ્રહૃષ્ટો નારદસ્તેન સાકમાકાશવર્ત્મના ।

પશ્યન્ ધામાનિ દેવાનાં તત ઋર્ધ્વં યયૌ મુનિઃ ॥૯॥

કૃષ્ણ દર્શનની પ્રતીતિને લાવનારું શ્વેતમુક્તનું વચન સાંભળવાથી મનમાં બહુ હર્ષિત થએલા નારદમુનિ આગળ થએલા શ્વેતમુક્તની સાથે આકાશમાર્ગે કરીને દેવોનાં ધામોને જોતા જોતા તે ધામોથકી ઊર્ધ્વ (ઉપર) ચાલ્યા. ॥૯૮॥

સપ્તર્ષીશ્ચ ધ્રુવં દૃષ્ટ્વાઠનાસક્તઃ કુત્રચિત્સ ચ ।

મહર્જનતપોલોકાન્ બ્યતીયાય દ્વિજોત્તમ ! ॥૧૦॥

હે દ્વિજોત્તમ ! ઊર્ધ્વ ચાલેલા નારદજી સપ્તર્ષિમંડળ તથા ધ્રુવ મંડળને દેખીને, કોઈ પણ સ્થાનોમાં લેશ પણ આસક્તિને નહિ પામતા થકા મહર્લોક, જનલોક, તપલોક, આ ત્રણ લોકોને ઉલ્લંઘન કરીને તેથી ઉપર ચાલ્યા. ॥૧૦॥

બ્રહ્મલોકં તતો દૃષ્ટ્વા શ્વેતમુક્તાનુગો મુનિઃ ।

કૃષ્ણસ્યૈવેચ્છયાધ્વાનં પ્રાપાષ્ટાવરણેષ્વપિ ॥૧૧॥

શ્વેતમુક્તની પાછળ પાછળ જતા નારદજી ત્યાંથી સત્યલોકને જોઈને, ત્યાંથી આગળ આવતાં ભૂમિઆદિક અષ્ટ આવરણોમાં પણ પોતાને જવાના યોગ્ય માર્ગને શ્રીકૃષ્ણની જ ઈચ્છાથી પામ્યા. ॥૧૧॥

ભૂમ્યપ્તેજોનિલાકાશાહંમહત્પ્રકૃતીઃ ક્રમાત્ ।

ક્રાન્ત્વા દશોત્તરગુણાઃ પ્રાપ ગોલોકમદ્ભુતમ્ ॥૧૨॥

ક્યાં આવરણો ? તો પૃથ્વી, જળ, તેજ, વાયુ, આકાશ, અહંકાર, મહત્ત્વ અને પ્રકૃતિ, આ અનુક્રમે એક એક થકી ઉત્તરોત્તર દશ દશ ઘણાં અધિક અષ્ટ આવરણોને અતિક્રમ કરીને, અદ્ભુત ગોલોકને સમીપે પહોંચ્યા. ॥૧૨॥

ધામ તેજોમયં તદ્ધિ પ્રાપ્યમેકાન્તિકૈહરિઃ ।

ગચ્છન્ દર્શ વિતતામગાધાં વિરજાં નદીમ્ ॥૧૩॥

શ્રીહરિના એકાંતિક ભક્તોએ જ એક પ્રાપ્ય એવા તેજોમય ગોલોકધામ પ્રત્યે જતાં, નારદજી પ્રથમ “સ આગચ્છ વિરજાંનદીં તાં મનસાત્યેતિ” આ શ્રુતિએ વર્ણવેલી, અગાધ જળ જેમાં છે, બહુ વિશાળ એવી વિરજા નદીનાં દર્શનને પામ્યા. ॥૧૩॥

ગોપીગોપગણસ્નાનધૌતચન્દનસૌરભામ્ ।

પુણ્ડરીકૈઃ કોકનદૈ રમ્યામિન્દીવરૈરપિ ॥૧૪॥

કેવી વિરજા ? તો ભગવદ્ભક્ત ગોપ ગોપીઓના ગણોના સ્નાનથી ધોવાએલા ચંદનને લીધે બહુ સુગંધવાળી, શ્વેત રક્ત શ્યામ આદિક અનેક જાતિનાં કમળોવડે અતિ રમણીય છે. ॥૧૪॥

તસ્યાસ્તટં મનોહારિ સ્ફટિકાશ્મમયં મહત્ ।

પ્રાપ શ્વેતહરિદ્રક્તપીતસન્મણિરાજિતમ્ ॥૧૫॥

કલ્પવૃક્ષાલિભિર્જુષ્ટં પ્રવાલાઙ્કુરશોભિતમ્ ।

સ્યમન્તકેન્દ્રનીલાદિમણીનાં ચ્ચનિમણિદત્ ॥૧૬॥

નાનામણિન્દ્રનિચિતસોપાનતતિશોભનમ્ ।

કૂજદ્ભિર્મધુરં જુષ્ટં હંસકારણ્ડવાદિભિઃ ॥૧૭॥

વૃન્દૈઃ કામદુધાનાં ચ ગજેન્દ્રાણાં ચ વાજિનામ્ ।

પિબદ્ભિર્નિર્મલં તોયં રાજિતં સ વ્યતિક્રમત્ ॥૧૮॥

આવી દિવ્ય વિરજાનદીના તટને નારદજી પામ્યા. કેવો તટ ? તો પ્રધાનપણે સ્ફટિક મણિઓવડે રચેલો, અતિશય દીર્ઘ, શ્વેત હરિત રક્ત પીત આદિક શ્રેષ્ઠ શ્રેષ્ઠ મણિઓથી વિરાજમાન, માટે જ સર્વના મનને આકર્ષણ કરનારો છે. વળી કલ્પવૃક્ષોની લાંબી પંક્તિઓથી વીંટાએલો, પ્રવાલ જે વિદુમવેલી તેના નવાંકુરોથી સુશોભિત, સ્યમંતક ઈન્દ્રનીલ આદિક મણિઓની ખાણોથી શોભાયમાન, નાના પ્રકારના ઉત્તમ મણિઓથી જડેલી પગથીયાંની પંક્તિઓએ કરીને વિરાજમાન, દીર્ઘ મધુર શબ્દોને કરતા કામદુધા ગાયો ગજેન્દ્રો અને અશ્વેન્દ્રોનાં વૃંદોથી વિંટાએલો, આવી અનેકવિધ શોભાએ સંપન્ન એવા તટને નારદજી ઉલ્લંઘન કરી ગયા. ॥૧૫-૧૮॥

સ્તીર્યાથ ધુનીં દિવ્યાં તત્ક્ષણાદીશ્વરેચ્છયા ।

તદ્ધામપરિસ્ત્રાભૂતાં શતશૃંગમવાપ સઃ ॥૧૯॥

તટને ઉલ્લંઘન કર્યા પછી નારદમુનિ ગોલોકધામને ચારે બાજુ ગોળાકાર વીંટાએલી હોવાથી તેની ખાઈભૂત એવી દિવ્ય વિરજાનદીને ભગવાનની ઈચ્છાથી સહજમાં ઉતરી જઈને, શતશૃંગ નામના અચળને પામ્યા. ॥૧૯॥

હિરણ્મયં દર્શનીયં કોટિયોજનમુચ્છ્રૂતમ્ ।

વિસ્તારે દશકોટ્યસ્તુ યોજનાનાં મનોહરમ્ ॥૨૦॥

સહસ્રશઃ કલ્પવૃક્ષૈઃ પારિજાતાદિભિર્દુમૈઃ ।

મલ્લિકાયૂથિકાભિશ્ચ લવડ્ગૈલાલતાલિભિઃ ॥૨૧॥

સ્વર્ણસ્મ્ભાદિભિશ્ચાન્વૈઃ શોભમાનં મહીરુહૈઃ ।

દિવ્યૈર્મૃગગણૈર્નાગૈઃ પક્ષિભિશ્ચ સુકૂજિતૈઃ ॥૨૨॥

કેવો શતશૃંગાયળ ? તો હિરણ્યમય, માટે જ દર્શનીય, એક કોટી યોજન ઉંચાઈવાળો, દશ કોટી યોજન વિસ્તારવાળો અને મનોહર છે. વળી કેવો ? તો દિવ્ય અપરિમિત કલ્પવૃક્ષો, પારિજાતાદિ બીજાં વૃક્ષો, મોગરો જુઈ આદિક વેલીઓ, લવીંગ, એલાયચી આદિક લતાઓની પંક્તિઓ અને સોનેરી કેળો આદિક બીજાંપણ બહુ વૃક્ષોવડે તથા મૃગગણો ગજગણો અને મધુર શબ્દો કરતાં પક્ષિગણોએ કરીને બહુ શોભાયમાન છે. ॥૨૦-૨૨॥

દુર્ગાયિતસ્ય તદ્દામ્નસ્તસ્ય સ્મ્યેષુ સાનુષુ ।

મનોજ્ઞાન્ વિતતાનૈક્ષદ્ભગવદ્રાસમણ્ડપાન્ ॥૨૩॥

આવા શતશૃંગને પામ્યા પછી ગોલોકધામને કોટની પેઠે યોગરદમ વીંટાઈને રહેલા તે આ શતશૃંગપર્વતનાં રમણીય સાનુઓમાં (પર્વત ઉપરની સપાટ પૃથ્વી) ભગવાનને રાસ રમવાના રમણીય વિશાળ રાસમંડપો નારદજીના જોવામાં આવ્યા. ॥૨૩॥

વૃતાનુદ્યાનતતિભિઃ ફુલ્લપુષ્પસુગન્ધિભિઃ ।

કપાટૈ સ્તનિચિતૈશ્ચતુર્દ્વારસુશોભનાન્ ॥૨૪॥

ચિત્રતોરણસમ્પન્નૈ સ્તનસ્તમ્ભૈઃ સહસ્રશઃ ।

જુષ્ટાંશ્ચ કદલીસ્તમ્ભૈર્મુક્તાલમ્બૈર્વિતાનકૈઃ ॥૨૫॥

દુર્વાલાજાક્ષતફલૈર્યુક્તાન્ માઙ્ગલિકૈરપિ ।

ચન્દનાગુરુકસ્તુરીકેસરોક્ષિતચત્વરાન્ ॥૨૬॥

સુશ્રાવ્યવાદ્યનિનદૈર્હૃદ્યાન્ બહુવિધૈરપિ ।

તેષુ યૂથાનિ ગોપીનાં કોટિશઃ સ દર્દર્શ હ ॥૨૭॥

કેવા રાસમંડપો ? તો પ્રકૃત્સિત પુષ્પોના સુગંધવાળા બાગબગીચાની પંક્તિઓથી વીંટાએલા અને રત્નજડિત કમાડોથી એક એકના ચાર ચાર દ્વારો જેનાં અતિશય શોભાયમાન છે. વળી વિચિત્ર તોરણોએ યુક્ત એવા રત્નસ્તંભો તથા કદલીસ્તંભો તથા મોતીઓના લટકતા ગુચ્છોવાળા ઉલ્લોચોથી વિરાજમાન છે, વળી ધરો, ધાણી, અક્ષત ફળ આદિક માંગલિક પદાર્થોએ યુક્ત અને ચંદન, અગુર, કસ્તુરી, કેસર આદિક સુગન્ધિ પદાર્થોથી જેનાં આંગણાં ચોકો છાંટી દીધાં છે એવા છે. વળી જેના મધુર સ્વરો સાંભળવાલાયક છે એવાં વિવિધ વાદ્યોના નાનાવિધ નાદોએ કરીને પણ સર્વના હૃદયને અત્યંત પ્રીતિ ઉપજાવનારા છે આવાં વિશેષણોએ વિશિષ્ટ રાસમંડપો નારદજીના જોવામાં આવ્યા. આ પછી આવા મંડપોમાં ગોપીઓનાં કોટી વૃન્દો સ્પષ્ટ જોવામાં આવ્યાં. ॥૨૪-૨૭॥

અનર્ચ્યવાસોભૂષાભિઃ સદ્રત્નમણિકઙ્કણૈઃ ।

કાઙ્ચી નૂપુરકેયુરૈઃ શોભિતાન્યઙ્ગુલીયકૈઃ ॥૨૮॥

તારુણ્યરૂપલાવણ્યૈઃ સ્વરૈશ્ચાપ્રતિમાનિ હિ ।

રાધાલક્ષ્મીસવર્ણાનિ શ્રૃંગારિક્કરણિ ચ ॥૨૯॥

ભોગદ્રવ્યૈર્બહુવિધૈર્મણ્ડપેષુ યુતેષુ ચ ।

વિલસન્તિ ચ ગાયન્તિ મનોજ્ઞાઃ કૃષ્ણગીતિકાઃ ॥૩૦॥

કેવાં ગોપીવૃન્દો ? તો જે અમૂલ્ય વસ્ત્રો અને અલંકારો તથા શોભાયમાન રત્ન અને મણિઓથી જડેલાં કંકણો (હસ્તભૂષણો) તથા કટિમેખળા નૂપુર બાજુબન્ધ વીંટીઓ આદિકે કરીને નિરતિશય શોભાયમાન છે. વળી જેનું તારુણ્ય, (યુવાવસ્થા) રૂપ, (શરીરસૌન્દર્ય) લાવણ્ય અને સ્વરની સાથે જેને કોઈની ઉપમાજ નથી એવાં અનુપમ અને રાધાલક્ષ્મીને સમાન શરીરવર્ણવાળાં અને ચંદન પુષ્પાદિ શૃંગારિક પૂજા પદાર્થોથી ભરેલાં પાત્રોને હાથમાં ધારી રહેલાં છે. વળી જે નાના પ્રકારના ભોગ પદાર્થોએ યુક્ત એવા રાસમંડપોમાં વિરાજતાં અને મહાપ્રભુ શ્રીકૃષ્ણનાં મનોહર ગાયનોચિત પદોને ગાવામાં તત્પર છે. આવાં ગોપીઓનાં અનેક વૃન્દો નારદજીના જોવામાં આવ્યાં. ॥૨૮-૩૦॥

उपत्यकासु तस्याद्रेस्थ वृन्दावनाभिधम् ।
वनं महान्तमद्राक्षीत्सावर्णे ! नारदो मुनिः ॥३१॥
હે સાવર્ણિમુને ! ગોપીવૃન્દોનું દર્શન થયા પછી, નારદમુનિને શતશૃંગાયળની તળેટીમાં વૃન્દાવન નામનું મોટું વન દિવ્ય જોવામાં આવ્યું. ૩૧

कृष्णस्य राधिकायाश्च प्रियं तत्क्रीडनस्थलम् ।
कल्पद्रुमालिभी रम्यं सरोभिश्च सपङ्कजैः ॥३२॥
आम्रैराम्रातकैर्નીपૈર્બદરીभिश्च दाडिमैः ।
खर्जूरीपूगनारङ्गैर्नालिकेरैश्च चन्दनैः ॥३३॥
जम्बूजम्बीरपनसैरक्षोडैः सुरदारुभिः ।
कदलीभिश्चम्पकैश्च द्राक्षाभिः स्वर्णकेतकैः ॥३४॥
फलपुष्पभरानम्रैર્નાનાવૃક્ષૈર્વિરાજિતમ્ ।

मल्लिकामाधवीकुन्दैर्लवङ्गैर्युथिकादिभिः ॥३५॥
કેવું વૃન્દાવન ? તો રાધિકાસહિત શ્રીકૃષ્ણને બહુ વહાલું, તેમને ક્રીડા કરવાના સ્થળભૂત, કલ્પવૃક્ષોની પંક્તિઓ અને કમળસહિત સરોવરોએ કરીને જે સુંદર છે. વળી આંબા, આમ્રાતક (એક જાતના સુગન્ધિ આંબા) નીપ બદરી દાડમ ખજૂરી નારંગ નાલિકેર ચંદન જાંબુ લીંબોઈ ફનસ અખોડ દેવદારૂ ચંપા કેળો દ્રાક્ષ સુવર્ણકેતકી, ઈત્યાદિ ફળપુષ્પોના ભારથી નમી ગયેલાં નાનાવિધ વૃક્ષોથી વિરાજમાન તથા મલ્લિકા (મોગરો) માધવી (વાસંતી) કુંદ (મોગરો) લવીંગ જુઈ આદિક લતાઓથી શોભાયમાન છે. ॥૩૨-૩૫॥

मन्दशीतसुगन्धेन सेवितं मातस्त्रिधना ।
शतशृङ्गस्रुतैरार्द्रं निङ्गैरिश्च समन्ततः ॥३६॥
સદા વસન્તશોભાઢ્યં રત્નદીપાલિમણ્ડિતૈઃ ।
शृङ्गारिकद्रव्ययुतैः कुञ्जैर्जुष्टमनेकशः ॥३७॥
ગોપાનાં ગોપિકાનાં ચ કૃષ્ણસડ્કીર્તનૈર્મુદુઃ ।
गोवत्सपक्षिनिनदैर्नानाभूषणनिःस्वनैः ।

दधिमन्थनशब्दैश्च सर्वतो नादितं मुने ! ॥३८॥
फुल्लपुष्पफलानम्रनानाद्रुमसुशोभनैः ।
द्वात्रिंशत्ता वनैरन्यैर्युक्तं पश्यमनोहरैः ॥३९॥

વળી મંદ શીતળ સુગન્ધિ એવો વાયુ જેમાં વાય છે અને શતશૃંગાયળમાંથી નીકળતાં નિઝરણોએ કરીને ચારે તરફ ભીનું છે. વળી વસંતઋતુની સઘળી શોભાએ સંપન્ન તથા રત્નદીપોની પંક્તિઓએ યુક્ત અને શૃંગારિક પદાર્થોએ યુક્ત એવા અનેક કુંજો (ગૃહાપ્રદેશો) વડે અતિશોભાયમાન છે. વળી હે મુને ! ગોપગોપીકાઓએ વારમવાર ગાન કરાતાં કૃષ્ણકીર્તનોના ધ્વનિઓ તથા ગાયો વત્સો અને પક્ષિઓના નાદો તથા ભગવાન અને તદ્ભક્તોએ ધારણ કરેલા નાનાવિધ આભૂષણોના શબ્દો અને દધિમંથન શબ્દોએ કરીને દશે દિશામાં શબ્દાયમાન છે. વળી ફળ પુષ્પોના ભારે ભારથી બહુ નમી ગયેલાં નાનાવિધ વૃક્ષોએ કરીને શોભાયમાન અને જોનારા ભક્તજનોના મનને હરનારાં એવાં બીજાં મધુવન તાડવન વિગેરે બત્રીશ વનોથી વિંટાએલું વિશાળ છે. આવું વૃન્દાવન નારદજીએ જોયું. ॥૩૬-૩૮॥

तद्दीक्ष्य हृष्टः स प्राप गोलोकपुरमुज्ज्वलम् ।
वर्तुलं रत्नदुर्गं च राजमार्गोपशोभितम् ॥४०॥
રાજિતં કૃષ્ણભક્તાનાં વિમાનૈઃ કોટિભિસ્તથા ।
रथै रत्नेन्द्रखचितैः किङ्किणीजालशोभितैः ॥४१॥
महामणिन्द्रनिकरै रत्नस्तम्भालिमण्डितैः ।
अद्भूतैः कोटिशः सौधैः पङ्क्तिरसंस्थैर्मनोहरम् ॥४२॥
વિલાસમણ્ડપૈ રમ્યૈ રત્નસારવિનિર્મિતૈઃ ।
रत्नेन्द्रदीपततिभिः शोभनं रत्नवेदिभिः ॥४३॥

હે મુને ! આવા દિવ્ય વૃન્દાવનને જોઈને બહુ હર્ષને પામેલા નારદમુનિએ, ગોલોકનામના પુરને પામ્યા. કેવું પુર ? તો બહુ પ્રકાશમાન, ગોળાકાર, રત્નનાકિલ્લાવાળું, શ્રેષ્ઠ રાજમાર્ગોએ કરીને સુશોભિત, કૃષ્ણ ભક્તોનાં અસંખ્યાત વિમાનો તથા જેમાં શ્રેષ્ઠ રત્નો

જડયાં છે. એવા અને વળી નાની ઘંટડીઓના સમૂહોથી શોભાયમાન એવા રથોવડે વિરાજીત છે વળી મહામણિવરોના સમૂહોવડે જ નિર્માણ કરાએલા. રત્નસ્થંભોથી પંક્તિઓએ કરીને વિરાજીત, જોનારા મુક્તજનોને આશ્ચર્ય ઉપજાવનારા, પંક્તિબંધ રહેલા અસંખ્યાત એવા સૌધો (એકાંતિક ભક્તજનોને રહેવાના મહેલો) એ કરીને તો મનોહર છે. વળી ઉત્તમ મણિઓથી રચેલા દિવ્ય વિલાસમંડપો તથા ઉત્તમ રત્નરૂપ જ દીપોની પંક્તિઓ રત્નમય વેદીઓ વડે રમણીય છે. ॥૪૦-૪૩॥

કેસરાગુરુકસ્તૂરીકુડ્કુમદ્રવર્ચિતમ્ ।

દધિદૂર્વાલાજપૂર્ગૈ રમ્ભાભિઃ શોભિતાઙ્ગણમ્ ॥૪૪॥

વારિપૂર્ણૈર્હૈમઘટૈસ્તોરણૈઃ કૃતમઙ્ગલમ્ ।

મણિકુટ્ટિમરાજાધ્વચલદ્ભૂરિગજાશ્વકમ્ ॥૪૫॥

શ્રીકૃષ્ણદર્શનાયાતૈર્નૈકબ્રહ્માણ્ડનાયકૈઃ ।

વિરિચ્ચિશઙ્કરાદ્યૈશ્ચ બલિહસ્તૈઃ સુસઙ્કુલમ્ ॥૪૬॥

વ્રજદ્ભિઃ કૃષ્ણવીક્ષાર્થ ગોપગોપીકદમ્બકૈઃ ।

સુસઙ્કુલમહામાર્ગ મુમોદાલોક્ય તન્મુનિઃ ॥૪૭॥

વળી કેસર અગુરુ કસ્તૂરી કુંકુમ આદિકના રસથી જેના માર્ગો ચોક આદિક છાંટેલા છે અને દધિ દૂર્વા લાજા (ધાણી) સોપારી કદળીવૃક્ષો આદિકથી જેના આંગણાં (મહેલના અગ્રભાગો) શોભાડેલા છે એવું છે. વળી જળથી પૂર્ણ ભરેલા સુવર્ણકળશો અને વિવિધ તોરણોથી જેનાં ગૃહાંગણોમાં મંગળ કરેલું છે જેના મણિબધ્ધ ભૂમિવાળા રાજમાર્ગોમાં અનેક ગજો અશ્વો વિચરતા છે. વળી ચંદનાદિ પૂજા પદાર્થોને હાથમાં લઈને શ્રીકૃષ્ણનાં દર્શન કરવા માટે આવેલા અનેક બ્રહ્માંડોના નાયકો ભવ બ્રહ્માદિકોની જેમાં ભારે ભીડચ રહ્યા કરે છે. વળી શ્રીકૃષ્ણનાં દર્શન કરવા જતાં ગોપ ગોપીઓનાં મંડળોએ કરીને જેના મહામાર્ગોમાં મોટી ભીડચ વર્તે છે. આવા અનેક વિશેષણોએ વિશિષ્ટ એવા દિવ્ય ગોલોકધામને જોઈને નારદમુનિ મનમાં બહુ જ આનંદ પામી ગયા. ॥૪૪-૪૭॥

કૃષ્ણમન્દિરમાપાથ સર્વાશ્ચર્ય મનોહરમ્ ।

નન્દાદિવૃષભાન્વાદિગોપસૌધાલિભિર્વૃતમ્ ॥૪૮॥

ચતુદ્ધરિઃ ષોડશભિર્દુર્ગૈઃ સપરિચ્છૈર્યુતમ્ ।

કોટિગોપવૃત્તૈકૈકદ્વારપાલસુરક્ષિતૈઃ ॥૪૯॥

ગોલોકનગરનાં દર્શન થયા પછી નારદમુનિ શ્રીકૃષ્ણનાં દિવ્ય મંદિરને પામ્યા. કેવું મંદિર ? તો આશ્ચર્યમાત્રના સ્થાનભૂત, (જેમાં સમસ્ત આશ્ચર્યો રહેલાં છે.) સર્વના મનને હરનારું, નંદાદિ અને વૃષભાનુ આદિ ગોપોના મહેલોની પંક્તિઓથી ચોમેર વીંટળાએલું, પ્રત્યેક ચાર ચાર દ્વારવાળા સોળમાર્ગો (કિલ્લાઓ) કે જે કોટી ગોપોથી વીંટાએલા એક એક મુખ્ય દ્વારપાળોએ રૂડી રીતે રક્ષણ કરતા અને પરિખા (ખાઈઓ) એ સહિત છે. તેનાથી યુક્ત એવાં દિવ્ય મંદિરને પામ્યા. ॥૪૮-૪૯॥

રત્નસ્તમ્ભકપાટેષુ દ્વાર્ષુ સ્વાગ્રસ્થિતેષુ સઃ ।

ઉપવિષ્ટાન્ ક્રમેણૈવ દ્વારપાલાન્ દદર્શ હ ॥૫૦॥

મંદિરને પામ્યા પછી. નારદમુનિએ રત્નોના સ્તંભો અને કમાડાં જેનાં છે અને પોતાની આગળ રહેલા એવા સોળ દ્વારોમાં બેઠેલા દ્વારપાળોને (દરવાણી) અનુક્રમે જોયા. એટલે સોળ દ્વારોમાં કોટી ગોપોથી વીંટાએલા પ્રથમ દ્વિતીય તૃતીય એવા અનુક્રમથી એક એક દ્વારપાળને જોયા. ॥૫૦॥

વીરભાનું ચન્દ્રભાનું સૂર્યભાનું તૃતીયકમ્ ।

વસુભાનું દેવભાનું શક્રભાનું તતઃ પરમ્ ॥૫૧॥

રત્નભાનું સુપાર્શ્વ ચ વિશાલમૃષભં તતઃ ।

અંશું બલં ચ સુબલં દેવપ્રસ્થં વરૂથપમ્ ॥૫૨॥

શ્રીદામાનં ચ નત્વાસૌ પ્રવિષ્ટોઽન્તસ્તદાજ્ઞયા ।

મહાચતુષ્કે વિતતે તેજોઽપશ્યન્મહોચ્ચયમ્ ॥૫૩॥

इति श्रीस्कन्दपुराणे विष्णुखण्डे श्रीवासुदेवमाहात्म्ये

गोलोकवर्णननामा षोडशोऽध्यायः ॥१६॥

તે દ્વારપાળોને કહે છે- પ્રથમ દ્વારમાં કોટી ગોપોથી વીંટાએલા વીરભાનુ, દ્વિતીય દ્વારમાં કોટી ગોપોથી વીંટાએલા ચંદ્રભાનુ, (આવો અનુક્રમ સર્વત્ર સમઝી લેવો.) સૂર્યભાનુ, વસુભાનુ, દેવભાનુ, શકભાનુ, રત્નભાનુ, સુપાર્શ્વ, વિશાળ, ઋષભ, અંશુ, બળ, સુબળ, દેવપ્રસ્થ, વરૂથપ, અને શ્રીદામા આ સોળ પાર્ષદોને અનુક્રમે પ્રણામ કરીને અનુક્રમે આવેલા તેઓની આજ્ઞા લઈને ઠેઠ અંદર પ્રવિષ્ટ થએલા નારદજીએ વિતત-માપે રહિત બહુ વિશાળ એવા મહાયોકમાં મહારાશીભૂત તેજ (અક્ષરબ્રહ્માખ્ય) જોયું. ॥૫૧-૫૩॥

**ઇતિ શ્રીસ્કન્દપુરાણે વિષ્ણુખંડે શ્રીવાસુદેવમાહાત્મ્યે ગોલોક
વર્ણનનામા ષોડશો અધ્યાયઃ ॥૧૬॥**

૧૭. આ અધ્યાયમાં અનંત ઐશ્વર્યે યુક્ત એવા શ્રીકૃષ્ણનું વર્ણન તથા તેવા શ્રીકૃષ્ણનું દર્શન પામેલા નારદજીએ કરેલી તેમની સ્તુતિનું વર્ણન કર્યું છે. (શ્લોક ૩૮)

સ્કન્દ ડવાચ

**તત્ત્વેકકાલસમ્ભૂતકોટિકોટ્યર્કસન્નિભમ્ ।
સ વ્યચષ્ટ મહત્તેજો દિવ્યં સિતતરં મુને ! ॥૧॥**

અધ્યાય ૧૭ મો

કાર્તિક સ્વામી કહે છે— હે સાવર્ણિમુને ! નારદજીએ વિશાળ મહાયોકમાં દેખેલું મહાતેજ કેવું ? તો એક સાથે ઉદય પામેલા અસંખ્યાત સૂર્યોને સદૃશ પ્રકાશમાન, દિવ્ય, બહુ શ્વેત અને અમાપ એવું તેજ નારદજીના જોવામાં આવ્યું. ॥૧॥

દિશશ્ચ વિદિશઃ સર્વા ઋર્ધ્વાધો વ્યાખ્ણવચ્ચ યત્ ।

અક્ષરં બ્રહ્મ કથિતં સચ્ચિદાનન્દલક્ષણમ્ ॥૨॥

વળી કેવું ? તો સર્વ દિશાઓમાં, વિદિશાઓમાં અને અધો ઊર્ધ્વ વ્યાપી રહેલા સચ્ચિદાનંદરૂપ જે તેજને અક્ષરબ્રહ્મ નામથી કહેવામાં આવે છે. ॥૨॥

પ્રકૃતિં પુરુષં ચોષ્ઠૌ તત્કાર્યાણ્યપિ સર્વશઃ ।

વ્યાપ્તં યદ્યોગસંસિદ્ધાઃ ષટ્ ચક્રાણિ નિજાન્તરે ।

વ્યતીત્ય મૂર્ધ્નિ પશ્યન્તિ વાસુદેવપ્રસાદતઃ ॥૩॥

વળી કેવું ? તો મૂળ પ્રકૃતિ પુરુષ અને તેનાં કાર્ય પ્રધાનપુરુષાદિક સર્વમાં પણ વ્યાપી રહેલા જે તેજને યોગાભ્યાસથી સમાધિ સિદ્ધિને પામેલા પુરુષો પોતાના શરીરના અંતઃપ્રદેશમાં રહેલાં છ ચક્રને (મુળાધાર, સ્વાધિષ્ઠાન, મણિપૂરક, અનાહત, વિશુદ્ધિ અને આજ્ઞા નામનાં) ઉલ્લંઘન કરીને ભગવાન વાસુદેવના પ્રસાદથી મસ્તકમાં રહેલાં સહસ્રદળ કમળમાં સાક્ષાત્ જુવે છે. ॥૩॥

યદ્ભાસા ભાસિતઃ સૂર્યો વહ્નિરિન્દુશ્ચ તારકાઃ ।

ભાસયન્તિ જગત્સર્વં સ્વપ્રકાશં તથાઽમૃતમ્ ॥૪॥

વળી કેવું ? તો જેના પ્રકાશથી પ્રકાશિત થએલા સૂર્ય, અગ્નિ, ચંદ્રમા અને તારાઓ સમસ્ત જગતને પ્રકાશ કરી રહ્યા છે. જે પોતે સ્વતઃસિદ્ધ પ્રકાશવાળું હોવાથી સ્વયં પ્રકાશ કહેવાય છે. તથા જે અમૃતધામ સંજ્ઞાથી પણ કહેવાય છે. ॥૪॥

યદ્બ્રહ્મપુરમિત્યાહુર્ભગવદ્દામ સાત્ત્વતાઃ ।

યસ્યાન્તિકેષુ પરિસ્તિષ્ઠન્ત્યર્ચકકોટ્યઃ ॥૫॥

વળી કેવું ? તો ભક્તજનો જેને બ્રહ્મપુર નામથી અને ભગવદ્દામ નામથી કહે છે. જે તેજઃ પુંજના સમીપભાગમાં યોગરદમ પૂજક જનોના સમૂહો ઉભા રહ્યા છે. ॥૫॥

બ્રહ્મશઙ્કરવૃન્દાનિ હ્યુપર્યુપરિ સમ્બ્રમાત્ ।

પતન્તિ બલિહસ્તાનિ ગોપગોપીવ્રજાશ્ચ યત્ ॥૬॥

વળી કેવું ? તો ચંદન પુષ્પાદિ પૂજા પદાર્થો જેમના હાથમાં છે એવા ભવ બ્રહ્માનાં વૃંદો તથા તેવાંજ ગોપગોપીઓનાં વૃંદો જે બ્રહ્મતેજમાં સંભ્રમથી- પ્રેમભરથી વ્યાકુળ હોવાને લીધે એક બીજાની ઉપર પડતાં થકાં ઉભાં રહ્યાં છે. ॥૬॥

કૃષ્ણસ્યાનુગ્રહો યસ્મિન્સ તેજસિ તમીક્ષતે ।

કેવલં તેજ એવાન્યે પશ્યન્તિ ન તુ તં મુને ! ॥૭॥

વળી કેવું ? તો હે મુને ! જે ભક્તની ઉપર ભગવાનનો અનુગ્રહ હોય તે જ ભક્તને બ્રહ્મ તેજમાં દિવ્ય મનોહર મૂર્તિથી વિરાજમાન

ભગવાન શ્રીકૃષ્ણને સાક્ષાત્ જુવે છે. જેમની ઉપર અનુગ્રહ ન હોય એવા બીજા જનો તો કેવળ પૂર્વોક્ત તેજઃપુંજને જ જુવે છે. પણ તેમાં દિવ્ય વિગ્રહથી રહેલા પુરુષોત્તમને નથી જ જોતા. ॥૭॥

**તસ્મિન્દર્શાદ્ભુતદિવ્યમન્દિરં વિચિત્રરત્નેદ્રમયં મનોજ્ઞમ્ ।
રત્નોજ્જવલસ્તમ્ભસહસ્રકાન્તં મહાસભામણ્ડપદર્શનીયમ્ ॥૮॥**

આવા વિશેષણ વિશિષ્ટ બ્રહ્મતેજમાં એક અદ્ભૂત દિવ્ય મંદિર નારદજીના જોવામાં આવ્યું. કેવું મંદિર ? તો વિવિધ વર્ણવાળા ઉત્તમ રત્ન સમૂહોથી નિર્માણ કરેલું, ઉત્તમોત્તમ મણિમય ઉજ્જવળ અસંખ્યાત સ્તંભોએ કરીને મનોહર, મહાસભામંડપોએ કરીને દર્શનીય, માટે જ જે નિરતિશય સુંદર છે. ॥૮॥

**સૌધાલિભિર્ભૂરિભિરુજ્જવલાભિઃ સ્વોપાસકાનાં પરિતો
વિરાજિતમ્ । વિચિત્રસૂક્ષ્મામ્બરસ્ત્નભૂષાવિભૂષિતાનાં હિ નૃણાં
ચ યોષિતામ્ ॥૯॥**

વળી કેવું મંદિર ? તો અખંડપણે પોતાની સેવામાં રહેલા વિચિત્ર વર્ણવાળાં સૂક્ષ્મ વસ્ત્રોથી તથા રત્નમય આભૂષણોથી આભૂષિત થયેલા (દિવ્યવસ્ત્ર વિભૂષણોને ધારી રહેલા) એવા સ્ત્રીપુરુષ અને મુક્તોના ચારેબાજુ રહેલાં અત્યુજ્જવળ અનેક સૌધો (મહેલ) ની પંક્તિઓએ કરીને જે વિરાજીત છે. ॥૯॥

**સિંહાસનં તત્ર મળીન્દ્રસારૈ રત્નેન્દ્રસારૈશ્ચ વિનિર્મિતં સઃ ।
આશ્ચર્યકૃત્ પ્રેક્ષકમાનસાનાં દિવ્યં મુનિઃ પ્રૈક્ષત ભૂરિહર્ષઃ ॥**

એવા દિવ્ય મંદિરમાં એક દિવ્ય સિંહાસન નારદજીના જોવામાં આવ્યું કેવું સિંહાસન ? તો સારભૂત સર્વોત્તમ રત્નો અને તેવાજ મણિઓથી બનાવેલું, તેમજ જોનારા મુક્તોના પણ મનને ‘અહો અહો !!!’ એમ આશ્ચર્યને ઉપજાવનારું જે છે. આવાં દિવ્ય સિંહાસનને જોવા માત્રથી જ નારદજી અતિશય આહ્લાદને પામી ગયા. ॥૧૦॥

**તત્રાથ કૃષ્ણં ભગવન્તમૈક્ષન્નારાયણં નિર્ગુણમાસ્થિતં સઃ ।
સર્વજ્ઞમીશં પુરુષોત્તમં ચ યં વાસુદેવં ચ વદન્તિ સાત્વતાઃ ॥૧૧॥**

સિંહાસનનાં દર્શન પામ્યા પછી, નારદજી તેમાં વિરાજમાન શ્રીકૃષ્ણ ભગવાનનાં દર્શન પામ્યા. કેવા શ્રીકૃષ્ણ ? તો જેમને “સાક્ષી ચેતા કેવલો નિર્ગુણશ્ચ” “સત્ત્વાદયો ન સન્તીશે યત્ર ચ પ્રાકૃતા ગુણાઃ” “યત્ર ત્રિસર્ગો મૃષા” “યોઽસૌ નિર્ગુણ ઇત્યુક્તઃ શાસ્ત્રેષુ જગદીશ્વરઃ । પ્રાકૃતૈર્હેયસંયુક્તૈર્ગુણૈર્હીનઃ સ ઊચ્યતે ॥” ઇત્યાદિક શ્રુતિ સ્મૃતિઓએ ત્રિગુણ જગતમાં વ્યાપીને રહ્યા છતાં પણ માયિક સત્વાદિક ગુણોએ રહિત હોવાથી તેમજ પ્રાકૃતની પેઠે તે ગુણોને વશ વર્તનારા નહિ પરંતુ પરમ સ્વતંત્ર હોવાથી નિર્ગુણપણે નિરૂપણ કર્યા છે. વળી જેમને “યઃ સર્વજ્ઞઃ સર્વવિત્” “સ્વાભાવિકી જ્ઞાનબલક્રિયા ચ” “યો વિત્તિ યુગપત્સર્વ પ્રત્યક્ષેણ સદા સ્વતઃ” ઇત્યાદિક શ્રુતિ સ્મૃતિઓએ સર્વજ્ઞપણે સંનિરૂપણ કર્યા છે. વળી જેમને “તમીશ્વરાણાં પરમં મહેશ્વરમ્” “કર્તારમીશં” “ક્ષરાત્માનાવીશતે દેવ એકઃ” ઈશાનો ભૂતભવ્યસ્ય” “સર્વસ્ય વશી સર્વસ્યેશાનઃ” “સ ઈશોઽસ્ય જગતઃ” “ઈશતે ભગવાનેકઃ સત્યમેતદ્બ્રવીમિ તે” “ઈશ્વરઃ સર્વભૂતાનાં” ઇત્યાદિક શ્રુતિ સ્મૃતિઓએ સર્વ અવસ્થામાં સ્વપર સમસ્ત વસ્તુઓની વ્યવસ્થાપના કરવાના સ્વભાવવાળા હોવાથી સર્વના ઈશપણે નિરૂપણ કર્યા છે. વળી જેમને “સ ઊત્તમઃ પુરુષઃ” “યસ્માત્ક્રમતીતોઽહમક્ષ-રાદપિ ચોત્તમઃ । અતોઽસ્મિ લોકે વેદે ચ પ્રથિતઃ પુરુષોત્તમઃ ॥” આ શ્રુતિ સ્મૃતિઓએ ક્ષરાક્ષર પુરુષો થકી સ્વરૂપ રૂપ ગુણ વિભૂતિ વગેરે વડે ઉત્તમ હોવાથી પુરુષોત્તમપણે નિરૂપણ કર્યા છે. વળી જેમને ભક્તજનો “આપો નારા ઇતિ પ્રોક્તા આપો વૈ નરસૂનવઃ । અયનં તસ્ય તાઃ પૂર્વં તેન નારાયણઃ સ્મૃતઃ ॥” આ સ્મૃતિએ નારાશબ્દ વાચ્ય જળનો આશ્રય કરી રહેવારૂપ ગુણ યોગને લીધે અથવા “નારાયણાય વિદ્મહે” “નારાયણઃ પરંબ્રહ્મઃ” “એકો હ વૈ નારાયણઃ” “અથ દિવ્યો દેવ એકો નારાયણઃ” ઇત્યાદિક શ્રુતિઓએ પ્રત્યેક શાખામાં પરવસ્તુના અન્ય ભવ બ્રહ્માદિક થકી વ્યાવૃત્તિ કરનારા અસાધારણ સાર્થક નારાયણ નામથી “યચ્ચ કિઞ્ચ જગત્યસ્મિન્ દૃશ્યતે શ્રૂયતેઽપિ વા । અન્તર્બહિશ્ચ તત્સર્વં વ્યાપ્ય નારાયણઃ

સ્થિતઃ” આ શ્રુત્યુક્ત નિરૂક્તિને અનુસારે નાર શબ્દ વાચ્ય યેતનાયેતનાત્મક સમસ્ત જગતમાં અંદર બહાર વ્યાપિ રહેવારૂપ ગુણયોગને લીધે નિરૂપણ કરેલાને ભજે છે. તથા “ઈશા વાસ્યમિદં સર્વ” “સર્વભૂતાધિવાસઃ” “સર્વત્રાસૌ સમસ્તં ચ વસત્યત્રેતિ વૈ યતઃ । તતઃ સ વાસુદેવેતિ વિદ્વદ્ભિઃ પરિપઠ્યતે ॥” “સર્વાણિ તત્ર ભૂતાનિ વસન્તિ પરમાત્મનિ । ભૂતેષુ ચ સ સર્વાત્મા વાસુદેવસ્તતઃ સ્મૃતઃ ॥” આ શ્રુતિ સ્મૃતિઓએ સુત્રમાં મણિગણોની પેઠે સર્વ યેતનાયેતનાત્મક જગતનો પોતાવિષે વાસ તેમજ સર્વ જગતમાં પોતાનો વાસ હોવારૂપ ગુણયોગને લીધે વાસુદેવ સાર્થક નામથી નિરૂપણ કરેલાને ભજે છે. ॥૧૧॥

યં કેચિદાહુઃ પરમાત્મસંજ્ઞં કેચિત્પરંબ્રહ્મ પરાત્પરં ચ ।

બ્રહ્મેતિ કેચિદ્ભગવન્તમેકે વિષ્ણું ચ ભક્તાઃ પરમેશ્વરં ચ ॥

વળી કેવા શ્રીકૃષ્ણ ? તો જેમને કેટલાક ભક્તો “પતિં વિશ્વસ્ય આત્મેશ્વરં” “શાસ્તા જનાનાં સર્વાત્મા” “ન તત્સમશ્ચાભ્યધિકશ્ચ દૃશ્યતે” “તસ્માદ્ધાન્યં ન પરઃ કિઞ્ચ નાસ” “યસ્માત્પરં નાપરમસ્તિ કિઞ્ચિત્” “ન દૈવં કેશવાત્પરમ્” “મત્તઃ પરતરં નાન્યત્કિઞ્ચિદસ્તિ ધનઞ્જય” “પરઃ પરાણાં પરમઃ પરમાત્મા” “પરમાત્મા ચ સર્વેષામાધારઃ” “અહમાત્માત્મનાં ધાતઃ” “આત્માનમન્તર્હદિ સન્તમાત્મનામ્” “ઉત્તમઃ પુરુષસ્ત્વન્યઃ પરમાત્મેત્યુદાહતઃ” ઇત્યાદિક શ્રુતિ સ્મૃતિઓને અનુસારે સર્વભૂતો જેને લીધે આત્મવાનુ છે અને જે પોતે બીજા કોઈને પણ લીધે આત્મવાનુ નથી, માટે જેને કોઈ પર નહિ હોવાથી પરમાત્મા નામથી તથા જે સર્વથી પરમ ઉત્કૃષ્ટ આત્મા (અનન્યેશ્વર) હોવાથી પરમાત્મા નામથી કહે છે.

જેમને કેટલાક ભક્તો “બ્રહ્મ વા ઇદમેવાગ્ર આસીત્” “સર્વં ઋત્વિદં બ્રહ્મ” “બૃહત્વાદ્ બૃહણત્વાચ્ચ બ્રહ્મેતિ પરીકીર્ત્યતે” “વેદે ભૂરિપ્રયોગાચ્ચ ગુણયોગાચ્ચ શાર્દૂંગણિ । તસ્મિન્નેવ બ્રહ્મશબ્દો મુખ્યવૃત્તો મહામુને! ॥” ઇત્યાદિક શ્રુતિ સ્મૃતિને અનુસારે જે કલ્યાણમય સ્વરૂપ રૂપ ગુણ

વિભૂતિ વિગેરેએ કરીને સર્વની અપેક્ષાએ નિરવધિક મોટારૂપ અને ભક્તોત્તમોને સાધર્મ્યયોગથી મોટાપણું કરી આપવારૂપ ગુણયોગને લીધે બ્રહ્મ નામથી કહે છે.

જેમને કેટલાક ભક્તો “નારાયણઃ પરંબ્રહ્મ” “અક્ષરાત્પરસ્તઃ પરઃ” “પરંબ્રહ્મ પરંધામ” “શ્રુત્વા કૃષ્ણં પરંબ્રહ્મ” “મત્તઃ પરતરં નાન્યત્” ઇત્યાદિક શ્રુતિ સ્મૃતિને અનુસારે, અર્વાચીન બ્રહ્મશબ્દવાચ્ય અક્ષરાદિ સર્વની અપેક્ષાએ સ્વરૂપ સ્વભાવાદિકે કરીને પરમોત્કૃષ્ટ હોવારૂપ ગુણયોગને લીધે પરંબ્રહ્મ શબ્દથી કહેવાય છે.

જેમને કેટલાક ભક્તો “પરાત્પરં યન્મહતો મહાન્તસ” “પરાત્પરં પુરુષમુપૈતિ દિવ્યમ્” “ન ત્વત્સમોઽસ્ત્યભ્યધિકઃ કુતોઽન્યઃ” “ન પરં પુણ્ડરીકાક્ષાત્ દૃશ્યતે ભસ્તર્ષભ !” ઇત્યાદિક શ્રુતિ સ્મૃતિઓને અનુસારે નિરૂપાધિક સર્વોપરી હોવારૂપ ગુણયોગને લીધે પરાત્પર શબ્દથી કહે છે.

જેમને કેટલાક ભક્તો “જ્ઞાનશક્તિબલૈશ્વર્યવીર્યતેજાંસ્યશેષતઃ । ભગવચ્છબ્દવાચ્યાનિ વિના હૈયૈર્ગુણાદિભિઃ ॥ ઐશ્વર્યસ્ય સમગ્રસ્ય વીર્યસ્ય યશસઃ શ્રિયઃ । જ્ઞાનવૈરાગ્યયોશ્ચૈવ ષણ્ણાં ભગ ઇતીરણા ॥” ઇત્યાદિક શાસ્ત્ર વચનોને અનુસારે, સમસ્ત દોષ વિરોધી કલ્યાણગુણ સંપન્ન સ્વરૂપ હોવાને લીધે પરમપૂજ્ય હોવારૂપ ગુણયોગને લીધે ભગવાન શબ્દથી કહે છે.

જેમને કેટલાક ભક્તો “વિવેશ ભૂતાનિ ચરાચરાણિ” “તત્સૃષ્ટ્વા તદેવાનુપ્રાવિશત્” “ધ્રુવમચલમમૃતં વિષ્ણુસંજ્ઞં સર્વાધારં ધામ” “વિષ્ણુનામા સ વેદેષુ વેદાન્તેષુ ચ ગીયતે” “નહિ વિષ્ણુસમા કાચિદ્ગતિરન્યા વિધીયતે” “વિષ્ણોઃ સકાશાદુદ્ભૂતં જગત્તૈવ ચ સ્થિતમ્ । સ્થિતિસંયમકર્તાઽસૌ જગતોઽસ્ય જગચ્ચ સઃ” “વ્યાપ્ય સર્વાનિમાન્ લોકાન્ સ્થિતઃ સર્વત્ર કેશવઃ । તતશ્ચ વિષ્ણુનામાસિ વિશેર્ધાતોઃ પ્રવેશનાત્ ॥” “ન તદસ્તિ વિના યત્યાન્મયા ભૂતં ચરાચરમ્” “યસ્માદ્વિષ્ટમિદં સર્વં તસ્ય શક્ત્યા મહાત્મનઃ । તસ્માત્સ પ્રોચ્યતે

વિષ્ણુવિશેષાર્થોઃ પ્રવેશનાત્ ॥” “વિષ્ણુઃ સ્યાદવિનાભાવાદ્
વ્યાપ્યવ્યાપકભાવતઃ” ઈત્યાદિ શ્રુતિ સ્મૃતિ નિરૂક્તિને અનુસારે પોતાની
વિભૂતિભૂત સમસ્ત વિશ્વમાં સ્વરૂપાદિકે કરીને વ્યાપીને રહેલારૂપ
ગુણયોગને લીધે સાર્થક વિષ્ણુ નામથી કહે છે.

જેમને કેટલાક ભક્તો “एष सर्वेश्वर एष भूताधिपतिः” “સ વા
અયમાત્મા સર્વેષાં ભૂતાનામધિપતિઃ સર્વેષાં ભૂતાનાં રાજા” “परमात्मा
च सर्वेषामाधारः परमेश्वरः” “સમસ્તશક્તિઃ પરમેશ્વરાઘ્યઃ”
“गृहीतमूर्तित्रय ईश्वरेश्वरः” ઈત્યાદિક શ્રુતિ સ્મૃતિઓને અનુસારે સર્વ
અવસ્થામાં બદ્ધ મુક્ત નિત્યાદિ સમસ્ત વસ્તુઓની યથોચિત વ્યવસ્થા
કરવારૂપ ગુણયોગને લીધે સાર્થક પરમેશ્વર નામથી કહે છે. આ રીતે
ભક્તજનો જેમને દિવ્ય ગુણાનુગુણ અનેક નામોથી ભજે છે. ॥૧૨॥

कन्दर्पसाहस्रमनोहराङ्गं सदाकिशोरं करुणानिधानम् ।

अतिप्रशान्ताऽकृतिदर्शनीयं क्षराक्षरेभ्यश्च परं स्वतंत्रम् । ૧૩॥

વળી કેવા શ્રીકૃષ્ણ ? તો એક કામદેવ નહિ પણ હજાર કામદેવોના
મનને હરનારા કરચરણાદિક દિવ્ય શરીરાવયવો જેમના છે, અતિ
પ્રશાંત આકૃતિ હોવાથી સર્વ કોઈએ દર્શન કરવા યોગ્ય, સદાય કિશોર
વયમાં વર્તતા, આશ્રિતો ઉપર કરૂણાના નિધિરૂપ, “द्राविमौ पुरुषौ
लोके क्षश्चाक्षर एव च । क्षरः सर्वाणि भूतानि कूटस्थोऽक्षर उच्यते
।” આ ગીતા વચનથી કહેલા ક્ષરાક્ષર- બદ્ધ મુક્ત પુરૂષો થકી સ્વરૂપ
રૂપ ગુણ વિભૂતિઓએ કરીને પર- અતિ વિલક્ષણ અને સ્વતંત્ર- કાળ
માયા પુરૂષ આદિક કોઈને પણ અધિન નહિ હોવાથી અનન્યાધીન છે.
॥૧૩॥

नैकाण्डसर्गस्थितिनाशलीलाविधायकापाङ्गनिरीक्षणं च ।

अनेककोट्यण्डमहाधिराजं विश्वैकवन्द्यं नटवर्यवेषम् ॥ ૧૪॥

વળી કેવા શ્રીકૃષ્ણ ? તો અસંખ્ય બ્રહ્માંડોની ઉત્પત્તિ સ્થિતિ નાશરૂપ
લીલાને કરનારું જેમનું વક્રભૂકુટીથી નિરિક્ષણ છે. એટલે જેમના
વક્રભૂકુટીના એક વિલાસ માત્રથી અનંત બ્રહ્માંડની ઉત્પત્તિ સ્થિતિ સંહાર

રૂપ લીલાઓ થયા કરે છે. અને વળી અનેક કોટી બ્રહ્માંડોના
મહાઅધિરાજ, માટે જ સમગ્ર વિશ્વે વંદન કરવા યોગ્ય અને નટવરના
જેવો રમણીય વેષ જેમનો છે. ॥૧૪॥

अनर्घ्यदिव्योत्तमपीतवाससमनेकसद्रत्नविभूषणाढ्यम् ।

नवीनजीमूतसमानवर्णं कर्णोल्लसत्सन्मकराभकुण्डलम् ॥ ૧૫

વળી કેવા ? તો અમૂલ્ય દિવ્ય ઉત્તમ પીતાંબરને ધારી રહેલા,
અનેક રત્નજડિત દિવ્ય કટકાદિ આભૂષણોને ધારી રહેલા, કાનમાં
ઉજ્જવળ મકરાકાર સુંદર કુંડળોને ધારી રહેલા અને નવીન મેઘસમાન
શ્યામ શરીરવર્ણ જેમનો છે. ॥૧૫॥

निजाङ्गनिर्यत्सितभूरितेजश्चयावृतत्वात्सितवर्णमुक्तम् ।

सद्रत्नसारोज्ज्वलसत्કિરીટं शरत्सरोजच्छदचारुनेत्रम् ॥ ૧૬

વળી કેવા ? પોતાના ચરણાદિ અંગો થકી નીકળતું જે શ્વેત સમધિક
તેજ તેના સમૂહથી શ્યામ વર્ણ આચ્છાદિત થતો હોવાથી શુકલવર્ણ પણે
પણ “श्यामं च शुक्लं बहुरूपमेकम्” “सितासितं चेश्वरमीश्वराणाम्”
“वैकुण्ठः पुरुषोऽनन्तः शुक्लः कृष्णः सनातनः” ઈત્યાદિ પુરાણ
વચનોએ વર્ણવેલા, શોભન ઉત્તમ રત્નોએ જડિત હોવાથી બહુ
ઉજ્જવળ શોભાયમાન મુકુટને મસ્તકે ધારી રહેલા અને શરદઋતુના
કમળનાં જે પત્ર તે સરખાં સુંદર વિશાળ દીર્ઘ નેત્ર જેમનાં છે. ॥૧૬॥

सुगन्धिसच्चन्दनचर्चिताङ्गं श्रीवत्सलक्ष्माङ्कितहृत्कपाटम् ।

निनादयन्तं मधुरं च वेणुं कृत्वा मुख्राग्रेऽम्बुजचारुदोर्भ्याम् ॥ ૧૭

વળી કેવા ? તો જેમનાં અંગોમાં સુગંધવાળું સુંદર ચંદન ચર્યેલું
છે, જેમનું હૃદય શ્રીવત્સના ચિહ્નથી ચિહ્નિત અને કપાટ જેવું બહુ વિશાળ
છે અને જે કમળ જેવા સુંદર કોમળ હાથવડે વેણુને મુખના અગ્રભાગમાં
કરીને મધુરસ્વરે વજ્રવનારા છે. ॥૧૭॥

जयासुशीलाललितामुखानां वृन्दैः सखीनां सह राधया च ।

समर्च्यमानं रमया च भामाकलिन्दजाजाम्बुवतीमुखानाम् ॥ ૧૮

વળી કેવા ? તો જે જયા સુશીલા લલિતા આદિક અનેક સખીઓનાં

વૃંદોથી વિટાએલાં રાધિકાજી અને સત્યભામા કાલિંદી જાંબવતી આદિકનાં વૃંદોથી વીટાએલાં લક્ષ્મીએ ચંદન પુષ્પાદિ ઉપચારોવડે સમર્ચન કરેલા છે. ॥૧૮॥

ધર્મેણ વેદૈરિચ્છલૈર્ભગૈશ્ચ જ્ઞાનાદિભિઃ સંયતપાણિયુગ્મૈઃ ।

નિષેવ્યમાણં ચ સુદર્શનાદ્યૈર્નિજાયુધૈર્મૂર્તિધરૈરનેકૈઃ ॥૧૯॥

વળી કેવા ? તો જે બે હાથ જોડી રહેલા મૂર્તિમાન ધર્મદેવ, બે હાથ જોડી રહેલા મૂર્તિમાન ચાર વેદો તથા તેવા છ જ્ઞાનાદિ ભગો (ઐશ્વર્યો) અને અનેક સુદર્શનાદિક પોતાનાં આયુધોએ યથોચિત્ત સેવન કરાતા છે. ॥૧૯॥

મસારમાણિક્યસુવર્ણવર્ણૈઃ સિતૈશ્ચ કૈશ્ચિન્નિજપાર્ષદાગ્રયૈઃ ।

ઉપાશ્રિતં ચક્રગદાબ્જશઙ્ખલસદ્ભુજૈર્નન્દસુનન્દમુખ્યૈઃ ॥૨૦॥

વળી કેવા ? તો કેટલાક ઈન્દ્રનીલમણિના જેવા વર્ણવાળા, તો કેટલાક રક્તમણિના જેવા વર્ણવાળા, તો કેટલાક સુવર્ણના જેવા વર્ણવાળા, તો કેટલાક શ્વેતવર્ણવાળા અને શંખ ચક્ર ગદા પદ્મથી શોભાયમાન હાથવાળા એવા નંદ સુનંદાદિ અગ્રેસર પોતાના પાર્ષદોએ યથાસમય જે સેવન કરેલા છે. ॥૨૦॥

શ્રીદામમુખ્યૈસ્થ ગોપવેષૈર્ભક્ત્યાવનમ્રૈર્દિંભુજૈરનેકૈઃ ।

ઉપાસ્યમાનં ગરુડેન ચાગ્રતો વિભૂતિભિશ્ચાષ્ટભિરાનતાભિઃ ॥૨૧॥

વળી કેવા ? તો ગોપવેષને ધારી રહેલા, વિનયથી બહુ નમ્ર, દ્વિભુજ અને અનેક એવા શ્રીદામપ્રમુખ પાર્ષદોએ તથા આગળ હાજર રહેલા ગરુડજી તથા વિનયવિનમ્ર અણિમાદિ અષ્ટ સિદ્ધિઓએ યથાસમય પ્રેમભરથી જે ઉપાસન કરાય છે. ॥૨૧॥

મૂર્ત્યા ચ શાન્ત્યા દયયા ચ સેવિતં પુષ્ટ્યા ચ તુષ્ટ્યા હ્યથ મેધયા ચ ।
શ્રદ્ધાક્રિયાહ્યુત્તિભિશ્ચમૈત્ર્યા તથા તિતિક્ષાસ્મૃતિબુદ્ધિભિશ્ચ ॥૨૨॥

વળી કેવા શ્રીકૃષ્ણ ? તો મૂર્તિ, શાંતિ, દયા, પુષ્ટિ, તુષ્ટિ, મેધા, શ્રદ્ધા, ક્રિયા, હ્રી, ઉત્તિ, મૈત્રી, તિતિક્ષા, સ્મૃતિ, બુદ્ધિ, ઈત્યાદિ ગુણ શક્તિઓએ જે સેવન કરેલા છે. ॥૨૨॥

દૃષ્ટ્વા તમત્યદ્ભૂતદિવ્યમૂર્તિં તદ્ગુણસૌરભ્યહતાચ્છિલેન્દ્રિયઃ ।

આનન્દવાસ્પ્રિતિરુદ્ધદૃષ્ટિઃ પ્રેમ્ણોર્ધ્વરોમા સુખસમ્ભૂતોઽભૂત્ ॥૨૩॥

અતિ અદ્ભુત દિવ્ય મૂર્તિ જેમની છે એવા ઉક્ત વિશેષણવિશિષ્ટ ભગવાન શ્રીકૃષ્ણનાં દર્શન કરીને, તેમના દિવ્યરૂપથી તથા સૌરભથી જેની સમગ્ર ઈન્દ્રિયવૃત્તિઓ ખેંચાઈ ગઈ છે અને જેની દૃષ્ટિ આનંદનાં અશ્રુઓથી રોકાઈ ગઈ છે. અને પ્રેમભરને લીધે જેના શરીરનાં રોમ ઉભાં થઈ ગયાં છે એવા નારદમુનિ સુખસાગરમાં સંમગ્ન થઈ ગયા. ॥

દણ્ડવત્તં નમસ્કૃત્ય નારદઃ પ્રેમવિહ્વલઃ ।

બદ્ધાઞ્જલિપુટસ્તસ્થૌ વીક્ષમાણસ્તદાનનમ્ ॥૨૪॥

પ્રેમવેગથી અતિવિહ્વળ થએલા નારદજી ભગવાન શ્રીકૃષ્ણને દંડવત્ પ્રણામ કરીને, બે હાથ જોડીને તેમના મુખારવિંદને નિહાળતા થકા ઉભા રહ્યા. ॥૨૪॥

તં માનયામાસ હરિઃ પૃષ્ટ્વા સ્વાગતમાદરાત્ ।

ભક્તમેકાન્તિકં સ્વસ્ય સ્વેનૈવ ચ દિદૃક્ષિતમ્ ॥૨૫॥

અક્ષરધામાધિપતિ ભગવાન શ્રીહરિએ પોતેજ જોવા ઈચ્છેલા એવા પોતાના એકાંતિક ભક્ત નારદમુનિને અતિ આદરથી સ્વાગત (તમો સુખેથી આવ્યા ? માર્ગમાં કાંઈ દુઃખ તો પડ્યું નથી ? એવું કુશળ) પુછીને બહુ સત્કાર કર્યો. ॥૨૫॥

ભગવદ્વાક્યપીયૂષાસ્વાદપ્રાપ્તાત્મસંસ્મૃતિઃ ।

તદર્શનમહાનન્દો ભક્ત્યા તુષ્ટાવ તં મુનિઃ ॥૨૬॥

ભગવાનના સ્વાગત પ્રશ્નરૂપ વચનામૃતના સાદર શ્રવણરૂપ આસ્વાદથી પોતાની સારી સ્મૃતિને પામેલાં અને દિવ્યમૂર્તિ ભગવાનનાં સાક્ષાત્ દર્શન થવાથી મહાઆનંદને પામેલા નારદમુનિ ભગવાનની ભક્તિથી આગળ કહેશે એવા પ્રકારે સ્તુતિ કરવા લાગ્યા. ॥૨૬॥

નારદ ઉવાચ

જય શ્રીકૃષ્ણ ! ભગવન્નારાયણ ! જગત્પ્રભો ! ।

વાસુદેવાચ્છિલાવાસ ! સદૈકાન્તિકવલ્લભ ! ॥૨૭॥

તે સ્તુતિને ૧૧ શ્લોકથી કહે છે-હે શ્રીકૃષ્ણ! તમો “સૈષા આનન્દસ્ય મીમાંસા ભવતિ” “આનન્દમયોઽભ્યાસાત્” “કૃષિર્ભૂવાચકઃ શબ્દો ગન્ધ નિર્વૃત્તિવાચકઃ । વિષ્ણુસ્તદ્ભાવયોગાચ્ચ કૃષ્ણો ભવતિ શાશ્વતઃ” આ શ્રુતિ સૂત્ર નિરૂક્તિવચનને અનુસારે નિરવધિક આનંદના નિધિ હોવાથી સાર્થક કૃષ્ણ નામથી કહ્યા છો. વળી “કૃષ્ણો વર્ણશ્ચ મે યસ્માત્તેન કૃષ્ણોઽહમર્જુન” “અપ્રાકૃતાતિરુચિરમેચકઃ કૃષ્ણ ઈરિતઃ” આ સ્મૃતિ નિરૂક્તિને અનુસારે અતિરમણીય મેઘશ્યામ અપ્રાકૃત દિવ્ય તનુવાળા હોવાથી કૃષ્ણ નામથી કહ્યા છો. આવા તમો શ્રી-લક્ષ્મીએ વિશિષ્ટ હોવાથી અથવા દિવ્ય વિગ્રહમાં નિરતિશય દીપ્તિ હોવાથી શ્રીકૃષ્ણનામથી શાસ્ત્રોએ નિરૂપણ કર્યાં છે. હે ભગવન્! તમો જ્ઞાન શક્તિ બળ એશ્વર્ય વીર્ય તેજ, આ છ ભગશબ્દવાચ્ય એશ્વર્ય સંપન્ન હોવાથી ભગવાન શબ્દથી શાસ્ત્રોએ પ્રતિપાદન કરેલા છે. હે નારાયણ ! જડચિદાત્મક સમસ્ત જગતમાં અંદર બહાર વ્યાપીને રહેલા હોવાથી અસાધારણ નારાયણનામથી શાસ્ત્રોએ તમોને વર્ણવ્યા છે. હે જગત્પતે ! તમો સમસ્ત જગતના નિરૂપાધિક સ્વામી હોવાથી આ પ્રકારે પ્રતિપાદન કરાએલા છે. હે વાસુદેવ ! તમો સમસ્ત જગતમાં વસી રહ્યા છો અને સમસ્ત જગત તમારે વિષે વસી રહ્યું છે માટે વાસુદેવ નામથી શાસ્ત્રોએ નિરૂપણ કરેલા છે. હે અખિલાવાસ ! તમો સર્વના અંતર્યામી હોવાથી આ રીતે નિરૂપણ કરેલા છે. હે સદૈકાંતિકવલ્લભ ! “પ્રિયો હિ જ્ઞાનિનોઽત્યર્થમહં સ ચ મમ પ્રિયઃ” “જ્ઞાની ત્વામૈવ મે મતઃ” આ ગીતા વચનને અનુસારે, એકાંતિક ભક્તોને સદાકાળ બહુજ વહાલા છે અને તમોને એકાંતિક ભક્તો સદાકાળ બહુજ વહાલા છે. એવા હે કૃષ્ણ ! તમો જયકારી પ્રવર્તો. ॥૨૭॥

અત્યાશ્ચર્યાર્ચનીયાહુઙ્ગે ! રાધિકાકમલાદિભિઃ ।

ત્વમેવાત્યન્તિકં શ્રેયોઽભીક્ષતાં પરમા ગતિઃ ॥૨૮॥

રમા રાધા આદિક શક્તિઓએ અત્યાશ્ચર્યપૂર્વક અર્ચનીય ચરણારવિંદ જેમનાં છે એવા આપ એક જ આત્યંતિક કલ્યાણને પામવા ઈચ્છતા જનોને પરમા ગતિ-પરમ ઉપાય અને પરમ પ્રાપ્ય છે. તમારા

થકી પર કોઈ ઉપાય નથી તેમ પર પ્રાપ્ય નથી. આ અર્થ “અમૃતસ્યૈષ સેતુઃ” “યમેવૈષ વૃણુતે તેન લભ્યઃ” “મુખ્યોઽયં સર્વસિદ્ધિકૃત્” “મુક્તાનાં પરમા ગતિઃ” ઇત્યાદિ શ્રુતિસ્મૃતિઓએ સમર્થન કર્યો છે. ॥

નિત્યાનામાત્મનાં નિત્ય આત્મા ચેતનચેતનઃ ।

ક્ષરાક્ષરેભ્યશ્ચ પરસ્ત્વં બ્રહ્મ પરમં હરે ! ॥૨૯॥

હે હરે ! (“હરિર્હરતિ પાપાનિ દુષ્ટચિત્તૈરપિ સ્મૃતઃ” “હરામ્યઘં હિ સ્મર્તૃણાં” “હરણાત્સર્વદુઃસ્વાનાં હરિરિત્યભિધીયતે” આ સ્મૃતિ નિરૂક્તિને અનુસારે સ્મરણમાત્રથી ભક્તજનોનાં દુઃખ દુરિતને નાશ કરનારા હોવાથી સાર્થક હરિ નામથી તમો કહેવાઓ છો.) તમો “નિત્યો નિત્યાનાં ચેતનશ્ચેતનાનામેકો બહૂનાં યો વિદધાતિ કામાન્” “યસ્યાત્મા શરીરં” આ શ્રુતિએ નિત્ય બહુ ચેતન આત્માઓના ઈળ પ્રદાતા નિત્ય એક ચેતન આત્માપણે પ્રતિપાદન કરેલા છે. ક્ષરાક્ષર-બદ્ધમુક્ત પુરૂષો થકી પર-શ્રેષ્ઠ પરમ બ્રહ્મ પરમાત્મા જે કહ્યા છે તે તમોજ છો. તમારા થકી પર કોઈ નથી. ॥૨૯॥

યથા વિશુદ્ધિઃ સિદ્ધિશ્ચ ભક્ત્યા પરમયા તવ ।

તથા ન સ્યાન્નૃણામન્યૈઃ સાધનૈસ્તપઆદિભિઃ ॥૩૦॥

હે ભગવન્! મુમુક્ષુ જનોને તમારી ભક્તિથી જેવી અંતઃકરણશુદ્ધિ અને તે દ્વારા આત્યંતિક શ્રેય સિદ્ધિ થાય છે તેવી તપ દાન યજ્ઞાદિક અન્ય સાધનોએ કરીને થતી નથી. તમારી ભક્તિનોજ ભારે ઉત્કર્ષ છે. ॥૩૦॥

ત્વદહિઙ્ગદિવ્યજ્યોત્સ્નૈકા મુમુક્ષુણાં હૃદિ સ્થિતમ્ ।

મહત્સન્તમસં હર્તું સઘઃ શક્તાઽસ્તિ સત્પત્તેઃ ! ॥૩૧॥

હે સત્પતે ! એક આપના ચરણારવિંદની દિવ્ય જ્યોત્સ્નાજ (કાંતિ) મુમુક્ષુઓના હૃદયમાં રહેલા અનાદિ અજ્ઞાનરૂપ મહાગાઢ અંધકારને તત્કાળ નાશ કરવા સમર્થ થાય છે. આપના ચરણકમળની કાંતિનો મહિમા અનવધિ છે. ॥૩૧॥

સર્વૈર્વૈદૈસ્ત્વમેવેજ્ય ઉપાસ્યો જ્ઞેય એવ ચ ।

નિરુપિતોઽસિ ભગવન્ ! સર્વકારણકારણમ્ ॥૩૨॥

હે ભગવન્ ! સર્વ વેદોએ સર્વકારણકારણ તમોજ પૂજ્ય તમોજ ઉપાસ્ય અને તમોજ જ્ઞાતવ્ય છે એમ નિરૂપણ કર્યું છે. આ અર્થ “સર્વે વેદા યત્પદમામનન્તિ” “વેદૈશ્ચ સર્વેરહમેવ વેદ્યઃ” “ત્વમસ્ય પૂજ્યશ્ચ” ઇત્યાદિ શ્રુતિ સ્મૃતિએ કહ્યો છે. ॥૩૨॥

एकैकस्मिन् रोमकूपे यत्तवास्ति सितं महः ।

શાન્તમાનન્દરૂપં ચ તત્કોટીન્દુપ્રભાધિકમ્ ॥૩૩॥

अस्मिस्त्वमक्षरे धाम्नि निर्गुणेऽमृतसंज्ञिके ।

મહઃપુંજે સદૈવાસ્સે નિર્ગુણઃ પુરુષોત્તમઃ ॥૩૪॥

હે ભગવન્ ! તમારા એક એક રોમછિદ્રમાં જે શ્વેત શાંત આનંદરૂપ તેજ છે તે કોટી ચંદ્રમાની પ્રભા થકી અતિઅધિક છે. તેજઃપુંજરૂપ અમૃતસંજ્ઞિત ગુણાતીત આ અક્ષરધામમાં નિર્ગુણ-પ્રાકૃતગુણ લેશે રહિત પુરૂષોત્તમ તમો સદૈવ સંરાજમાન છો. ॥૩૩-૩૪॥

ब्रह्माण्डभयदात्कालान्मायायाश्च महाभयात् ।

मुक्ता भक्ता भवन्त्येव त्वदीयोपासनाबलात् ॥૩૫॥

હે હરે ! તમારી ઉપાસનાના બળે કરીને જ તમારા ભક્તો આખા બ્રહ્માંડને ભય ઉપજાવનારા કાળથકી અને માયાના મહાભયથકી મુક્ત થઈ જાય છે. કાળ માયાના મહાભયના નિવારણમાં તમારી ઉપાસનાનું બળજ બહુ ઉપયોગી છે. ॥૩૫॥

तं त्वामहमुपेतोऽस्मि शरणं जगदीश्वरम् ।

सर्वात्मानं विभुं ब्रह्म महापुरुषमच्युतम् ॥૩૬॥

આવા મહામહિમાશાળી, જગદીશ્વર, સર્વાત્મા, વિભુ-સર્વવ્યાપક, મહાપુરૂષ, અચ્યુત પરંબ્રહ્મ પરમાત્મા એવા તમો તે તમારા શરણને હું પામ્યો છું. ॥૩૬॥

यथा त्वच्चरणाम्भोजे भक्तिर्मे निश्चला सदा ।

भवेत्तथैव देवेश ! कर्तुमर्हस्यनुग्रहम् ॥૩૭॥

હે દેવેશ ! જે રીતે મારે તમારા ચરણારવિંદમાં ભક્તિ નિશ્ચળ થાય

તે રીતનોજ અનુગ્રહ મારી ઉપર કરવાને યોગ્ય છે. હું નિશ્ચળ ભક્તિથકી બીજું કાંઈ પણ તમારા થકી પામવા ઇચ્છતો નથી. ॥૩૭॥

स्कन्द उवाच

इत्थं देवर्षिणा भक्त्या संस्तुतः परमेश्वरः ।

તમાહાનન્દયન્વાચા સુધાસમ્મિતયા મુનિમ્ ॥૩૮॥

इति श्रीस्कन्दपुराणे विष्णुखण्डे श्रीवासुदेवमाहात्म्ये

श्रीवासुदेवदर्शननामा सप्तदशोऽध्यायः ॥૧૭॥

કાર્તિકસ્વામી કહે છે- હે સાવર્ણિ મુને ! આ રીતે દેવર્ષિ નારદજીએ ભક્તિથી સ્તુતિ કરેલા પરમેશ્વર શ્રીકૃષ્ણ, અમૃતતુલ્ય મધુર વાણીવડે નારદમુનિને આનંદ ઉપજાવતા થકા બોલ્યા. ॥૩૮॥

ઈતિશ્રીસ્કન્દપુરાણે વિષ્ણુખંડે શ્રીવાસુદેવમાહાત્મ્યે

શ્રીવાસુદેવદર્શન નામા સપ્તદશો અધ્યાયઃ ॥૧૭॥

૧૮. આ અધ્યાયમાં બ્રહ્મા પ્રત્યે વરદાન પ્રસંગથી ભગવાને પોતાના ભવિષ્ય અવતારો ચરિત્રો સાથે કહ્યાં અને નારદજીને ભગવાનથકી વીણાની પ્રાપ્તિ અને નારદજીનું પ્રત્યાગમન કહ્યું છે. (શ્લોક ૭૧)

श्री भगवानुवाच

दर्शनं मम यज्जातं तव तत्तु महामुने ! ।

નિત્યૈકાન્તિકભક્તત્વાન્નિર્દમ્ભત્વાન્મદિચ્છયા ॥૧॥

अध्याय १८ मो

શ્રી ભગવાન કહે છે- હે મહામુને ! તમને મારું જે દર્શન થયું તે તો મારે વિષે તમારે આત્યંતિકી અકાંતિકી ભક્તિ છે અને તે ભક્તિપણ નિર્દભ છે માટે મારી ઇચ્છાથી થયું છે, જેને એકાંતિકી આત્યંતિકી નિર્દભ ભક્તિ હોય તેને જ મારું દર્શન થાય છે. આ અર્થ “ભક્ત્યા ત્વનન્યયા શક્ય અહમેવંવિધોઽર્જુન ! । જ્ઞાતું દ્રષ્ટું ચ તત્ત્વેન પ્રવેષ્ટું ચ પસંતપા” “ભક્ત્યા લભ્યસ્ત્વનન્યયા” “તેષાં જ્ઞાની નિત્યયુક્ત એકભક્તિ-વિશિષ્યતે” “મયિ ચાનન્યયોગેન ભક્તિરવ્યભિચારિણી” “માં ચ યોઽવ્યભિચારેણ ભક્તિયોગેન સેવતે” ઇત્યાદિ વાક્યથી ગીતામાં કહ્યો છે. ॥૧॥

અહિંસા બ્રહ્મચર્યં ચ ત્વયિ નિત્યં ચ દત્રયમ્ ।
સ્વધર્મોપશમૌ ચૈવ વૈરાગ્યં ચાત્મવેદનમ્ ॥૨॥
સત્સદ્ગોષ્ટાડ્ગયોગશ્ચ સર્વથેન્દ્રિયનિગ્રહઃ ।
મુન્યન્નવૃત્તિશ્ચ તપઃ સર્વવ્યસનહીનતા ॥૩॥
મદેકાન્તિકભક્તિશ્ચ માહાત્મ્યજ્ઞાનપૂર્વિકા ।
વર્તતે તેન મામત્ર પશ્યસિ ત્વં હિ સુવ્રત ! ॥૪॥

અતિ દુર્લભ એવા પણ પોતાના દર્શનની પ્રાપ્તિમાં અધિકાર સંપત્તિને ત્રણ શ્લોકથી કહે છે- હે મુને ! તમારે વિષે મન વાણી કાયાથી કોઈપણ પ્રાણીની હિંસા નહિ કરવારૂપ અહિંસાધર્મ નિરંતર વર્તે છે. અષ્ટ પ્રકારે સ્ત્રિયોના પ્રસંગમાં પરિહારરૂપ બ્રહ્મચર્યવ્રત તમારે વિષે અસ્ખલિત વર્તે છે. વળી તમારે વિષે. “દામ્યત દત્ત દયધ્વમિતિ તદેતદ્વ્રત્યં શિક્ષેદમં દાનં દયામિતિ” (બૃહ.-અ.-૭ બ્રા-૨) આ શ્રુતિએ સહેતુક નિરૂપણ કરેલા દમ દાન દયારૂપ ત્રણ દકારો નિરંતર વર્તે છે. વળી યથોચિત સ્વધર્મ, ઉપશમ, વૈરાગ્ય અને આત્મનિવેદન પણ તમારે વિષે સદાય વર્તે છે. વળી ભક્તિવર્ધક સત્સંગ, અષ્ટાંગ યોગ, સર્વ પ્રકારે ઈન્દ્રિયોનો નિગ્રહ, શ્યામોનમાર આદિક મુનિપ્રિય અગ્રથી જીવિકાવૃત્તિ, તપ સર્વ વ્યસનોએ રહિતપણું અને માહાત્મ્યજ્ઞાન પૂર્વક મારે વિષે એકાંતિકી ભક્તિ ઈત્યાદિ મારી પ્રસન્નતાના કારણભૂત અહિંસાદિ સદુણો નિશ્ચે વર્તે છે. આ હેતુને લીધે હે સુવ્રત ! તમો આ ધામમાં મારાં દર્શન પામ્યા છો. ॥૨-૪॥

ઈદ્ગ્લક્ષણસમ્પન્ના યે સ્યુરન્યેઽપિ માનવાઃ ।

તેઽપિ મામીદૃશં વિપ્ર ! પશ્યન્ત્યેકાન્તિકપ્રિયમ્ ॥૫॥

હે વિપ્ર નારદ ! જેમ તમને મારાં દર્શન થયાં તેમ બીજાને ન થાય એમ નહિ, કિંતુ બીજા પણ મનુષ્યો જો પૂર્વોક્ત ભક્તિ જ્ઞાન વૈરાગ્ય આદિક સદુણોએ સંપન્ન થાય તો તે પણ મનુષ્યો સર્વકારણ મારાં સાક્ષાત્ દર્શન આ ધામમાં પામે છે. કારણ કે હું તો એકાંતિક ભક્તો જેને બહુ પ્રિય છે એવો છું. એટલે મને ભક્તિ પ્રિય હોવાથી તે જેમાં હોય તેને મારું દર્શન થાયજ. ॥૫॥

અસાવહમિહ બ્રહ્મન્નસ્મિન્નક્ષરધામનિ ।

રાધાલક્ષ્મીયુતો નિત્યં વસામિ સ્વાશ્રિતૈઃ સહ ॥૬॥

વાસુદેવસ્વરૂપોઽહં સર્વકર્મફલપ્રદઃ ।

અન્તર્યામિતયા વર્તે સ્વતન્ત્રઃ સર્વદેહિનામ્ ॥૭॥

હે બ્રહ્મન્ ! આ અક્ષરધામમાં, તેમાંપણ અહીં તેના મધ્યવર્તિ સિંહાસનમાં આ તમારી દૃષ્ટિગોચર સાક્ષાત્ થયેલો હું પુરૂષોત્તમ રાધાલક્ષ્મી સાથે મારા નંદ સુનંદાદિક પાર્ષદો સાથે નિરંતર રહ્યો છું. સર્વ દેહિઓના અંતર્યામિપણે રહીને સર્વકોઈનાં કર્મોનું યથાકર્મફળ આપનારો સ્વતંત્ર વાસુદેવ સ્વરૂપ હુંજ વર્તું છું. “ય આત્માનમન્તરો યમયતિ સ ત આત્માઽન્તર્યામ્યમૃતઃ” “યો વિદધાતિ કામાન્” “લભતે ચ તતઃ કામાન્ મયૈવ વિહિતાન્ હિ તાન્” ઈત્યાદિક શ્રુતિ સ્મૃતિઓમાં અંતર્યામિપણે તથા સર્વકર્મફળપ્રદપણે પ્રતિપાદન કરેલો કોઈ બીજો નહિ પણ હુંજ છું. તેમજ વાસુદેવ સ્વરૂપથી તંત્ર શાસ્ત્રોએ વર્ણવેલો પણ બીજો કોઈ નહીં પણ રાધાલક્ષ્મીવિશિષ્ટ જે હું તેજ હું છું. ॥૬-૭॥

વૈકુણ્ઠાચ્યે મહદ્દામ્નિ લક્ષ્મ્યા સહ ચતુર્ભુજઃ ।

વસામિ નન્દગરુડમુચ્ચૈઃ સાકં ચ પાર્ષદૈઃ ॥૮॥

વળી વૈકુંઠનામના મહાધામમાં ચતુર્ભુજરૂપે લક્ષ્મીજી સાથે અને નંદ ગરુડ પ્રમુખ પાર્ષદો સાથે હુંજ વસું છું. અક્ષરધામી મારા થકી વૈકુંઠધામી જુદા નથી. પણ હુંજ ત્યાં ચતુર્ભુજ બીજા રૂપથી અન્યરૂપ લક્ષ્મીજી સાથે રહ્યો છું. ॥૮॥

ધામ્નિ તેજોમયે દિવ્યે શ્વેતદ્વિપેઽન્વહં ભુવિ ।

દદામિ શ્વેતમુક્તેભ્યઃ પઞ્ચકાલં સ્વદર્શનમ્ ॥૯॥

પૃથ્વી ઉપર વર્તતા તેજોમય દિવ્ય શ્વેતદ્વીપધામમાં ત્યાંનાવાસી શ્વેતમુક્તોને પ્રતિદિન પાંચ વખત (પ્રાતઃકાળ સંગવકાળ મધ્યાહ્નકાળ અપરાહ્નકાળ સાયંકાળ) હું મારું દર્શન આપું છું. ॥૯॥

કુર્વેઽનિરુદ્ધપ્રદ્યુમ્નસડ્કર્ષણસમાહ્વયૈઃ ।

સ્વરૂપૈર્નૈકકોટચણ્ડસર્ગસ્થિત્યપ્ચયાનહમ્ ॥૧૦॥

અનિરૂદ્ધ પદ્યુમ્ન સંકર્ષણ સંજિત મારાં સ્વરૂપોએ કરીને વાસુદેવ મૂર્તિ હું અનેકકોટી બ્રહ્માંડોની ઉત્પત્તિ સ્થિતિ પ્રલયને કરું છું. જગત કર્તાપણે શાસ્ત્રોએ પ્રતિપાદન કરેલા જે છે તે મારાં થકી જુદા નથી. પણ હુંજ છું. (આ અર્થ માકરૂંડીય પુરાણમાં વ્યાસમુનિએ “સ દેવો ભગવાન સર્વ વ્યાપ્ય નારાયણો વિભુઃ । ચતુર્ધા સંસ્થિતો બ્રહ્મન્ ! સગુણો નિર્ગુણસ્તથા ॥ બ્રૂહ્યાત્માનં ચતુર્ધા ચ વાસુદેવાદિમૂર્તિભિઃ । સૃષ્ટ્યાદીન પ્રકરોત્યેષ વિશુદ્ધાત્મા જનાર્દનઃ ॥” આ વચનથી કહ્યો છે. ॥૧૦॥

સર્ગારમ્ભે મયા બ્રહ્મા સૃષ્ટો નાભિસરોરુહાત્ ।

તપસારાધયામાસ માં યજ્ઞૈશ્ચ નારદ ! ॥૧૧॥

તતસ્તસ્મૈ પ્રસન્નોઽહં પ્રદદામીપ્સિતાન્વરાન્ ।

બ્રહ્મન્પ્રાપ્સ્યસિ સામર્થ્યં પ્રજાનાં ત્વં વિસર્જને ॥૧૨॥

હે નારદ ! જગતની ઉત્પત્તિ સમયે અનિરૂદ્ધરૂપે મેં નાભિકમળ થકી બ્રહ્માને ઉત્પન્ન કર્યો. ઉત્પન્ન કરેલા તે બ્રહ્માએ તપ અને યજ્ઞો વડે મારું આરાધન કર્યું તે પછી આરાધનથી પ્રસન્ન થયેલા મેં બ્રહ્માને ઈપ્સિત અનેક વરો આપ્યા. કેવા વરો ? તો હે બ્રહ્મન્ ! તમો પ્રજાઓની સૃષ્ટિ કરવામાં ઉપયોગી સામર્થ્યને પામશો. ॥૧૧-૧૨॥

આજ્ઞાયામેવ તાઃ સર્વાસ્તવ સ્થાસ્યન્તિ મદ્ધરાત્ ।

વેદાશ્ચાપિ સ્ફુરિષ્યન્તિ તવ બુદ્ધૌ સનાતનાઃ ॥૧૩॥

જ્ઞાનં ચ મત્સ્વરૂપસ્ય યથાવત્તે ભવિષ્યતિ ।

ત્વયા કૃતાં ચ મર્યાદાં નાતિક્રંસ્યતિ કશ્ચન ॥૧૪॥

એટલું જ નહિ પણ મેં તમને આપેલા વરદાનથીજ સમગ્ર તે સર્જેલી પ્રજાઓ તમારી આજ્ઞામાં વર્તશે, વળી સનાતન વેદો પણ તમારી સૂક્ષ્મ બુદ્ધિમાં અધ્યયનશ્રમ વિનાજ સ્ફુર્તિને પામશે. મારાં સ્વરૂપનું જ્ઞાન પણ તમને યથાર્થ થશે. તમોએ કરેલી મર્યાદાને કોઈપણ ઉલ્લંઘન કરી શકશે નહિ. ॥૧૩-૧૪॥

સુરાસુરગણાનાં ચ મુનીનાં ચ મહાત્મનામ્ ।

ત્વમેવ વરદો બ્રહ્મન્ ! વરેપ્સૂનાં ભવિષ્યસિ ॥૧૫॥

અસાધ્યે યત્ર કાર્યે ચ મોહમેષ્યસિ તત્ત્વહમ્ ।

પ્રાદુર્ભૂય કરિષ્યામિ સ્મૃતમાત્રસ્ત્વયા વિધે ! ॥૧૬॥

વળી હે બ્રહ્મન્ ! વર પામવાને ઈચ્છતા સુરગણો, અસુરગણો અને મહાત્મા મુનિઓને પણ તમેજ વર આપનારા થશો. વળી હે વિધે ! તમારાથી ન સાધી શકાય એવાં જે કાર્યમાં તમો મોહ પામશો તે કાર્યને તો તમોએ સંભાળ્યો થકો હુંજ પ્રગટ થઈને કરીશ. ॥૧૫-૧૬॥

સૃજ્યમાને ત્વયા વિશ્વે નષ્ટાં પૃથ્વીં મહાર્ણવે ।

આનયિષ્યામિ સ્વં સ્થાનં વારાહં રુપમાસ્થિતઃ ।

હિરણ્યાક્ષં નિહત્યૈવ દૈતેયં બલગર્વિતમ્ ॥૧૭॥

તમોએ વિશ્વની સૃષ્ટિ કરતાં, મહાસમુદ્રમાં મહાજળમાં ડુબી જવાથી નહિ દેખાતી પૃથ્વીને વરાહરૂપધારી હું બળગર્વિષ્ટ દિતિપુત્ર હિરણ્યાક્ષને હણીનેજ, ઉપર લાવીને જળની ઉપર સ્થાપન કરીશ. (આથી વરાહઅવતાર કહ્યો) ॥૧૭॥

દિનાન્તે તવ મત્સ્યોઽહં ભૂત્વા ક્ષોર્ણીં તરીમિવ ।

સહૌષધિં ધારયિષ્યે મન્વાદીંશ્ચ નિશાવધિ ॥૧૮॥

હે બ્રહ્મન્ ! તમારા દિવસના અંતમાં (સાંયં સમયે) હું મત્સ્યમૂર્તિ થઈને ઔષધી સહિત પૃથ્વીને નૌકાનેજ જેમ એમ રાત્રિની અવધી સુધી ધારણ કરીશ, અને મનુ સમર્ષિ આદિકને પણ ધારણ કરીશ. (આથી મત્સ્ય અવતાર કહ્યો.) ॥૧૮॥

સુધાયૈ મથ્નતામર્થિં કાશ્યપાનાં નિરાશ્રયમ્ ।

મન્થાનં કૂર્મરૂપોઽહં ધાર્યે પૃષ્ઠે ચ મન્દસ્મ ॥૧૯॥

અમૃત પ્રાપ્તિ માટે સુરાસુરો ભેગા મળીને સમુદ્રનું મંથન કરવા મંડ્યા ત્યારે તેમણે મંથન દંડરૂપ (રવાઈયો) કરેલા પણ નિરાધાર મંદરાયળને હું કૂર્મરૂપને ધારીને મારા પુષ્કભાગ ઉપર ધારણ કરીશ. (આથી કૂર્માવતાર કહ્યો.) ॥૧૯॥

નારસિંહં વપુઃ કૃત્વા હિરણ્યકશિપું વિધે ! ।

સુરકાર્યે હનિષ્યામિ યજ્ઞજ્ઞં દિતિનન્દનમ્ ॥૨૦॥

હે વિધે ! દેવોના દુઃખ નિવારણરૂપ કાર્ય નિમિત્તે હું નૃસિંહરૂપ ધારીને, યજ્ઞધાતી દિતિપુત્ર હિરણ્યકશિપુને હણીશ. (આથી નૃસિંહ-અવતાર કહ્યો.) ॥૨૦॥

વિરોચનસ્ય બલવાન્બલિઃ પુત્રો મહાસુરઃ ।

ભવિષ્યતિ સ શક્રં ચ સ્વરાજ્યાચ્ચ્યાવયિષ્યતિ ॥૨૧॥

ત્રૈલોક્યેઽપહૃતે તેન વિમુચ્ચે ચ શચીપતૌ ।

અદિત્યાં દ્વાદશઃ પુત્રઃ સમ્ભવિષ્યામિ કશ્યપાત્ ॥૨૨॥

પ્રહ્લાદ પુત્ર વિરોચનનો મહાબળવાન મહા દૈત્ય બલીનામનો પુત્ર થશે. આ દૈત્યરાજ બળી ઈન્દ્રને ત્રિલોકીનારાજ્યથકી ભ્રષ્ટ કરશે. બલીરાજાએ ત્રિલોકીનું રાજ્ય હરીલેતાં અને તેથી ઈન્દ્ર બહુ ઉદાસીનભાવને પામતાં કશ્યપથકી અદિતિમાં બારમો પુત્ર ઉપેન્દ્રનામે હું પ્રગટ થઈશ. અને એજ હું ટુકડા અંગવાળો હોવાથી વામન નામથી પણ વિખ્યાત થઈશ. (આથી વામનાવતાર કહ્યો) ॥૨૧-૨૨॥

તતો રાજ્યં પ્રદાસ્યામિ દેવેન્દ્રાય દિવઃ પુનઃ ।

દેવતા સ્થાપયિષ્યામિ સ્વેષુ સ્થાનેષ્વહં વિધે ! ।

બલિં ચૈવ કરિષ્યામિ પાતાલતલવાસિનમ્ ॥૨૩॥

હે વિધે ! હું બલીરાજાથકી સ્વર્ગનું રાજ્ય લઈને ઈન્દ્રને ફરીથી આપીશ, અને સમગ્ર દેવતાઓને પોતપોતાના સ્થાનોમાં સ્થાપન કરીશ. અને ભક્તબલીને પાતાળતળવાસીજ કરીશ. ॥૨૩॥

કર્દમાદેવહૃત્યાં ચ ભૂત્વાથ કપિલાભિધઃ ।

પ્રવર્તયિષ્યે કાલેન નષ્ટં સાઙ્ઘ્યં વિરાગયુક્ ॥૨૪॥

અનંતર કર્દમઋષિ થકી તેમની દેવહૃતિનામની ભાર્યામાં હું કપિલનામથી પ્રગટ થઈને કાળે કરીને નષ્ટ થએલા સાંખ્યજ્ઞાનને વૈરાગ્ય સહિત પ્રવર્તાવીશ. (આથી કપિલાવતાર કહ્યો) ॥૨૪॥

દત્તો ભૂત્વાઙનસૂયાયામત્રેરાન્વીક્ષિકીં તતઃ ।

પ્રહ્લાદાયોપદેક્ષ્યામિ વિદ્યાં ચ યદવે વિધે ! ॥૨૫॥

હે વિધે ! ત્યાર પછી અત્રિઋષિ થકી તેમની અનસૂયા નામની ભાર્યામાં હું દત્તનામથી પ્રગટ થઈને પ્રહ્લાદજી અને યદુરાજાને

આન્વીક્ષિકી (આત્મસંબંધી) વિદ્યાનો ઉપદેશ કરીશ. (આથી દત્તાવતાર કહ્યો) ॥૨૫॥

મેરુદેવ્યાં સુતો નાભેર્ભૂત્વાહમૃષભો ભુવિ ।

ધર્મ પારમહંસ્યાચ્ચં વર્તયિષ્યે સનાતનમ્ ॥૨૬॥

વળી હે વિધે ! નાભિરાજા થકી તેમની મેરુદેવી નામની ભાર્યામાં ઋષભ નામથી પુત્રરૂપે પ્રગટ થઈને પૃથ્વી ઉપર સનાતન પારમહંસ્ય નામના ઉપશમ ધર્મને પ્રવર્તાવીશ. (આથી ઋષભાવતાર કહ્યો) ॥૨૬॥

ત્રેતાયુગે ભવિષ્યામિ રામો ભૃગુકુલોદ્ભઃ ।

ક્ષત્રં ચોત્સાદયિષ્યામિ ભગ્નસેતુ કદધ્વગમ્ ॥૨૭॥

વળી ત્રેતાયુગમાં હું ભૃગુકુળને વહન કરનારા પરશુરામ નામે થઈશ. અને ધર્મમર્યાદાને ભાંગી નાખનારા માટેજ કુત્સિત માર્ગમાં વર્તનારા ક્ષત્રિયોનો નાશ કરીશ. (આથી પરશુરામનો અવતાર કહ્યો) ॥૨૭॥

સન્ધૌ તુ સમનુપ્રાપ્તે ત્રેતાયા દ્વાપરસ્ય ચ ।

કૌશલ્યાયાં ભવિષ્યામિ રામો દશસ્થાદહમ્ ॥૨૮॥

સીતાભિધાના લક્ષ્મીશ્ચ ભવિત્રી જનકાત્મજા ।

ઉદ્દહિષ્યામિ તામૈશં ભદ્ક્ત્વા ધનુરહં મહત્ ॥૨૯॥

ત્રેતાયુગ અને દ્વાપરયુગનો સંધિ પ્રાપ્ત થતાં તો, હું દશરથ થકી તેમની કૌશલ્યાનામની પત્નીમાં રામચંદ્ર નામથી પ્રગટ થઈશ. આ અવસરે જે લક્ષ્મીજી છે તે પણ જનકરાજાનાં પુત્રી સીતાનામથી પ્રગટ થશે. તે સીતાજીને હું શિવજીએ જનકરાજાને આપેલાં મહાધનુષને ભાંગીને પરણીશ. (આથી સીતારામાવતાર કહ્યો) ॥૨૮-૨૯॥

તતો રુદ્રઃપતિં ઘોરં દેવર્ષિદ્રોહકારિણમ્ ।

સીતાપહારિણં સઙ્ઘ્યે હનિષ્યામિ સહાનુજમ્ ॥૩૦॥

તસ્ય મે તુ ચરિત્રાણિ વાલ્મીકાઘા મહર્ષયઃ ।

તદા ગાસ્યન્તિ બહુધા યચ્છુતેઃ સ્યાદઘક્ષયઃ ॥૩૧॥

ત્યારપછી હું રજસ્તમઃ પ્રધાન હોવાથી ઘોર, માટેજ દેવો ઋષિઓ વિગેરેનો દ્રોહ કરનારા અને વળી સીતાજીને અપહરનારા એવા

રાક્ષસરાજ રાવણને તેના નાનાભાઈ કુંભકર્ણ સાથે સંગ્રામમાં હણીશ. તે સમયે આવો હું તે મારાં દિવ્ય ચરિત્રોને તો વાલ્મિકી આદિક મહર્ષિઓ બહુ પ્રકારે ગાન કરશે. જે ચરિત્રોનાં શ્રવણ માત્રથી શ્રોતા જનોનાં પાપનો નાશ થઈ જાય. ॥૩૦-૩૧॥

દ્વાપરસ્ય કલેશ્ચૈવ સન્ધૌ પર્યવસાનિકે ।

ભૂમારાસુરનાશાર્થં પાતું ધર્મં ચ ધાર્મિકાન્ ।

વાસુદેવાદ્ભવિષ્યામિ દેવક્યાં મથુરાપુરિ ॥૩૨॥

કૃષ્ણોઽહં વાસુદેવાઋષસ્તથા સડ્કર્ષણો બલઃ ।

પ્રદ્યુમ્નશ્ચાનિરુદ્ધશ્ચ ભવિષ્યન્તિ યદોઃ કુલે ॥૩૩॥

વળી હે બ્રહ્મન્ ! દ્વાપર યુગના અને કલિયુગના સંધિમાં, તેમાંપણ સંધિના છેલ્લા ભાગમાંજ ભૂમિના ભારભૂત અસુરાંશ રાજાઓના નાશમાટે તથા ધર્મ અને ધાર્મિક જનોના રક્ષણ માટે, મથુરાપુરીમાં વાસુદેવથી દેવકીમાં પ્રકટ થઈશ, (આથી કૃષ્ણાવતાર કહ્યો.) કૃષ્ણ એવો હું યદુકુળમાં વાસુદેવનામથી વિખ્યાત થઈશ. તથા બળભદ્રનામધારી સંકર્ષણ, પ્રદ્યુમ્ન અને અનિરુદ્ધ પ્રગટ થશે. ॥૩૨-૩૩॥

ગોપસ્ય વૃષભાનોસ્તુ સુતા રાધા ભવિષ્યતિ ।

વૃન્દાવને તયા સાકં વિહરિષ્યામિ પદ્મજ ! ॥૩૪॥

લક્ષ્મીશ્ચ ભીષ્મકસુતા રુક્મિણ્યાઋયા ભવિષ્યતિ ।

ઉદ્દહિષ્યામિ રાજન્યાન્ યુદ્ધે નિર્જિત્ય તામહમ્ ॥૩૫॥

હે બ્રહ્મન્ ! રાધિકાતો વૃષભાનુ નામના ગોપની પુત્રીરૂપે પ્રકટ થશે. હું વૃન્દાવનમાં તે રાધા સાથે વિહાર કરીશ. જે લક્ષ્મીજી છે તે રૂકિમણી નામથી ભીષ્મક રાજાની પુત્રીપણે પ્રગટ થશે. તે રૂકિમણીને યુદ્ધમાં ક્ષત્રિયોને જીતીને પરણીશ. આ અર્થ “રાઘવત્વેઽભવત્સીતા રુક્મિણી કૃષ્ણાજન્મનિ” “દેવત્વે દેવદેહેયં મનુષ્યત્વે ચ માનુષી” આ અર્થથી સ્પષ્ટ કહ્યો છે. ॥૩૪-૩૫॥

ધર્મદ્રુહોઽસુરાન્ હત્વા તદાવિષ્ટાંશ્ચ ભૂપતીન્ ।

ધર્મં સંસ્થાપયન્નેવ કરિષ્યે નિર્ભરાં ભુવમ્ ॥૩૬॥

હું ભૂમિ ઉપર ધર્મનીજ સ્થાપના કરતો થકો ધર્મદ્રોહી અસુરોને અને તે અસુરોએ જેમાં પ્રવેશ કર્યો છે. એવા રાજાઓને હણીને ભૂમિને ભારરહિત કરીશ. ॥૩૬॥

યેન કેનાપિ ભાવેન યસ્ય કસ્યાપિ માનસમ્ ।

મયિ સંયોદ્યતે તં તં નેષ્યે બ્રહ્મગતિં પરામ્ ॥૩૭॥

ધર્મં ભુવિ સ્થાપયિત્વા કૃત્વા યદુકુલઙ્ગયમ્ ।

પશ્યતાં સર્વદેવાનામન્તર્ધાસ્યે ભુવસ્તતઃ ॥૩૮॥

રાગ દ્વેષ ભય આદિક જે કોઈપણ ભાવથી જે કોઈપણ જનનું મન મારે વિષે સંલગ્ન થશે તે તે જનને પરમદયાળુ હું શ્રેષ્ઠ બ્રહ્મગતિ (મોક્ષ) ને પમાડીશ. ભૂમિમાં ધર્મની સ્થાપના કરીને અને ભારભૂત યાદવ કુળનો પણ ક્ષય કરીને, તે પછી હું સર્વ દેવતાઓના જોતાંજ ભૂમિથી અંતર્ધાન થઈ જઈશ. ॥૩૭-૩૮॥

કૃષ્ણસ્ય મમ વીર્યાણિ કૃષ્ણદ્વૈપાયનાદયઃ ।

ગાસ્યન્તિ બહુધા બ્રહ્મન્સઘઃ પાપહરાણિ હિ ॥૩૯॥

હે બ્રહ્મન્ ! કૃષ્ણરૂપ હું તે મારાં પરાક્રમ ચરિત્ર આદિકને વ્યાસમુનિ વિગેરે અનેક પ્રકારે ગાન કરશે. કેવાં પરાક્રમચરિત્ર ? તો સ્નેહપૂર્વક શ્રવણ કરવામાત્રથી સર્વ પાપને હરનારાં છે. ॥૩૯॥

કૃષ્ણદ્વૈપાયનો ભૂત્વા પરાશરમુનેઃ સુતઃ ।

શાસ્ત્રાવિભાગં વેદસ્ય કરિષ્યામિ તરોરિવ ॥૪૦॥

વળી હે બ્રહ્મન્ ! કૃષ્ણદ્વૈપાયન (વ્યાસ) નામથી પરાશરમુનિના પુત્રરૂપે પ્રકટ થઈને વૃક્ષનીજ જેમ એમ વેદની શાખાઓનો વિભાગ કરીશ. એક વેદને ચાર વિભાગવાળો કરીશ (આથી વ્યાસાવતાર કહ્યો.) ૪૦

વૈદિકં વિધિમાશ્રિત્ય ત્રિલોકીપરિપીડકાન્ ।

છલેન મોહયિષ્યામિ ભૂત્વા બુદ્ધોઽસુરાનહમ્ ॥૪૧॥

વળી હે વિષે ! હું બુદ્ધરૂપે થઈને, વૈદિક વિધિને આશરીને ત્રિલોકીને પરિપીડા કરનારા અસુરોને છળથી મોહ પમાડીશ (આથી બુદ્ધાવતાર કહ્યો) ॥૪૧॥

મયા કૃષ્ણેન નિહતા: સાર્જુનેન રણેષુ ચે ।
પ્રવર્તયિષ્યન્ત્યસુરાસ્તે ત્વધર્મં યદા ક્ષિતૌ ॥૪૨॥

ધર્મદેવાત્તદા મૂર્તૌ નરનારાયણાત્મના ।

પ્રવૃત્તેઽપિ કલૌ બ્રહ્મન્ ! ભૂત્વાહં સામગો દ્વિજ: ॥૪૩॥

મુનિશાપાત્તૃતાં પ્રાપ્તં સર્ષિં જનકમાત્મન: ।

તત્તોઽવિતા ગુરુભ્યોઽહં સદ્ધર્મં સ્થાપયન્નજ ! ॥૪૪॥

એક સમયે યુદ્ધાર્થે મથુરાપુરી પ્રત્યે આવેલા જરાસંધની સાથે યુદ્ધસમય આવતાં, શ્રીકૃષ્ણે પોતાના પ્રાદુર્ભાવનો હેતુ વિચારતાં, “અન્યોઽપિ ધર્મરક્ષાયૈ દેહ: સંભ્રિયતે મયા । વિરામાયાપ્યધર્મસ્ય કાલે પ્રભવત: ક્વચિત્ ॥” આ રીતે પોતાના દ્વિતીય પ્રાદુર્ભાવના ધારણની પ્રતિજ્ઞા કરી હતી. માટેજ તે શ્રીકૃષ્ણે સ્વધામગમનસમયે પોતાના બીજા પ્રાદુર્ભાવના ગ્રહણમાં હેતુને ઉદ્દેશીને, સમગ્ર જીવોના કલ્યાણને કરનારૂં મારૂં જ્ઞાન ધરવા કોણ સમર્થ થાય ? એમ વિચાર કરતાં, તેવા ગુણવાળા ઉદ્ભવજીને જાણીને. તેમને આચાર્યપદવી આપવા પૂર્વક પોતાની જ્ઞાનરૂપ ધૂર સોંપી હતી. આ બાબત “અસ્માલ્લોકાદુપસ્તે મયિ જ્ઞાનં મદાશ્રયમ્ । અર્હત્યુદ્ભવ એવાદ્ધા સંપ્રત્યાત્મવતાં વર: ॥ નોદ્ધવોઽણ્વપિ મન્નયૂનો યદ્ગુણૈર્નાર્દિત: પ્રભુ: । અતો મદ્ધયુનં લોકં ગ્રાહયન્નિહ તિષ્ઠતુ ॥” આ પ્રકારે કહી છે. વળી “કૃતાદિષુ પ્રજા રાજન્ ! કલાવિચ્છન્તિ સંભવમ્ । કલૌ ચ્ચલુ ભવિષ્યન્તિ નારાયણપરાયણા: ॥” આ રીતે જનકના પ્રત્યે યોગેશ્વરોએ પણ તે બીજા પ્રાદુર્ભાવના સંબંધથી કલિમાં અનંત જનોની તત્પરાયણતા કહી છે. તો તેજ પ્રાદુર્ભાવને અહીં પ્રકાશ કરતા ભગવાન પુરુષોત્તમ બ્રહ્માને વર આપે છે— હે બ્રહ્મન્! અર્જુને સહિત મેં શ્રીકૃષ્ણે યુદ્ધમાં હણેલા (એટલે હું જે અસુરોને મારા હાથથી હણીશ અને જેઓ અર્જુને હણ્યાથકાપણ મને જોતાથકા મૃત્યુને પામશે તે તો મોક્ષને પામી જશે. અહીંતહીં અર્જુનાદિકે હણેલા) તેજ અસદ્ગુણપાદિક રૂપથી જ્યારે પૃથ્વી ઉપર અધર્મને પ્રવર્તાવશે ત્યારે હે બ્રહ્મન્ ! હું કલિકાલની પુષ્કળ

પ્રવૃત્તિમાં પણ ધર્મદેવથી તેમની ભક્તિ જેનું બીજું નામ છે એવી મૂર્તિપત્નિમાં નરનારાયણને નિમિત્ત કરીને સામવેદી વિપ્રરૂપથી પ્રાદુર્ભાવને, હે અજ ! હું સદ્ધર્મની સ્થાપના કરતો થકો દુર્વાસા મુનિના શાપથી મનુષ્યભાવને પામનારા મરીચ્યાદિ મુનિ સહિત મારાં માતાપિતા ધર્મભક્તિની તે અસુરાંશ ગુરુરાજાથી રક્ષા કરીશ. (આથી શ્રીકૃષ્ણના બીજા અવતારરૂપ સ્વામિનારાયણાવતાર કહ્યો.) ॥૪૨-૪૪॥

જનાન્ મ્લેચ્છમયાન્ભૂમૌ કલેરન્તે મહૈનસ: ।

કલ્કી ભૂત્વા હનિષ્યામિ વિચરન્ દિવ્યવાજિના ॥૪૫॥

વળી હે વિદે ! કલિયુગના અંતમાં હું કલ્કિરૂપે થઈને ભૂમિ ઉપર વર્તતા મહાપાપી મ્લેચ્છમય રાજાદિ જનોને દેવોએ આપેલા દિવ્ય અશ્વ ઉપર બેસીને વિચરતો થકો હણીશ. (આથી કલ્કિ અવતાર કહ્યો.) ॥૪૫॥

યદા યદા ચ વેદોક્તો ધર્મો નાશિષ્યતેઽસુરૈ: ।

પ્રાદુર્ભાવો ભવિષ્યો મે તદ્રક્ષાયૈ તદા તદા ॥૪૬॥

હે બ્રહ્મન્ ! મારા આટલાજ અવતારો નહિ, પરંતુ જ્યારે જ્યારે વેદોક્ત ધર્મનો અસુરો નાશ કરશે ત્યારે ત્યારે તે ધર્મનું રક્ષણ કરવા મારો અવતાર થશે. મારા અવતારો અનંત છે તેમાં દેશ કાળનો નિયમ નથી. ॥૪૬॥

તસ્માચ્ચિન્તાં વિહાયૈવ પ્રજા: સૃજ યથા પુરા ।

એતાન્દત્વા વરાંસ્તસ્મા અહમન્તર્હિતોઽભવમ્ ॥૪૭॥

માટે હે બ્રહ્મન્ ! તમો ચિંતાનો ત્યાગ કરીનેજ પૂર્વ કલ્પની પેઠેજ પ્રજાઓને સર્જો. હે નારદ ! હું બ્રહ્માને આટલા (ત્રેવીશ) વરો આપીને અંતર્ધાન થઈ ગયો. ॥૪૭॥

યથા તસ્મૈ વરા દત્તાસ્તથૈવ ચ મયા કૃતમ્ ।

કુર્વે કરિષ્યે ચ મુને ! નિજશક્તિભિરજ્જસા ॥૪૮॥

હે મુને ! બ્રહ્માને મેં જે રીતે વરો આપ્યા છે તેજ રીતે અનાયાસથી મારા ઐશ્વર્ય કરીને મેં કર્યું છે, કડું છું અને વળી કરીશ. ॥૪૮॥

एवंविधस्य मे ब्रह्मन्नीशितुः सर्वदेहिनाम् ।

दर्शनं दुर्लभं जातं तवैकान्तिकभक्तितः ॥४९॥

હે મુને ! સર્વ દેહિઓનો નિયંતા આવો હું તે મારાં દુર્લભ દર્શન તમને મારેવિષે એકાંતિક ભક્તિ હોવાને લીધે થયાં છે. ॥૪૯॥

वरं वरय मत्तस्त्वं स्वाभीष्टं मुनिसत्तम ! ।

प्रसन्नोऽस्मि भृशं तुभ्यं नाफलं मम दर्शनम् ॥૫૦॥

હે મુનિસત્તમ ! (મુનિઓમાં શ્રેષ્ઠ) તમો મારાથકી સ્વાભીષ્ટ વર માગો. હું તમારી ઉપર અત્યંત પ્રસન્ન થયો છું. મારું દર્શન નિષ્ફળ ન હોવું જોઈએ, દર્શનનું કાંઈ ફળ મળવું જોઈએ, તો તમો વર અભીષ્ટ માગો. ॥૫૦॥

स्कन्द उवाच

श्रुत्वेति भगवद्वाक्यं नारदो मुनिसत्तमः ।

मन्यमानो निजं धन्यं तमुवाच प्रभું मुने ! ॥૫૧॥

કાર્તિકસ્વામી કહે છે— હે સાવર્ણિ મુને ! મુનિસત્તમ નારદજી આવું ભગવાનનું વચન સાંભળીને પોતાને ધન્યભાગી માનતાથકા પ્રભુ શ્રીહરિ પ્રત્યે આ પ્રકારે બોલ્યા. ॥૫૧॥

श्रीनारद उवाच

दर्शनादेव ते स्वामिन्सम्पूर्णो मे मनोरथः ।

इदं हि दुर्लभं मन्ये सर्वेषामपि देहिनाम् ॥૫૨॥

अतस्ते च त्वदीयानां त्वद्धाम्नोऽस्यामृतस्य च ।

साक्षात्समीक्षणादन्यत्प्राप्यं मे नास्ति वाञ्छितम् ॥૫૩॥

નારદમુનિ કહે છે— હે સ્વામિન્ ! આપનાં દર્શન થવાથીજ મારો મનોરથ પરિપૂર્ણ થઈ ગયો છે. આપનું દર્શન સર્વ કોઈપણ દેહિઓને અત્યંત દુર્લભ છે એમ હું માનું છું. તો એક તો આપ ભગવાનનું દર્શન, બીજું તમારા ભક્ત મુક્તોનું દર્શન અને ત્રીજું આ અમૃત નામના આપના અક્ષરધામનું દર્શન જે મને થયું છે તેથી બીજું મારે વાંછિત પ્રાપ્ય કાંઈપણ નથી. જે નિરૂપાધિક વાંછિત પ્રાપ્ય છે તે આની અંદરજ આવી જાય છે. ॥૫૨-૫૩॥

इतोऽन्यदुर्लभं क्वापि नास्ति ब्रह्माण्डगोलके ।

यदहं परितुष्टात्ते प्रार्थयेयमिहाच्युत ! ॥૫૪॥

હે અચ્યુત ! આ બ્રહ્માંડગોલકમાં કોઈપણ સ્થળમાં આપ આદિકના દર્શનથી બીજું કાંઈપણ વસ્તુ મને દુર્લભ નથી કે જેને હું પ્રસન્ન થએલા આપથી અહીં યાચના કરું. ॥૫૪॥

लोकान्तरसुखं यत्तद्वैदિકैरेव कर्मभिः ।

दैवैः पित्र्यैश्च लभ्येत तच्चाप्यस्ति हि नश्वरम् ॥૫૫॥

સ્વર્ગાદિ અન્ય લોકોનું સુખ જે છે તે તો દેવ કર્મ સંધ્યાવંદનાદિક અને પિત્ર્ય કર્મ તર્પણાદિકે કરીનેજ જનોને મળે છે. તે વેદોક્ત સકામ કર્મથી જન્ય સુખપણ તે લોકોનો ક્ષય થતાં નિશ્ચે ક્ષય થઈ જાય છે. ॥૫૫॥

नेच्छामि तदहं किञ्चित्सुखं त्वत्तः परं प्रभो ! ।

वरमेकं तु याचे त्वत्स्वेप्सितं वरदर्षभात् ॥૫૬॥

માટે હે પ્રભો ! હું કાંઈ પણ બીજું તે સુખ તમારાથી ઈચ્છતો નથી. તમો વરદાતાઓ મધ્યે શ્રેષ્ઠ છો, તો આવા આપથી મને ઈચ્છિત એક વર તો માગું છું. ॥૫૬॥

तवाथ तव भक्तानां सदैव गुणगायने ।

अत्युत्सुकास्ते मे बुद्धिस्त्वयि प्रीतिविवर्धनी ॥૫૭॥

કયો વર ? તો તમો અને તમારા ભક્તોના સદેવ ગુણો ગાવામાં ઉત્કટ ઉત્સાહવાળી અને વળી તમારે વિષે પ્રીતિને વિશેષ વધારનારી મારી બુદ્ધિ થાવ. આટલુંજ હું માગું છું. ॥૫૭॥

स्कन्द उवाच

तथास्त्विति प्रतिश्रुत्य कृष्णस्तेनेति याचितम् ।

गानोपयुक्तां महतीं वीणां दत्त्वाऽब्रवीत्पुनः ॥૫૮॥

કાર્તિકસ્વામી કહે છે— હે સાવર્ણિમુને ! આ રીતે નારદજીએ કરેલી યાચનાને જાણીને, ભગવાન શ્રીકૃષ્ણ ‘તથાસ્તુ’ એમ પ્રતિજ્ઞા કરીને, ગાવામાં ઉપયોગી મહત્તી નામની વીણા નારદજીને આપીને ફરીથી બોલ્યા. ॥૫૮॥

શ્રીભગવાનુવાચ

અધુના ગચ્છ દેવર્ષે ! વિશાલાં બદરીમિતઃ ।

તત્ર ધર્માત્મજં ભક્ત્યા મામારાધય સુવ્રત ! ॥૫૧॥

શ્રી ભગવાન કહે છે— હે દેવર્ષે ! તમો હાલમાં આ બ્રહ્મધામથી બદરિકાશ્રમ પ્રત્યે જાવ. તે આશ્રમમાં રહીને હે સુવ્રત ! ધર્મપ્રજાપતિના પુત્ર નરનારાયણરૂપ હું તે મારું નવ પ્રકારની ભક્તિથી આરાધન કરો. ॥

ત્વં હ્યેકાન્તિકભક્તોઽસિ મમ નિષ્કપટાન્તરઃ ।

તેન ત્વામધિકં મન્યે વિધેરપિ પિતુસ્તવ ॥૬૦॥

નિષ્કપટ અંતઃકરણવાળા તમો મારા એકાંતિક ભક્ત છો. તે હેતુથી તમને હું તમારા પિતા બ્રહ્માથી પણ અતિશય અધિક માનું છું. ॥

યાદૃશોઽહં ચ યદ્ભૂપો યાવાંશ્ચ મહિમા મમ ।

વિદુસ્તત્સર્વમપિ મે ભક્ત્તા એકાન્તિકા મુને ! ॥૬૧॥

હે મુને ! હું જેવા સ્વાભાવિક જ્ઞાન શક્ત્યાદિ ગુણવાળો છું અને જેવા નિત્યસિદ્ધ ગુણાનિધિ દિવ્યરૂપવાળો છું અને જેવો દેશકાળાદિકથી અનવચ્છિન્ન પ્રમાણવાળો છું અને જેવો મારો મહિમા છે, તે સર્વને પણ મારા એકાંતિક ભક્તો જાણે છે. ॥૬૧॥

હૃદિ ચિન્ત્યોઽહમેવાસ્મિ સતાં તેષાં ચ તે મમ ।

તેષામિષ્ટં ન મત્તોઽન્યન્મમ તેષ્યો ન કિઞ્ચન ॥૬૨॥

તે એકાંતિક મારા ભક્તોના હૃદયમાં હુંજ એક ચિંતનીય છું. અને મારા હૃદયમાં તે ભક્તોજ ચિંતનીય છે. મારા ભક્તોને મારાથી બીજું કંઈ પણ પ્રિય નથી. આ રીતે મારે અને ભક્તોને પરસ્પર અતિ પ્રીતિ વર્તે છે. ॥૬૨॥

યથા પતિવ્રતા નાર્યા વશીકુર્વન્તિ સત્પતિમ્ ।

નિજૈર્ગુણૈસ્તથા ભક્ત્તા વશીકુર્વન્તિ મામપિ ॥૬૩॥

જેમ પતિવ્રતા નારીઓ પોતાના શીલાદિ ગુણોએ કરીને પોતાના સત્ય પતિને વશ કરે છે. તેમ ભક્તજનો પોતાના નિષ્કામત્યાદિ ગુણોએ કરીને સત્ય પતિ મને પણ વશ કરે છે. ॥૬૩॥

અનુયામિ શ્રિયા સાકં તાનહં પરવાનિવ ।

યત્ર યત્ર ચ તે સન્તિ તત્ર તત્રાહમસ્મિ હિ ॥૬૪॥

હું યદ્યપિ સ્વતંત્ર છું પણ જાણે પરતંત્રજ હાઉં એમ હું લક્ષ્મીજીની સાથે મારા એકાંતિક ભક્તોની પાછળ સાથેજ જાઉં છું. તે આ ભક્તો જે જે સ્થાનમાં રહ્યા છે તે તે સ્થળમાં હું રહેલોજ છું. એમાં સંશય નથી. ॥૬૪

સત્સદ્ગાદેવ મત્પ્રાપ્તિર્ભવેદ્ભુવિ મુમુક્ષતામ્ ।

નાન્યોપાયેન દેવર્ષે ! સત્યમિત્યવધારય ॥૬૫॥

હે દેવર્ષે ! સંસારપાશથી મુકાવા ઈચ્છતા જનોને સત્સમાગમે કરીનેજ ભૂમિમાં મારી પ્રાપ્તિ થાય. આ થકી અન્ય ઉપાયે કરીને નજ થાય. મારી પ્રાપ્તિનું અસાધારણ સાધન સત્સંગજ છે. આ હું તમને સત્યજ કહું છું અને તમો તેને નિશ્ચયથી સત્યજ સમજો. ॥૬૫॥

મામેવ યર્હિ શરણં માનુષાઃ પ્રાપ્નુવન્તિ યે ।

તર્હ્યેવ તે વિમુચ્યન્તે માયાયા જીવબન્ધનાત્ ॥૬૬॥

જે જે મનુષ્યો મારાજ શરણને પામે તોજ તે મનુષ્યો જીવોને બંધન કરનારી ગુણમયી માયાથી મુક્ત થાય છે. મારી પ્રાપ્તિનું આજ અસાધારણ સાધન છે. ॥૬૬॥

માં પ્રપન્નસ્તુ પુરુષો યેન કેનાપિ ભાવતઃ ।

યથેષ્ટં સુખમાપ્નોતિ ન તુ સંસૃતિમન્યવત્ ॥૬૭॥

જે કોઈપણ ભાવથી મારા શરણને પામેલો પુરુષ તો યથેષ્ટ સુખને પામે છે. પણ બીજા દેવના ઉપાસકની પેઠે જન્મમરણરૂપ સંસૃતિને નથીજ પામતો. ॥૬૭॥ **સ્કન્દ ઉવાચ**

એવમુક્તો ભગવતા પ્રાપ્તોઽનુગ્રહમીપ્સિતમ્ ।

પ્રણમ્ય સાશ્રુનયનઃ પર્યાવર્તત નારદઃ ॥૬૮॥

કાર્તિકસ્વામી કહે છે— હે સાવર્ણિમુને ! આ પ્રકારે ભગવાન શ્રીકૃષ્ણે કહેલા અને તેમના થકી અભિલષિત અનુગ્રહને પામેલા નારદજી આનંદનાં અશ્રુથી પૂર્ણ નયનવાળા થઈને ભગવાનને પ્રણામ કરીને ત્યાંથી પાછા વળ્યા ॥૬૮॥

તમેવ વીણયા ગાયન્ શ્વેતમુક્તમપશ્યત ।

પ્રાગ્વત્સ્વાગ્રે ચલન્તં તમન્વગચ્છદ્વિદ્વજર્ષભ ! ॥૬૧॥

પાછા વળ્યા તે સમયે હે દ્વિજવર્ય સાવર્ણે ! વિણાવડે ભગવદ્દુણોનેજ ગાતા નારદજીના જોવામાં એક શ્વેતમુક્ત આવ્યા. પ્રથમની પેઠે પોતાની આગળ ચાલતા તે શ્વેતમુક્તની પાછળ પોતે ચાલ્યા. ॥૬૧॥

સઘઃ શ્વેતં મહાદ્વીપં પ્રાપ્ય શ્વેતાન્ પ્રણમ્ય તાન્ ।

નિવૃત્તો નારદો બ્રહ્માંસ્તરસા મેરુમાગમત્ ॥૭૦॥

હે બ્રહ્મન્ ! નારદમુનિ શ્વેતસંજિત મહાદ્વીપને તત્કાળ પામીને ત્યાંના નિવાસી શ્વેતમુક્તોને પ્રણામ કરીને ત્યાંથી નીકળીને વેગથી આગળ ચાલતાં મેરુપર્વતને પામ્યા. ॥૭૦॥

તતો મેરોઃ પ્રચક્રામ પર્વતં ગન્ધમાદનમ્ ।

નિપપાત ચ ચ્ચાન્તૂર્ણં વિશાલાં બદરીમનુ ॥૭૧॥

इति श्रीस्कन्दपुराणे विष्णुखण्डे श्रीवासुदेवमाहात्म्ये
श्रीवासुदेवावतारादिकथननामाष्टादशोऽध्यायः ॥૧૮॥

તે મેરુ થકી ગંધમાદન નામના પર્વત પ્રત્યે આવ્યા. ત્યાંથી નીકળીને વિશાલા નામની બદ્રિને લક્ષ કરીને આકાશ માર્ગથી એકદમ નીચે પડતાં બદ્રિકાશ્રમને પામ્યા. ॥૭૧॥

ઇતિ શ્રી સ્કંદપુરાણે વિષ્ણુખંડે શ્રીવાસુદેવમાહાત્મ્યે

શ્રીવાસુદેવાવતારાદિ કથન નામાષ્ટાદશોઽધ્યાયઃ ॥૧૮॥

૧૮ આ અધ્યાયમાં નારાયણે નારદને કહેલું શ્રીકૃષ્ણસ્વરૂપનું વિજ્ઞાન અને નારદે કરેલું તેમનું તપથી આરાધન વિગેરે કહ્યું છે. (શ્લોક ૨૭)

સ્કન્દ ઉવાચ

તતઃ સ દદ્દશો દેવૌ પુરાણાવૃષિસન્તમૌ ।

તપશ્ચરન્તૌ સુમહદાત્મનિષ્ઠૌ મહાવ્રતૌ ॥૧॥

તેજસાપ્યધિકૌ સૂર્યાત્સર્વલોકવિરોચનાત્ ।

શ્રીવત્સલક્ષ્ણૌ પૂજ્યૌ જટામણ્ડલધારિણૌ ॥૨॥

પદ્મચિહ્નભુજૌ તૌ ચ પાદયોશ્ચક્રલક્ષ્ણૌ ।

व्यूढोरस्कौ दीर्घभुजौ सितसूक्ष्मघनांशुकौ ॥૩॥

स्वास्थ्यौ पृथुललाटौ च सुभ्रुवौ शुभनासिकौ ।

शुभलक्षणसम्पन्नौ दिव्यमूर्तिं घनप्रभौ ॥૪॥

અધ્યાય ૧૯ મો

કાર્તિકસ્વામી કહે છે—હે સાવર્ણિ મુને ! બદ્રિકાશ્રમને પામ્યા પછી, નારદજી ભગવાન શ્રીનરનારાયણનાં દર્શનને પામ્યા. કેવા નરનારાયણ ? તો ઋષિઓ મધ્યે મહામોટા ઋષિ, આધુનિક નહિ પણ પુરાતન પોતાના ભક્તોના સદ્દુણોના ઉદયમાટેજ તીવ્ર તપને કરતા, ભક્તશિક્ષણાર્થે દૈવ આત્મનિષ્ઠાને ધારી રહેલા, અચળ બ્રહ્મચર્યવ્રતને ધારી રહેલા, દિવ્ય મંગળ દેહ જેમનો છે, સર્વ લોકોને પ્રકાશ કરનારો જે સૂર્ય તેથી પણ પોતાના દિવ્યતેજથી અતિ અધિક, જેમના વક્ષઃસ્થળમાં શ્રીવત્સનું ચિહ્ન છે, દેવ નર આદિક સર્વેએ પણ પૂજનીય, મસ્તકે જટાજૂટને ધારી રહેલા, જેમના હસ્તતળમાં પદ્માકાર રેખાનું ચિહ્ન છે, જેમના ચરણતળમાં ચક્રસદૃશ રેખાનું ચિહ્ન છે, જેમનું વક્ષઃસ્થળ બહુ વિશાળ છે, જેમના બન્ને ભુજ જાનુપર્યંત લાંબા છે, શ્વેત સૂક્ષ્મ અને વળી ઘાટાં વસ્ત્રોને ધારી રહેલા, સુંદર શાંત મુખારવિંદ જેમનું છે, વિશાળ લલાટ જેમનું છે, રૂડી ભુકુટી જેમની છે, શુભ નાસિકા જેમની છે, બીજાંપણ બધાં સામુદ્રિક શાસ્ત્રમાં કહેલાં શુભ લક્ષણોએ જે સંપન્ન છે, નવીન મેઘસમાન શ્યામ શરીરવર્ણ જેમનો છે, દિવ્ય અપ્રાકૃત મૂર્તિ જેમની છે, આ રીતે જે અનેક સદ્દુણોએ સંપન્ન સુપ્રસિદ્ધ છે આવા નરનારાયણ ભગવાનનાં દર્શન નારદજી પામ્યા. ॥૧-૪॥

विनयेनान्तिकं प्राप्य तयोः कृत्वा प्रदक्षिणाम् ।

भक्त्या प्रणम्य साष्टाङ्गं तस्थौ प्राञ्जलिरग्रतઃ ॥૫॥

દુર્લભ દર્શન પામતાં નારદમુનિ શ્રી નરનારાયણની સમીપે વિનીત વેષથી જઈને, ભક્તિથી પ્રદક્ષિણા કરીને અને સાષ્ટાંગ પ્રણામ કરીને, બે હાથ જોડીને સન્મુખ બેઠા. ॥૫॥

ततस्तौ तपसां वासौ यशसां तेजसामपि ।

ऋषी पौर्वाण्हकस्यान्ते विधेमौनं विहाय च ॥૬॥

પ્રીત્યા નારદમવ્યગ્રૌ પાદ્યાર્ચ્યાભ્યાં સમાર્ચતામ્ ।

પીઠયોરુપવિષ્ટૌ તૌ કૌશયોર્નારદશ્ચ સઃ ॥૭॥

અનંત તપ યશ અને તેજનાપણ નિધિરૂપ એવા ઋષિવર્ય નર-
નારાયણ ભગવાને નૈષ્ઠિકવર્ણિએ અવશ્ય કરવાનો સંધ્યાવંદનાદિ
પૌર્વાહ્નિક નિત્યવિધિ કરી પરવાર્યા પછી, નિત્યવિધિ સમયે ધારેલા
મૌનવ્રતનો ત્યાગ કરીને, અવ્યગ્ર મનવાળા થઈને સન્મુખ બેઠેલા
નારદજીની પ્રીતિથી પાદ અર્ધ આદિકવડે સારી પૂજા કરી. પૂજા કર્યા
પછી શ્રીનરનારાયણ ઋષિ દર્ભાસનમાં બેઠા અને નારદજીપણ તેમની
આજ્ઞાથી દર્ભાસનમાં બેઠા. ॥૬-૭॥

તેષુ તત્રોપવિષ્ટેષુ સ દેશોઽભિવ્યરાજત ।

આજ્યાહુતિમહાજ્વાલૈર્યજ્ઞવાટોઽગ્નિભિર્યથા ॥૮॥

આ ત્રણ મૂર્તિઓ જ્યારે તે આસન ઉપર વિરાજમાન થઈ ત્યારે જે
દેશમાં તેઓ બિરાજ્યા છે તે દેશ યોગરદમ બહુજ શોભવા લાગ્યો.
કેની પેઠે ? તો ધીની આહુતિઓવડે જેમની જ્વાળા મહામોટી થઈ છે
એવા ત્રણ અગ્નિઓએ કરીને યજ્ઞમંડપ જેમ શોભે તેમ. ॥૮॥

અથ નારાયણસ્તત્ર નારદં વાક્યમબ્રવીત્ ।

સુખોપવિષ્ટં વિશ્રાન્તં કૃતાતિથ્યં સુસત્કૃતમ્ ॥૯॥

સુખેથી બેઠા પછી તેમને મધ્યે નારાયણ ભગવાન નારદ પ્રત્યે
વાક્ય બોલ્યા, કેવા નારદજી ? તો પાદ અર્ધ આયમનીય આદિકવડે
જેમનું ઉત્તમ આતિથ્ય કરવામાં આવ્યું છે, માટેજ જેમને બહુ મોટું
માન મળેલું છે, માટે જ સુખેથી બેઠેલા અને માર્ગના પરિશ્રમે રહિત
થઈ ગયા છે. ॥ શ્રીનારાયણ ઉવાચ

અપિ બ્રહ્મન્ ! સ ભગવાન્ પરમાત્મા સનાતનઃ ।

બ્રહ્મધામ્નિ ત્વયા દૃષ્ટ આવયોઃ કારણં પરમ્ ॥૧૦॥

શ્રી નારાયણ ભગવાન પુછે છે— હે બ્રહ્મન્ ! અમારા પરમ
કારણભૂત (અવતારી) સનાતન પરમાત્મા તે ભગવાનનાં બ્રહ્મધામમાં
તમોને દર્શન થયાં કે કેમ ? ॥૧૦॥

નારદ ઉવાચ

ભગવંસ્ત્વત્રસાદેન તમહં પરમેશ્વરમ્ ।

વાસુદેવં સમાલોકે સ્થિતમક્ષરધામનિ ॥૧૧॥

આ રીતે નારાયણે પુછેલા નારદજી હવે કહે છે— હે ભગવન્ !
અક્ષરધામમાં અખંડ રહેલા સર્વકારણ પરમેશ્વર વાસુદેવ ભગવાનનાં
તમારા અસાધારણ અનુગ્રહથી મને સારી રીતે દર્શન થયાં છે. ॥૧૧॥

इह चैवागस्तेन विसृष्टो वां निषेवितुम् ।

आसिष्ये तत्परो भूत्वा युवाभ्यां सह नित्यशः ॥૧૨॥

તમારી સેવા કરવા માટેજ તે વાસુદેવ ભગવાનેજ પ્રેરણા કરવાથી
હું આ આપના આશ્રમમાં આવ્યો છું. તો હવે હું નિરંતર તમારા પરાયણ
થઈને તમારી સાથેજ નિવાસ કરીને રહીશ તમારી સેવા સિવાય કશો
મારે અર્થ નથી. ॥૧૨॥

શ્રીનારાયણ ઉવાચ

ધન્યોઽસ્યનુગૃહીતોઽસિ યત્તે દૃષ્ટઃ સ્વયં પ્રભુઃ ।

ન હિ તં દૃષ્ટ્વાન્બ્રહ્મન્કશ્ચિદ્દેવોઽપિ વા ઋષિઃ ॥૧૩॥

આ રીતે નારદજીએ કહેતાં, હવે શ્રીનારાયણ કહે છે— હે બ્રહ્મન્ !
તમો બહુ ધન્યભાગી થયા છો, કારણ કે તમારી ઉપર વાસુદેવ ભગવાને
મહાન્ અનુગ્રહ કર્યો છે. શો અનુગ્રહ ? તો તમને સ્વયં પ્રભુ
પરમાત્માએ સાક્ષાત્ પોતાનું દર્શન આપ્યું છે. એમાં શો વિશેષ ? તો તે
ભગવાનનાં કોઈ દેવ કે ઋષિપણ દર્શન પામી શક્યા નથી. દેવ ઋષિ
વગેરે દર્શનની ઈચ્છાવાળાતો છે પણ તેમને પણ તે ભગવાનનાં દર્શન
દુર્લભ છે. આવાં સર્વદુર્લભ દર્શન તમને શ્રીનારાયણે આપ્યાં એજ
એમનો નિરતિશય અનુગ્રહ જાણો. આથી બીજો કોઈપણ અનુગ્રહ
અધિક નથી. આવા સર્વાધિક અનુગ્રહને તમો પામ્યા માટે તમો બહુ
ધન્યભાગી થયા છો. આવું ભાગ્ય કોઈનું પણ નથી. ॥૧૩॥

भक्त्यैकान्तिक्या तस्य प्राप्ता अक्षरसाम्यताम् ।

ये हि भक्तास्त एवैनं पश्यन्त्यखिलकारणं ॥૧૪॥

સ દિવ્યમૂર્તિર્ભગવાન્ દુર્દર્શઃ પુરુષોત્તમઃ ।

નારદૈતદ્ધિ મે સત્યં વચનં સમુદાહતમ્ ॥૧૫॥

જ્યારે દેવ ઋષિને પણ તેમનાં દર્શન દુર્લભ છે, તો બીજા કોણ તેમનાં દર્શનને પામે છે ? તો તે ભગવાનની એકાંતિકી ભક્તિએ કરીને જેઓ બ્રહ્મૈક્યભાવથી ભગવાનના સાધર્મ્યને પામ્યા છે. તેજ દર્શનાધિકારી હોઈને સર્વકારણ તે પરંબ્રહ્મ પરમાત્માનાં સાક્ષાત્ દર્શન પામે છે. ભગવાનનાં સાક્ષાત્ દર્શનમાં તેમની એકાંતિકી ભક્તિજ મુખ્ય કારણ છે. દિવ્યમૂર્તિ પુરુષોત્તમ તે ભગવાન અભક્તોને તો દુર્દર્શ છે. એમનાં એમને દર્શન કદાપિ થતાં નથી. હે નારદ ! આ વચન મેં સત્યજ સમીચીન કહ્યું છે, એમાં કાંઈ સંશય નથી. ॥૧૪-૧૫॥

નાડન્યો ભક્તાત્પ્રિયતરો લોકે તસ્યાસ્તિ કશ્ચન ।

તતઃ સ્વયં દર્શિતવાંસ્તવાત્માનં દ્વિજોત્તમ ! ॥૧૬॥

જ્યારે આ રીતે સર્વથાજ તેમનું દર્શન દુર્લભ છે તો મને તે કેમ થયું? તો હે દ્વિજોત્તમ ! આ જગતમાં તે પુરુષોત્તમ ભગવાનને એકાંતિક ભક્ત થકી બીજો કોઈ પણ અતિવહાલો નથી. એક એકાંતિક ભક્તજ સર્વાધિક વહાલો છે. આવા હેતુથી સ્વયં પુરુષોત્તમે પોતાના એકાંતિક ભક્ત એવા તમને પોતાનાં દિવ્ય સ્વરૂપનું દર્શન આપ્યું છે. (આ અર્થ “યમેવૈષ વૃણુતે તેન લભ્યસ્તસ્યૈષ આત્મા વિવૃણુતે તનૂં સ્વામ્” આ શ્રુતિએ કહ્યો છે.) ॥૧૬॥

તેજઃપુજ્યાભિરુદ્ધાઙ્ગો ગુણાતીતાદ્ભુતાકૃતિઃ ।

અચ્ચન્ડાનન્દરુપશ્ચ સદા શુદ્ધોઽચ્યુતોઽસ્તિ સઃ ॥૧૭॥

જે પરાત્પર પરમાત્માનાં તમને દર્શન થયાં તે અચ્યુત-સ્વરૂપ સ્વભાવાદિકથી અને આશ્રિતસંરક્ષણરૂપ વ્રતથી ક્યારેય પણ પ્રચ્યુતિ નહિ પામનારા હોવાથી અચ્યુત નામથી કહેવાય છે. તે પોતે ચરાચર વિશ્વમાં સદા વ્યાપીને રહ્યા છે છતાં તે વિશ્વના કોઈપણ દોષનો સ્પર્શ તેમને ત્રિકાળમાં નહિ હોવાથી સ્વતઃ શુદ્ધ છે. આ ભગવાન સદેવ ગુણાતીત-અપ્રાકૃત અદ્ભૂત દિવ્ય આકૃતિવાળા છે પણ તેમનાં કર ચરણાદિ અંગો દિવ્ય શાંત શ્વેત તેજઃપુંજને લીધે આવરિત રહે છે જે

આ ભગવાન અખંડ અનવધિક આનંદસ્વરૂપ હોઈને ભક્તોને આનંદ આપનારા છે. ॥૧૭॥

રૂપવર્ણવયોવસ્થાઃ પ્રાકૃતા નૈવ તસ્ય હિ ।

સર્વં તસ્યાસ્તિ તદિદ્યં સર્વોપકરણાનિ ચ ।

એકાન્તિકાનાં ભક્તાનાં સ એવ પરમા ગતિઃ ॥૧૮॥

ગુણાતીતને રૂપ વર્ણ આદિક કેમ દેખાય ? તો તે પુરુષોત્તમનું જે રૂપ, (મૂર્તિ) કૃષ્ણાદિક વર્ણ, કિશોરાદિ વય અને જાગ્રતાદિ અવસ્થા છે તે પ્રાકૃત છેજ નહિ, કિંતુ તે રૂપાદિ સર્વ પણ દિવ્ય-અપ્રાકૃત છે. અને સર્વ ઉપકરણો વસ્ત્ર આભૂષણાદિ છે તે પણ દિવ્ય છે. પ્રાકૃત હોય તો શંકા આવે. (આ અર્થ સત્સંગીજીવનમાં “દિવ્યં કૃષ્ણસ્ય રૂપં” આ વચનથી વર્ણવ્યો છે.) આવા દિવ્યમૂર્તિ પુરુષોત્તમ નારાયણજ એકાંતિક ભક્તોને પરમા ગતિ- પરમ પ્રાપ્ય છે. આથી કોઈ ઉપર ઉત્કૃષ્ટ પ્રાપ્ય છેજ નહિ. ॥૧૮॥

આત્મબ્રહ્મૈક્યસમ્પન્નૈર્વિનિવૃત્તગુણૈરપિ ।

ક્રિયતે વાસુદેવસ્ય ભક્તિરિત્યંગુણો હિ સઃ ॥૧૯॥

પોતાના આત્માનું અક્ષરબ્રહ્મની સાથે જે એકપણું તેને પામેલા, માટેજ માયાનાં જે ગુણકાર્યો તેનાથી રહિત થઈ ગએલા એવા આત્મારામો પણ વાસુદેવની એકાંતિક ભક્તિને અખંડ કર્યા કરે છે. કારણ કે- આત્મારામો પણ ભક્તિ કરે એવા એમનામાં કારુણ્ય સૌશીલ્ય વાત્સલ્ય ઔદાર્ય આદિક દિવ્ય ગુણો નિત્ય વર્તે છે. દિવ્ય નિત્ય ગુણોજ ભક્તિ કરાવે છે. ગુણવાનની ભક્તિ કોણ ન કરે ? ભગવાનતો ગુણના નિધિ હોઈને ભક્તોને સ્વગુણોનું ફળ આપનારા છે. માટેજ ભક્તો ગુણનિધિ તેમની ભક્તિ કર્યા કરે છે. આ અર્થ ભાગવતમાં “આત્મારામાશ્ચ મુનયો નિર્ગન્થા અપ્યુરુકમે । કુર્વન્ત્યહૈતુર્કીં ભક્તિમિથંભૂતગુણો હરિઃ ॥” આ વચનથી કહ્યો છે. ॥૧૯॥

માહાત્મ્યમસ્ય કો વક્તું શક્નુયાત્પરમાત્મનઃ ।

અચિન્ત્યાનન્તશક્તિનામધિપસ્ય મહામુને ! ॥૨૦॥

હે મહામુને ! જેની શક્તિઓ અચિંત્ય-કોઈના પણ ચિંતનમાં

જલધેરસંખ્યેયાનિ પુત્રક ! । તથા ગુણા હ્યનન્તસ્ય અસંખ્યેયા મહાત્મનઃ”
 “સમસ્તકલ્યાણગુણાત્મકોડસૌ” ઈત્યાદિ શ્રુતિ સ્મૃતિઓએ
 અનુવર્ણવ્યો છે. વળી કેવા ? તો પ્રાકૃત સત્વાદિ ગુણોએ રહિત હોવાથી
 નિર્ગુણ કહ્યા છે. તેવી શ્રુતિ સ્મૃતિઓ છે. “સ સર્વભૂતઃ પ્રકૃતેર્વિકારાનુ
 ગુણાદિદોષાંશ્ચ મુને ! વ્યતીતઃ” “સત્વાદયો ન સન્તીશે યત્ર ચ
 પ્રાકૃતા ગુણાઃ” “યત્ર ત્રિસર્ગો મૃષા” “ચોડસૌ નિર્ગુણ ઇત્યુક્તઃ
 શાસ્ત્રેષુ જગદીશ્વરઃ । પ્રાકૃતૈર્હેયસંયુક્તૈર્ગુણૈર્હીનઃ સ ઉચ્યતે” ઈત્યાદિ
 વળી કેવા ? તો જે બ્રહ્માદિ ઈશ્વરના પણ ઈશ્વર પરમેશ્વર છે. તેવી શ્રુતિ
 સ્મૃતિઓ છે. “તમીશ્વરાણાં પરમં મહેશ્વરં” “સર્વસ્ય વશી સર્વસ્યેશાનઃ”
 “સમસ્તશક્તિઃ પરમેશ્વરાખ્યઃ” ઈત્યાદિ. વળી કેવા ? તો પરા વિદ્યા જે
 બ્રહ્મવિદ્યા તેનાથીજ એક વેદ-જાણવા યોગ્ય છે. પણ પ્રત્યક્ષ
 અનુમાદાદિકવડે નહિ. વળી કેવા ? તો બ્રહ્મભાવને પામેલા મુક્તોએ પણ
 જે ઉપાસ્ય ધ્યેય છે. વળી કેવા ? તો જે પ્રભુ-પ્રકૃતિ કાળ પુરુષાદિક સર્વના
 પણ નિયામક છે. હે મુને ! આવા વાસુદેવ ભગવાન વર્તે છે. ॥૨૨॥

દિવ્યમૂર્તિં તમીશાનં તપસૈકાન્તિકેન ચ ।

યઃ પ્રીણયતિ ધર્મેણ સ ધન્યતમ ઉચ્યતે ॥૨૩॥

ચરાચર સમસ્ત જગતના નિયામક દિવ્યમૂર્તિ તે ભગવાન
 પુરુષોત્તમને જે ભક્તજન તપ અને એકાંતિક ધર્મવડે પ્રસન્ન કરે છે તે
 ભક્ત અતિ ધન્યભાગી કહ્યો છે. ॥૨૩॥

તસ્માત્ત્વમપિ દેવર્ષે ! ધર્મેણૈકાન્તિકેન તમ્ ।

આરાધયન્નિહૈવાહ્ગ ! કઞ્ચિત્કાલં તપઃ કુરુ ॥૨૪॥

માટે હે દેવર્ષે ! તમે પણ એકાંતિક ધર્મથી તે પુરુષોત્તમનું આરાધન
 કરતાથકા આ આશ્રમમાંજ મારી પાસે રહીને કેટલાક કાળ તપ કરો. ॥

તપસૈવાતિશુદ્ધાત્મા માહાત્મ્યં તસ્ય સત્પતેઃ ।

યથાવજ્જાસ્યતિ ભવાન્ પ્રોચ્યમાનં મયાચ્ચિલમ્ ॥૨૫॥

તમો તપશ્ચર્યાવડે અતિશુદ્ધ અંતઃકરણવાળાં થતાં, સત્પતિ તે
 ભગવાનના મેં કહેલા યથાસ્થિત સમગ્ર મહિમાને જાણશો. ॥૨૫॥

સર્વાર્થસાધનં વિદ્ધિ તપસ્તદ્દયં મુને ! ।

નાતપ્તભૂરિતપસા સ વશીક્રિયતે પ્રભુઃ ॥૨૬॥

હે મુને ! જે તપ છે તે સર્વ અર્થની પ્રાપ્તિમાં સાધન છે અને
 ભગવાનને હૃદયવત્ અતિપ્રિય છે, એમ તમે જાણો. જેણે ઘણું તપ કર્યું
 નથી એવો પુરુષ મહાપ્રભુ ભગવાનને વશ કરી શકતો નથી, ભગવાન
 તપથીજ વશ કરી શકાય છે. ॥૨૬॥

સ્કન્દ ઉવાચ

એવમુક્તો ભગવતા નરનારાયણેન સઃ ।

પ્રીતસ્તપઃ કર્તુમિછંસ્તમુવાચ મહામતિઃ ॥૨૭॥

ઇતિ શ્રીસ્કન્દપુરાણે વિષ્ણુઋણ્ડે શ્રીવાસુદેવમાહાત્મ્યે

નારદનારાયણસમાગમૈકોનવિંશોઽધ્યાયઃ ॥૧૧॥

કાર્તિકસ્વામી કહે છે— હે સાવર્ણિ મુને ! આ પ્રકારે નરનારાયણ
 ભગવાને કહ્યું, એટલે મહામતિ નારદમુનિ બહુ પ્રસન્ન થઈને, તપ
 કરવાને ઈચ્છતા થકા નરનારાયણ પ્રત્યે આગળ કહેશે એ પ્રકારે
 બોલ્યા. ॥૨૭॥

ઇતિ શ્રીસ્કંદપુરાણે વિષ્ણુઋણ્ડે શ્રીવાસુદેવમાહાત્મ્યે નારદ

નારાયણ સમાગમનામૈકોનવિંશો અધ્યાયઃ ॥૧૧॥

૨૦. આ અધ્યાયમાં નારાયણે નારદજી પ્રત્યે એકાંતિક ધર્મનું લક્ષણ અને ચારેય વર્ણના
 ધર્મશાસ્ત્રોક્ત ધર્મો જુદા જુદા સંક્ષેપમાં કહ્યા છે. (શ્લોક ૫૭)

નારદ ઉવાચ

ભગવન્ ! બ્રૂહિ મે ધર્મમેકાન્તં તવ સમ્મતમ્ ।

પ્રીયતે યેન વિશ્વાત્મા વાસુદેવઃ સ સર્વદા ॥૧॥

અધ્યાય ૨૦ મો

નારદમુનિ પુછે છે— હે ભગવાન ! એકાંતિક ધર્મને બહુ મહર્ષિઓ
 બહુધા વર્ણવે છે. માટે તમોએ બહુ માન્ય કરેલો જે એકાંતિક ધર્મ હોય
 એજ મને કહો. જે એકાંતિક ધર્મના અનુષ્ઠાનથી વિશ્વાત્મા તે વાસુદેવ
 ભગવાન સર્વદા પ્રસન્ન થાય. ॥૧॥

શ્રીનારાયણ ઉવાચ

સાધુ પૃષ્ઠં ત્વયા બ્રહ્મન્મતિસ્તે વિમલા કિલ ।

મયિ સ્નિગ્ધાય ભક્તાય તુભ્યં ગુહ્યમપિ બ્રુવે ॥૨॥

આ રીતે નારદજીએ પુછેલા શ્રી નારાયણ કહે છે — હે બ્રહ્મન્ ! તમોએ બહુ સારો પ્રશ્ન પુછ્યો. તમારી બુદ્ધિ બહુ નિર્મળ નિશ્ચે છે. આ બાબત અતિ ગુહ્ય છે, પણ તમો મારે વિષે બહુ પ્રીતિવાળા ભક્ત છો માટે ગુહ્યપણ તમને હું કહું છું. ॥૨॥

ધર્મ ઇષ મયા પ્રોક્તઃ કલ્પસ્યાદૌ વિવસ્વતે ।

તમેવ કથયે તુભ્યં સનાતનમહં મુને ! ॥૩॥

હે મુને ! આ એકાંતિક ધર્મ મેં કલ્પના આદિ ભાગમાં દક્ષપ્રજાપતિના દૌહિત્ર વિવસ્વાનને કહ્યો હતો. સનાતન એવો એજ ધર્મ હું તમને જાણાસુને કહું છું. ॥૩॥

સ્વધર્મજ્ઞાનવૈરાગ્યૈઃ સહ લક્ષ્મીવદીશ્વરે ।

તસ્મિન્નનન્યા ભક્તિર્યા ધર્મ એકાન્તિકઃ સ વૈ ॥૪॥

સર્વેશ્વર શ્રી વાસુદેવમાં સ્વધર્મ જ્ઞાન વૈરાગ્યે સહિત એવી જે લક્ષ્મીજીના જેવી અનન્ય (અવ્યભિચારીણી) ભક્તિ તેજ એકાંતિક ધર્મ કહ્યો છે. આવા ધર્મથી ભક્તિ જુદી નથી. બન્નેનું એકજ સ્વરૂપ છે. ॥૪॥

તેનૈવાતિપ્રસન્નઃ સ્યાદ્ગોલોકાધિપતિઃ સ્વયમ્ ।

જાયતે સ ચ ભક્તોઽપિ પરિપૂર્ણમનોસ્થઃ ॥૫॥

આવા લક્ષણવાળા એકાંતિક ધર્મ કરીનેજ ગોલોકાધિપતિ સ્વયં શ્રીવાસુદેવ ભગવાન અતિશય પ્રસન્ન થાય છે. અને આવા એકાંતિક ધર્મને અનુસરેલો ભક્તપણ પરિપૂર્ણ મનોરથવાળો થાય છે. ॥૫॥

નારદ ઉવાચ

લક્ષણાનિ બુભુક્સામિ સ્વધર્માદેઃ પૃથક્પૃથક્ ।

શાસ્ત્રયોનેરહં ત્વત્તો વક્તુ તાનિ ત્વમર્હસિ ॥૬॥

આ રીતે નારાયણે એકાંતિક ધર્મનું લક્ષણ કહેતાં, નારદજી પુછે છે— હે ભગવન્ ! “એતસ્ય વા મહતો ભૂતસ્ય નિઃશ્વસિતમેતદ્ક્રમ્ભવેદઃ”

આ શ્રુતિને અનુસારે સર્વ શાસ્ત્રના યોનિભૂત (માટેજ સર્વજ્ઞ) એવા તમારા થકીજ હું સ્વધર્માદિકનાં જુદાં જુદાં લક્ષણોને જાણવા ઇચ્છું છું. તો તે લક્ષણોને યથાસ્થિત તમો મને કહેવાને યોગ્ય છો. ॥૬॥

નિગમાગમશાસ્ત્રાણાં સર્વેષામપિ સત્પતે ! ।

મૂલં ત્વમેક એવાસિ યેષુ ધર્મઃ સનાતનઃ ॥૭॥

હે સત્પતે ! જેમાં સનાતન ધર્મ કહ્યો છે એવા ઋગ્વાદિ નિગમો, તંત્રાદિ આગમો, મીમાંસાદિ શાસ્ત્રો, આ સર્વેના પણ તમો એકજ મૂળ-પ્રવૃત્તિસ્થાન છો. (આથી શાસ્ત્રયોનિપણું સમર્થન કર્યું) ॥૭॥

ત્વમેવ સાક્ષાદ્ભગવાન્વાસુદેવોઽક્ષરાત્પરઃ ।

શ્રેયસે સર્વભૂતાનાં વર્તસેઽન્ન દયાનિધિઃ ॥૮॥

અક્ષરપર જે વાસુદેવ ભગવાન કહ્યા એજ તમો સાક્ષાત્ છો. દયાનિધિ તે તમો ધર્મપુત્રનું નાટ્ય સ્વીકારીને સમગ્ર જીવોના કલ્યાણ માટેજ આ બદ્રિકાશ્રમમાં નિવાસ કરી રહ્યા છો. ॥૮॥

ત્વત્તોઽન્યે તુ સ્વસ્વભાવગુણતન્ત્રા હ્યજાદયઃ ।

યથાવન્ન વિજાનિયુર્ધર્માદીંસ્ત્વમત્તો વદ ॥૯॥

હું બીજા કોઈથકી પણ આ ધર્મતત્ત્વને જાણવા ઇચ્છતો નથી. કારણ કે તમારા થકી જે બીજા બ્રહ્માદિકો છે તે તો પોતાના વિષય પ્રધાનત્વાદિ સ્વભાવો અને રજસ્ત્વાદિ ગુણોને આધિન વર્તનારા છે, આ હેતુથી તેઓ ધર્માદિકને યથાર્થપણે જાણી શકતા નથી. માટે જેમાં દોષનો ગંધ પણ નથી એવા આપજ તે ધર્માદિકનાં લક્ષણો કહેવાને યોગ્ય છો. ॥૯॥

સ્કન્દ ઉવાચ

ઈતિ દેવર્ષિણા પૃષ્ઠો ભગવાન્ધર્મનન્દનઃ ।

સ્વધર્માદીન્ ક્રમેણૈવ કથયમાસ સર્વવિત્ ॥૧૦॥

કાર્તિકસ્વામી કહે છે— હે સાવર્ણિ મુને ! આ પ્રકારે નારદ મુનિએ પુછેલા સર્વજ્ઞ ધર્મપુત્ર ભગવાને સ્વધર્માદિકનાં લક્ષણો અનુક્રમથીજ કહેવાનો આરંભ કર્યો. ॥૧૦॥

શ્રીનારાયણ ઉવાચ

વર્ણાનામાશ્રમાણાં ચ સદાચારઃ પૃથક્પૃથક્ ।

સામાન્યઃ સવિશેષશ્ચ સ્વધર્મઃ સ ડીર્યતે ॥૧૩॥

શ્રીનારાયણ કહે છે- હે મુને ! પ્રથમ હું ધર્મનું લક્ષણ કહું છું- ચાર વર્ણો અને ચાર આશ્રમોને નિમિત્ત કરીને પ્રવર્તેલો જુદો જુદો જે સદાચાર તે સ્વધર્મ કહ્યો છે. તે આ સ્વધર્મ સામાન્ય અને વિશેષ એવા ભેદથી બે પ્રકારનો છે. ॥૧૧॥

નૃણાં સાધારણં ધર્મ સર્વેષામાદિતઃ શ્રુણુ ।

અહિંસા પરમો ધર્મસ્તત્રાદિમ ઉદાહૃતઃ ॥૧૨॥

તેમાં સામાન્ય ધર્મને દશ શ્લોકથી કહે છે- પ્રથમ સર્વકોઈ મનુષ્યોએ પાળવાનો જે સામાન્ય (સાધારણ) ધર્મ છે તે કહું છું. તેને સાવધાન થઈને સાંભળો. સાધારણ ધર્મમાં પ્રથમ પ્રાણિમાત્રનો દ્રોહ નહિ કરવારૂપ જે અહિંસા એજ શ્રેષ્ઠ ધર્મ કહ્યો છે. ધર્મમાં આજ મુખ્ય ધર્મ માન્યો છે. ॥૧૨॥

સ્વમુખ્યધર્મવૃત્તયોરપ્યદ્રોહો મનસાપિ યઃ ।

સતિ ગત્યન્તરે પ્રાણિમાત્રસ્યાપ્રિતિ સા મતા ॥૧૩॥

“યા વેદવિહિત હિંસા ન સા હિંસેતિ કીર્ત્યતે” ઈત્યાદિ જે રાગપ્રાપ્ત હિંસાનો સંકોચ કરનારાં સ્મૃતિવાક્યો તેનાથી યજ્ઞાદિકમાં કોઈ પ્રકારે પ્રાપ્ત થતી એવીપણ હિંસાનો સર્વથા નિષેધ સમજાવા માટે અહિંસા શબ્દનો અર્થ કહે છે- પોતાનો મુખ્ય ધર્મ અને મુખ્ય જીવિકા વૃત્તિના નિમિત્તેપણ મનથીપણ પ્રાણિમાત્રનો દ્રોહ ન કરવો તે અહિંસા કહેવાય છે. શ્લોકમાં “અપિ” શબ્દ લીધો છે. તે ઉપરથી જ્યારે મુખ્ય ધર્મ કે મુખ્ય જીવિકાનિમિત્તે પણ હિંસા ન થાય તો ગૌણ ધર્મ કે ગૌણ જીવિકા નિમિત્તે ન થાય એમાં તો કાંઈ કહેવાનું રહેતું નથી. નજ થાય, આ અર્થ જણાવ્યો છે. “મનસાપિ” એમ બીજો “અપિ” શબ્દ લીધો છે તે ઉપરથી “જ્યારે મનથી પણ હિંસા ન થાય તો કાય વાણીથી ન થાય એમાં તો કહેવાનુંજ રહેતું નથી, નજ થાય” આ અર્થ જણાવ્યો છે. આ બાબત ક્યારે ? તો જ્યારે ગત્યંતર એટલે ઉપાયાંતર હોય ત્યારે લેવી. જો કોઈપણ ઉપાયાંતર ન હોય અને તેથી પોતાના મુખ્ય ધર્મમાં

કે મુખ્ય વૃત્તિમાં બાધ આવતો હોય તો દ્રોહ કરવામાં દોષ નથી, એવો અભિપ્રાય નીકળે છે. એટલે મહા આપત્કાળમાં દોષ નથી. આપત્કાળ વિના તો દોષ જ છે. આ રીતે આ એક મુખ્ય સામાન્ય ધર્મ કહ્યો. ॥૧૩॥

સત્યા વાગ્મૂતમાત્રસ્ય દ્રોહો ન સ્યાદ્યથા તથા ।

તપશ્ચ શાસ્ત્રવિહિતભોગસડ્કોચલક્ષણમ્ ॥૧૪॥

જે વાણી બોલવાથી કોઈપણ પ્રાણીનો દ્રોહ ન થાય એવી જે સત્ય ભાષણરૂપ વાણી તે બીજો સામાન્ય ધર્મ કહ્યો છે. “ઋતુકાળે સ્ત્રીનો સંગ કરવો, પ્રતિદિન બેવાર જમવું” ઈત્યાદિ જે ભોગો શાસ્ત્રે ભોગવવાના કહ્યા છે, જેના ભોગમાં ગૃહસ્થોને પ્રત્યવાય કહ્યો નથી, એવા પણ ભોગોનો સંકોચ કરવો તે તપનું લક્ષણ છે. આ ત્રીજો સામાન્ય ધર્મ જાણવો. ॥૧૪॥

બાહ્યમાભ્યન્તરં ચેતિ દ્વિવિધં શૌચકર્મ ચ ।

અનાદાનં પરસ્વસ્ય પરોક્ષં વા છલેન ચ ॥૧૫॥

“મૃજ્જલાભ્યાં ભવેદ્બાહ્યં ભાવશુદ્ધિસ્તથાન્તરં” આ સ્મૃતિએ બાહ્ય આભ્યંતર ભેદથી કહેલું જે બે પ્રકારનું શૌચ (સ્નાનક્રિયા) તે યોથો સામાન્ય ધર્મ માન્યો છે. પારકા ધનનું પરોક્ષ (ચોરીથી) પણ કે પ્રત્યક્ષ (છળથી) પણ હરણ ન કરવું-કોઈની ચોરી ન કરવી તે પાંચમો સામાન્ય ધર્મ કહ્યો છે. ॥૧૫॥

યથોચિતં બ્રહ્મચર્યં કામલોભક્રુધાં જયઃ ।

મુદા વિત્તાર્પણં પાત્રે તુષ્ટિર્લબ્ધેન દૈવતઃ ॥૧૬॥

ત્યાગી ગૃહી મધ્યે જેને જે ઉચિત હોય એવું બ્રહ્મચર્યવ્રત પાળવું તે છટ્ટો સામાન્ય ધર્મ માન્યો છે. કામવેગને જીતવો, ક્રોધવેગને જીતવો અને લોભવેગને જીતવો આ ત્રણ ધર્મો જુદા જુદા (સાતમો આઠમો નવમો) સામાન્ય કહ્યા છે. સત્યાત્રમાં હર્ષથી પોતાના ધનનું દાન કરવું આ દશમો સામાન્ય ધર્મ જાણવો. પોતાના પ્રારબ્ધાનુસારે મળેલા અન્ન વસ્ત્રાદિકથી સંતોષ માનવો આ અગીયારમો સાધારણ ધર્મ સમજવો. ।

તીર્થે ક્ષેત્રે ચ યજ્ઞાદૌ ચતુર્વર્ગાપ્તયેઽપિ વા ।

આત્મનો વા પરસ્યાપિ સર્વથા ઘાતવર્જનમ્ ॥૧૭॥

ધર્માદિ ચાર પુરૂષાર્થની પ્રાપ્તિ માટે પણ તીર્થમાં કે ક્ષેત્રમાં કે યજ્ઞાદિકમાં પોતાનો સર્વથા ઘાત (આત્મઘાત) ન કરવો તેમજ પર-મનુષ્ય પશુ આદિકનો પણ તીર્થાદિકમાં સર્વથા ઘાત ન કરવો આ બારમો તેરમો સાધારણ ધર્મ કહ્યો છે. ॥૧૭॥

જાતિભ્રંશકરાણાં ચ કર્મણાં પરિવર્જનમ્ ।

પાણિપાદોદરોપસ્થવાચાં સંયમનં તથા ॥૧૮॥

જાતિમાંથી ભ્રષ્ટ કરનારાં કર્મોનો ત્યાગ કરવો આ ચૌદમો સામાન્ય ધર્મ કહ્યો છે. હાથ પગ પેટ ઉપસ્થ અને વાણીનો સંયમ (પોતપોતાના વિષયમાં યથાશાસ્ત્ર પ્રવર્તાવવાં અને પાછાં વાળવાં તેરૂપ નિયમન) રાખવો આ પનરમો સામાન્ય ધર્મ માન્યો છે. ॥૧૮॥

સર્વેષાં વ્યસનાનાં ચ વર્જનં મદ્યમાંસયોઃ ।

વ્યભિચારાન્નિવૃત્તિશ્ચ કુલસહ્દર્મપાલનમ્ ॥૧૯॥

જુગટું આદિક સર્વ વ્યસનોનો ત્યાગ કરવો આ સોળમો સામાન્ય ધર્મ કહ્યો છે. મદ્ય માંસનો ત્યાગ કરવો આ સત્તરમો સામાન્ય ધર્મ કહ્યો છે. પુરૂષને પરસ્ત્રી ગમન અને સ્ત્રીને પરપુરૂષ ગમનરૂપ જે પાપકર્મ વ્યભિચાર તે થકી નિવૃત્તિ પામવી આ અઠારમો સામાન્ય ધર્મ કહ્યો છે. કુળપરંપરાગત સહ્દર્મ જે ચોરી હિંસા આદિક પાપકર્મ વર્જીત હોય તેનું પાલન કરવું તે ઓગણીશમો સામાન્ય ધર્મ કહ્યો છે. ॥૧૯॥

एकादशीनां सर्वासां यमैः साकमुपोषणम् ।

हेर्जेन्मदिनानां च व्रताचरणमञ्जसा ॥૨૦॥

સમગ્ર એકાદશીઓનો અહિંસા બ્રહ્મચર્ય આદિક યમો પાળવાની સાથે ઉપવાસ કરવો આ વીશમો સામાન્ય ધર્મ કહ્યો છે. ભગવાનના જન્મ દિવસો જે રામનવમી જન્માષ્ટમી આદિક તેનું યથાર્થ વ્રત કરવું આ એકવીશમો સામાન્ય ધર્મ કહ્યો છે. ॥૨૦॥

आर्जवं साधुसेवा च विभज्यान्नादिभोजनम् ।

भक्तिर्भगवतश्चेति धर्माः साधारणा नृणाम् ॥૨૧॥

સજ્જનોની સમક્ષ સરલપણે વર્તવું આ બાવીશમો સાધારણ ધર્મ માન્યો છે. ભગવદ્દક્ત સાધુઓની અનુવૃત્તિ પૂર્વક યથોચિત સેવા કરવી આ તેવીશમો સામાન્ય ધર્મ કહ્યો છે. પોતાના પોષ્યવર્ગને અન્નાદિકનો વિભાગ કરી આપ્યા પછી મુખ્યે અન્નાદિનું ગ્રહણ કરવું આ ચોવીશમો સામાન્ય ધર્મ કહ્યો છે. ભગવાનની નવ પ્રકારની ભક્તિ કરવી આ પણ સર્વનો સાધારણ પચીશમો ધર્મ માન્યો છે. આ પ્રકારના પચીશ ધર્મો સર્વકોઈ મનુષ્યોને સાધારણપણે પાળવાના કહ્યા છે. એટલે આમાં સર્વ કોઈને અધિકાર છે. ॥૨૧॥

ब्रह्मक्षत्रविशः शूद्रा वर्णाश्चत्वार ईरिताः ।

तेषां पृथक्पृथग्धर्मान्विशेषान्वच्मि ते मुने ! ॥૨૨॥

હે મુને ! બ્રાહ્મણ ક્ષત્રિય વૈશ્ય અને શૂદ્ર આ ચાર વર્ણો વિભાગથી કહ્યા છે. તેમના જુદા જુદા જે વિશેષ ધર્મો છે તે પણ હું હવે કહું છું તેને સાવધાન મનથી સાંભળો. ॥૨૨॥

शमो दमः क्षमा शौचमास्तिक्यं भक्तिरीशितुः ।

तपो ज्ञानं च विज्ञानं विप्रधर्मः स्वभावजः ॥૨૩॥

શમ દમાદિક વિપ્રના સહજ ધર્મો કહ્યા છે. તેમાં શમ-અંતઃકરણને વશ રાખવું, દમ-બાહ્ય ઈન્દ્રિયોને વશ રાખવી, ક્ષમા-બીજાઓ નિરંતર ઉપદ્રવ કર્યા કરે તથાપિ મનમાં વિકાર થવા દેવો નહિ, શૌચ-બાહ્ય આભ્યંતર શુદ્ધિ રાખવી, આસ્તિક્ય-વેદ ઈશ્વરાદિકમાં સત્યપણાનો નિશ્ચય રાખવો, પરમેશ્વરની પ્રેમથી નવધા ભક્તિ કરવી, કાયકલેશરૂપ તપ કરવું, જીવ ઈશ્વર માયા આદિકને શાસ્ત્રથી યથાર્થ જાણવા, ભગવાનના સાક્ષાત્ અનુભવરૂપ વિજ્ઞાન પામવું, આ બધા ધર્મો વિપ્રના સ્વાભાવિક (વિશેષ) કહ્યા છે. ॥૨૩॥

शूरत्वं धैर्यमौदार्यं बलं तेजः शरण्यता ।

गोविप्रसाधुरक्षेत्रेज्या धर्माः क्षत्रस्य कीर्तिताः ॥૨૪॥

ક્ષત્રિય જાતિના શૂરત્વાદિ ધર્મો સ્વભાવિક કહ્યા છે. તેમાં સંગ્રામમાં નિર્ભય થઈને પ્રવેશનું સામર્થ્ય રાખવારૂપ શૂરત્વ રાખવું, પોતે આરંભેલી ક્રિયાની સમાપ્તિ કરવાની શક્તિરૂપ ધૈર્ય ધારવું, અકૃપણપણે દાન

દેવારૂપ ઔદાર્ય રાખવું, બીજાઓ પોતાને ન દબાવી જાય એવું બળ રાખવું, બીજાઓ પોતાનો પરાભવ ન કરી જાય એવું તેજ રાખવું, શરણાગતનું સંરક્ષણ કરી શકે એવું સામર્થ્ય રાખવું, ગાયો વિપ્રો અને ભગવદ્ભક્ત સાધુઓનું પાપી જીવોથકી રક્ષણ કરવું, દ્રવ્યપ્રધાન યજ્ઞો કરવા, ઈત્યાદિ ધર્મો ક્ષત્રિયના સ્વાભાવિક કહ્યા છે. ॥૨૪॥

રાજસ્ત્વેતેઽથ નીત્યૈવ પ્રજાનાં પરિપાલનમ્ ।

ધર્મસંસ્થાપનં ભૂમૌ ધર્મા દળ્હાર્દળ્હનમ્ ॥૨૫॥

અભિકષ્ટાદિ ગુણવિશિષ્ટ ક્ષત્રિય રાજાના વિશેષ ધર્મો કહે છે- રાજાને આ પૂર્વોક્ત શૂરત્વાદિ ધર્મો રાખવાના જાણવા, બીજા તો નીતિશાસ્ત્રમાં કહ્યા પ્રમાણે પ્રજાઓનું પરિપાલન કરવું, પૃથ્વી ઉપર ધર્મનું સારી રીતે સ્થાપન કરવું, દંડ કરવા યોગ્ય દુષ્ટોનો દંડ કરવો, આ ધર્મો વિશેષ કહ્યા છે. ॥૨૫॥

આસ્તિક્યં દાનનિષ્ઠા ચ સાધુબ્રાહ્મણસેવનમ્ ।

અતુષ્ટિર્થોપચયે ધર્મા વૈશ્યસ્ય ચોદ્યમઃ ॥૨૬॥

વૈશ્યના આસ્તિકત્વાદિ વિશેષ ધર્મો કહ્યા છે. તેમાં વેદ તથા ઈશ્વરાદિકમાં સત્યપણારૂપ આસ્તિકતા રાખવી, સત્પાત્રોને અન્નાદિ દાન આપવામાં નિષ્ઠા રાખવી, સાધુ બ્રાહ્મણોની યથોચિત સેવા કરવી, દ્રવ્યસંપાદનમાં સંતોષ નહિ રાખતાં, તેની વૃદ્ધિમાટે ખેતી આદિકનો ઉદ્યમ કર્યા કરવો, આ વૈશ્યના વિશેષ ધર્મો કહ્યા છે. ॥૨૬॥

દ્વિજાતિનાં ચ દેવાનાં સેવા નિષ્કપટં ગવામ્ ।

વિશેષધર્મઃ કથિતઃ શૂદ્રસ્ય મુનિસત્તમ ! ॥૨૭॥

હે મુનિસત્તમ ! દ્વિજાતિ શબ્દવાચ્ય ત્રણ વર્ણો, દેવો અને ગાયોની નિષ્કપટ ભાવથી જે સેવા કરવી તે શૂદ્રજાતિનો વિશેષ ધર્મ કહ્યો છે. ॥૨૭

અધ્યાપનં યાજનં ચ વિશુદ્ધાચ્ચ પ્રતિગ્રહઃ ।

વિપ્રસ્ય જીવિકા પ્રોક્તા તત્રાન્ત્યા ત્વાપદિ સ્મૃતા ॥૨૮॥

હે સર્વની જીવિકાવૃત્તિને કહેતાં પ્રથમ બ્રાહ્મણની તે કહે છે- વેદાદિ સચ્ચાસ્ત્રો ભણાવવાં, વિષ્ણુયાગાદિ યજ્ઞો કરાવવા અને સ્વધર્મનિષ્ઠ જનથકી અન્ન ધનાદિકનો પ્રતિગ્રહ કરવો આ વિપ્રની જીવિકા-જીવનમાં

ઉચિત વૃત્તિ કહી છે. તેમાં છેલ્લી જે દાન પ્રતિગ્રહરૂપ વૃત્તિ કહી તેતો આપત્કાળમાં સ્વીકારવાની જાણવી. અધ્યાપન અને યાજન વૃત્તિનેજ મુખ્યપણે અનુસરવું. ॥૨૮॥

યાજનેઽધ્યાપને વાપિ દોષદર્શી દ્વિજોત્તમઃ ।

યસ્તસ્યાન્યાપિ વિહિતા વૃત્તિરસ્તિ ચતુર્વિધા ॥૨૯॥

અધ્યાપન તથા યાજનમાં જે દ્વિજોત્તમને દોષ દેખાતો હોય તેવાને માટે બીજી પણ ચાર પ્રકારની વૃત્તિ કહી છે. ॥૨૯॥

શિલોઝ્ઞં નિત્યયાચ્ચા ચ શાલીનં ચોચિતા કૃષિઃ ।

શ્રેયસી પૂર્વપૂર્વાત્ર જ્ઞાતવ્યા દ્વિજસત્તમૈઃ ॥૩૦॥

કઈ તે ચાર વૃત્તિ ? તો શિલોંછ- ધણીએ ત્યાગ કરી દીધેલા અને ખેતરમાં પડી રહેલા ડાંગર આદિકના છોડવા કે કંટીઓને વીણી લાવીને તેનાથી નિર્વાહ કરવો તેને શિલ કહે છે. ધણીએ પડી મુકેલા હાટ બજારમાં પડી રહેલા એક એક કણને વીણી લાવીને નિર્વાહ કરવો તેને ઉંછ કહે છે. આ બન્ને વૃત્તિને એક કરીને એક શિલોંછવૃત્તિ પ્રથમની જાણવી. બીજી નિત્ય ધાન્ય માગી લાવવારૂપ યાયાવર વૃત્તિ જાણવી. ત્રીજી માગ્યા વિના જે અન્નાદિ મળે તેનાથી નિર્વાહ કરવારૂપ શાલીન વૃત્તિ જાણવી. ચોથી ઉચિત- સ્વધર્મમાં વિરોધ ન આવે એવી રીતે બે પહોર ખેતી કરવી. આ ચાર વૃત્તિઓ સમજવી. આ ચારમાં દ્વિજોત્તમોએ પૂર્વ પૂર્વની શ્રેષ્ઠ સમજવી. એટલે કૃષિવૃત્તિની અપેક્ષાએ શાલીનવૃત્તિ શ્રેષ્ઠ છે. તેની અપેક્ષાએ યાયાવરવૃત્તિ શ્રેષ્ઠ છે. તેની અપેક્ષાએ શિલોંછવૃત્તિ સર્વશ્રેષ્ઠ છે. આ રીતે તારતમ્યપણું જાણવું. ॥૩૦॥

વિપ્રો જીવેદ્વૈશ્યવૃત્ત્યા સત્યામાપદિ નારદ ! ।

અથવા ક્ષત્રવૃત્ત્યાપિ શ્વૃત્ત્યા ન તુ કર્હિચિત્ ॥૩૧॥

વિપ્રને માટે આપત્કાળમાં ઉપયોગી જીવનવૃત્તિને કહે છે- હે નારદ ! વિપ્ર આપત્કાળ આવે તો વૈશ્યવૃત્તિ (ખેતી આદિક) વડે જીવિકા કરે. અથવા તે વૈશ્યવૃત્તિથી નિર્વાહ ન થાય તો ન છુટકે ક્ષત્રિયવૃત્તિથી જીવિકા કરે. પરંતુ શ્વૃત્તિ જે નીચની નોકરી કરવારૂપ છે તેનાથી તો ક્યારેય પણ જીવન કરે નહિ. ॥૩૧॥

શસ્ત્રેણ જીવેક્ષત્રં તુ સર્વતો ધર્મરક્ષયા ।

આપન્નો વૈશ્યવૃત્ત્યૈવ વિપ્રરૂપેણ વા ચરેત્ ॥૩૨॥

ક્ષત્રિય તો જ્યાં જ્યાં અધર્મની પ્રવૃત્તિ થાય ત્યાં ત્યાં સર્વત્ર ધર્મની રક્ષામાટે આયુધોને ધારીને વર્તે. (તેનાથી જે મળે તેથી નિર્વાહ કરે.) આપત્તિને પામેલો ક્ષત્રિયતો વૈશ્યવૃત્તિ (ખેતી આદિક) થીજ જીવન કરે. અથવા વિપ્રની વૃત્તિથી જીવન ચલાવે. ॥૩૨॥

કરાદાનાદિ નૃપતેરવિપ્રાદ્વૃત્તિરીરિતા ।

દેશકાલાનુસારેણ રજ્જયિત્વાઽસ્ત્રિલાઃ પ્રજાઃ ॥૩૩॥

રાજારૂપ ક્ષત્રિયને તો બ્રાહ્મણોને વર્જને બીજાઓથકી સમગ્ર પ્રજાઓને યથોચિત રંજન કરીને દેશકાળને અનુસરે છટ્ટો ભાગ ગ્રહણ કરવો વિગેરે વૃત્તિ કહી છે. ॥૩૩॥

આપત્કાલેઽપિ ક્ષત્રસ્ય બ્રાહ્મણસ્યેવ સર્વથા ।

વિગર્હિતા નીચસેવા સ્વતેજઃક્ષયકારિણી ॥૩૪॥

આપત્કાળમાં ક્ષત્રિયને પણ બ્રાહ્મણની પેઠેજ નીચ સેવા તો સર્વથા નિંદિતજ છે. કેમકે પોતાના ક્ષત્રિય તેજને ક્ષય કરનારી છે. ॥૩૪॥

કૃષિવાણિજ્યગોરક્ષા તુરીયા વૃદ્ધિજીવનમ્ ।

વૈશ્યસ્ય જીવિકા પ્રોક્તા શૂદ્રવૃત્તિસ્તથાપદિ ॥૩૫॥

વૈશ્યને કૃષિ કરવી, વ્યાપાર કરવો, ગાય વિગેરે પશુઓ પાળવાં અને વ્યાજવટો કરવો, આ ચાર વૃત્તિઓ કહી છે. તથા આપત્કાળમાં તો શૂદ્રવૃત્તિ જે સેવારૂપ છે તે કહી છે. ॥૩૫॥

શૂદ્રો જીવેદ્ દ્વિજાતીનાં સેવાલબ્ધધનેન ચ ।

આપત્કાલે તુ કાર્વાદેર્જીવિકાવૃત્તિમાશ્રયેત્ ॥૩૬॥

શૂદ્રતો બ્રાહ્મણાદિ ત્રણ વર્ણની સેવા કરવાથી મળેલા ધનથી જીવિકા કરે. આપત્કાળમાં તો અસત્ શૂદ્રની જે વૃત્તિ જે વાંસના ટોપલા ગુંથવા વિગેરે છે તેનો આશ્રય કરે. ॥૩૬॥

આપન્મુક્તસ્તુ સર્વોઽપિ પ્રાયશ્ચિત્તં યથોચિતમ્ ।

વિધાય સ્વસ્વવૃત્ત્યૈવ પુનર્વર્તેત મુખ્યયા ॥૩૭॥

આવેલા આપત્કાળમાંથી મુક્ત થએલો બ્રાહ્મણાદિ સર્વ કોઈ પણ જન યથોચિત પ્રાયશ્ચિત કરીને, પોતપોતાની જે મુખ્ય વૃત્તિ તેનાથીજ ફરી જીવન કરે. આપત્કાળમાં ગ્રહણ કરેલી વૃત્તિને વળગી રહે નહિ. ૧૩૭

ચાતુર્વર્ણ્યં સતાં સઙ્ગં કુર્યાન્ન ત્વસતાં ક્વચિત્ ।

મુક્તિપ્રદોઽસ્તિ સત્સઙ્ગઃ કુસઙ્ગો નિરયપ્રદઃ ॥૩૮॥

હવે ચારે વર્ણના સાધારણ ધર્મોને ૧૭ શ્લોકથી કહે છે— ચારેય વર્ણમાં વર્તતા સ્ત્રી પુરૂષ સર્વ જનોએ સજજનોનો સંગ-સમાગમ કરવો. ક્યારેય પણ અસજજનોનો સંગતો નજ કરવો. કારણ કે- જે સત્સંગ છે તે મુક્તિને આપનારો છે. અને જે કુસંગ છે તે નરકને આપનારો છે, તો કુસંગનો ત્યાગ કરીને સત્સંગ સર્વેએ કરવો. ૧૩૮

કામં ક્રોધં રસાસ્વાદં જિત્વા માનં ચ મત્સરમ્ ।

નિર્દમ્ભં વિષ્ણુભક્ત યે તે સન્તઃ સાધવો મતાઃ ॥૩૯॥

જેનો સંગ કરવાનો કહે છે એવા સજજનનું લક્ષણ કહે છે- કામ ક્રોધ રસાસ્વાદ માન મત્સર ઇત્યાદિ દોષોનો ત્યાગ, કરીને નિર્દમ્ભણે જેઓ વિષ્ણુભક્ત-ભગવાનને ભજનારા અને સાધુ પોતાનું તથા પારકું પારલૌકિક કાર્ય સાધવામાં તત્પર હોય તે સજજન કહ્યા છે. તેમનો સમાગમ કરવો. ૧૩૯

સ્ત્રિયાં સ્ત્રૈણે રસાસ્વાદે સક્તાશ્ચ ધનગૃન્ધવઃ ।

હિંસા દમ્ભકૃતાટોપા ભક્તાભાસા હ્યસાધવઃ ॥૪૦॥

જેનો સંગ નહિ કરવાનો કહે છે. એવા અસજજનનું લક્ષણ કહે છે— જેઓ સ્ત્રીઓમાં તથા સ્ત્રીલંપટોમાં તથા રસાસ્વાદમાં અત્યાસક્ત વર્તે છે અને ધનમાં અતિતૃષ્ણાવાળા છે અને પ્રાણિઓને પીડા ઉત્પન્ન થાય એવું અસદ્ આચરણ કરનારા અને લોકમાં ધર્મિષ્ટપણાની કે ભક્તપણાની ખ્યાતિમાટે દંભથી ખોટો આટાટોપ કરનારા અને તેથીજ ભક્તપણાનો જેમાં આભાષમાત્ર છે, તેઓ અસાધુઓ કહ્યા છે. આવા અસજજનોનો સંગ ક્યારેય ન કરવો. ૧૪૦

અસાધુષ્વાસુરી સમ્પદૈવી સમ્પન્તુ સાધુષુ ।

સહજાસ્તીતિ નિશ્ચિત્ય સેવ્યાઃ સન્તઃ સુખેષ્વુભિઃ ॥૪૧॥

અસાધુઓમાં “દમ્ભો દર્પોઽભિમાનશ્ચ” આ ગીતા વચનથી કહેલી આસુરી સંપત્તિ સ્વાભાવિક રહેલી છે. સાધુઓમાં તો “અભયં સત્ત્વસંશુદ્ધિઃ” આ ગીતા વચનથી કહેલી દેવી સંપત્તિ સ્વાભાવિક રહેલી છે. આવો દેહ નિશ્ચય કરીને સુખની ઈચ્છાવાળા દેવી જનોએ સાધુઓનો સમાગમ કરવો. ॥૪૧॥

યાદૃશાં યસ્ય સઙ્ગઃ સ્યાચ્છાસ્ત્રાણાં વા નૃણામપિ ।

બુદ્ધિઃ સ્યાન્નાદૃશી તસ્ય કાર્યોઽતો નાસતાં હિ સઃ ॥૪૨॥

જે પુરુષને જેવા સત્ કે અસત્ પુરુષોનો અને જેવા સત્ કે અસત્ શાસ્ત્રોનો સંગ-પ્રસંગ થાય તે જનની તેવી શુભ અશુભ બુદ્ધિ નિશ્ચે થાય છે. પછી તે તેવા શુભ અશુભ કર્મોને કરવા લાગી જાય છે. માટે અસંતનો સંગ કદાપિ ન કરવો. આ અર્થ ભારતમાં વિદુરજીએ “યદિ સન્તં સેવતે યદ્યસન્તં તપસ્વિનં યદિ વાં સ્તેનમેવ । વાસો યથા રઙ્ગવશં પ્રયાતિ તથા સ તેષાં વશમભ્યુપૈતિ ॥” આ પ્રકારે કહ્યો છે. ॥૪૨॥

યે સાધુસેવારુચયઃ પુરુષા નિજશક્તિઃ ।

અપ્રાપ્યં નાસ્તિ તેષાં વૈ કિમષ્યૈશ્વર્યમૂર્જિતમ્ ॥૪૩॥

જે પુરુષો ઉક્તલક્ષણ સાધુઓની યથોચિત યથાશક્તિ સેવા કરવામાં રૂચિવાળા છે તેઓને કાંઈપણ અપ્રાપ્ય-દુર્લભ નથી. સમૃદ્ધ ઐશ્વર્યપણ અપ્રાપ્ય નથી. સમગ્ર ઐશ્વર્ય નિશ્ચે પ્રાપ્ત થાય છે. આ અર્થ શ્રુતિએ “યં યં લોકં મનસા સંવિભાતિ વિશુદ્ધસત્ત્વઃ કામયતે યાંશ્ચ કામાન્ । તં તં લોકં જયતે તાંશ્ચ કામાંસ્તસ્માદાત્મજં હ્યર્ચયેદ્ભૂતિકામઃ ॥” આ પ્રકારે કહ્યો છે. ॥૪૩॥

સ્વધર્મસ્થા અપિ સતાં દ્રોહિણો યે તુ માનવાઃ ।

સદ્ગતિં નૈવ તે યાન્તિ ક્વાપિ કેનાપિ કર્મણા ॥૪૪॥

સ્વધર્મમાં બરોબર વર્તનારા પણ જે મનુષ્યો સાધુજનોનો દ્રોહ કરવાના સ્વભાવવાળા છે તે તો કોઈપણ યજ્ઞ દાન વ્રતાદિ કર્મો કરીને

ક્યારેપણ સદ્ગતિને નથી જ પામતા, માટે સત્પુરુષોનો દ્રોહ ન કરવો. ॥૪૪

‘મહાપૂજારતા વિષ્ણોર્ભક્તા અપિ સતાં યદિ ।

દ્રોહં કુર્યુસ્તદા તેષુ ન પ્રસીદતિ સ ક્વચિત્ ॥૪૫॥

વિષ્ણુ ભગવાનની મહાપૂજામાં તત્પર એવા ભક્તો પણ જો સત્પુરુષોનો દ્રોહ કરે તો તેમની ઉપર વિષ્ણુ ભગવાન ક્યારેય પ્રસન્ન થતા નથી કિંતુ અપ્રસન્ન થાય છે. માટે ભક્તોએ પણ ભક્તનો દ્રોહ કરવો નહિ. ॥૪૫॥

સદ્દ્રોહિણસ્તુ દેહાન્તે યાં યાં યોનિં વ્રજન્તિ ચ ।

તત્ર તત્ર ક્ષુધારોગૈઃ પીડયન્તે જીવિતાવધિ ॥૪૬॥

સંતોનો દ્રોહ કરનારા જનો તો દેહનો ત્યાગ કરીને જે જે યોનિમાં જાય છે ત્યાં ત્યાં ક્ષુધા અને મહારોગોથી જીવિતપર્યંત મહાપીડાને પામે છે.

સતામતિક્રમાદેવ પુણ્યાનાં મહતામપિ ।

સઘઃ ક્ષયઃ સ્યાત્સર્વેષામાયુષઃ સમ્પદામપિ ॥૪૭॥

ભગવદ્ભક્તોના અપરાધે કરીને મોટાં પુણ્યોનો પણ, પુત્ર દારાદિ સર્વેનો પણ, આયુષ્યનો અને રાજ્યાદિ સમૃદ્ધિઓનો પણ તત્કાળ નાશ જ થઈ જાય છે, એમાં સંશય નથી. ॥૪૭॥

તસ્માત્સેવા સતાં કાર્યા સર્વૈરપિ સુખેષ્વુભિઃ ।

પુણ્યતીર્થાનિ સેવ્યાનિ પૂજ્યા વિપ્રાશ્ચ ધેનવઃ ॥૪૮॥

માટે સુખની ઈચ્છાવાળા સર્વ કોઈ પણ જનોએ ભગવદ્ભક્તોની સેવા યથોચિત કરવી, પુણ્ય તીર્થોનું સેવન કરવું અને બ્રાહ્મણ તથા ગાયોની પૂજા કરવી. ॥૪૮॥

તીર્થાનિ દેવપ્રતિમા નિન્દેયુર્યે કુબુદ્ધયઃ ।

તેષાં તુ જારજાતાનાં વંશોચ્છેદો ભવેદ્ધ્રુવમ્ ॥૪૯॥

જે જનો કુબુદ્ધિવાળા હોઈને તીર્થોની અને દેવપ્રતિમાઓની નિંદા કરતા હોય, તે તો જારજાત-વ્યભિચારથી ઉત્પન્ન થએલા જાણવા. તેમના વંશનો ઉચ્છેદ થઈ જાય છે. માટે તીર્થોની તથા દેવપ્રતિમાઓની નિંદા

કદાપિ ન કરવી. ॥૪૯॥

एकस्मिंस्तर्पिते विप्रे सद्भोज्यैर्दक्षिणादिभिः ।

તર્પિતં સ્યાજ્જગત્સર્વં હરિસ્તુષ્પતિ ચ સ્વયમ્ ॥૫૦॥

સ્વધર્મનિષ્ઠ ભગવદ્ભક્ત એક બ્રાહ્મણને શ્રેષ્ઠ સ્વાદુ અન્નવડે તૃપ્ત કરે તો સમસ્ત જગત તૃપ્ત થઈ જાય છે. એટલુંજ નહિ પરંતુ સ્વયં શ્રીહરિપણ બહુ પ્રસન્ન થાય છે. માટે બ્રાહ્મણોને ભોજન દક્ષિણાદિવડે સંતુષ્ટ કરવા. ॥૫૦॥

एकस्मिन् ब्राह्मणे द्रुग्धे द्रुग्धं स्यात्सकलं जगत् ।

તસ્માચ્છક્ત્યા પૂજનીયા બ્રાહ્મણા વિષ્ણુરુપિણઃ ॥૫૧॥

એક ભગવદ્ભક્ત બ્રાહ્મણનો જો દ્રોહ કરે તો સમસ્ત જગતનો દ્રોહ થાય છે. માટે તેમને “બ્રાહ્મણા મામકી તનુઃ” આ વચનને અનુસારે વિષ્ણુનું અપરરૂપ જાણીને તેમનો દ્રોહ નહિ કરતાં તેમની યથા શક્તિ પૂજા કરવી. ॥૫૧॥

गवामङ्गेषु तिष्ठन्ति सर्वे देवगणा अपि ।

તથા સર્વાણિ તીર્થાણિ તાસુ તિષ્ઠન્તિ સર્વદા ॥૫૨॥

ગાયોના અંગોમાં બધાય દેવગણો સર્વદા રહે છે. તથા સમગ્ર તીર્થો પણ તે ગાયોમાં સર્વદા રહે છે. ॥૫૨॥

गव्यर्चितायामेकस्यां सर्वे देवाः समर्पिताः ।

કૃતાનિ સ્યુશ્ચ સર્વાણિ તીર્થાણ્યપિ ચ નારદ ! ॥૫૩॥

હે નારદ ! માટેજ એક ગાયનું યથોચિત પૂજન કરે તો સમસ્ત દેવતાઓનું પૂજન થઈ જાય છે અને સર્વ તીર્થોની યાત્રા પણ થઈ જાય છે. ॥૫૩॥

एकस्या अपि गोद्वोहे कृते क्वापि प्रमादतः ।

દ્રુગ્ધાઃ સ્યુર્દેવતાઃ સર્વાસ્તીર્થાણ્યપિ ચ કૃત્સ્નશઃ ॥૫૪॥

જો કદાચિત્ પ્રમાદને લીધે એક પણ ગાયનો દ્રોહ કરે છે તો સર્વ દેવતાઓનો દ્રોહ થઈ જાય છે. અને સર્વ તીર્થોનો પણ દ્રોહ થઈ જાય છે.

तस्माच्चातुर्वर्ण्यजनैर्यथोक्तविधिसंस्थितैः ।

ભવિતવ્યં પ્રયત્નેન ભેતવ્યં ચ નિષેધતઃ ॥૫૫॥

માટે ચારેય વર્ણના જનોએ શાસ્ત્રોક્ત વિધિને અનુસારે પ્રયત્નથી વર્તવું પણ તેને ઉલ્લંઘન કરીને વર્તવું નહિ. અને શાસ્ત્રનિષિદ્ધ પાપકર્મથી ભય રાખવો. એટલે નિષિદ્ધમાં પ્રવર્તવું નહિ. ॥૫૫॥

चातुर्वर्ण्येतरે ये तु तेषां वृत्ति कुलोचिता ।

ચૌર્યહિંસાદ્યધર્મેણ રહિતૈવ હિતાવહા ॥૫૬॥

ચાર વર્ણથીકી ઈતર જે અત્યંજ સંકર જાતિના જનો છે તેમની વૃત્તિ તો વંશપરંપરાથી ચાલી આવેલી વસ્ત્ર પ્રક્ષાલનાદિક હિતકારી છે. તેમાં જો ચોરી કે હિંસા આદિક અધર્મવાળી કુળવૃત્તિ હોય તો તે હિતકારી નહિ હોવાથી તેનો ત્યાગજ કરી દેવો. ॥૫૬॥

वर्णधर्मा इति प्रोक्ताः सङ्क्षेपेण मया मुने ! ।

ચતુર્ણામાશ્રમાણાં ચ ધર્માનથ વદામિ તે ॥૫૭॥

इति श्रीस्कन्दपुराणे विष्णुरखण्डे श्रीवासुदेवमाहात्म्ये

चातुर्वर्ण्यधर्मनिरूपणनामा विंशोऽध्यायः ॥૨૦॥

હે નારદમુને ! આ પ્રકારે મેં વર્ણધર્મો સંક્ષેપમાં કહ્યા. હવે ચારે આશ્રમોના ધર્મો તમને હું કહું છું તેને એકાગ્ર મનથી સાંભળો. ॥૫૭॥

ઈતિ શ્રીસ્કંદપુરાણે વિષ્ણુખંડે શ્રીવાસુદેવમાહાત્મ્યે

ચાતુર્વર્ણ્ય ધર્મ નિરૂપણનામા વિંશો અધ્યાયઃ ॥૨૦॥

॥ શ્રીસ્વામિનારાયણો વિજયતેતરામ્ ॥

શ્રીવાસુદેવમાહાત્મ્યમ્

(સ્કન્દપુરાણસ્થવિષ્ણુચ્ચંડાન્તર્ગતમ્)

અધ્યાય ૨૧ થી ૩૨ સુધી

૨૧ આ અધ્યાયમાં નારાયણે નારદજી પ્રત્યે બ્રહ્મચારિના આવશ્યક ધર્મોનું વર્ણન કર્યું છે. (શ્લોક ૧૭)

શ્રીનારાયણ ઉવાચ

બ્રહ્મચારી ગૃહસ્થશ્ચ વાનપ્રસ્થો યતિસ્તથા ।

एत आश्रमिणः प्रोक्ताश्चत्वारो मुनिसत्तम ! ॥૧॥

અધ્યાય ૨૧ મો.

શ્રી નારાયણ કહે છે— હે મુનિસત્તમ ! બ્રહ્મચારી ગૃહસ્થ વાનપ્રસ્થ અને સંન્યાસી

આ ચાર આશ્રમો કહ્યા છે. ॥૧॥

संस्कारैः संस्कृतो यस्तु शुद्धयोनिर्द्विजातिताम् ।

प्राप्तः स हि ब्रह्मचारी तद्धर्मानादितो ब्रुवे ॥૨॥

તેમાં જે શુદ્ધયોનિ— શુદ્ધ માતાપિતાથકી ઉત્પન્ન થયો હોય અને ગર્ભાધાન આદિક સંસ્કારોવડે સંસ્કૃત થયો હોય અને ઉપવીત સંસ્કારથી દ્વિજપણાને પામ્યો હોય તેજ બ્રહ્મચારી કહ્યો છે. શુદ્ધ માતા પિતા થકી જે જન્મ તે પ્રથમ કહેવાય છે. ઉપવીત આપવામાં આવે એ બીજો જન્મ કહેવાય છે. આ રીતે જેના બે જન્મ થયા હોય તે દ્વિજશબ્દથી કહેવાય. તેવા દ્વિજબ્રહ્મચારીના ધર્મોને હું પ્રથમ કહું છું. ॥૨॥

वर्णी वेदमधीयीत वसन् गुरुगृहे शुचिः ।

जितेन्द्रियो जितक्रोधो विनीतस्तथ्यभाषणः ॥૩॥

વર્ણી ગુરુના ઘરમાં રહીને ચાર વેદને અથવા પોતાના વેદને યથાબુદ્ધિશક્તિ ભણે અને તેની સાથે બાહ્ય આભ્યંતર શુદ્ધિવાળો, જીતેન્દ્રિય, જીતક્રોધ, વિનયયુક્ત તથા સત્યવાણીવાળો થાય. “શ્રવણં કીર્તનં કેલિઃ પ્રેક્ષણં ગુહ્યભાષણમ્ । સડ્કલ્પોઽધ્યવસાયશ્ચ ક્રિયાનિર્વૃત્તિરેવ ચ ॥ એતન્મૈથુનમષ્ટાઙ્ગં પ્રવદન્તિ મનીષિણઃ । વિપરીતં બ્રહ્મચર્યમેતદેવાષ્ટલક્ષણમ્ ॥” આ સ્મૃતિમાં કહેલી અષ્ટવિધ મૈથુનના અભાવરૂપ જે પ્રશસ્તિ વર્ણશબ્દવાચ્ય છે તે જેનામાં હોય તે વર્ણી કહેવાય છે. ॥૩॥

सायं प्रातश्चरेद्धोमं भिक्षाचर्या च संयतः ।

कुर्यात्त्रिकालं सन्ध्यां च विष्णुपूजां तथान्वहम् ॥૪॥

બ્રહ્મચારી પ્રતિદિન નિયમ તત્પર થઈને સાયંકાળે તથા પ્રાતઃકાળે હોમ કરે તથા ભિક્ષાચર્યાને કરે. સંધ્યા ને પ્રાતઃ મધ્યાહ્ન સાયં આ ત્રણ કાળમાં કરે તથા પ્રતિદિન વિષ્ણુપૂજાને કરે. ॥૪॥

गुर्वाङ्गयैव भुञ्जीत मितमन्नमनाकुलः ।

गुरुसेवापरो नित्यं भवेद्व्यसनवर्जितः ॥૫॥

ગુરુની આજ્ઞા લઈનેજ અનાકુળ-ભોજનમાં ત્વરાએ રહિત થઈને પરિમિત અલ્પ અન્નને જમે. તથા વ્યસન માત્રે રહિત થઈને પ્રતિદિન ગુરુસેવામાં તત્પર થાય. ॥૫॥

स्नाने च भोजने होमे जपे मौनमुपाश्रयेत् ।

છિન્ધ્યાન્ન નચ્ચરોમાણિ દન્તાન્નૈવાતિધાવયેત્ ॥૬॥

વર્ણી સ્નાનસમયે ભોજનસમયે હોમસમયે અને જપસમયે મૌનપણું ધારણ કરે. હાથ પગના નખ અને શરીરના રોમને છેદે નહિ. તેમ દાંતને બહુ ઘશીને ઉજળા (શ્વેત) નજ કરે. ॥૬॥

નાતિધાવેચ્ચ વાસાંસિ ભવેન્નિષ્કપટો ગુરૌ ।

આહૂતોઽધ્યયનં કુર્યાદાદાવન્તે ચ તં નમેત્ ॥૭॥

બ્રહ્મચારી પહેરવા ઓઢવાનાં વસ્ત્રોને અતિશય ધોઈને ઉજવળ ન કરે. ગુરૂ આગળ કશુંય કપટ નહિ કરતાં નિષ્કપટપણે વર્તે. ગુરૂ બોલાવીને અધ્યયન કરાવે ત્યારે અધ્યયન કરે. અધ્યયનના આરંભમાં અને અંતમાં ગુરૂને નમસ્કાર કરે. ॥૭॥

અસ્પૃશ્યાન્ન સ્પૃશેચ્ચાસૌ નાસમ્ભાષ્યાંશ્ચ ભાષયેત્ ।

અભક્ષ્યં ભક્ષયેન્નૈવ નાપેયં ચ પિબેત્ક્વચિત્ ॥૮॥

આ વર્ણી ન સ્પર્શ કરવા યોગ્ય નીચ શૂદ્રાદિકનો ક્યારેય સ્પર્શ કરે નહિ. તથા જેની સાથે બોલવાનો નિષેધ કર્યો છે એવા મહાપાપી તથા નાસ્તિકાદિકની સાથે બોલે નહિ. તથા અભક્ષ્ય- મધ માંસ ડુંગળી લસણ તમાકુ આદિકને ભક્ષણ કરેજ નહિ. ॥૮॥

મેચ્છલામજિનં દણ્ડં વિભૂયાચ્ચ કમણ્ડલુમ્ ।

સિતે દ્વે વાસસી બ્રહ્મસૂત્રં ચ જપમાલિકામ્ ॥૯॥

કટિમેખળા, અજીન, (મૃગયર્માદિ) દંડ, કમંડળુ, ધોળાં બે વસ્ત્રો, ઉપવીત અને જપમાળાને સદાય ધારે, પણ ત્યાગ કરે નહિ. ॥૯॥

દર્ભપાણિશ્ચ જટિલઃ કેશસંસ્કારવર્જિતઃ ।

અડ્ગરાગં પુષ્પહારાન્ભૂષણાનિ ચ વર્જયેત્ ॥૧૦॥

આ વર્ણી હાથમાં દર્ભ રાખે, મસ્તકે જટાને ધારે, કેશનો તૈલાદિવડે સંસ્કાર ન કરે, શરીરમાં ચંદનાદિકનો લેપ ન કરે, પુષ્પહારોને ધારણ ન કરે, અને ભૂષણોને ધારણ ન કરે. ॥૧૦॥

તૈલાભ્યઙ્ગં ન કુર્વીત કજ્જલેનાઙ્ગનં તથા ।

વર્જયેચ્ચ પ્રયત્નેન સંસર્ગ મઘમાંસયોઃ ॥૧૧॥

વર્ણી શરીરમાં તૈલાદિ ચોળીને સ્નાન ન કરે, કાજળથી નેત્રને આંજે

નહિ તથા મધ માંસના સ્પર્શાદિ સંસર્ગને પણ પ્રયત્ની પરિત્યાગ કરે. ।

સ્ત્રીણાં નિરીક્ષણં સ્પર્શ ભાષણં ક્રીડનાદિ ચ ।

વર્જયેત્સર્વથા વર્ણી સ્ત્રિયાશ્ચાપ્યવલેચ્છનમ્ ॥૧૨॥

આ વર્ણી સ્ત્રીઓનું નિરીક્ષણ બુદ્ધિપૂર્વક ન કરે, સ્ત્રીઓનો સ્પર્શ ન કરે, સ્ત્રીઓ સાથે બોલે નહિ, સ્ત્રીઓ સાથે ક્રીડા આદિકને સર્વથા ત્યાગ કરે તથા સ્ત્રીઓના ચિત્રને પણ ચિતરે નહિ. ॥૧૨॥

વિના ચ દેવપ્રતિમાં કાષ્ટચિત્રાદિયોષિતમ્ ।

અપિ નૈવ સ્પૃશેદ્ધ્રીમાન્ન ચ બુદ્ધ્યાવલોકયેત્ ॥૧૩॥

બુદ્ધિમાન્ બ્રહ્મચારી રાધા લક્ષ્મી આદિક દેવની પ્રતિમા વિના બીજી કાષ્ટની કે ચિત્ર આદિકની સ્ત્રીનોપણ સ્પર્શ કરે નહિ અને તેને બુદ્ધિપૂર્વક જુવેપણ નહિ. દેવની પ્રતિમામાં આ દોષ નથી. ॥૧૩॥

પ્રાણીમાત્રં ચ મિથુનીભૂતં નેક્ષેત કર્હિચિત્ ।

સ્ત્રીણાં ગુણાંશ્ચાપ્યગુણાન્ શૃણુયાન્નૈવ નો વદેત્ ॥૧૪॥

વર્ણી મૈથુનમાં આસક્ત પ્રાણિમાત્રને ક્યારેય જુવે નહિ, સ્ત્રીઓના ગુણો અવગુણોને સાંભળે નહિ તેમ સ્વયં વર્ણનપણ નજ કરે. ॥૧૪॥

અસ્પૃશન્નેવ વન્દેત ગુરુપત્નીમપિ સ્વકામ્ ।

જનન્યાપિ ન તિષ્ઠેત રહઃસ્થાને તુ કર્હિચિત્ ॥૧૫॥

આ વર્ણી પોતાના ગુરૂની પત્નીનેપણ ન સ્પર્શ કરવા પૂર્વક દૂરથીજ વંદન કરે, પોતાની માતા સાથે પણ એકાંત સ્થળને વિષે તો ક્યારેયપણ ન રહે. ॥૧૫॥

એવંવૃત્તો વસેત્તત્ર યાવદ્વિદ્યાસમાપનમ્ ।

તતો વિસ્ત્કો ન્યાસી સ્યાદ્વર્ણી વા નૈષ્ઠિકો ભવેત્ ।

વની સ્યાદથવા બ્રહ્મન્નવિસ્ત્કો ભવેદ્ગૃહી ॥૧૬॥

હે બ્રહ્મન્ ! આવું વર્તન જેનું છે એવો વર્ણી વિદ્યાની સમાપ્તિસુધી ગુરૂના ઘરમાં રહે. વિદ્યાસમાપ્તિ પછી જો વૈરાગ્યવાળો હોય તો સંન્યાસ આશ્રમને સ્વીકારે અથવા યાવદાયુષ નૈષ્ઠિકવર્ણી થાય. અથવા વાનપ્રસ્થ થાય. જો વૈરાગ્યરહિત હોય તો ગૃહસ્થાશ્રમી થાય. ॥૧૬॥

સાવિત્રં પ્રાજ્ઞાપત્યં ચ બ્રાહ્મં નૈષ્ઠિકમેવ ચ ।
 ચતુર્વિધં બ્રહ્મચર્યં તત્રૈકં શક્તિતઃ શ્રયેત્ ॥૧૭॥
 ઇતિ શ્રીસ્કન્દપુરાણે વિષ્ણુઋણ્ડે શ્રીવાસુદેવમાહાત્મ્યે
 બ્રહ્મચારિધર્મનિરૂપણનામૈકવિંશોઽધ્યાયઃ ॥૨૧॥

સાવિત્ર-ત્રણ રાત્રિ રાખવાનું, પ્રાજ્ઞાપત્ય-એક વર્ષ પર્યંત રાખવાનું, અથવા બાર દિવસ રાખવાનું બ્રાહ્મ-બાર વર્ષ પર્યંત પાળવાનું અને નૈષ્ઠિક-યાવજ્જીવં પાળવાનું, આ રીતે ચાર પ્રકારનું બ્રહ્મચર્ય છે. તેમાંથી ગમે તે એકને પોતાની શક્તિને અનુસારે અનુસરે. ॥૧૭॥

ઇતિ શ્રીસ્કન્દપુરાણે વિષ્ણુઋણ્ડે શ્રીવાસુદેવમાહાત્મ્યે બ્રહ્મચારી
 ધર્મ નિરૂપણ નામા એકવિંશો અધ્યાયઃ ॥૨૧॥

૨૨ આ અધ્યાયમાં ગૃહસ્થ પુરૂષો તથા સધવા વિધવા સ્ત્રીઓના સદ્ધર્મો જુદા જુદા
 કહ્યા છે. (શ્લોક ૭૪)

ગૃહીં બુભૂષુર્ગુસ્વે દક્ષિણાં સ્વસ્ય શક્તિતઃ ।
 દત્ત્વા તદાજ્ઞયૈવાસૌ સમાવર્તનમાચરેત્ ॥૧૧॥

અધ્યાય ૨૨ મો.

શ્રીનારાયણ કહે છે— હે નારદ ! ગૃહસ્થાશ્રમી થવા ઈચ્છતો આ સાવધિ બ્રહ્મચર્યવાળો પુરૂષ પોતાની શક્તિ અનુસાર ગુરૂને દક્ષિણા આપીને ગુરૂની આજ્ઞાથીજ સમાવર્તન-વિદ્યાસમાપ્તિ પછી કરવાપણે કહેલા સ્નાનાદિ સંસ્કારને કરે. ॥૧૧॥

તતઃ કુલોચિતાં યોષાં વયસોનામરોગિણીમ્ ।
 પૂલ્લક્ષણેન રહિતામપાપાં વિધિનોદ્દહેત્ ॥૨॥

ત્યારપછી પોતાના કુળને અનુચિત નહિ પણ ઉચિત, અવસ્થાએ કરીને પોતાથી મોટી નહિ પણ નાની, રોગવાળી નહિ પણ રોગે રહિત, દાઢી મુંઠો આદિક જે પુરૂષ લક્ષણો તેણે રહિત પણ પુરૂષલક્ષણવાળી નહિ, ધર્મનિષ્ઠાવાળી પણ અધર્મનિષ્ઠાવાળી નહિ, આવી કન્યાને પોતપોતાના વર્ણને અનુસારે કહેલા વિવાહવિધિથી પરણે એટલે વિપ્ર વિપ્રપુત્રીને, ક્ષત્રિય ક્ષત્રિયપુત્રીને, અને વૈશ્ય વૈશ્યપુત્રીને પરણે, આ

અર્થ ભગવાને ભાગવતમાં “ગૃહાર્થીં સદૃશીં ભાર્યામુદ્ધહેદ્જુગુપ્સિતામ્ । યવીચસીં તુ વયસા યાં સવર્ણામનુક્રમાત્” આ પ્રકારે કહ્યો છે. ૧૨

સ્વાધિકારાનુસારેણ કૃષ્ણસમ્પ્રીતયેઽન્વહમ્ ।
 દેવર્ષિપિતૃભૂતાનિ યજેત વિધિના તતઃ ॥૩॥

ગૃહસ્થ ત્યારપછી ભગવાનની પ્રસન્નતાના ઉદ્દેશથીજ પોતાના અધિકારને અનુસારે પ્રતિદિન દેવો ઋષિઓ અને પિત્રીઓનું યથાવિધિ યજન કરે. ॥૩॥

સ્નાનં સન્ધ્યાં જપં હોમં સ્વાધ્યાયં વિષ્ણુપૂજનમ્ ।
 તર્પણં વૈશ્વદેવં ચ કુર્યાચ્ચાતિથ્યમન્વહમ્ ॥૪॥

પ્રતિદિન સ્નાન, સંધ્યા, મંત્રાદિજપ, હોમ, સ્વાધ્યાય, વિષ્ણુપૂજા, પિતૃતર્પણ, વૈશ્વદેવ, અતિથિસત્કાર, આ સર્વ સત્કર્મને યથાશક્તિ યથાવિધિ યથાસમયે કરે. ॥૪॥

કુર્યાત્પુણ્યં યથાશક્તિ ન્યાયાર્જિતધનેન ચ ।

અનાસક્તઃ પોષ્યવર્ગં પુષ્ણીયાન્ન તુ પીડયેત્ ॥૫॥

ગૃહસ્થ અન્યાયથી નહિ પણ ન્યાયથી સંપાદન કરેલા ધનનું યથાશક્તિ સત્પાત્રમાં સમર્પણરૂપ પુણ્ય કર્મ કરે. “માતા પિતા ગુરુઃ પત્ની ચાપત્યાનિ સમાશ્રિતાઃ । અભ્યાગતઃ પ્રપન્નોઽગ્નિઃ પોષ્યવર્ગા અમી નવ ॥” આ સ્મૃતિએ પોષ્યવર્ગપણે ગણેલા માતાપિતાદિ નવ જણનું યથાશક્તિ પોષણ કરે, તેમને પીડા નજ કરે તેમ તેમાં અતિશય આસક્તિને પણ ન રાખે. ॥૫॥

દેહં ચ દૈહિકાન્વાસાવુદ્દિશ્ય પશુવત્પરૈઃ ।

વૈરં ન કુર્યાદ્દિહાદાવહન્તાં મમતાં ત્યજેત્ ॥૬॥

આ ગૃહસ્થ દેહ તથા દૈહિક-દેહના સંબન્ધિઓને ઉદ્દેશીને (માટે) સંબન્ધિથી બીજાઓ સાથે વૃષભાદિ પશુઓની પેઠે વૈર ન કરે. પોતાના દેહમાં દેહ બંધાએલી અહંતાનો અને દૈહિક-દેહસંબન્ધિઓમાં દેહ બંધાએલી મમતાનો તત્વવિચારથી ત્યાગ કરે. ॥૬॥

કુર્યાદ્ભાગવતાનાં ચ સતાં સડ્ગમતન્દ્રિતઃ ।

ન સ્ત્રૈણાનાં વ્યસનિનાં સડ્ગં કુર્યાન્ન લોભિનામ્ ॥૭॥

આ ગૃહસ્થ આળસનો ત્યાગ કરીને ભાગવત સંતોનો સમાગમ નિત્ય કરે. સ્ત્રીલંપટ જનોના સંગને તો કદાપિ ન કરે તથા જુગટું આદિક વ્યસનોને કરનારા અને અતિ લોભીઓના સંગને પણ ન કરે. ॥૭॥

કામભાવેન નેક્ષેત પર્યોષાં તુ કર્હિચિત્ ।

શ્રાદ્ધપર્વવ્રતાહાદૌ નોપેયાચ્ચ સ્વયોષિતમ્ ॥૮॥

ગૃહસ્થ પરનારીને તો કામભાવથી ક્યારેય જુવે નહિ. શ્રાદ્ધદિવસો અમાવાસ્યાદિ પર્વદિવસો અને એકાદશી આદિક વ્રતદિવસોએ પોતાની સ્ત્રીને પણ પામે નહિ. ॥૮॥

પ્રાપ્તોઽપિ પુરુષઃ સાઙ્ઘ્યે યોગે ચ પરિપક્વતામ્ ।

પુત્ર્યા અપિ પ્રસઙ્ગેન રહઃસ્થાને તુ મુહ્યતિ ॥૯॥

અતો માત્રા ભગિન્યા વા દુહિત્રાપિ રહઃસ્થલે ।

સહ નાસીત મતિમાન્યુવત્યા કિમુતાન્યયા ॥૧૦॥

સાંખ્ય જ્ઞાનમાં તથા અષ્ટાંગ યોગમાં પરિપક્વ સ્થિતિને પામેલો પણ ગૃહસ્થ પુરુષ એકાંતસ્થળમાં તો પોતાની પુત્રીનો પણ પ્રસંગ (સાથે રહેવું વિગેરે) કરે નહિ. જો પ્રસંગ કરે તો કદાચિત્ કર્તવ્ય અકર્તવ્યના અનુસંધાને રહિતપણારૂપ મોહને પામી જાય છે, એમાં સંશય નથી. માટે બુદ્ધિમાન પુરુષ એકાંત સ્થળમાં પોતાની માતા કે બહેન કે દીકરીની સાથે પણ રહે નહિ. તો બીજી યુવતિની સાથે ન રહેવાય એમાં તો કહેવું જ શું? નજ રહેવાય. ॥૯-૧૦॥

અમઙ્ગલાનાં સર્વેષાં વિધવા હ્યત્યમઙ્ગલમ્ ।

તદર્શનં ચ તત્સ્પર્શો નૃણાં સુકૃતહત્તતઃ ॥૧૧॥

સમગ્ર અમંગળોને મધ્યે વિધવા નારી અતિ અમંગળ કહી છે, માટે નરોએ તેણીનું દર્શન તથા સ્પર્શ કરવો નહિ. કારણ કે તેણીનું દર્શન અને સ્પર્શ કરનારા નરના પુણ્યનો નાશ થઈ જાય છે. ॥૧૧॥

પ્રયાણકાલે વિધવાદર્શનં સન્મુખે યદિ ।

સ્યાત્તદા નૈવ ગન્તવ્યમન્યથા મરણં ધ્રુવમ્ ॥૧૨॥

આશિષો વિધવાસ્ત્રીણાં સમાઃ કાલાહિફૂત્કૃતૈઃ ।

તતશ્ચ વિભિયાન્તાભ્યો રાક્ષસીભ્યો યથા ગૃહી ॥૧૩॥

પ્રયાણ સમયે જો સન્મુખ વિધવા નારીનું દર્શન થાય તો નજ જવું. જો જાય તો નિશ્ચે મરણસંદેશ અનર્થ થાય. વિધવા વનિતાના આશીર્વાદો પણ કાળાનાગના કુફવાડાને તુલ્ય કહ્યા છે. માટે ગૃહસ્થ પુરુષે રાક્ષસણીઓથકીજ જેમ એમ વિધવા વનિતાઓ થકી ભય રાખવો. ॥૧૨-૧૩॥

મઘં માંસં માદકં ચ યુતાદીન્ દૂસ્તસ્ત્યજેત્ ।

ન દ્રોહં પ્રાણીમાત્રસ્ય કુર્યાદ્વાચાપિ કર્હિચિત્ ॥૧૪॥

ગૃહસ્થ જન, મઘ, માંસ, માદક, (ભાંગ્ય માહાજમ આદિક) અને જુગટું આદિકને દૂરથી ત્યાગ કરે. વાણીથી પણ કોઈ પણ પ્રાણીનો દ્રોહ કરે નહિ. ॥૧૪॥

અવતારચરિત્રાણિ શ્રુણુયાદન્વહં હરેઃ ।

સર્વા અપિ ક્રિયાઃ કુર્યાદ્વાસુદેવાર્થમાસ્તિકઃ ॥૧૫॥

ગૃહસ્થ આસ્તિક બુદ્ધિ રાખીને ભગવાનના અવતારોનાં દિવ્ય ચરિત્રોને પ્રતિદિન ભક્તમુખથી સાંભળે, સર્વ કોઈ ક્રિયાઓને ભગવત્પ્રસન્નતા માટેજ કરે, પણ તેથી બીજા ફળની ઈચ્છાથી ન કરે.

ઋજે માઘે ચ વૈશાઘ્રે ચાતુર્માસ્યે મલિમ્લુચે ।

અન્યેષુ પુણ્યકાલેષુ વિશેષનિયમાન્શ્ચરેત્ ॥૧૬॥

ગૃહસ્થ પુરુષ, કાર્તિક, માઘ, વૈશાખ, અધિક માસ ચાતુર્માસ અને બીજા પુણ્યકાળોમાં વિશેષ નિયમોને આચરે. ॥૧૬॥

પુણ્યદેશે પુણ્યકાલે સત્પાત્રે વિધિના ગૃહી ।

દયાદાનં યથાશક્તિ દયાં કુર્વિત જન્તુષુ ॥૧૭॥

ગૃહસ્થ પુરુષ પુણ્ય દેશ, પુણ્યકાળ અને સત્પાત્રમાં યથાવિધિ યથાશક્તિ દાન આપે અને પ્રાણિઓ ઉપર દયા કરે. ॥૧૭॥

પુણ્યાન્દેશાન્પુણ્યકાલાન્ પુણ્યપાત્રાણિ ચાનઘ ! ।

કથયામિ વિશેષેણ ધર્મવૃદ્ધિકરાણિ તે ॥૧૮॥

હે નિષ્પાપ નારદ ! પુણ્ય પાત્રો, પુણ્ય દેશો, અને પુણ્ય કાળો કે જે વિશેષપણે ધર્મની વૃદ્ધિ કરનારા છે તે હું તમને હવે કહી સંભળાવું છું. ॥૧૮॥

દેશઃ સર્વોત્તમસ્ત્વેષ ભુવિ યો મદધિષ્ટિતઃ ।

મહામુનિગણા યત્ર તપસ્યન્તિ મહાવ્રતાઃ ॥૧૧॥

ભૂમિ ઉપર સર્વોત્તમ તો આ દેશ છે. કયો ? તો જેમાં હું રહ્યો છું. એવો આ બદ્રિકાશ્રમ. વળી જેમાં નૈષ્ઠિક મહાવ્રતવાળા મુનિગણો મહા તીવ્ર તપને કરે છે. તેવો બીજો દેશ પણ સર્વોત્તમ છે. ॥૧૮॥

હરિતદ્ભક્તમાહાત્મ્યાદ્દેશાનામસ્તિ પુણ્યતા ।

ગઙ્ગાદ્ધારં મધુપુરી નૈમિષારણ્યમેવ ચ ॥૨૦॥

કુરુક્ષેત્રમયોધ્યા ચ પ્રયાગશ્ચ ગયાશિરઃ ।

પુરી વારાણસી ચૈવ પુણ્યશ્ચ પુલહાશ્રમઃ ॥૨૧॥

કપિલાશ્રમઃ શ્રીરઙ્ગઃ પ્રભાસશ્ચ કુશસ્થલી ।

ક્ષેત્રં સિદ્ધપદારઘ્યં ચ પૌષ્કરં ચ મહત્સરઃ ॥૨૨॥

હરિ તથા હરિભક્તોના મહિમાને લીધે દેશોની પવિત્રતા છે. તેવા પવિત્ર દેશો કયા ? તો ગંગાદ્ધાર, મથુરાપુરી, નૈમિષારણ્ય, કુરુક્ષેત્ર, અયોધ્યાનગરી, પ્રયાગ ક્ષેત્ર, ગયાશિર, કાશી પુરી, પુણ્ય પુલહાશ્રમ, કપિલાશ્રમ, શ્રીરંગ, પ્રભાસ, દ્વારિકા, સિદ્ધપુર ક્ષેત્ર, પુષ્કર નામનું મહાસરોવર. ॥૨૦-૨૨॥

ક્રીડાસ્થાનં ભગવતઃ સશ્રિયો રૈવતાચલઃ ।

તથા ગોવર્ધનગિરિઃ પુણ્યં વૃન્દાવનં વનમ્ ॥૨૩॥

મહેન્દ્રમલયાદ્યાશ્ચ સપ્તાપિ કુલપર્વતાઃ ।

ભાગીરથી મહાપુણ્યા યમુના ચ સરસ્વતી ॥૨૪॥

ગોદાવરી ચ સરયૂઃ કાવેરી ગોમતીમુખાઃ ।

પુરાણપ્રથિતાઃ પુણ્યા મહાનદ્યો નદાસ્તથા ॥૨૫॥

તથા રૂકિમણીરૂપ લક્ષ્મીજીએ સહિત ભગવાન શ્રીકૃષ્ણના રમણસ્થાનભૂત રૈવતાચળ, ગોવર્ધનગિરિ, વૃન્દાવન નામનું પવિત્ર વન, મહેન્દ્ર મલય આદિક સાતેય કુળપર્વતો, તથા મહાપુણ્યા ભાગીરથી ગંગા, યમુના, સરસ્વતી, ગોદાવરી, સરયૂ, કાવેરી, ગોમતી, આદિક પુરાણ પ્રખ્યાત પુણ્ય મહાનદીઓ તથા શોણ આદિક નદો. ॥૨૩-૨૫॥

મહોત્સવૈર્ભવેદ્યત્ર ભગવત્પ્રતિમાર્ચનમ્ ।

પ્રભોરનન્યભક્તાશ્ચ ભવેયુર્યત્ર યત્ર ચ ॥૨૬॥

અહિંસાશ્ચ સ્વધર્મસ્થા યત્ર સ્યુર્બ્રાહ્મણોત્તમાઃ ।

મૃગાદ્યાઃ પશવો યત્ર વિચરેયુશ્ચ નિર્ભયાઃ ॥૨૭॥

યત્ર યત્રાવતારાશ્ચ હરેર્વાસશ્ચ યત્ર વા ।

એતે પુણ્યતમા દેશા ભુવિ સન્તિ વિશેષતઃ ॥૨૮॥

જે દેશમાં ભગવત્પ્રતિમાઓનું પૂજન મહોત્સવો સાથે થતું હોય, જ્યાં ભગવાનના અનન્યભક્તો રહેતા હોય, જ્યાં હિંસામય કર્મ નહિ કરવાના સ્વભાવવાળા સ્વધર્મનિષ્ઠ ઉત્તમ બ્રાહ્મણો રહેતા હોય, જ્યાં મૃગાદિ પશુઓ નિર્ભય થઈને વિચરતાં હોય, જ્યાં ભગવાનના અવતારો થયા હોય, જ્યાં તેમનો નિવાસ થયો હોય, આ સંક્ષેપમાં કહેલા દેશો ભૂમિ ઉપર વિશેષપણે પુણ્યતમ માન્યા છે. ॥૨૬-૨૮॥

અલ્પોઽપ્યેષુ કૃતો ધર્મઃ સ્યાત્સહસ્રગુણો નૃણામ્ ।

પુણ્યવૃદ્ધિકરાન્કાલાન્ શૃણ્વથો વચ્ચિ નારદ ! ॥૨૯॥

હે નારદ ! ઉક્ત પુણ્ય દેશોમાં જઈને અલ્પપણ દાનાદિ ધર્મ કર્યો હોય તો કરનારા નરોને હજાર ઘણા ફળને આપનારો થાય છે. હવે પુણ્યની વૃદ્ધિને કરનારા સમયોને હું કહું છું તે સાંભળો. ॥૨૯॥

અયને દ્વે ચ વિષુવં ગ્રહણં સૂર્યસોમયોઃ ।

દિનક્ષયો વ્યતીપાતઃ શ્રવણર્ક્ષાણિ સર્વશઃ ॥૩૦॥

દ્વાદશ્ય એકાદશ્યશ્ચ મન્વાદ્યાશ્ચ યુગાદયઃ ।

પુણ્યાઃ સ્યુસ્તિથયઃ સર્વા અમાવાસ્યા ચ વૈદૃત્તિઃ ॥૩૧॥

દક્ષિણાયન, ઉત્તરાયણ, વિષુવ નામનો કાળ, સૂર્યચંદ્રના ગ્રહણનો કાળ, ક્ષયતિથિ, વ્યતીપાત, સમગ્ર શ્રવણ નક્ષત્રો, સમગ્ર એકાદશીઓ તથા દ્વાદશીઓ, સમસ્ત અમાવાસ્યાઓ, ચૌદમન્વાદિ તિથિઓ, ચાર યુગાદિ તિથિઓ, વૈદૃત્તિ નામનો યોગ, આ બધી પુણ્ય તિથિઓ કહી છે. ॥૩૦-૩૧॥

માસર્ક્ષયુક્ષ્વૌર્ણમાસ્યશ્ચતસ્રોઽપ્યષ્ટકાસ્તથા ।

સ્વજન્મર્ક્ષાણિ ચ હરેર્જન્મોત્સવદિનાનિ ચ ॥૩૨॥

સ્વસ્ય સ્ત્રિયાશ્ચાર્ભકાણાં સંસ્કારોઽભ્યુદયસ્તથા ।

સત્પાત્રલલ્લિધિશ્ચ યદા કાલાઃ પુણ્યતમા ઇમે ॥૩૩॥

તથા તે તે માસના નક્ષત્રોએ યુક્ત પૂર્ણમાસીઓ, ચારેય અષ્ટકાઓ, (માર્ગશીર્ષ પૌષ માઘ ફાલ્ગુન આ ચાર માસના અપર પક્ષની આઠમો) પોતાના જન્મ સમયે વર્તતાં નક્ષત્રો, ભગવાનના જન્માષ્ટમી આદિક જન્મદિવસો, વસંતાદિ ઉત્સવદિવસો, પોતાનો તથા પોતાની પત્નીનો તથા પુત્રનો સંસ્કાર જે દીક્ષાગ્રહણાદિ-પુંસવનાદિ-જાતકમાદિ તેનો કાળ, આકસ્મિક ધનાદિકનો લાભકાળ, જે ક્ષણે સત્પાત્રની લલ્લિધિ થાય તે કાળ, આ બધા પુણ્ય કાળો કહ્યા છે. ॥૩૨-૩૩॥

દેવપિતૃદ્વિજસતામેષુ શક્ત્યા સમર્ચનમ્ ।

સ્નાનદાનજપાદીનિ સ્યુરનન્તફલાનિ હિ ॥૩૪॥

આ પુણ્ય કાળમાં જો દેવો, પિત્રિઓ, વિપ્રો અને સાધુઓનું પૂજન યથાશક્તિ કર્યું હોય તથા સ્નાન, દાન, જપ આદિક પુણ્ય કર્મ યથાશક્તિ કર્યું હોય તો અનંતઘણું ફળ આપનારું થાય છે. ॥૩૪॥

સત્પાત્રં તુ સ્વયં સાક્ષ્યાદ્ભગવાનેવ નારદ ! ।

શાસ્ત્રાનામિવ મૂલામ્બુ યદ્દત્તં સર્વતુષ્ટિકૃત્ ॥૩૫॥

હે નારદ ! હવે સત્પાત્રને કહું છું, મુખ્ય સત્પાત્ર તો સ્વયં સાક્ષાત્ ભગવાનજ છે. કારણ કે જેમને પ્રીતિથી અર્પણ કરેલું વસ્તુ અત્રાદિ ચરાચર સર્વને સંતોષ કરનારું થાય છે. કેની પેઠે ? તો વૃક્ષના મૂળમાં સિંચન કરેલું જળ શાખાઓને જેમ સંતોષ કરે છે, તેમ સંતોષ કરે છે. માટે મુખ્ય પાત્ર ભગવાનજ છે. ॥૩૫॥

અહિંસાવેદવિદ્યાભિસ્તુષ્ટિસદ્ધર્મભક્તિભિઃ ।

હૃદિ વિષ્ણું દધીરન્યે તે સત્પાત્રાણિ ચ દ્વિજાઃ ॥૩૬॥

વળી જે દ્વિજો મુખ્ય અહિંસાધર્મ, વેદવિદ્યા, (વેદોક્ત ઉપાસનના પ્રકારો) સંતોષ, સદ્ધર્મ અને ભકિતએ કરીને પોતાના હૃદયમાં ભગવાનને ધારી રહ્યા હોય તે દ્વિજો નિશ્ચે સત્પાત્રો કહ્યા છે. ॥૩૬॥

एकात्मिकाश्च भगवद्भक्ता बद्धविमोचकाः ।

સત્પાત્રાણીતિ જાનીહિ યેષ્વાસ્તે ભગવન્સ્વયમ્ ॥૩૭॥

સંસારપાશથી બંધાએલા જનોને છોડવનારા જે એકાત્મિક ભગદ્ભક્તો તે સત્પાત્ર કહ્યા છે. જેમાં સ્વયં ભગવાન રહેલા છે એમ તમો જાણો. ॥

આલ્લચસ્તુ કારયેદ્વિષ્ણોર્મન્દિરાણિ દૃઢાનિ ચ ।

પૂજાપ્રવાહસિદ્ધચર્થં તદ્વૃત્તીશ્ચાપિ કારયેત્ ॥૩૮॥

ધનાદ્ય ગૃહસ્થતો વિષ્ણુનાં મંદિરો બહુ દૃઢ કરાવે અને મંદિરમાં પધરાવેલી પ્રતિમાઓની પૂજા થાળ વગેરે પાછળ ચાલ્યાજ કરે એવી જમીન ગાય ધનાદિકના દાનવડે જીવિકા વૃત્તિપણ કરી આપે. ॥૩૮॥

जलाशयान्वाटिकाश्च विष्णवर्धमुपकल्पयेत् ।

સદત્રૈઃ સુરસૈઃ સાધૂન્બ્રાહ્મણાંશ્ચૈવ તર્પયેત્ ॥૩૯॥

વળી વિષ્ણુની પ્રસન્નતાને ઉદ્દેશીનેજ વાવ્ય કુવા તલાવ આદિક જળાશયોને તથા બાગ બગીચાઓને કરાવે અને સાધુ બ્રાહ્મણોને સુસ્વાદુ શ્રેષ્ઠ ચાર પ્રકારનાં અન્નોવડે તૃપ્ત કરે. ॥૩૯॥

अहिंसान्वैष्णवान्यज्ञान्कुर्याच्छक्त्या यथाविधि ।

વ્રતજન્મોત્સવાન્વિષ્ણોઃ સમ્ભારેણ ચ ભૂયસા ॥૪૦॥

વળી વિષ્ણુનું જેમાં પ્રાધાન્ય છે એવા અહિંસામય યજ્ઞોને યથાવિધિ યથાશક્તિ કરે. તથા વિષ્ણુના એકાદશ્યાદિક વ્રતોના અને રામનવમી જન્માષ્ટમી આદિક ભગવાનના જન્મદિવસોમાં ઉત્સવોને ઉત્કૃષ્ટ શુદ્ધ સારી બહુ સામગ્રીવડે કરે. ॥૪૦॥

प्रौष्ठपादासिते पक्षे क्षयाहे तीर्थपर्वसु ।

પિત્રોઃ શ્રાદ્ધં પ્રકુર્વીત તદ્બન્ધૂનાં ચ શક્તિતઃ ॥૪૧॥

ભાદરવા માસના કૃષ્ણપક્ષમાં પ્રતિવર્ષે આવતી પિત્રાદિકની મરણતિથિએ તથા પ્રતિવર્ષ આવતી પિત્રાદિકની મરણમાસતિથિએ તથા તીર્થો અને પર્વના દિવસોએ યથાશક્તિ માતાપિતાનું અને તેમના બંધુઓનું શ્રાદ્ધ શ્રદ્ધાથી કરે. ॥૪૧॥

दैवे कर्मणि पैत्रे च भक्तान्भगवतो द्विजान् ।

પૂજયેત સ્વધર્મસ્થાનું ભોજયેદ્ભગવદ્વિદ્યા ॥૪૨॥

અગ્નિહોત્રાદિ દૈવકર્મમાં અને શ્રાદ્ધાદિ પિતૃકર્મમાં સ્વધર્મનિષ્ઠ

ભગવદ્ભક્ત દ્વિજોને ભગવદ્દ્વિથી જમાડે અને પૂજે. ॥૪૨॥

दैवे द्वौ भोजयेद्विप्रौ त्रींश्च पित्र्ये यथाविधि ।

एकैकं वोभयत्रापि नैव श्राद्धे तु विस्तरेत् ॥૪૩॥

એમાં વિશેષ કહે છે— શાસ્ત્રમાં કહેલા વિધિને નહિ ઉદ્ધંધીને, દૈવકર્મમાં બ્રાહ્મણોને જમાડે અને પિતૃકર્મમાં ત્રણ બ્રાહ્મણોને જમાડે અથવા બન્ને પ્રકારના પણ કર્મમાં એક એક વિપ્રને જમાડે. શ્રાદ્ધમાં તો બહુ વિસ્તાર નજ કરવો. કેમ કે તેમ કરવાથી વિધિનો લોપ થાય છે. ॥૪૩॥

देशकालद्रव्यपात्रपूजोपकरणादि च ।

विस्तरेण यथाशास्त्रं न स्यादेवेति निश्चितम् ॥૪૪॥

તેને સ્પષ્ટ કહે છે— શ્રાદ્ધમાં વિસ્તાર કરવાથી દેશ, કાળ, દ્રવ્ય, પાત્રો, પૂજોપકરણો આદિક વસ્તુમાત્ર યથાશાસ્ત્ર નજ મળી શકે એ નિશ્ચયજ છે. માટે વિસ્તારમાં પ્રવર્તવું નહિ. ॥૪૪॥

न श्राद्धे क्वापि मांसं तु दद्यान्नाद्याच्च मानवः ।

मुन्यत्रैः क्षीरसर्पिभ्यां तृप्यन्ति पितरो भृशम् ॥૪૫॥

કોઈપણ મનુષ્યે શ્રાદ્ધમાં પિત્રિઓને માંસ તો ક્યારેપણ નજ આપવું. તેમ નજ ભક્ષણ કરવું. કેમ કે પિત્રિઓ વનમાં નીપજતા શ્યામો નમાર આદિક ઋષિધાન્યોવડે અને દુધ ઘૃતવડે અત્યંત તૃપ્ત થાય છે. ॥૪૫॥

अहिंसा प्राणिमात्रस्य मनोवाक्तनुभिस्तु या ।

तयैव पितरः सर्वे तृप्यन्त्यतिदयालवः ॥૪૬॥

મન વાણી અને દેહે કરીને પ્રાણીમાત્રની હિંસા ન કરવા રૂપ જે અહિંસા તેણે કરીનેજ સમસ્ત પિત્રિઓ અત્યંત પ્રસન્ન થાય છે. કારણ કે પિત્રિઓ બહુજ દયાળુ સ્વભાવવાળા છે. જેથી તેમને હિંસા પ્રિય નથી પણ અહિંસાજ અતિ પ્રિય છે. ॥૪૬॥

तस्मात्कुसङ्गतः क्वापि शास्त्रहार्दमबुद्ध्य च ।

श्राद्धे मांसं नैव दद्याद्वासुदेवपरः पुमान् ॥૪૭॥

માટે જેને વાસુદેવ ભગવાન પ્રધાન છે એવો દૈવીસંપત્તિવાળો પુરૂષ, કુસંગને લીધે સચ્છાસ્ત્રનો અભિપ્રાય નહિ જાણીને શ્રાદ્ધમાં

માંસ ક્યારેય નજ આપે. ॥૪૭॥

व्रतानि कुर्याद्विष्णोश्च ब्रह्मचर्यादिभिर्यमैः ।

सहैव तत्परो नान्यत् कार्यं कुर्याच्च तद्दिने ॥૪૮॥

વાસુદેવ પરાયણ પુરૂષે બ્રહ્મચર્ય અહિંસા સત્ય આદિક યમોની સાથેજ વિષ્ણુનાં એકાદશ્યાદિક વ્રતો કરવાં અને તે વ્રતને દિવસે બીજું વ્યવહારિક કાંઈપણ કાર્ય નજ કરવું. ॥૪૮॥

स्वसम्बन्धिजनानां चाप्याशौचं जनिनाशयोः ।

यथाशास्त्रं पालयेत् ग्रहणे चार्कचन्द्रयोः ॥૪૯॥

પોતાના સંબન્ધી જનોનું જન્માશૌચ અને મરણાશૌચ તથા સૂર્ય ચંદ્રના ગ્રહણનું પણ આશૌચ યથા શાસ્ત્ર પાળવું. ॥૪૯॥

व्यावहारिककार्याणां विवादे निर्णयेऽपि च ।

गृहीतरास्त्यागिनो ये ते न कार्या न चाधवाः ॥૫૦॥

વ્યવહારિક કાર્યોમાં પરસ્પર વિવાદ થતાં, તેનો નિર્ણય કરવામાં જે ગૃહસ્થ થકી ભિન્ન ત્યાગીઓ છે તેમને જોડવા નહિ તેમજ વિધવા સ્ત્રિઓને પણ જોડવી નહિ. એટલે આવાં કાર્યમાં એમને મધ્યસ્થ ન કરવા. ॥૫૦॥

यत्रैते स्युर्न तत्कार्यं सिद्धयेत्क्वापि द्विजोत्तम ! ।

सर्वस्वनाशस्तत्र स्यादित्येवं त्वस्ति निश्चयः ॥૫૧॥

તેમાં કારણ કહે છે— હે દ્વિજોત્તમ નારદ ! જે વ્યવહારિક કાર્યમાં પૂર્વોક્ત ત્યાગીઓ અને વિધવા નારીઓ મધ્યસ્થ હોય તે કાર્ય ક્યારેય સિદ્ધ થતું નથી. એટલુંજ નહિ પણ ઉલટું તે કાર્યમાં તો સર્વસ્વનો નાશ થાય. આવો નિશ્ચયજ છે. ॥૫૧॥

धर्मा एते गृहस्थानां मया सङ्क्षेपतोदिताः ।

यदनुष्ठानतो नृणां स्यात्वेष्टसुखमक्षयम् ॥૫૨॥

હે નારદ ! મનુષ્યોને જે ધર્મોના સારા અનુષ્ઠાનથી અવિનાશિ અભિલષિત સુખ થાય એવા આ ગૃહસ્થ ધર્મો મેં સંક્ષેપમાં તમને કહી સંભળાવ્યા. ॥૫૨॥

શિલાદિજીવિકાવૃત્તિભેદેન ગૃહિણો દ્વિજાઃ ।

ચતુર્વિધાઃ પ્રકીર્ત્યન્તે તત્તન્નામ્ના ચ નારદ ! ॥૫૩॥

હે નારદ ! ગૃહસ્થ દ્વિજો, શિલ આદિક જીવિકાવૃત્તિના ભેદને લીધે તે તે નામથી (શિલોંછવૃત્તિવાળા, યાયાવરવૃત્તિવાળા, શાલીનવૃત્તિવાળા, વાર્તાવૃત્તિવાળા) ચાર પ્રકારના કહેવાય છે. ॥૫૩॥

સ્ત્રીણામથ પ્રવક્ષ્યામિ ધર્માન્ ધર્મવતાંવર ! ।

યેષુ સ્થિતાઃ સ્ત્રિયઃ સર્વાઃ પ્રાપ્નુવન્તીષ્ણિતં સુખમ્ ॥૫૪॥

હે ધર્મવતાંવર નારદ ! હવે સ્ત્રીયોના ધર્મોને હું કહું છું. જે મેં કહેલા ધર્મોમાં વર્તનારી સર્વકોઈ નારીઓ ઈષ્ણિત સુખને સુખેથી પામે છે. ॥૫૪॥

સુવાસિનીભિર્નારીભિઃ સ્વપતિર્દેવવત્સદા ।

સેવનીયોઽનુવર્ત્યશ્ચ જરન્ રુગ્ણોઽધનોઽપિ વા ॥૫૫॥

સુવાસિની સ્ત્રીઓએ પોતાનો પતિ વૃદ્ધ હોય કે રોગી હોય કે નિર્ધન હોય પણ સદા દેવની પેઠે સેવવા યોગ્ય અને અનુવૃત્તિથી અનુસરવા યોગ્ય છે. અનુવૃત્તિ પ્રમાણે સેવા કરવી. ॥૫૫॥

તદ્બન્ધવશ્ચાનુવર્ત્યાઃ સેવનેન યથોચિતમ્ ।

ઉજ્જવલાનિ વિધેયાનિ ગૃહોપકરણાનિ ચ ॥૫૬॥

સુવાસિની નારીઓએ પોતાના પતિના ભ્રાતાદિ બન્ધુજનોની અનુવૃત્તિમાં રહીને તેમની યથોચિત સેવા કરવી. ઘરનાં પાત્રાદિ ઉપકરણોને ઉજ્જવળ કરીને રાખવાં. મેલાં ન રાખવાં. ॥૫૬॥

ગૃહં માર્જનસેકાદૈઃ સ્વચ્છં કાર્યં દિને દિને ।

પ્રિયં સત્યં ચ વક્તવ્યં સ્થેયં શુચિતયા સદા ॥૫૭॥

સુવાસિનીએ પોતાનું ઘર પ્રતિદિન વાળીને લીંપીને જળ છાંટીને સ્વચ્છ કરવું. સદા પ્રિય અને વળી સત્ય બોલવું. તથા સદાય પવિત્રપણે રહેવું. ॥૫૭॥

ચાઝ્વલ્યમતિલોભશ્ચ ક્રોધં સ્તેયં ચ હિંસનમ્ ।

અધાર્મિકાણાં સદ્ગુણશ્ચ વર્જ્યઃ સ્ત્રીણાં તથા નૃણામ્ ॥૫૮॥

અધર્મી સ્ત્રીયો તથા પુરુષોના પ્રસંગનો પરિત્યાગ કરે. અતિલોભ તથા અતિ ક્રોધનો ત્યાગ કરે. ચંચળતા, ચોરી અને હિંસાનો ત્યાગ કરે. ॥ ૫૮

ભવિતવ્યં તત્પરાભિર્ધર્મકાર્યેષુ સર્વદા ।

ત્યક્ત્વૌદ્ભ્યં વિનીતાભિઃ સ્થેયં જિત્વેન્દ્રિયાણિ ચ ॥૫૯॥

સધવા સ્ત્રીઓએ ધર્મકાર્યોમાં સર્વદા તત્પર રહેવું, ઉદ્ભતપણાનો ત્યાગ કરીને નમ્ર થવું. ઈન્દ્રિયોને જીતીને રહેવું. ॥૫૯॥

પાતિવ્રત્યે સ્થિતાભિશ્ચ ધર્મે તામી સ્માપતેઃ ।

ભક્તિઃ કાર્યા સ્વતન્ત્રાભિર્ભવિતવ્યં ન કુત્રચિત્ ॥૬૦॥

પતિવ્રતાના ધર્મમાં રહેલી તે સ્ત્રીઓએ લક્ષ્મીપતિ ભગવાનની ભક્તિ કરવી. ક્યારેય પણ સ્વતંત્ર થવું નહિ. પિતા આદિકની આજ્ઞામાં વર્તવું. ॥૬૦॥

વિધવા તુ સદા વિષ્ણું સેવેત પતિભાવતઃ ।

કામસમ્બન્ધિનીર્વાર્તા ન શૃણ્વીત ન કીર્તયેત્ ॥૬૧॥

વિધવાસ્ત્રીયોના ધર્મોને કહે છે— વિધવા નારી તો સદાય વિષ્ણુભગવાનને પતિભાવથી સેવે. કામસંબન્ધિની વાર્તાને બીજી થકી સાંભળે નહિ તેમ સ્વયં કરે નહિ. ॥૬૧॥

આસન્નસમ્બન્ધવતો વિનાન્યાનપુરુષાન્વચિત્ ।

અનાપદિ સ્પૃશેન્નૈવ પશ્યેન્નૈવ ચ કામતઃ ॥૬૨॥

આપત્કાળ વિના સમીપ સંબન્ધે રહિત એવા અન્ય પુરુષોનો સ્પર્શ ક્યારેય કરે નહિ, તેમજ તેમને કામબુદ્ધિથી જુવેપણ નહિ. ॥૬૨॥

સ્તનપસ્ય તુ નુઃ સ્પર્શાદ્દ્ભ્યસ્ય ચ ન દુષ્યતિ ।

કાર્ય આવશ્યકે તાભ્યાં ભાષણે ચ વિભર્તૃકા ॥૬૩॥

વિધવા નારીને સ્તનપાન કરતા નાનાબાળકના અને અતિવૃદ્ધના સ્પર્શમાં તો દોષ નથી. તેમજ કોઈ આવશ્યક કાર્ય હોય તો તે બાળક અને વૃદ્ધની સાથે બોલવામાં પણ દોષ નથી. ॥૬૩॥

બ્યાવહારિકકાર્યે ચ વિવાદમધિકં નરૈઃ ।

ન કુર્વીતાવશ્યકાર્યે તૈર્ભાષેત વિના રહઃ ॥૬૪॥

વ્યવહારિક કાર્યમાં નરોની સાથે અધિક વિવાદ ન કરે. જો કોઈ આવશ્યક કાર્ય હોય અને ત્યાં એકાંત સ્થળ ન હોય તો નરોની સાથે યથોચિત બોલે. એકાંત સ્થળમાં તો નરો સાથે બોલવામાં દોષ છે. ॥૬૪॥

નેક્ષેત મિથુનીભૂતં બુદ્ધયા પશ્ચાદ્યપિ ક્વચિત્ ।

ત્યજેચ્ચ સકલાન્ ભોગાન્ સ્યાત્સકૃન્મિત્તમુક્તયા ॥૬૫॥

મૈથુનમાં આસક્ત પશુ પક્ષી આદિકને પણ બુદ્ધિપૂર્વક ક્યારેય જુવે નહિ. સમગ્ર ભોગોનો ત્યાગ કરે. તથા એકવાર અલ્પ આહારને કરે. ॥૬૫॥

સધાતુસૂક્ષ્મવાસાંસિ નાલકારાંશ્ચ ધારયેત્ ।

ન દિવાશયનં કુર્યાન્ન ચત્વાયામનાપદિ ॥૬૬॥

સોનારૂપાના તારવાળાં સુંદર સૂક્ષ્મ વસ્ત્રોને અને અલંકારોને ધારે નહિ. આપત્કાળ વિના દિવસે શયન કરે નહિ. તેમજ ખાટલામાં શયન કરે નહિ. ॥૬૬॥

તામ્બૂલભક્ષણં નૈવ કુર્યાન્નાભ્યઙ્ગમઞ્જનમ્ ।

પુમ્પ્રસૂાચ્ચ વિભિયાત્કૃષ્ણાહેરિવ નિત્યદા ॥૬૭॥

તાંબુળ ભક્ષણ, તૈલમર્દન અને આંખ્યમાં અંજનને કરે નહિ. કાળા નાગચક્રીજ જેમ એમ પુરૂષના પ્રસંગ થકી નિરંતર ભય રાખે. ॥૬૭॥

સમીક્ષ્ય પુરુષં નારી યા ન મોહમુપાવ્રજેત્ ।

તાદૃશી તુ વિના લક્ષ્મીમેકાં નાન્યસ્તિ કુત્રચિત્ ॥૬૮॥

ધર્મનિષ્ઠા તતો નારી સ્વનિઃશ્રેયસમિચ્છતિ ।

નેક્ષેત પુરુષાકારં બુદ્ધિપૂર્વં ચ ન સ્પૃશેત્ ॥૬૯॥

જે નારી પુરૂષને દેખીને મોહને ન પામે તેવી તો એક લક્ષ્મીજી છે. તે વિના બીજી તો કોઈ બ્રહ્માંડને વિષે નથીજ. માટે પોતાનું કલ્યાણ ઈચ્છતી, માટેજ સ્વધર્મ પાલનમાં તત્પર એવી વિધવા વનિતા પુરૂષાકારને બુદ્ધિપૂર્વક જુવે નહિ અને તેનો સ્પર્શ કરે નહિ. ॥૬૮-૬૯॥

કૃચ્છ્રાન્દ્રાયણાદીનિ નૈરન્તર્યેણ ભક્તિતઃ ।

વ્રતાનિ કુર્યાચ્ચ સદા ભવેન્નિયમતત્પરા ॥૭૦॥

કૃચ્છ્ર ચાંદ્રાયણાદિ વ્રતો ભગવત્પ્રસન્નતામાં હેતુભૂત હોવાથી સ્નેહથી નિરંતર કરે. અને સદાય નિયમોમાં તત્પર થઈ રહે. ॥૭૦॥

પિત્રા પુત્રાદિના વાપિ તરુણી તરુણેન ચ ।

સહ તિષ્ઠેન્ન રહસિ કુસઙ્ગં સર્વથા ત્યજેત્ ॥૭૧॥

યુવાવસ્થામાં રહેલી વિધવા નારી યુવા વયમાં રહેલા પિતા કે પુત્રાદિકની પણ સાથે એકાંત સ્થળમાં કદાપિ ન રહે. કુસંગનોતો સર્વ પ્રકારે પરિત્યાગ કરે. કેમ કે તેથીજ બધા દોષો આવવાનો સંભવ છે. ૭૧।

સધવા વિધવા વા સ્ત્રી સ્વરજોદર્શનં ક્વચિત્ ।

ન ગોપયેત્તિરાત્રં તુ મનુષ્યાદિંશ્ચ ન સ્પૃશેત્ ॥૭૨॥

સધવા કે વિધવા સ્ત્રીજાતિમાત્ર પોતાનું રજસ્વલાપણું ક્યારેય ગુપ્ત રાખે નહિ. ત્રણ દિવસપર્યંત મનુષ્ય, વસ્ત્ર, મૃતિકાપાત્ર આદિકનો સ્પર્શ કરે નહિ. ॥૭૨॥

પ્રથમેઽહનિ ચાણ્ડાલી દ્વિતીયે બ્રહ્મઘાતિની ।

તૃતીયે રજકી પ્રોક્તા સા ચતુર્થેઽહનિ શુદ્ધયતિ ॥૭૩॥

રજસ્વલા નારી પહેલે દિવસે ચાંડાળીતુલ્ય ગણી છે. બીજે દિવસે બ્રહ્મઘાતિની તુલ્ય ગણી છે. ત્રીજે દિવસે ધોબણતુલ્ય ગણી છે. ચોથે દિવસે સવસ્ત્ર સકેશ સ્નાન કરવાથી શુદ્ધ સ્પર્શ કરવા યોગ્ય થાય છે. ॥

इति स्त्रीणां मया धर्माः सङ्क्षेपात्कथितास्तव ।

युक्ता यैर्योषितो यायुरिहामुत्र महत्सुखम् ॥૭૪॥

इति श्रीस्कन्दपुराणे विष्णुखण्डे श्रीवासुदेवमाहात्म्ये

गृहस्थधर्मनिरूपणनामा द्वाविंशोऽध्यायः ॥૨૨॥

હે નારદ ! આ રીતે મેં તમને સધવા સ્ત્રીયોના ધર્મો સંક્ષેપમાં કહી સંભળાવ્યા. જે ધર્મોને પાળનારી નારીઓ આ લોકમાં અને પરલોકમાં મહાસુખને નિશ્ચે પામે. ॥૭૪॥

धति श्रीस्कंदपुराणे विष्णुखण्डे श्रीवासुदेवमाहात्म्ये गृहस्थधर्म

निरूपण नामा द्वाविंशो अध्यायः ॥૨૨॥

૨૩ આ અધ્યાયમાં વાનપ્રસ્થ, સંન્યાસી અને ત્યાગાશ્રમી વૈષ્ણવોના ધર્મો સંક્ષેપમાં

કહ્યા છે. (શ્લોક ૪૩)

શ્રીનારાયણ ઉવાચ

વાનપ્રસ્થસ્ય વક્ષ્યામિ નિયમાનથ તે મુને ! ।
તૃતીય આયુષો ભાગે તૃતીયાશ્રમ ઈસ્તિ: ॥૧॥

અધ્યાય ૨૩ મો

શ્રીનારાયણ કહે છે— હે મુને ! હવે તમને વાનપ્રસ્થના ધર્મોને હું કહું છું. આયુષ્યના ત્રીજા ભાગમાં ત્રીજો આશ્રમ વાનપ્રસ્થ ધારવાનો કહ્યો છે. (શત વર્ષની આયુષ્ય ગણાય છે, તેનો ત્રીજોભાગ ૫૧ વર્ષથી ગણાય, તો ૫૧ વર્ષે વાનપ્રસ્થ ધારવાનો જાણવો. જેણે પ્રથમ બ્રહ્મચર્યાશ્રમ, પછી ગૃહસ્થાશ્રમ, એવો ક્રમ લીધો હોય તેને માટે આ છે. જે ગૃહસ્થાશ્રમી નહિ થતાં બ્રહ્મચર્યાશ્રમમાંથીજ બીજા આશ્રમમાં ગયા હોય તેને માટે આ વિભાગ નથી.) ॥૧॥

અનુકૂલા સ્વસેવાયાં વિસ્ત્રા ચ તપ:પ્રિયા ।

યદિ પત્ની ભવેત્તર્હિ તયા સહ વનં વિશેત્ ॥૨॥

અન્યથા તુ સુતાદિભ્યસ્તસ્યા: પોષણરક્ષણમ્ ।

આદિશ્ય સ્વયમેકાકી વિસ્ત્રો વનમાવિશેત્ ॥૩॥

પત્ની કે જે પોતાની સહધર્મિણી શાસ્ત્રથી કહેવાય છે તે જો પોતાની સેવામાં અનુકૂળ વર્તનારી હોય અને વળી ગ્રામ્ય વિષયોથી વિરક્ત હોય અને વળી તપ કરવામાં પ્રીતિવાળી હોય તો તેણીની સાથે વનમાં પ્રવેશ કરે. જો આ કહ્યા એવા ગુણવાળી ન હોય ત્યારે તો તેણીના પોષણ રક્ષણ માટે પોતાના પુત્રાદિકને આજ્ઞા કરીને, વિરક્ત હોવાથી પોતે એકાકીજ વનમાં જાય. ॥૨-૩॥

નિર્ભયો નિવસેત્તત્ર તપોરુચિસ્તન્દ્રિત: ।

કુર્યાદુટજમગ્ન્યર્થં સ્વયં તુ બહિરાવસેત્ ॥૪॥

વનમાં જઈને નિર્ભયપણે તપમાં રૂચિવાળો અને સાવધાન થાય. કોઈ પ્રકારનો ભય રાખે નહિ તેમજ ગાફલપણું રાખે નહિ. હોમાદિકમાં ઉપયોગી અગ્નિ રાખવાને માટેજ પર્ણશાળાને બનાવે. પોતે તો પર્ણશાળાથી બહાર વસે. એમ કરીને શીત, ઉષ્ણ, વાયુ, વૃષ્ટિને સહન કરે. ॥૪॥

ભવેત્પજ્વતપા ગ્રીષ્મ ઉદવાસશ્ચ શૈશિરે ।

આસારષાટ્ ચ વર્ષાસુ જિતક્રોધો જિતેન્દ્રિય: ॥૫॥

તેનો અલ્પ પ્રકાર કહે છે— ગ્રીષ્મ ઋતુમાં પંચાગ્નિને તાપે. ચાર દિશામાં ચાર અગ્નિઓ અને ઉપર સૂર્ય એમ મળીને પાંચ અગ્નિઓ જાણવા. શીત ઋતુમાં ગળાપર્યંત જળમાં વસે. વર્ષાઋતુમાં પડતી જળની ધારાઓને સહન કરે. એમ કરતાં સ્વયં જીતક્રોધ તથા જીતેન્દ્રિય થાય. ૫

વાસશ્ચ તાર્ણ પાર્ણ વા વસીતાજિનવલ્કલમ્ ।

ભુજ્જીત ઋષિધાન્યાનિ વન્યં કન્દફલાદિ વા ॥૬॥

આ વાનપ્રસ્થ વસ્ત્રતો તૃણના તંતુઓથી બનાવેલું કે વૃક્ષનાં પાંદડાંથી બનાવેલું કે અજીનવલ્કલ જે મૃગચર્મ તેને ધારણ કરે. જમવામાં તો શ્યામો નમાર આદિક જે ઋષિધાન્ય પવિત્ર કહેવાય છે તેનો ઉપભોગ કરે અથવા વનમાં થતાં જે કંદ ફળ આદિક તેનો ઉપભોગ કરે. ॥૬॥

અગ્નિપક્વં વાર્કપક્વમપક્વં વાપિ ભક્ષયેત્ ।

અભાવે ત્વેષ દન્તાનામશ્મોલૂચ્ચલકુટ્ટિતમ્ ॥૭॥

આ વાનપ્રસ્થ અગ્નિથી રાંધેલું અથવા નહિ રાંધેલું (કાચું) અન્ન જમે. અથવા સૂર્યે પકવ કરેલું ફળાદિક જમે. દાંત ન હોય ત્યારે તો પથ્થરથી કે ખાંડણીયાથી કુટીને ભોજન લાયક કરેલા તેને જમે. ॥૭॥

સ્વયમેવાહરેદન્નં યથાકાલં દિને દિને ।

કાલે પરાહતં વાપિ ગૃહ્ણીયાન્નાન્યદા ક્વચિત્ ॥૮॥

મધ્યાહ્ન કાળને નહિ ઉદ્ધંધન કરીને પ્રતિદિન પૂર્વોક્ત ઋષિધાન્યાદિકને પોતેજ લાવે. અથવા મધ્યાહ્નસમયે બીજા જને આણેલાપણ અન્નાદિકને ગ્રહણ કરે. મધ્યાહ્નથી ઉત્તર કાળમાં જનોએ આણેલા અન્નાદિકને તો ક્યારેયપણ ન ગ્રહણ કરે. ॥૮॥

કાલેઽપિ કૃષ્ટપચ્ચં તુ ન ગૃહ્ણીયાદનાપદિ ।

વન્યૈરેવાગ્નિકાર્યં ચ ધાન્યૈ: કુર્વીત પૂર્વવત્ ॥૯॥

ભલે મધ્યાહ્ન કાળમાં બીજાએ આણેલું હોય પણ તે જો ખેડચથી પકવેલું હોય તો તેને નજ ગ્રહણ કરે. પોતાના શરીરમાં રોગાદિક ઉપદ્રવ આવ્યો હોય ત્યારે તો તેને ગ્રહણ કરવામાં દોષ નથી. અગ્નિકાર્ય જે

અગ્નિહોત્ર દર્શ પૌર્ણમાસ આદિકમાં ચરુ પુરોડાશ આદિ હોમરૂપ કર્મ કરવાનું છે તેને તો વનમાં થતાં જે નમારાદિ ધાન્યો તથા ફળાદિવડેજ ગૃહસ્થાશ્રમમાં પ્રથમ કરતો હતો તેમ કરે. અગ્નિકાર્યનો લોપ કરે નહિ.।

રક્ષેત્કમણ્ડલું દણ્ડમગ્નિહોત્રપરિચ્છદાન્ ।

કેશરોમશ્મશ્રુનસ્નાન્ધાર્યેન્મલિનાન્દતઃ ॥૧૦॥

આ વાનપ્રસ્થ કમંડળુ, દંડ અને અગ્નિહોત્ર કરવામાં ઉપયોગી ઉપકરણોને રાખે. મસ્તક ઉપર રહેલા કેશ, હૃદયાદિ અંગમાં રહેલા રોમ, દાઢી મુંછના કેશ, નખ અને દાંતને ધોયા વિનાના મલિન ધારે.।૧૦

અડ્ગાન્યમર્દયન્ સ્નાયાદ્ભૂતલે ચ શયીત સઃ ।

દેશકાલબલાવસ્થાનુસારેણ તપશ્ચરેત્ ॥૧૧॥

વાનપ્રસ્થ અંગોને નહિ મર્દન કરતો થકો સ્નાન કરે. ભૂતળ ઉપર સુવે. દેશ, કાળ, બળ, અવસ્થાને અનુસારે તપ કરે. ॥૧૧॥

ફેનપાશ્ચૌદુમ્બરાશ્ચ વાલચિલ્યાસ્તથૈવ ચ ।

વૈચ્છાનસેતિ કથિતાશ્ચતુર્ધા વનવાસિનઃ ॥૧૨॥

ફેનપ, ઔદુમ્બર, વાલખિલ્ય અને વૈખાનસ એવા ભેદથી વાનપ્રસ્થો ચાર પ્રકારના કહ્યા છે. પોતાની મેળે વૃક્ષથકી પડેલાં ફળાદિકવડે જીવન કરનારાને ફેનપ કહ્યા છે. પ્રાતઃકાળમાં ઉઠતાં જે દિશાને પ્રથમ જુવે તે દિશા થકી આણેલાં ફળાદિકવડે જીવન કરનારાને ઔદુમ્બર કહ્યા છે. નવું અન્ન મળતાં પૂર્વસંચિત અન્નનો ત્યાગ કરી દેનારાને વાલખિલ્ય કહ્યા છે. ખેડયા વિના પકવ થએલાં ધાન્યાદિકવડે જીવન કરનારાને વૈખાનસ કહ્યા છે. વૃત્તિભેદથી ચાર પ્રકારો કહ્યા છે. ॥૧૨॥

યથાશક્તિ દ્વાદશાબ્દાનષ્ટૌ વા ચતુરો વને ।

વસેદ્દ્વાવેકમેવાપિ તતઃ સન્નયાસમાશ્રયેત્ ॥૧૩॥

બાર વર્ષ અથવા આઠ વર્ષ અથવા ચાર વર્ષ અથવા બે વર્ષ અથવા એક વર્ષ પણ યથાશક્તિ વનમાં વસે. ત્યાર પછી સંન્યાસ આશ્રમને સ્વીકારે. ॥૧૩॥

યદિ સ્યાત્તીવ્રવૈરાગ્યં તર્હિ ન્યાસો હિતાવહઃ ।

વસેત્તત્રૈવાન્યથા તુ યાવજ્જીવં વને દ્વિજઃ ॥૧૪॥

જો વૈરાગ્ય તીવ્ર હોય તોજ સંન્યાસ આશ્રમ હિતકારી થાય છે. તીવ્ર વૈરાગ્ય ન હોય તો દ્વિજે વનમાંજ જીવનપર્યંત રહેવું. ॥૧૪॥

યથાવિધિ કૃતત્યાગસ્તુરીયાશ્રમમાસ્થિતઃ ।

સાચ્છાદનં તુ કૌપીનં કન્યામેકાં ચ ધારયેત્ ॥૧૫॥

દણ્ડં કમણ્ડલું ચામ્બુગાલનં વિભૂયાચ્ચ સઃ ।

સદાચારદ્વિજગૃહે કાલે ભિક્ષાં સમાચરેત્ ॥૧૬॥

જેણે પૂર્વાશ્રમનો યથાવિધિ ત્યાગ કર્યો છે, માટેજ ચતુર્થ આશ્રમને આશરેલો સંન્યાસી બે કૌપીન, તેની ઉપર આચ્છાદન કરવાનું વસ્ત્ર, (શરીર ઉપર આચ્છાદન કરવાનું બીજું વસ્ત્ર.) એક કંથા, દંડ, કમંડળ, અને જળ ગાળવામાટે વસ્ત્રખંડ (ગરણું) ને ધારણ કરે. સારો આચાર પાળનાર દ્વિજને ઘેર મધ્યાહ્ન પછી ભિક્ષા માગે. ॥૧૫-૧૬॥

ન કુર્યાત્પ્રત્યહં ભિક્ષામેકસ્યૈવ ગૃહે યતિઃ ।

સ્સલુબ્ધો ભવેન્નૈવ સકૃચ્ચ મિતભુગ્ભવેત્ ॥૧૭॥

યતિ એકજ ગૃહસ્થના ગૃહે પ્રતિદિન ભિક્ષા ન કરે, તેમ રસાસ્વાદમાં અતિશય આસક્ત નજ થાય. એકવાર, તેમાં પણ જેટલાથી પ્રાણધારણ થાય તેટલું મિત અન્ન જમે. ॥૧૭॥

વનસ્થાશ્રમિણો ભિક્ષાં પ્રાયો ગૃહ્ણીત ભિક્ષુકઃ ।

તદન્ધસાતિશુદ્ધેન શુદ્ધચત્યેવાસ્ય યન્મનઃ ॥૧૮॥

આ ભિક્ષુક બહુધા વાનપ્રસ્થાશ્રમીની ભિક્ષાને ગ્રહણ કરે. કેમ કે તેમનું અન્ન અતિશુદ્ધ માનેલું છે. તેવા શુદ્ધ અન્નના આહારથી યતિનું મન તે શુદ્ધ થાય છે. “આહારશુદ્ધો સત્ત્વશુદ્ધિઃ” એવી શ્રુતિ છે. ॥૧૮॥

ગ્રાણેઽપિ માંસસુરયોઃ પારાકં વ્રતમાચરેત્ ।

શૌચાચારવિશુદ્ધઃ સ્યાચ્છૂદ્ધાદીંશ્ચાપિ ન સ્પૃશેત્ ॥૧૯॥

યતિ જો સુરામાંસને બુદ્ધિ પૂર્વક સુંઘે તો પણ બાર ઉપવાસરૂપ પારાક વ્રતને કરે. બાહ્ય આભ્યંતર પવિત્રતારૂપ શૌચ અને સ્વધર્મરૂપ આચારથી

સદાય વિશુદ્ધ રહે. તેને માટે શૂદ્રાદિકનો સ્પર્શ પણ કરે નહિ ॥૧૮॥

નિત્યં કુર્યાદ્વિષ્ણુપૂજામઘાદ્વિષ્ણોર્નિવેદિતમ્ ।

દ્વાદશાર્ણ જપેદ્વિષ્ણોરષ્ટાક્ષરમનું ચ વા ॥૨૦॥

સંન્યાસી નિત્ય વિષ્ણુપૂજાને કરે. વિષ્ણુને નિવેદન કરીનેજ જમે. વિષ્ણુના દ્વાદશાક્ષર મંત્રને અથવા અષ્ટાક્ષર મંત્રને જપે. ॥૨૦॥

અસદ્દાદં ન કુર્વીત વૃત્તયર્થં નાચરેત્કથામ્ ।

અસચ્છાસ્ત્રે ન સક્તઃ સ્યાન્નોપજીવેચ્ચ જીવિકામ્ ॥૨૧॥

સંન્યાસી અસત્ શાસ્ત્રવાદમાં નિષ્ઠાવાળા નાસ્તિકો સાથે વિવાદ ન કરે. પોતાની વૃત્તિમાટે કથાને ન કરે. અસચ્છાસ્ત્રમાં શ્રવણાધ્યયનાદિરૂપ આસક્તિને ન કરે. જીવનમાં ઉપયોગી નિયત વૃત્તિને અવલંબીને ન વર્તે. ॥૨૧॥

સચ્છાસ્ત્રમભ્યસેચ્ચાસૌ બન્ધમોક્ષાનુદર્શનમ્ ।

મઠાદીન્નૈવ બધ્નીયાદહન્તામમતે ત્યજેત્ ॥૨૨॥

આ યતિ જે શાસ્ત્રમાં જીવને બંધન થવાનો પ્રકાર અને તે થકી જીવનો મોક્ષ થવાનો ઉપાય તત્ત્વથી પ્રદર્શાવ્યો હોય એવા સચ્છાસ્ત્રનો અભ્યાસ કરે. મઠ આદિક નિવાસસ્થાનને નજ બાંધે. દેહમાં અહંતાનો અને દૈહિકમાં મમતાનો ત્યાગ કરે. ॥૨૨॥

ચાતુર્માસ્યં વિનૈકત્ર વસેન્નાસાવનાપદિ ।

આત્મનશ્ચ હરે રૂપં વિદ્યાજ્ઞાનેન તત્ત્વતઃ ॥૨૩॥

આ યતિ ચાતુર્માસ્ય વિના એક સ્થાનમાં ન વસે. રોગાદિ આપત્કાળમાં તો દોષ નથી. આત્મા પરમાત્માના સ્વરૂપને યથાસ્થિત જ્ઞાનશાસ્ત્રથી જાણે. ॥૨૩॥

કામં ક્રોધં ભયં વૈરં ધનધાન્યાદિસદ્ગ્રહમ્ ।

નૈવ કુર્યાત્પાલયેત યમાંશ્ચ નિયમાન્યતિઃ ॥૨૪॥

યતિ કામ ક્રોધ ભય વૈર અને ધન ધાન્યાદિકના સંગ્રહનો ત્યાગ કરે. અને અહિંસાદિ બાર યમો તથા શૌચાદિ બાર નિયમોને બરોબર પાળે. ૨૪

તીવ્રજ્ઞાનવિરાગાભ્યાં સમ્પન્નોઽપિ યતિર્ધુવમ્ ।

સ્ત્રીવિત્તભૂષાસદ્સ્રસંસર્ગાદ્ભ્રષ્ટતાં વ્રજેત્ ॥૨૫॥

યમ નિયમો પાળવામાં કારણ કહે છે— તીવ્ર જ્ઞાન વૈરાગ્યે યુક્ત હોય પણ જો સ્ત્રી ધન આભરણ સદ્સ્ર ઇત્યાદિ માયિક વસ્તુઓનો સંબન્ધ રાખે તો નિશ્ચે ભ્રષ્ટ થઈ જાય, માટે યતિ ઉક્ત યમ નિયમોને પાળે. ॥૨૫॥

પુષ્પચન્દનતૈલાદિસુગન્ધિદ્રવ્યવર્જનમ્ ।

ત્યાગી કુર્વીતાન્યથા તુ ભવેદ્દેહાત્મધીઃ સ વૈ ॥૨૬॥

ત્યાગી પુષ્પહારો, ચંદન અને તૈલાદિ સુગન્ધિ પદાર્થોનો ત્યાગ કરે. જો ત્યાગ નહિ કરતાં તેને સ્વીકારે તો નિશ્ચે દેહમાં આત્મબુદ્ધિવાળો થઈ જાય. ॥૨૬॥

આહારો યસ્ય યાવાંસ્તં તાવાન્ સ્ત્રીકામ આવિશેત્ ।

અતો મિતં નીરસં ચ ભોજનં ત્યાગિનો હિતમ્ ॥૨૭॥

જે પુરૂષને જેટલો આહાર હોય તે પુરૂષમાં તેટલી સ્ત્રીસંબન્ધી વિષયભોગની ઈચ્છા પ્રવેશ કરે છે. માટે ત્યાગીને મિત અને નિરસ ભોજન હિતકર કહેલું છે. ॥૨૭॥

ન શ્રવ્યા ગ્રામ્યવાર્તા ચ મોક્ષસિદ્ધિમભીક્ષતા ।

નશ્યેદ્દચ્છ્રવણાન્નૃણાં સઘો વિષ્ણુકથારુચિઃ ॥૨૮॥

ગ્રામ્યવાર્તાના શ્રવણથી મનુષ્યોને વર્તતી વિષ્ણુકથારુચિ તત્કાળ નાશ થઈ જાય છે. માટે મોક્ષને ઈચ્છતા જને ગ્રામ્યવાર્તા સાંભળવી નહિ. ૨૮

અપિ ચિત્રમયીં નારીં ત્યાગી નેક્ષેત ન સ્પૃશેત્ ।

સ્ત્ર્યાકારદર્શનાદેવ ભ્રષ્ટા ભૂરિ તપસ્વિનઃ ॥૨૯॥

ત્યાગી ચિત્રમયી પણ નારીને જુવે નહિ, તેમ તેણીનો સ્પર્શ કરે નહિ. કારણ કે એક નહિ પણ અનેક તપસ્વીઓ સ્ત્રીના આકારના દર્શનમાત્રથીજ પૂર્વે ભ્રષ્ટ થઈ ગયા છે. ॥૨૯॥

કુટીચકો બહૂદશ્ચ હંસઃ પરમહંસકઃ ।

એવં ચતુર્ધા કથિતો યતિર્વૈરાગ્યભેદતઃ ॥૩૦॥

કુટીચક, બહુદક, હંસ, પરમહંસ. આ રીતે વૈરાગ્યના ભેદને લીધે યતિ ચાર પ્રકારના કહ્યા છે. તેમાં ઉત્તરોત્તર શ્રેષ્ઠ સમજવો. સંન્યાસ આશ્રમને યોગ્ય એવાં કર્મોમાં પ્રધાનપણે જે વર્તતો હોય તેને કુટીચક કહે છે. પોતાના આશ્રમને ઉચિત એવાં કર્મોને ગૌણ કરીને આત્મા પરમાત્માના જ્ઞાનને પ્રધાનપણે જે અનુસરે તેને બહુદક કહે છે. જે કેવળ આત્મા પરમાત્માના જ્ઞાનાભ્યાસ પરાયણ વર્તે છે તેને હંસ કહે છે. જે આત્મા પરમાત્માના સાક્ષાત્કારને પામ્યો છે તેને પરમહંસ કહે છે. ॥૩૦॥

વાનપ્રસ્થશ્ચ સત્ર્યાસ ઇત્યુભાવાશ્રમૌ મુને ! ।

દુષ્કરત્વાત્કલિયુગે ન ગ્રાહ્યાવિતિ નિશ્ચયઃ ॥૩૧॥

હે નારદ મુને ! વાનપ્રસ્થ અને સંન્યાસ આ બે આશ્રમો દુષ્કર હોવાથી કલિયુગમાં ન ગ્રહણ કરવા એવો સચ્છાસ્ત્રમાં નિર્ણય કરેલો છે. ॥૩૧॥

શ્રીવાસુદેવભક્તા યે તીવ્રવૈરાગ્યશાલિનઃ ।

તેષાં ધર્મસ્તુ તત્સેવા પ્રોક્તાહઃસુ ચ રાત્રિષુ ॥૩૨॥

માટે જેઓ તીવ્ર વૈરાગ્યશાળી હોઈને ત્યાગી શ્રીવાસુદેવભક્તો દીક્ષાધારી થયા હોય તેમનો ધર્મ તો રાત્રિ દિવસ શ્રીવાસુદેવની સપ્રેમ પરિચર્યા કરવી એજ કહેલો છે. ॥૩૨॥

एकोऽपि च क्षणस्तेषां ज्ञानविज्ञानभूयसाम् ।

भक्तिं नवविधां विष्णोर्विना व्यर्थो न वै भवेत् ॥૩૩॥

જેમનામાં જ્ઞાન વિજ્ઞાન વિશેષપણે વર્તે છે એવા તે ત્યાગી વૈષ્ણવોત્તમોને એકપણ ક્ષણ વિષ્ણુની નવધા ભક્તિ વિના વ્યર્થ જતોજ નથી. તેઓ નિરંતર જે કોઈ ભક્તિમાં જોડાએલાજ રહે છે. ॥૩૩॥

सर्वैर्गुणैरूपेतोऽपि भगवद्विमुखो यदि ।

स्वजनोऽपि भवेत्तं तु जह्युरेव हि वैष्णवाः ॥૩૪॥

સમસ્ત સદ્ગુણોએ સંપન્ન હોય પણ જો તે ભગવદ્વિમુખ હોય તો તેનો અને પોતાના સંબન્ધી જનનો પણ તે ત્યાગી વૈષ્ણવો ત્યાગજ કરીદે એમાં સંશય નથી. ॥૩૪॥

प्रासादिकं हरेरन्नं प्रोक्षितं तत्पदाम्बुना ।

भुज्जीरंस्तुलसीमिश्रं प्रत्यहं सात्वता जनाः ॥૩૫॥

આ ત્યાગી ભક્તજનો પ્રતિદિન ભગવાનના પ્રસાદભૂત અન્નને તેમના ચરણામૃત જળથી પ્રોક્ષણ કરીને તેમજ તુલસીથી મિશ્રિત કરીને જમે. ॥૩૫॥

स्त्रीणां च स्त्रीषु सक्तानां प्रसङ्गो विष्णुचिन्तकैः ।

सर्वथैव परित्याज्यो भवेत्तद्ध्यानमन्यथा ॥૩૬॥

ભગવાનના ધ્યાનમાં તત્પર થએલા તે ત્યાગી ભક્તોએ સ્ત્રીયો અને સ્ત્રીલંપટ પુરુષોનો પ્રસંગ તો સર્વથા-કાય વાણી મનથીપણ ત્યાગ કરી દેવો. જો ત્યાગ ન કરે તો ભગવાનનું ધ્યાન નહિ રહેતાં તે સ્ત્રી સ્ત્રીલંપટોનુંજ ધ્યાન થયા કરે. એમ થતાં ત્યાગાશ્રમ થકી ભ્રષ્ટ થાય છે. માટે ત્યાગીઓએ સ્ત્રી અને સ્ત્રીલંપટોનો પ્રસંગ પરિહરવો. ॥૩૬॥

भगवन्तं वासुदेवं विनैकमितरः पुमान् ।

कोऽपि नास्त्येव यो नारीं समीक्ष्य न विमुह्यति ॥૩૭॥

નારીને જોઈને મોહને ન પામે એવો તો કોઈ પણ પુરુષ નથી. એવા તો એક ભગવાન વાસુદેવ છે. માટે ભગવાન થકી બીજા કોઈ પણ ત્યાગીએ નારીનિરીક્ષણાદિ નજ કરવું, એ સિદ્ધાંત છે. ॥૩૭॥

यत्र स्थित्वा मुहुः स्त्रीणां स्यातां शब्दश्रुतीक्षणे ।

त्यागी तत्र वसेन्नैव वसन्धर्मच्युतो भवेत् ॥૩૮॥

જે સ્થાનમાં રહેવું વિગેરે સંબન્ધથી વારંવાર સ્ત્રીયોના શબ્દોનું શ્રવણ તથા તેણીનું દર્શન થતું હોય એવા સ્થાનમાં ત્યાગી નજ રહે. જો રહે તો ધર્મભ્રષ્ટ થાય. ॥૩૮॥

कामो लोभो रसास्वादः स्नेहो मानस्तथा च रुट् ।

एते त्याज्याः प्रयत्नेन षट् दोषाः संसृतिप्रदाः ॥૩૯॥

કામ ક્રોધ લોભ રસાસ્વાદ સ્નેહ અને માન આ છ દોષો સંસૃતિને આપનારા કહ્યા છે. માટે ત્યાગીએ આ દોષોનો પ્રયત્નથી પરિત્યાગ કરવો. ॥૩૯॥

પ્રોક્તેષુ ધર્મષ્વેતેષુ યસ્ય યસ્ય ચ્યુતિર્ભવેત્ ।

યથાશક્તિ યથાશાસ્ત્રં કાર્યા તત્તસ્ય નિષ્કૃતિઃ ॥૪૦॥

જે આ ધર્મો કહ્યા તેને મધ્યે જે જે ધર્મનો ભંગ થાય તેનું તેનું પ્રાયશ્ચિત્ત યથાશાસ્ત્ર યથાશક્તિ કરવું. ॥૪૦॥

इत्थं चतुर्णां वर्णानामाश्रमाणां च नारद ! ।

ધર્માઃ સદ્ભ્રુપતઃ પ્રોક્તા વૈષ્ણવાનાં ચ તે મયા ॥૪૧॥

હે નારદ ! આ રીતે ચાર વર્ણો તથા ચાર આશ્રમો તથા ત્યાગી વૈષ્ણવોના ધર્મો મેં તમને સંક્ષેપમાં કહ્યા. ॥૪૧॥

वर्णी यतिश्च धर्मस्थो ब्रह्मलोकमुपैति वै ।

ऋषिलोकं वनस्थश्च गृहस्थः स्वर्गमाप्नुयात् ॥૪૨॥

ઉક્ત પોત પોતાના ધર્મમાં વર્તનારો વર્ણી અને યતિ બ્રહ્મલોકને પામે છે, વાનપ્રસ્થ ઋષિલોકને પામે છે, ગૃહસ્થ સ્વર્ગને પામે છે, એમાં સંશય નથી. ॥૪૨॥

भक्त्या सहैताञ्छ्रीविष्णोराचरेयुस्तु ये जनाः ।

ते तु सर्वेऽपि देहान्ते विष्णुलोकमवाप्नुयुः ॥૪૩॥

इति श्रीस्कन्दपुराणे विष्णुखण्डे श्रीवासुदेवमाहात्म्ये

वनस्थयतिधर्मनिरूपणनामा त्रयोविंशोऽध्यायः ॥૨૩॥

જે જનો તો પૂર્વોક્ત ધર્મોને શ્રીવિષ્ણુની ભક્તિ સાથે પાળે છે તે તો સર્વે પણ જનો દેહને અંતે વિષ્ણુલોક અક્ષરબ્રહ્માદિ ધામને પામે છે, માટે ભક્તિએ સહિત ધર્મો પાળવા. ॥૪૩॥

एति श्रीस्कंदपुराणे विष्णुखण्डे श्रीवासुदेवमाहात्म्ये वनस्थयति

धर्म निरूपण नामा त्रयोविंशः अध्यायः ॥૨૩॥

૨૪. આ અધ્યાયમાં વાસુદેવથી જગત્સૃષ્ટિ આદિકના કહેવા દ્વારા ક્ષેત્ર ક્ષેત્રજ્ઞના જ્ઞાનનું સ્વરૂપ નારાયણે નારદજી પ્રત્યે કહ્યું છે. (શ્લોક ૭૪)

श्रीनारायण उवाच

अथ ज्ञानस्वरूपं ते वच्मि साङ्ख्येन निश्चितम् ।

क्षेत्रादि ज्ञायते येन तज्ज्ञानं हि निरुच्यते ॥૧॥

અધ્યાય ૨૪ મો.

શ્રી નારાયણ કહે છે— હે નારદ ! ઉક્ત રીતે ધર્મનું સ્વરૂપ નિરૂપણ કર્યું. હવે સૈશ્વર સાંખ્ય શાસ્ત્રે નિશ્ચય કરેલું જ્ઞાનસ્વરૂપ તમને હું કહું છું. જેથી દેહ આત્મા અને પરમાત્માના સ્વરૂપ સ્વભાવ ગુણ માહાત્મ્ય વિગેરે જાણવામાં આવે છે, તે જ જ્ઞાનનું નિરૂપણ કરું છું. ॥૧॥

वासुदेवः परंब्रह्म बृहत्क्षरधामनि ।

आदावेकोऽद्वितीयोऽभून्निरुणो दिव्यविग्रहः ॥૨॥

તેને વિવેચન કરીને પ્રદર્શાવે છે— સૃષ્ટિના પૂર્વ કાળમાં એક અદ્વિતીય (જેને કોઈ સજાતીય નથી) નિર્ગુણ (પ્રાકૃત ગુણે રહિત) વાસુદેવ પરંબ્રહ્મ પરમાત્મા, સર્વોત્કૃષ્ટ અક્ષરધામમાં દિવ્ય મૂર્તિથી વિરાજમાન હતા. ॥૨॥

सकार्यमूलप्रकृतिः सकालाक्षरतेजसि ।

प्रकाशेऽर्कस्य रात्रीव तिरोभूता तदाभवत् ॥૩॥

તે આત્યંતિક પ્રલયમાં પોતાનાં પ્રધાનાદિ કાર્યો સાથે મૂળ પ્રકૃતિ કાળની સાથેજ અક્ષર તેજમાં, સૂર્યના પ્રકાશમાં રાત્રિજ જેમ એમ લીન થઈ રહી હતી. ॥૩॥

सिसृक्षाथाभवत्तस्य ब्रह्माण्डानां यदा तदा ।

सकालाविर्बभूवादौ महामाया ततो हि सा ॥૪॥

આત્યંતિક પ્રલયનો અંત આવતાં જ્યારે વાસુદેવ ભગવાનને બ્રહ્માંડોની સૃષ્ટિ કરવાની ઈચ્છા થઈ ત્યારે પ્રથમ અક્ષરબ્રહ્મથી કાળ સહિત મૂળભૂત મહામાયા આવિર્ભાવને પામી. ॥૪॥

तां कालशक्तिमादाय वासुदेवोऽक्षरात्मना ।

सिसृक्षयैक्षत यदा सा चुक्षोभ तदैव हि ॥૫॥

તે મૂળમાયાને જ્યારે વાસુદેવ ભગવાને અક્ષરપુરુષરૂપે કાળશક્તિને સ્વીકારીને બ્રહ્માંડ સર્જવાની ઈચ્છાથી નિરીક્ષણ કરી ત્યારેજ તે ક્ષોભને પામી. એટલે કાળશક્તિએ ક્ષોભ પમાડેલી મહામાયામાં વાસુદેવ ભગવાને અક્ષરપુરુષરૂપે ઈક્ષણાત્મક વીર્યરૂપ ગર્ભ ધારણ કર્યો. ॥૫॥

તસ્યા: પ્રધાનપુરુષકોટ્વો જહ્નિરે મુને ! ।

યુજ્યન્તે સ્મ પ્રધાનૈસ્તે પુરુષાશ્વેચ્છયા પ્રભો: ॥૬॥

હે મુને! તેવી મહામાયાથી કોટી પ્રધાન પુરુષો ઉત્પન્ન થયા. તેમાં જે પુરુષો હતા તે પ્રભુ વાસુદેવની ઈચ્છાથી પ્રધાન સાથે જુદા જુદા જોડાઈ ગયા. ॥૬॥

પુમાંસો નિદધુર્ગર્ભાસ્તેષુ તેભ્યશ્ચ જહ્નિરે ।

બ્રહ્માણ્ડાનિ હ્યસદ્ગ્રહ્યાનિ તત્રૈકં તુ વિવિચ્યતે ॥૭॥

જોડાઈ ગયેલા તે પુરુષોએ પ્રધાનોમાં ગર્ભો ધારણ કર્યા. જેમાં ગર્ભાધાન થયું છે એવા પ્રધાનોથી અસંખ્ય બ્રહ્માંડો ઉત્પન્ન થયાં. ઉત્પન્ન થયેલાં તે અગણિત બ્રહ્માંડો મધ્યે એકજ બ્રહ્માંડનું સ્વરૂપ વિભાગથી વિવેચન કરીને હું હવે કહું છું. ॥૭॥

આદૌ જજ્ઞે મહાંસ્તસ્માત્પુંસો વીર્યાહ્નિરણમયાત્ ।

અહહ્કારસ્તતસ્તસ્માદ્ગુણા: સત્ત્વાદયસ્ત્રય: ॥૮॥

પ્રથમ પ્રકાશબહુલ પ્રધાનપતિ પુરુષે પ્રધાન માયામાં વીર્ય ધારણ કરવાથી તેનાથી હિરણ્યમય મહત્ત્વ ઉત્પન્ન થયું. તે મહત્ત્વથી અહંકાર ઉત્પન્ન થયો. અહંકારથી સત્ત્વાદિ ત્રણ ગુણો ઉત્પન્ન થયા. ૮

તમસ: પઞ્ચ તન્માત્રા મહાભૂતાનિ જહ્નિરે ।

દશેન્દ્રિયાણિ રજસો બુદ્ધ્યા સહ મહાનસુ: ॥૯॥

તેને મધ્યે તામસ અહંકારથી પંચ તન્માત્રાઓ અને તે દ્વારા પાંચ મહાભૂતો ઉત્પન્ન થયાં, તેમાં કાર્યોમાં કારણનો અન્વય હોવાથી તેની સાથે તેમની ઉત્પત્તિના પ્રકારમાં આવો વિવેક જાણવો- પ્રથમ તામસ અહંકારથી શબ્દતન્માત્રા થઈ, તે દ્વારા આકાશ ઉત્પન્ન થયો. શબ્દ જેનો ગુણ છે એવા આકાશથી સ્પર્શતન્માત્રા થઈ, તે દ્વારા વાયુ ઉત્પન્ન થયો. શબ્દ સ્પર્શ જેનો ગુણ છે એવા વાયુથી રૂપતન્માત્રા ઉત્પન્ન થઈ, તે દ્વારા તેજ ઉત્પન્ન થયું. જેના શબ્દ સ્પર્શ રૂપ ગુણો છે એવા તેજથી રસતન્માત્રા ઉત્પન્ન થઈ, તે દ્વારા જળ ઉત્પન્ન થયું. જેના શબ્દ સ્પર્શ રૂપ રસ ગુણો છે એવા જળથી ગંધતન્માત્રા ઉત્પન્ન થઈ, તે દ્વારા શબ્દ સ્પર્શ રૂપ રસ ગંધવાળી પૃથ્વી ઉત્પન્ન થઈ. આવો ક્રમ જાણવો. રાજસ

અહંકારથી શ્રોત્ર ત્વક્ યક્ષુ રસના ઘ્રાણ આ પાંચ જ્ઞાનેન્દ્રિયો અને વાક્ પાણી પાદ પાયુ ઉપસ્થ આ કર્મઈન્દ્રિયો, મળીને દશ ઈન્દ્રિયો તથા બુદ્ધિ અને મહાપ્રાણ આ બે ઉત્પન્ન થયા. ॥૮॥

સત્ત્વાદિન્દ્રિયદેવાશ્ચ જાયન્તે સ્મ મનસ્તથા ।

સામાન્યતસ્તત્ત્વસંજ્ઞા એતે દેવા: પ્રકીર્તિતા: ॥૧૦॥

સાત્ત્વિક અહંકારથી સર્વ ઈન્દ્રિયોના દેવતાઓ તથા મન ઉત્પન્ન થયું. આ મહદાદિ દેવો સામાન્યપણે તત્ત્વસંજ્ઞાથી કહ્યા છે. ॥૧૦॥

પ્રેરિતા વાસુદેવેન સ્વસ્વાંશૈશ્વરં વપુ: ।

અજીજનન્વિરાટ્સંજ્ઞં તે ચરાચરસંશ્રયમ્ ॥૧૧॥

આ યોવીશ તત્ત્વોએ વાસુદેવે પ્રેરણા કરવાથી પોતપોતાના અંશોએ કરીને ચરાચરના આશ્રયભૂત વિરાટસંજ્ઞિત વૈરાજશરીર ઉત્પન્ન કર્યું. ૧૧

સ ચ વૈરાજપુરુષ: સ્વસૃષ્ટાસ્વપ્સવશેત યત્ ।

તેન નારાયણ ઇતિ પ્રોચ્યતે નિગમાદિભિ: ॥૧૨॥

વિરાટ શરીરના અભિમાની વૈરાજ પુરુષે પોતે સર્જેલા આપ્ શબ્દવાચ્ય જળમાં શયન કર્યું, તે કારણથી તેમને વેદાદિ શાસ્ત્રો “નારાયણ” નામથી કહે છે. આ અર્થમાં “આપો નારા ઇતિ પ્રોક્તા આપો વૈ નસ્સૂનવ:। અયનં તસ્ય તા: પૂર્વં તેના નારાયણ: સ્મૃત:।” એવી સ્મૃતિ છે. ॥૧૨॥

તન્નાભિપદ્માદ્બ્રહ્માસીદ્રાજસોઽથ હૃદમ્બુજાત્ ।

જજ્ઞે વિષ્ણુ: સત્ત્વગુણો લલાટાન્તામસો હર: ॥૧૩॥

તે વૈરાજપુરુષના નાભિકમળમાંથી રજ:પ્રધાન બ્રહ્મા ઉત્પન્ન થયા. અનંતર તેમના હૃદયકમળથી સત્ત્વપ્રધાન વિષ્ણુ ઉત્પન્ન થયા અને તેમના લલાટથી તમ:પ્રધાન મહાદેવ ઉત્પન્ન થયા. ॥૧૩॥

એતેભ્ય એવ સ્થાનેભ્યસ્તિસ્ર આસંશ્ચ શક્તય: ।

તન્નાસીતામસી દુર્ગા સાવિત્રી રાજસી તથા ।

સાત્ત્વિકી શ્રીશ્વેતિ સર્વા વસ્ત્રાલહ્કારશોભિતા: ॥૧૪॥

તા વૈરાજાજ્ઞયા ત્રીંશ્ચ બ્રહ્માદીન્પ્રતિપેદિરે ।

દુર્ગા રુદ્રં ચ સાવિત્રી બ્રહ્માણં વિષ્ણુમન્તિમા ॥૧૫॥

તે આ ઉક્ત નાભિ આદિક સ્થાનો થકીજ ત્રણ શક્તિઓ ઉત્પન્ન થઈ. તેમાં તમઃ પ્રધાન દુર્ગાદેવી થઈ તથા રાજસ પ્રધાન સાવિત્રી દેવી થઈ અને સત્વપ્રધાન શ્રીલક્ષ્મીદેવી થઈ. આ ત્રણેય શક્તિઓ વસ્ત્ર અલંકારથી સુશોભિત થઈ રહી. તે આ શક્તિઓ વૈરાજની આજ્ઞાથી બ્રહ્માદિ ત્રણ દેવોને પામી. તેમાં દુર્ગા રુદ્રને પામી, સાવિત્રી બ્રહ્માને પામી અને શ્રીલક્ષ્મી વિષ્ણુને પામી. ॥૧૪-૧૫॥

ચણ્ડિકાઘાશ્ચ દુર્ગાયા અંશેનાસન્સહસ્રશઃ ।

ત્રયીમુખ્યાશ્ચ સાવિત્ર્યાઃ શક્તયોંડશેન જહ્નિરે ।

દુઃસહાપ્રમુખ્યાશ્ચાસન્નંશેનૈવ શ્રિયો મુને ! ॥૧૬॥

હે મુને ! વળી દુર્ગાના અંશથી ચંડિકા આદિક હજારો શક્તિઓ ઉત્પન્ન થઈ, સાવિત્રીના અંશથી ત્રયીપ્રમુખ હજારો શક્તિઓ ઉત્પન્ન થઈ, લક્ષ્મીના અંશથીજ દુઃસહાપ્રમુખ હજારો શક્તિઓ ઉત્પન્ન થઈ. આ રીતે પોતાના પતિને પામેલી તે ત્રણ દુર્ગાદિ શક્તિઓ થકી તેના અંશથી અનેક શક્તિઓ ઉત્પન્ન થઈ. ॥૧૬॥

તત્રાદિતો યો બ્રહ્માસીદ્વૈરાજનાભિપદ્મતઃ ।

ેકાર્ણવે તદ્બજસ્થઃ સ કઙ્ચિદપિ નૈક્ષત ॥૧૭॥

તેમાં પ્રથમ એકાર્ણવ જળમાં વૈરાજની નાભિથકી જે બ્રહ્મા ઉત્પન્ન થયા તેણે તે વૈરાજની નાભિકમળમાં રહીને ચોમેર જોયું પણ જળ વિના બીજું કાંઈપણ જોવામાં આવ્યું નહિ. ॥૧૭॥

વિસર્ગબુદ્ધિમપ્રાપ્તો નાત્માનં ચ વિવેદ સઃ ।

કોઠહં કૃત્ત્વ ઇતિ ધ્યાયન્નદીદૃક્ષત્કજાશ્રયમ્ ॥૧૮॥

એટલુંજ નહિ પણ લોકસૃષ્ટિમાં ઉપયોગી જ્ઞાનને નહિ પામેલા બ્રહ્મા પોતાને પણ જાણી શક્યા નહિ. એટલે ‘હું કોણ છું અને ક્યાંથી થયો છું’ એમ વિચાર કરતાં પ્રથમ કમળના આધારને જોવાની ઈચ્છા કરી. ॥૧૮॥

નાલં પ્રવિશ્યાધો યાતુસ્તન્મૂલં ચ વિચિન્વતઃ ।

સંવત્સરશતં યાતં તસ્ય નાન્તં તુ સોલ્ભત્ ॥૧૯॥

ઈચ્છા કર્યા પછી જે કમળના ઢાંડાનો અંતઃપ્રદેશ તેમાં પ્રવેશ કરીને

નીચે નીચે જતા અને કમળના મૂળને ગોતતા બ્રહ્માને સો વર્ષ વીતિ ગયાં તથાપિ બ્રહ્મા કમળના પારને તો નજ પામ્યા. ॥૧૯॥

ઊર્ધ્વં પુનરુપેત્યાથ શ્રાન્તશ્ચ નિષસાદ સઃ ।

અદૃશ્યમૂર્તિર્ભગવાનૂચે તપ તપેતિ તમ્ ॥૨૦॥

આ પ્રકારે પ્રયત્ન કરવાથી થાકી ગયેલા બ્રહ્મા ફરી નીચેથી કમળ ઉપર આવીને બેઠા. ઉદાસમુખે બેઠેલા બ્રહ્મા પ્રતિ તે સમયે અદૃશ્યમૂર્તિ ભગવાન “તપ તપ - તપ કરો તપ કરો.” એમ બે વાર વચન બોલ્યા. ૨૦

તચ્છૃત્વા તત્પ્રવક્તારમદૃષ્ટ્વા ચ સ સર્વતઃ ।

ગુરુપદિષ્ટવત્તેપે દિવ્યં વર્ષસહસ્રકમ્ ॥૨૧॥

“તપ તપ” આવું બે અક્ષરવાળું બે વાર કહેલું વચન સાંભળીને, બ્રહ્માએ તેનું મુખ જોવાની ઈચ્છાથી સમગ્ર દિશાઓ પોતે જોઈ પણ તે વચનના વક્તા-ઉપદેશને નહિ જોઈને, “ગુરુએજ પ્રજા સૃષ્ટિમાં તપજ મુખ્ય સાધન છે એમ ઉપદેશ કર્યો હોય ને શું?” એમ માનીને દિવ્ય (દેવતાનાં) હજાર વર્ષો સુધી તીવ્ર તપ કર્યું. ॥૨૧॥

પદ્મે તપસ્યતે તસ્મૈ તપઃશુદ્ધાત્મને તતઃ ।

સમાધૌ દર્શયામાસ ધામ વૈકુણ્ઠમચ્યુતઃ ॥૨૨॥

તેપછી કમળની ઉપર ઉગ્ર તપને કરતા અને તપથીજ જેમનું મન શુદ્ધ થયું છે એવા અધિકારી બ્રહ્માને અચ્યુત-વાસુદેવ ભગવાને સમાધિમાં વૈકુંઠ ધામ બતાવ્યું. ॥૨૨॥

પ્રાધાનિકા ગુણા યત્ર ત્રયોંડપિ રજઆદયઃ ।

ન ભવન્ત્યલ્પમપિ યત્કાલમાયાભયં ન ચ ॥૨૩॥

કેવું ધામ ? તો જે ધામમાં પ્રધાનશબ્દવાચ્ય માયા રજ આદિક ત્રણેય ગુણો નથી તેમજ જેમાં અલ્પ પણ કાળ માયાનો ભય નથી. જે ધામ નિર્ગુણ અને નિર્ભય છે. ॥૨૩॥

સહોદિતાર્કાયુતવદ્ભાસ્વરે તત્ર તેજસિ ।

વાસુદેવં દદર્શાસૌ સ્મ્યદિવ્યાસિતાકૃતિમ્ ॥૨૪॥

ચતુર્ભુજં ગદાપદ્મશઙ્ખચક્રધરં વિભૂમ્ ।
 પીતામ્બરં મહારત્નકિરીટાદિવિભૂષણમ્ ॥૨૫॥
 નન્દતાક્ષર્યાદિભિર્જુષ્ટં પાર્ષદૈશ્ચ ચતુર્ભુજૈઃ ।
 સિદ્ધિભિશ્ચાષ્ટભિઃ ષડ્ભિર્બદ્ધાઙ્ગલિપુટેર્ભગૈઃ ॥૨૬॥
 સિંહાસને શ્રિયા સાકમુપવિષ્ટં તમીશ્વરમ્ ।
 પ્રણમ્ય પ્રાઙ્ગલિસ્તસ્થૌ વિરિઙ્ચો હૃષ્ટમાનસઃ ॥૨૭॥

એક સાથે ઉદય પામેલા દશ હજાર સૂર્યના જેવા અતિશય પ્રકાશમાન તે તેજોમય વૈકુંઠનાથ વાસુદેવ ભગવાનનાં દર્શન પામ્યા. કેવા ભગવાન ? તો મનોહર દિવ્ય શ્યામ સુંદર મૂર્તિ જેમની છે, ચતુર્ભુજ, ચાર હાથમાં શંખ ચક્ર ગદા પદ્મને ધારી રહેલા, દિવ્ય પીતાંબરને ધારી રહેલા, મહારત્નજડિત મુકુટ આદિક દિવ્ય આભૂષણોને ધારી રહેલા, દિવ્ય વૈભવે સંપન્ન, બે હાથ જોડી રહેલા ચતુર્ભુજ નંદ ગરુડાદિક પાર્ષદોએ તથા અષ્ટ સિદ્ધિઓએ તથા છ ભગશબ્દવાચ્ય ઐશ્વર્યોએ સેવેલા અને દિવ્ય સિંહાસનમાં લક્ષ્મીજી સાથે વિરાજમાન છે. આવા સર્વેશ્વર શ્રી વાસુદેવનાં દર્શન પામેલા બ્રહ્મા મનમાં બહુ હર્ષ પામીને ભગવાનને પ્રણામ કરીને બે હાથ જોડીને તેમની પાસે ઉભા રહ્યા. ॥૨૪-૨૭॥

તં પ્રાહ ભગવાન્બ્રહ્માંસ્તુષ્ટોઽહં તપસા તવ ।

વરં વરય મત્તસ્ત્વં સ્વાભિષ્ટં યત્પ્રિયોઽસિ મે ॥૨૮॥

હાથ જોડીને ઉભા રહેલા બ્રહ્મા પ્રત્યે ભગવાન બોલ્યા કે—હે બ્રહ્મન્ ! હું તમારી તીવ્ર તપશ્ચર્યાથી બહુ પ્રસન્ન થયો છું. તમો મને અત્યંત વહાલા છો. તો મારાથકી તમો સ્વાભીષ્ટ વરને માગો. ॥૨૮॥

इत्युत्तस्तेन तं जानंस्तपसि प्रेरकं प्रभुम् ।

स्वं च विश्वसृजं ब्रह्मा ययाचेऽभिमतं वरम् ॥૨૯॥

આ રીતે ભગવાને વર માટે પ્રેરણા કરતાં બ્રહ્માએ ‘આ તપમાં પ્રેરણા કરનારા મહાપ્રભુ વાસુદેવ ભગવાન છે’ એમ જાણીને અને ‘હું વિશ્વસૃષ્ટા બ્રહ્મા છું’ એમ જાણીને મનઈપ્સિત વર માગ્યો. ॥૨૯॥

प्रजाविसर्गशक्तिं मे देहि तुभ्यं नमः प्रभो ! ।

तत्रापि च न बद्धयेयं यथा कुरु तथा कृपाम् ॥૩૦॥

કેવો વર ? તો હે પ્રભો ! તમને નમસ્કાર છે. મને પ્રજાઓની સૃષ્ટિ કરવામાં ઉપયોગી શક્તિ આપો. અને સૃષ્ટિ કરવા છતાં પણ તેમાં મને જે રીતે બંધન ન થાય તેવી કૃપાને કરો. આ પ્રકારે બે વરો માગ્યા. 1301

ततस्तं भगवानूचे सेत्स्यते ते मनोरथः ।

वैराजेन मयात्म्यैक्यं भावयित्वा समाधिना ।

प्रजाः सृजाथ स्वासाध्ये कार्ये स्मर्योऽहमिष्टदः ॥૩૧॥

વરો માગ્યા પછી વરદાતા ભગવાન બ્રહ્મા પ્રત્યે બોલ્યા. શું બોલ્યા ? તો હે બ્રહ્મન્ ! તમારો મનોરથ સઘળો સફળ થશે. વૈરાજરૂપ હું તે મારી સાથે સમાધિએ કરીને આત્માના એકપણાની ભાવના કરીને, (મારી સાથે આત્માને જોડી દઈને) વિવિધ પ્રજાઓને સર્જો. પ્રજાઓની સૃષ્ટિમાટે આરંભેલાં કાર્યોમધ્યે જો કોઈ કાર્ય તમારાથી ન સિદ્ધ થઈ શકે એમ જણાય તો વાંછિત વરદાતા હું તે મારું તમારે તત્કાળ સ્મરણ કરવું. સ્મરણ માત્રમાંજ તે તમારા કાર્યને હું સિદ્ધ કરી આપીશ. તો તમારે તેની કશી ચિંતા કરવી નહિ. ॥૩૧॥

इत्युक्त्वान्तर्दधे विष्णुर्ब्रह्माप्यैक्यसमाधिना ।

वैराजेनाथ लोकान् प्राग्लીनान्सर्वान् स्व ऐक्षत ॥૩૨॥

હે મુને ! આ રીતે વિષ્ણુ ભગવાન બ્રહ્માને વરદાન આપીને અંતર્ધાન થઈ ગયા. અનંતર બ્રહ્માએ પણ વૈરાજની સાથે ચિત્તની એકાગ્રતારૂપ સમાધિએ કરીને વૈરાજાત્મક સ્વાત્માને વિષે પૂર્વ કલ્પમાં લીન થઈ રહેલા સર્વ લોકો જોયા. એટલે બ્રહ્માએ પૂર્વ કલ્પમાં વિરાટ શરીર વિષે ગુણ કર્માનુસારે લીન થયેલા ક્ષેત્રજ્ઞોનો જે દેહોત્પત્તિપ્રકાર અને તેઓ માટે અધિકારને અનુસારે જે સ્થાનાદિનિર્માણપ્રકાર તે સમાધિ બળથી જાણ્યો.

विसर्गशक्तिं सम्प्राप्य स सर्गाय मनो दधे ।

ब्रह्मज्योतिर्मयस्तावदादित्यः प्रादुरास ह ॥૩૩॥

સર્વજ્ઞ બ્રહ્માએ જગતસૃષ્ટિનું સામર્થ્ય ભગવાનથી પામીને, વિચિત્ર સૃષ્ટિ રચવાનો સંકલ્પ કર્યો. આરંભકાળમાં જ બ્રહ્મસદૃશ તેજોમય મૂર્તિ જેની છે અને સર્વના આદિ ભાગમાં થએલ હોવાથી આદિત્યસંજ્ઞા જેની છે એવો સૂર્ય વાસુદેવની ઈચ્છાથી પ્રગટ થયો. ॥૩૩॥

સ્થાપયિત્વાણ્ડમધ્યે તં તતઃ સ મનસાસૃજત્ ।

તપોભક્તિવિશુદ્ધેન મુનીનાદ્યાંશ્ચતુઃસનાન્ ॥૩૪॥

પ્રથમ પ્રગટ થએલા સૂર્યને બ્રહ્માએ અંડના મધ્યભાગમાં સ્થાપન કર્યો. તે પછી તપથી તથા ભક્તિથી અતિ શુદ્ધ થએલા મનથી નિવૃત્તિધર્મપરાયણ નૈષ્ઠિક ચાર આદ્યમુનિ સનકાદિકો સર્જ્યા. જેમનાં સનક સનંદ સનાતન સનત્કુમાર એવાં નામો છે. ॥૩૪॥

પ્રજાઃ સૃજત ચેત્યૂચે તાંસ્તદા તે તુ તદ્વચઃ ।

ન જગૃહુનૈષ્ઠિકેન્દ્રાસ્તેભ્યશ્ચુક્રોધ વિશ્વસૃટ્ ॥૩૫॥

સર્જેલા સનકાદિકો પ્રત્યે વિશ્વસ્રષ્ટા પિતા બ્રહ્માએ “હે પુત્રો! તમો પ્રજાઓને સર્જો” એમ કહ્યું. પ્રજા સૃષ્ટિમાટે પ્રેરણા કરેલા સનકાદિકોએ તો પોતે નૈષ્ઠિકેન્દ્ર વાસુદેવ પરાયણ હોવાથી પિતા બ્રહ્માનું તે પ્રવૃત્તિધર્મપર વચન ગ્રહણ કર્યું નહિ. ત્યારે તેમની ઉપર બ્રહ્મા બહુ કોપાયમાન થયા. ॥૩૫॥

ક્રુદ્ધસ્ય તસ્ય ભાલાચ્ચ રુદ્ર આસીત્તમોમયઃ ।

મન્યું નિયમ્ય મનસા પ્રજેશાન્સોઽસૃજત્તતઃ ॥૩૬॥

કોપાયમાન થએલા બ્રહ્માના ભાલથી તમોગુણ પ્રધાન રુદ્રદેવ ઉત્પન્ન થયા. તે પછી બ્રહ્માએ મનથી ક્રોધને નિયમમાં કરીને, પોતાના અંગથી મરીચ્યાદિ દશ પ્રજાપતિઓ સર્જ્યા. ॥૩૬॥

મરીચિમત્રિં પુલહં પુલસ્ત્યં ચ ભૃગું ક્રતુમ્ ।

વસિષ્ઠં કર્દમં ચૈવ દક્ષમઙ્ગિરસં તથા ॥૩૭॥

કયા તે પ્રજાપતિઓ? તો મરીચિ, અત્રિ, પુલહ, પુલસ્ત્ય, ભૃગુ, ક્રતુ, વસિષ્ઠ, કર્દમ, દક્ષ અને અંગિરસ આ નામના દશ પ્રજાપતિઓ કહ્યા છે. ॥૩૭॥

ધર્મં તતઃ સ હૃદયાદધર્મં પૃષ્ઠતસ્તથા ।

મનસઃ કામમાસ્યાચ્ચ વાણીં ક્રોધં ભ્રુવોઽસૃજત્ ॥૩૮॥

ત્યારપછી બ્રહ્માએ પોતાના હૃદયથી ધર્મ, પૃષ્ઠભાગથી અધર્મ, મનથી કામ, મુખથી વાણી-સરસ્વતી અને ભ્રુવુથી ક્રોધ સર્જ્યો. ॥૩૮॥

શૌચં તપો દયા સત્યમિતિ ધર્મપદાનિ ચ ।

ચતુર્ભ્યો વદનેભ્યશ્ચ ચત્વારિ સસૃજે તતઃ ॥૩૯॥

ત્યારપછી વળી બ્રહ્માએ પોતાનાં ચાર મુખોથી શૌચ, તપ, દયા અને સત્ય આ નામના ચાર ધર્મપદો સર્જ્યા. ॥૩૯॥

ઋગ્વેદં વદનાત્પૂર્વાઘ્નજુર્વેદં ચ દક્ષિણાત્ ।

સસર્જ પમાત્સામ સૌમ્યાચ્ચાથર્વસંજ્ઞિતમ્ ॥૪૦॥

વળી બ્રહ્માએ પૂર્વ મુખથી ઋગ્વેદ, દક્ષિણ મુખથી યજુર્વેદ, પશ્ચિમ મુખથી સામવેદ અને ઉત્તર મુખથી અથર્વવેદ સર્જ્યો. ॥૪૦॥

ઇતિહાસપુરાણાનિ યજ્ઞાન્ વિપ્રશતં તથા ।

વસ્વાદિત્યમરુદ્ધિશ્વાન્સાધ્યાંશ્ચ મુખતોઽસૃજત્ ॥૪૧॥

વળી બ્રહ્માએ પોતાના ચાર મુખથી ભારતાદિ ઇતિહાસો, બ્રાહ્મણ પુરાણો, નાનાવિધ યજ્ઞો, બ્રાહ્મણ જાતિનો ગણ, અષ્ટ વસુઓ, બાર આદિત્યો, ઓગણપચાસ વાયુઓ, વિશ્વદેવતાઓ અને સાધ્ય દેવતાઓ, આ સર્વને સર્જ્યા. ॥૪૧॥

બાહુભ્યઃ ક્ષત્રિયશતમૂરુભ્યાં ચ વિશાં શતમ્ ।

પદ્ભ્યાં શૂદ્રશતં ચૈતાન્સસર્જ સહ વૃત્તિભિઃ ॥૪૨॥

વળી પોતાના બાહુથી ક્ષત્રિય જાતિગણ, સાથળથી વૈશ્યજાતિગણ અને પાદથી શૂદ્ર જાતિગણ સર્જ્યો. તથા આ સર્વની જીવિકા વૃત્તિપણ પૃથક્ પૃથક્ સર્જી. ॥૪૨॥

બ્રહ્મચર્યં ચ હૃદયાદ્ગાર્હસ્થ્યં જઘનસ્થલાત્ ।

વનાશ્રમં તથોસ્તઃ સન્ધ્યાસં શિરસોઽસૃજત્ ॥૪૩॥

વળી બ્રહ્માએ હૃદયથી બ્રહ્મચર્ય, જઘનસ્થળ (કટિભાગ) થી ગાર્હસ્થ્ય, વક્ષઃસ્થળથી વાનપ્રસ્થ અને મસ્તકથી સંન્યાસ, એમ ચાર આશ્રમો સર્જ્યા. ॥૪૩॥

વક્ષઃસ્થલાત્પિતૃગણાન્સુરાઙ્ગઘનસ્થલાત્ ।

સસર્જ ચ ગુદાન્મૃત્યું નિર્ઋતિં નિરયાંશ્ચ સઃ ॥૪૪॥

વળી બ્રહ્માએ વક્ષઃસ્થળથી પિતૃગણો, જઘન સ્થળથી અસુરો અને ગુદાથી મૃત્યુ તથા નિર્ઋતિ નામનો દેવવિશેષ તથા નરકો સર્જ્યા.

ગન્ધર્વાશ્ચારણાન્ સિદ્ધાન્ સર્પાન્યક્ષાંશ્ચ રક્ષસાન્ ।

નગાન્મેઘાન્વિદ્યુતશ્ચ સમુદ્રાન્ સસ્તિસ્તથા ॥૪૫॥

વૃક્ષાન્પશૂન્યક્ષિણશ્ચ સર્વાન્સ્થાવરજડ્ગમાન્ ।

સ્વાહુગેભ્ય એવ સોઽસ્રાક્ષીદ્બ્રહ્મા નારાયણાત્મકઃ ॥૪૬॥

વળી નારાયણમાં મન જેમણે જોડી દીધું છે એવા બ્રહ્માએ પોતાનાં અંગો થકી જ સર્વ ગંધર્વો, ચારણો, સિદ્ધો, સર્પો, યક્ષો, રાક્ષસો, પર્વતો, મેઘો, વિજળીઓ, સમુદ્રો, નદીઓ, વૃક્ષો, પશુઓ, પક્ષીઓ અને સ્થાવર જંગમ સર્વને ઉત્પન્ન કર્યા. ॥૪૫-૪૬॥

સૃષ્ટિમેતાં વિલોક્યાપિ નાતિપ્રીતો યદા તદા ।

હરિં ધ્યાત્વા સ સસૃર્જે તપોવિદ્યાસમાધિભિઃ ।

ઋષીન્સ્વાયમ્ભુવાદીંશ્ચ મનૂં મનુજાનપિ ॥૪૭॥

બ્રહ્માએ પોતે આ સર્જેલી બહુ પ્રકારની પણ સૃષ્ટિ જોઈ, પણ તેટલાથી બ્રહ્માંડનું પૂર્ણ નહિ થતાં મનમાં જ્યારે અસંતોષ આવ્યો ત્યારે ભગવાનનું ધ્યાન કરીને તપ વિદ્યા અને સમાધિ સાથે ઋષિઓ તથા સ્વાયંભુવ આદિક મનુઓ તથા મનુષ્યો ઉત્પન્ન કર્યા. ॥૪૭॥

તતઃ પ્રીતઃ સ સર્વેષાં નિવાસાય યથોચિતમ્ ।

સ્વર્લોકં ચ ભુવર્લોકં ભૂર્લોકં સમકલ્પયત્ ॥૪૮॥

આવી સારી સૃષ્ટિ સર્જવાથી મનમાં પ્રસન્ન થએલા બ્રહ્માએ સર્વકોઈને રહેવા માટે યથોચિત સ્વર્લોક ભુવર્લોક અને ભૂર્લોક પણ સર્જ્યા. ॥૪૮॥

યેષાં તુ યાદૃશં કર્મ પ્રાક્કાલીનં હિ તાન્વિધિઃ ।

સંસ્થાપ્ય તાદૃશે સ્થાને વૃત્તીસ્તેષામકલ્પયત્ ॥૪૯॥

વળી બ્રહ્માએ જે જનોનું જેવું પૂર્વ કર્મ હતું તેને અનુસારે તેમને તેવા સ્થાનમાં સ્થાપીને તેમની જુદી જુદી જીવિકાવૃત્તિ પણ કરી આપી. ॥

દેવાનામમૃતં નૃણામૃષીણાં ચાન્નમોષધીઃ ।

યક્ષરક્ષોસુરવ્યાઘ્રસર્પાદીનાં સુરામિષમ્ ।

ચક્લૃપે ગોમૃગાદીનાં વૃત્તિં સ યવસાદિ ચ ॥૫૦॥

તે વૃત્તિઓને કહે છે— બ્રહ્માએ દેવતાઓ માટે અમૃત મનુષ્યો તથા ઋષિઓ માટે અન્ન અને ઔષધિઓ, યક્ષ રાક્ષસ અસુર વ્યાઘ્ર સર્પ આદિક માટે સુરામાંસાદિ અને ગાય મૃગાદિકમાટે તૃણાદિક વૃત્તિ કરી આપી. ॥૫૧॥

સ દેવાનાં તુ વિશ્વેષાં હ્યં વૃત્તિમકલ્પયત્ ।

અમૂર્તાનાં ચ મૂર્તાનાં પિતૃણાં કલ્પમેવ ચ ॥૫૧॥

સર્વ દેવતાઓ માટે તો સ્વાહા શબ્દથી અપાતા અન્નાદિરૂપ હવ્ય વૃત્તિ કરી આપી. તેમજ ચારે પ્રકારના મૂર્ત અને ત્રણ પ્રકારના અમૂર્ત એવા પિત્રિઓ માટે સ્વધા શબ્દથી અર્પણ થતા અન્નાદિરૂપ જીવિકાવૃત્તિ કરી આપી. ॥૫૧॥

દુર્ગોદ્ભવાનાં શક્તીનાં તદુપાસનતત્પરૈઃ ।

દૈત્યરક્ષઃપિશાચાદ્યૈર્દત્તં મદ્યામિષાદિ ચ ॥૫૨॥

તથા સાવિત્ર્યુદ્ભવાનાં શક્તીનાં તદુપાસકૈઃ ।

દત્તમૃષ્યાદિભિર્ચજ્ઞે મુન્યન્નં ચાન્નમોષધીઃ ॥૫૩॥

શ્રીજાતાનાં ચ શક્તીનાં તદુપાસ્તિપરાયણૈઃ ।

દત્તં દેવાસુરનરૈઃ પાયસાજ્યસિતાદિ ચ ॥૫૪॥

દુર્ગાથી ઉત્પન્ન થએલી ચંડિકા આદિક શક્તિઓ માટે તેમની ઉપાસનામાં તત્પર એવા દૈત્ય રાક્ષસ પિશાચ આદિકે જે મદ્ય-માંસાદિ અપાય તેરૂપ વૃત્તિ કરી આપી. તથા સાવિત્રીથી ઉત્પન્નથએલી ત્રયીપ્રમુખ શક્તિઓ માટે તો તેમના ઉપાસક ઋષિઆદિકે યજ્ઞમાં અર્પણ કરાતું જે નમારાદિ ઋષિધાન્ય કે ડાંગરઆદિક અન્ન કે ઔષધિઓ તેરૂપ વૃત્તિ કરી આપી. તથા લક્ષ્મીથી ઉદ્ભવેલી દુઃસહાપ્રમુખ શક્તિઓમાટે તેમના ઉપાસક એવા દેવો અદેવો મનુષ્યોએ યજ્ઞાદિકમાં અર્પણ કરાતું જે દુધપાક ઘી સાકર આદિક તેરૂપ વૃત્તિ કલ્પી આપી. આ પ્રકારે સર્વ કોઈની પણ જુદી જુદી વૃત્તિ બ્રહ્માએ કરી આપી. ॥૫૨-૫૪॥

પ્રજાપતીનાં સ પતિસ્તતઃ પ્રાહાચ્ચિલાઃ પ્રજાઃ ।

હ્યજ્યા દેવાશ્ચ પિતરો હ્યવ્યકલ્પાત્મકૈર્મર્ચ્ચૈઃ ॥૫૫॥

ઠુષ્ટાઃ સમ્પૂરયિષ્યન્તિ હ્યેતે ગુષ્મન્મનોરથાન્ ।

ેતાન્યે નાર્ચયિષ્યન્તિ તે વૈ નિરયગામિનઃ ॥૫૬॥

આ રીતે વૃત્તિ કરી આપ્યા પછી, પ્રજાપતિઓના પતિ એવા બ્રહ્માએ પોતાની સમગ્ર પ્રજાઓ પ્રત્યે કહ્યું કે— હે પ્રજા ! તમારે સર્વેએ દેવો તથા પિત્રિઓની ઉવ્યકવ્યરૂપ યજ્ઞો વડે પૂજા કરવી. તમોએ પૂજેલા આ દેવો તથા પિત્રિઓ તમારા સમગ્ર મનોરથોને નિશ્ચે સંપૂર્ણ કરશે. જે જનો એમનું પૂજન નહિ કરે તે તો નિશ્ચે નરકને પામશે. ॥૫૫-૫૬॥

ઠુથં કૃતા હિ મર્યાદા તેન નારાયણાત્મના ।

દૈવં પિત્ર્યમતો નિત્યં જનૈઃ કાર્યં યથાવિધિ ॥૫૭॥

હે મુને ! નારાયણમાં મન જેમણે જોડી દીધું છે એવા બ્રહ્માએ આવી મર્યાદા કરી છે. માટે સર્વજનોએ દેવસંબન્ધિ અગ્નિહોત્રાદિ અને પિતૃસંબન્ધિ શ્રાદ્ધાદિ કર્મ યથોચિત યથાવિધિ નિત્ય કરવું. ॥૫૭॥

તતો બ્રહ્મા સ સર્વેષાં ધર્મસેત્વવનાય ચ ।

તત્તજ્જાતિષુ યે મુખ્યાસ્તાન્મનૂંશ્ચાષ્યતિષ્ઠિપત્ ॥૫૮॥

ત્યાર પછી વળી બ્રહ્માએ સર્વ જનોની જે વર્ણશ્રમોચિત ધર્મમર્યાદા તેના રક્ષણમાટે તે તે જનોની જાતિઓમાં જે મુખ્ય સ્વભાવે કરીને અધિકારને યોગ્ય હતા તેમને અને મનુઓને યથોચિત અધિકારપદમાં સ્થાપન કર્યાં. ॥૫૮॥

વાસુદેવેચ્છયૈવેત્થં વૈરાજાદ્બ્રહ્મરૂપિણઃ ।

કલ્પે કલ્પે ભવત્યેવ સૃષ્ટિર્બહુવિધા મુને ! ॥૫૯॥

હે મુને ! કલ્પે કલ્પે વાસુદેવની ઈચ્છાથીજ બ્રહ્મારૂપ વૈરાજથીકી આ રીતે બહુ પ્રકારની સૃષ્ટિ થયાજ કરે છે. અર્થાત્ વૈરાજ પુરૂષ બ્રહ્માદ્વારા વિચિત્ર અનંત શક્તિવાળા જગત્સર્ગને કરે છે. ॥૫૯॥

પ્રાક્કલ્પે યાદૃશી સંજ્ઞા વેદાઃ શાસ્ત્રાણિ ચ ક્રિયાઃ ।

કલ્પેઽન્યે તાદૃશાઃ સર્વે ધર્માઃ સ્યુશ્ચાધિકારિણઃ ॥૬૦॥

પૂર્વ કલ્પમાં જેવી સંજ્ઞા હતી, જેવા વેદો હતા, જેવાં શાસ્ત્રો હતાં, જેવી ક્રિયાઓ હતી, જેવા ધર્મો હતા અને જેવા અધિકારીઓ હતા આ

સર્વ સંજ્ઞાઆદિક બીજા કલ્પમાં પણ તેવાજ થાય છે. આ અર્થ “સૂર્યાચન્દ્રમસૌ ધાતા યથાપૂર્વમકલ્પયત્ । દિવં ચ પૃથ્વીં ચાન્તરિક્ષમથો સ્વઃ” “તેષાં યે યાનિ કર્માણિ પ્રાક્સૃષ્ટ્યાં પ્રતિપેદિરે । તાન્યેવ પ્રતિપદ્યન્તે સૃજ્યમાનાઃ પુનઃ પુનઃ ॥ હિંસ્રા હિંસ્રે મૃદુકૂરે ધર્માધર્માનૃતાનૃતે । તદ્ભાવિતાઃ પ્રપદ્યન્તે તસ્માત્તત્સ્ય રોચતે ॥” ઈત્યાદિ શ્રુતિસ્મૃતિએ વર્ણવ્યો છે. ॥૬૦॥

વિષ્ણુર્યઃ કથિતઃ સોઽપિ વૈરાજપુરુષાત્મકઃ ।

પોષયત્યગ્નિલૌલ્લોકાન્મર્યાદાઃ પરિપાલયન્ ॥૬૧॥

આ રીતે વૈરાજના નાભિકમળથી ઉદ્ભવેલા બ્રહ્માની સૃષ્ટિ કહીને, તેમના હૃદયકમળથીકી ઉદ્ભવેલા વિષ્ણુની પાલનક્રિયાને કહે છે— વૈરાજપુરુષાત્મક જે વિષ્ણુ પ્રથમ કહ્યા તે પણ ધર્મમર્યાદાને પરિપાલન કરતા થકા સમગ્ર લોકોનું પોષણ કરે છે. ॥૬૧॥

મન્વાદિભિઃ પાલ્યમાનાઃ સેતવસ્ત્વસુરૈર્યદા ।

કામરૂપૈર્વિભિદ્યન્તે વાસુદેવસ્તદા સ્વયમ્ ।

બ્રહ્માદિભિઃ પ્રાર્થ્યમાનઃ પ્રાદુર્ભવતિ ભૂતલે ॥૬૨॥

મનવાદિકોએ પરિપાલન કરાતી સનાતન ધર્મમર્યાદાઓને જ્યારે નર પશુ આદિક યથેષ્ટ રૂપ ધરનારા અસુરો ભેદી નાખેછે ત્યારે તો બ્રહ્મા દિકોએ પ્રાર્થના કરેલા સ્વયં વાસુદેવ ભગવાન પૃથ્વી ઉપર પ્રાદુર્ભવે છે.

અવતારા ભગવતો ભૂતા ભાવાશ્ચ સન્તિ યે ।

કર્તુ ન શક્યતે તેષાં સઙ્ખ્યાં સઙ્ખ્યાવિશારદૈઃ ॥૬૩॥

ભગવાન વાસુદેવના જે અવતારો પૂર્વ થઈ ગયા છે અને ભવિષ્યમાં થશે અને આ વર્તમાનકાળે વર્તે છે તેમની ગણના કરવા માટે ગણનામાં કુશળ જનોએ પણ સમર્થ થવાતું નથી. અર્થાત્ અવતારો અનંત છે. આ અર્થ ભાગવતમાં “જન્મકર્માભિધાનાનિ સન્તિ મેઙ્ગ ! સહસ્રશઃ । ન શક્યતે તુ સંખ્યાતુમનન્તવાન્મયાપિ હિ” ઈત્યાદિ વચનોએ વર્ણવ્યો છે. ॥૬૩॥

સદ્ધર્મદેવસાધૂનાં ગુપ્ત્યૈ તદ્દ્રોહિમૃત્યવે ।

શ્રેયસે સર્વભૂતાનામાવિર્ભાવોઽસ્તિ સત્પતેઃ ॥૬૪॥

અવતારધારણનું પ્રયોજન કહે છે— સત્પતિ ભગવાનનો અહીં જે પ્રાદુર્ભાવ છે તે સદ્ધર્મ, દેવો અને સાધુજનોના રક્ષણમાટે તથા તેમના દ્રોહી જે અસુરજનો તેમના નાશમાટે તથા સર્વ ભૂતોના કલ્યાણ માટે થાય છે. લોકોપકાર સિવાય બીજું કારણ અવતાર ધારણમાં નથી. ॥૬૪॥

સ વાસુદેવઃ પ્રકૃતૌ પુંસિ કાર્યેષુ ચૈતયોઃ ।

અન્વિતશ્ચ પૃથક્વાસ્તે સર્વાધીશઃ સ્વધામનિ ॥૬૫॥

સર્વાધીશ વાસુદેવ ભગવાન પ્રકૃતિ, પુરૂષ અને તેનાં મહદાદિ કાર્યોમાં અન્વયપણે રહ્યા છે અને સ્વધામમાં પૃથક્ વ્યતિરેકપણે રહ્યા છે. ॥૬૫॥

વ્યાપ્ય સ્વાંશૈરિમૌલ્લોકાન્યથાગ્નિવરુણાદયઃ ।

સ્વસ્ત્યાસતે સ્વસ્વલોકે તથૈષ ભગવાન્મુને ! ॥૬૬॥

સર્ગાત્પ્રાક્સચ્ચિદાનન્દઃ શુદ્ધ એકશ્ચ નિર્ગુણઃ ।

યથાસીત્તાદૃગેવાસાવન્વિતોઽપ્યસ્તિ નિર્મલઃ ॥૬૭॥

આ બાબતને સદૃષ્ટાંત કહે છે— હે મુને ! જેમ અગ્નિ વરુણ આદિક, આ લોકો પ્રત્યે પોતાના અંશ જ્વાળા જળાદિકે કરીને વ્યાપીને પોતપોતાના લોકમાં યથાસુખ વર્તે છે. તેમ આ ભગવાન સર્વમાં વ્યાપીને સ્વધામમાં પૃથક્ વિરાજે છે. આ વાસુદેવ ભગવાન સૃષ્ટિ પહેલાં જેવા સચ્ચિદાનંદ શુદ્ધ નિર્ગુણ એક હતા, સર્વમાં અન્વિત થયા છતાં પણ તેવાજ નિર્મળ છે. ॥૬૬-૬૭॥

વાયુતેજોજલક્ષ્માસુ તત્તત્કાર્યેષુ સ્તં યથા ।

અન્વીયાપ્યસ્તિ નિર્લેપં યથાપૂર્વં તથૈષ હિ ॥૬૮॥

વળી આ બાબતને સ્ફુટ દૃષ્ટાંતથી સમર્થન કરે છે— વાયુ તેજ જળ અને પૃથ્વીમાં તથા તેના તેના કાર્યોમાં જેમ આકાશ અન્વય પામીને પણ યથાપૂર્વ નિર્લેપ છે તેમજ આ વાસુદેવ સર્વમાં અન્વય પામીને પણ નિર્લેપ છે. ॥૬૮॥

સર્વોપાસ્યો નિયન્તા ચ વ્યાપકશ્ચૈષ કીર્તિતઃ ।

આત્યન્તિકે લયેઽથૈષ ભવત્યેવ યથા પુરા ॥૬૯॥

આ વાસુદેવ ભગવાન સર્વ કોઈએ ઉપાસના કરવા યોગ્ય, સર્વના નિયંતા અને સર્વમાં વ્યાપક કહ્યા છે. આ ભગવાન આત્યંતિક પ્રલયમાં સૃષ્ટિ થકી પહેલાં જેવા હતા તેવાને તેવાજ રહે છે. એમને કોઈ વિકાર અડતો નથી. ॥૬૯॥

વૈરાજઃ પુરુષો યોઽત્ર પ્રોક્તોઽસાવીશ્વરાભિધઃ ।

જ્ઞેયઃ સ્વતન્ત્રઃ સર્વજ્ઞો વશ્યમાયશ્ચ નારદ ! ॥૭૦॥

હે નારદ ! ઉત્પત્તિ પ્રકરણમાં જે વૈરાજપુરૂષ કહ્યા તે ઈશ્વર નામથી કહ્યા છે. તે આ પોતે સર્જેલા બ્રહ્માંડની અંદર રહેલા સર્વભૂતોને યથાકર્મ સર્જવામાં યુક્તિને જાણનારા હોવાથી સર્વજ્ઞ કહ્યા છે. વળી ત્રિગુણાત્મક માયા પોતાના વશમાં વર્તનારી હોવાથી વશ્યમાય માટેજ સ્વતંત્ર પણ કહ્યા છે. ॥૭૦॥

એતસ્યૈવ સ્વરૂપાણિ બ્રહ્મવિષ્ણુશિવાસ્ત્રયઃ ।

રજઆદિગુણોપેતાઃ સ્વગુણાનુગુણક્રિયાઃ ॥૭૧॥

૨જ આદિક ગુણોએ યુક્ત અને પોતાના ૨જ આદિક ગુણોને અનુસારે ઉત્પત્તિ સ્થિતિ સંહારરૂપ ક્રિયાઓ જેમની છે એવા બ્રહ્મા વિષ્ણુ શિવ આ ત્રણ દેવો આ વૈરાજનાંજ સ્વરૂપો કહેવાય છે. ॥૭૧॥

બ્રહ્મણો યે સમુત્પન્ના દેવાસુરનરાદયઃ ।

તે જીવસંજ્ઞા હ્યભ્યજ્ઞાઃ પરતન્ત્રા ભવન્તિ ચ ॥૭૨॥

બ્રહ્માથકી ઉત્પન્ન થયેલા જે દેવ અસુર નર આદિક છે તે જીવસંજ્ઞાથી કહેવાય છે. તેઓ અલ્પજ્ઞ અને પરતંત્ર છે. ॥૭૨॥

જીવાનામીશ્વરાણાં ચ તનવઃ ક્ષેત્રસંજ્ઞકાઃ ।

મહદાદિતત્ત્વમચ્ચઃ ક્ષેત્રજ્ઞાચ્ચાસ્તુ તદ્વિદઃ ॥૭૩॥

જીવો અને ઈશ્વરોના જે દેહો છે તે ‘ક્ષેત્ર’ એવી સંજ્ઞાથી કહેવાય છે અને તે દેહો મહદાદિ ચોવીશ તત્ત્વોએ રચેલા છે. તે ક્ષેત્ર સંજ્ઞિત દેહોને જે જાણે તે ‘ક્ષેત્રજ્ઞ’ સંજ્ઞાથી કહેવાય છે. ॥૭૩॥

ક્ષેત્રાણાં ચ ક્ષેત્રવિદાં પ્રધાનપુરુષસ્ય ચ ।

માયાયાઃ કાલશક્તેશ્ચાક્ષરસ્ય ચ પરાત્મનઃ ।

પૃથક્પૃથક્લક્ષણૈર્યજ્ઞાનં તજ્ઞાનમુચ્યતે ॥૭૪॥

इति श्रीस्कन्दपुराणे विष्णुखण्डे श्रीवासुदेवमाहात्म्ये
ज्ञानस्वरूपनिरूपणनामा चतुर्विंशोऽध्यायः ॥२४॥

યોવીશ તત્વાત્મક દેહરૂપ ‘ક્ષેત્રો’ જીવાત્મારૂપ ક્ષેત્રજ્ઞો, પ્રધાન, પુરૂષ, મૂળમાયા, કાળશક્તિ, અક્ષર-અક્ષરધામ અને અક્ષર નામના પુરૂષો અને પરમાત્મા, આ ક્ષેત્રાદિ સર્વના સ્વરૂપનું પૃથક્ પૃથક્ લક્ષણોએ કરીને જે જ્ઞાન (જાણવું) તે જ્ઞાન કહ્યું છે. ॥૭૪॥

एति श्रीस्कंदपुराणे विष्णुखण्डे श्रीवासुदेवमाहात्म्ये
ज्ञानस्वरूप निरूपण नामा चतुर्विंशः अध्यायः ॥२४॥

૨૫ આ અધ્યાયમાં ચતુર્વિંશ પ્રલયના જ્ઞાનદ્વારા વૈરાગ્યનું સ્પષ્ટ સ્વરૂપ અને ભક્તિ આદિકનું લક્ષણ કહ્યું છે. (શ્લોક ૭૦)

श्रीनारायण उवाच

वैराग्यस्याथ ते वच्मि लक्षणं मुनिसत्तम ! ।

क्षयिष्णुवस्तुष्वरुचिः सर्वथेति तदीरितम् ॥३॥

अध्याय २५ भो

શ્રી નારાયણ કહે છે— હે મુનિસત્તમ નારદ ! હવે તમને વૈરાગ્યનું લક્ષણ કહું છું તેને તમે સાંભળો. જેનો ક્ષય પામવાનોજ સ્વભાવ છે એવા પદાર્થમાત્રમાં સર્વથા-કાય વાણી મનથી જે અત્યંત અરૂચિ એજ વૈરાગ્યનું મુખ્ય લક્ષણ કહ્યું છે. ॥૧॥

आरभ्य मायापुरुषात्सर्वा ह्याकृतयस्तु याः ।

कालशक्त्या भगवतो नाशयन्ते ताश्च तद्वशाः ॥२॥

ક્ષયિષ્ણુપણું પ્રદર્શાવે છે— માયા પુરૂષને આરંભીને જે કોઈ આકૃતિઓ છે તે સર્વને પણ ભગવાનની કાળશક્તિ નાશ કરી દે છે. માટેજ તે આકૃતિઓ કાળશક્તિનેજ વશ વર્તનારી છે. કાળને જે વશ વર્તનાર હોય તે ક્ષયિષ્ણુજ હોય. ॥૨॥

प्रत्यक्षेणानुमानेन शाब्देन च विवेकिभिः ।

असत्यताऽऽकृतीनां च निश्चिता सत्यतात्मनाम् ॥३॥

વિવેકી પુરૂષોએ દેહ દૈહિક વસ્તુનો સાક્ષાત્ ક્ષય દેખાવારૂપ પ્રત્યક્ષ પ્રમાણથી તથા “જ્યાં જ્યાં માયા જન્યપણું છે ત્યાં ત્યાં ક્ષયિષ્ણુપણું છે, કેમકે માયાજન્ય વસ્તુનું ક્ષયિષ્ણુપણું જોવામાં આવે છે.” આવા અનુમાન પ્રમાણથી તથા “પૃથિવ્યપ્સુ પ્રલીયતે આપસ્તેજસિ લીયન્તે.... મહાનબ્યક્તે લીયતેઽવ્યક્તમક્ષરે લીયતેઽક્ષરં તમસિ લીયતે તમઃ પરે દેવે એકીભવતિ” “જાતસ્ય હિ ધ્રુવો મૃત્યુઃ” “અન્તવન્ત ઇમે દેહાઃ” ઇત્યાદિ જે પ્રાકૃત વસ્તુને ક્ષયિષ્ણુપણાનો બોધ કરનારી શ્રુતિ સ્મૃતિઓ તે રૂપ શાસ્ત્ર પ્રમાણથી માયાજન્ય આકારમાત્રની નશ્વરતા નિશ્ચિત કરી છે. અને ક્ષેત્રજ શબ્દવાચ્ય આત્માઓની “નિત્યો નિત્યાનાં” “ન જાયતે મિચ્યતે વા વિપશ્ચિત્” “ન જાયતે મિચ્યતે વા કદાચિન્નાયં ભૂત્વા ભવિતા વા ન ભૂયઃ । અજો નિત્યઃ શાશ્વતોઽયં પુરાણો ન હન્યતે હન્યમાને શરીરે” ઇત્યાદિ શ્રુતિ સ્મૃતિ પ્રમાણરૂપ શાસ્ત્રથી અવિનાશિતા (નિત્યતા) નિશ્ચિત કરી છે. ॥૩॥

नित्येन प्रलयेनेष कालो नैमित्तिकेन च ।

प्राकृतिकेन रूपेण चरत्यात्यन्तिकेन च ॥४॥

ભગવાનની શક્તિરૂપ જે કાળ કહ્યો તે નિત્ય પ્રલય, નૈમિત્તિક પ્રલય, પ્રાકૃતિક પ્રલય અને આત્યંતિક પ્રલય આ ચાર રૂપે કરીને ચરે છે— એટલે પ્રકૃતિજન્ય સર્વ વસ્તુઓને ભક્ષણ કરે છે. પ્રાકૃત યત્કિંચિત્ વસ્તુ કાળનું ભક્ષ્ય છે. ॥૪॥

देहिदेहा इमे नित्यं क्षीयन्ते परिणामिनः ।

क्रमेण दृश्यते यत्र बाल्यतारुण्यवार्धकम् ॥५॥

ચાર પ્રલયો મધ્યે પ્રથમ નિત્યપ્રલયનું સ્વરૂપ ૧૪ શ્લોકથી કહે છે— જે દેહોમાં બાળભાવ, તરુણભાવ અને વૃદ્ધભાવ અનુક્રમે સર્વકોઈના જોવામાં આવે છે, પરિણામી તે આ સર્વના શ્રવણ નયનમાં ગોચર થતા દેહિઓના દેહો નિત્ય - ક્ષણે ક્ષણે ક્ષય પામે છે. અવસ્થાંતરની પ્રાપ્તિને પરિણામ કહેવામાં આવે છે. જેનો પરિણામ થતો હોય તેનો ક્ષય ક્ષણે ક્ષણે થાયજ. માટેજ ગીતામાં “અન્તવન્ત ઇમે દેહાઃ” એમ ભગવાને કહ્યું છે. ॥૫॥

સૂક્ષ્મત્વાન્નેક્ષ્યતે તત્તુ ગતિર્દીપાર્ચિષો યથા ।
ફલવૃદ્ધિર્વાનુપદં જાયમાના દુમે યથા ॥૬॥

જ્યારે દેહિઓના દેહો પ્રતિક્ષણ પરિણામી સ્વભાવવાળા છે, તો તે પરિણામ આપણા જોવામાં કેમ આવતો નથી ? તો તે દેહોમાં પ્રતિક્ષણ થતા પરિણામો બહુ સૂક્ષ્મ હોવાથી કોઈની દૃષ્ટિમાં આવતા નથી. કેની પેઠે ? તો જેમ દીપની જ્વાળા પ્રતિક્ષણ નવી નવી થાય છે અને જતી રહે છે પણ તેની ગતિ સૂક્ષ્મ હોવાથી આપણે એકજ દીપજ્વાળા જણાય છે તેમ. વળી જેમ વૃક્ષમાં ફળોની વૃદ્ધિ પ્રતિક્ષણ થયા કરે છે પણ સૂક્ષ્મ હોવાથી આપણા જોવામાં આવતી નથી. તેમ. આ બે દૃષ્ટાંતથી 'દેહોમાં પરિણામો પ્રતિક્ષણ સૂક્ષ્મ રીતે થતા જાય છે પણ આપણા જોવામાં આવતા નથી' આ અર્થ સમઝી લેવો. ॥૬॥

તસ્યાં તસ્યામવસ્થાયાં દુઃખં ચ મહદીક્ષ્યતે ।

જાગ્રદાદિષ્વસ્થાસુ દુઃખં ચૈવ પુનઃ પુનઃ ॥૭॥

તે તે બાલ્યાદિ અવસ્થાઓમાં બહુ દુઃખ દેહિઓને ભોગવાતું દેખવામાં આવે છે. વળી જાગ્રત આદિક અવસ્થાઓમાં પણ વારંવાર દુઃખજ ભોગવાતું દેખવામાં આવે છે. સર્વ અવસ્થામાં દુઃખ દુઃખ ને દુઃખજ દેખાય છે. તે પણ અલ્પ નહિ પણ બહુ મોટું દેખાય છે. આમાં પ્રત્યક્ષજ પ્રમાણ છે. ॥૭॥

દુઃખમાધ્યાત્મિકં ભૂરિ દૃશ્યતે ચાધિભૌતિકમ્ ।

આધિદૈવિકમપ્યત્ર દુઃખમેવાસ્તિ દેહિનામ્ ॥૮॥

લોકમાં દેહધારીઓને ત્રણેય પ્રકારનું દુઃખ દુરંત ભોગવવું પડે છે. ક્યાં તે ત્રિવિધ દુઃખો ? તો એક આધ્યાત્મિક- આત્મશબ્દવાચ્ય મનમાં તથા દેહમાં થનારું શીતોષ્ણાદિજન્ય અને રોગાદિજન્ય. બીજું આધિભૌતિક- ભૂત શબ્દવાચ્ય રાજા વગેરે થકી આવેલું. ત્રીજું આધિદૈવિક- દેવોએ પ્રેરેલું અતિવૃષ્ટિ અનાવૃષ્ટિ વિદ્યુત્પાત આદિકથી આવેલું. આ ત્રણ પ્રકારનાં બહુ દુઃખો દેહિઓને ભોગવાતાં પ્રત્યક્ષ દેખાય છે. એમાં સંશય નથી. ॥૮॥

હા હા મમાર મત્પુત્રો હા પત્ની મ્પ્રિયતે મમ ।

તાતં મેઽભક્ષ્યદ્ વ્યાઘ્રો દંષ્ટા સર્પેણ મે વધુઃ ॥૯॥

મહાસૌધોઽગ્નિના દગ્ધો હા હા સોપસ્કરોઽઘ મે ।

સ્વકુટુમ્બં કથં પોષ્યે નાવર્ષત્પાકશાસનઃ ॥૧૦॥

તેજ દુઃખને વિસ્તારથી દર્શાવે છે— સર્વ સ્થળે લોકો અતિ ખેદથી હાય હાય પોકારીને રડતા જણાય છે. કેવી રીતે તો- કોઈ 'હાય ! હાય ! મારો પ્રિયતમ પુત્ર મરી ગયો, હવે હું તેના વિના એકલો શું કરીશ' એમ અતિ ખેદથી રૂવે છે. વળી બીજો કોઈ 'હાય ! હાય ! મારી પ્રિયતમા પત્ની મરી ગઈ, હવે હું એના વિના શી રીતે સંસારમાં રહી શકીશ' એમ ખેદાતિશયથી રુદન કરે છે. વળી તેથી બીજો કોઈ 'હાય ! મારા બાપને વાઘ ખાઈ ગયો, હવે મારું પોષણ કોણ કરશે' એમ અતિ ખેદપૂર્વક રડે છે. વળી તેથી અન્ય કોઈ 'હાય ! હાય ! મારી પુત્રસ્ત્રીને કાળો સર્પ કરડી ગયો, માટે મરીજ જશે' એમ શોકાતિશયપૂર્વક અતિશય રડે છે. વળી તેથી બીજો કોઈ 'હાય ! હાય ! મારો મહેલ (ઘર) ધન ધાન્ય વસ્ત્ર પાત્રાદિક ઉપસ્કરની સાથેજ હમણાંજ અગ્નિએ ભસ્મસાત્ કરી દીધો. હવે હું ક્યાં રહીશ' એમ મહાવિલાપપૂર્વક રૂવે છે. વળી તે થકી બીજો કોઈ 'હાય ! હાય ! ઈન્દ્રદેવ વૃષ્ટિનેજ કરતો નથી, તો હું મારા વહાલા કુટુંબનું પોષણ ક્યા ઉપાયથી કરીશ' એમ મહાવિલાપપૂર્વક રુદન કરે છે. ॥૯-૧૦॥

સસ્યૈઃ સમૃદ્ધં મત્ક્ષેત્રં હા હા દગ્ધં હિમાગ્નિના ।

હિયન્તે તસ્કરૈર્ગાવઃ સર્વસ્વં મમ લુણ્ડિતમ્ ॥૧૧॥

નૃપેણ દણ્ડિતોઽત્યર્થ શત્રુણા હાતિતાહિતઃ ।

કિં કરોમિ ચ કં બ્રૂયાં માતા મે વ્યભિચારિણી ॥૧૨॥

વળી તે થકી બીજો કોઈ 'હાય ! હાય ! વિવિધ ધાન્યથી પરિપૂર્ણ મારું ખેતર અગ્નિમય પડેલા હિમે બાળી દીધું, હવે હું શી રીતે જીવન કરીશ' એમ બહુ વિલાપપૂર્વક રડે છે. વળી તે થકી બીજો કોઈ 'હાય ! હાય ! મારી ગાયોને હમણાંજ ચોર લોકો હરી ગયા, એટલુંજ નહિ પણ મારું સમગ્ર ધનપણ લુંટી ગયા, હવે હું શાથી નિર્વાહ કરીશ' એમ અતિશય વિષાદથી રૂવે છે. વળી બીજો કોઈ 'હાય ! હાય ! રાજાએ

મારો બહુજ દંડ કરી નાંખ્યો, હવે તે દંડ ક્યાંથી લાવીને ભરીશ' એમ અતિ ખેદથી રૂવે છે. વળી તે થકી બીજો કોઈ 'હાય ! હાય ! શત્રુએ મને અત્યંત પીડા પમાડી,' એમ શત્રુકૃત પરાભવજન્ય લોકલાજને લીધે નીચું મુખ કરીને પોતાની અતિનિંદા કરવા પૂર્વક રૂવે છે. વળી તે થકી બીજો કોઈ લોકનિંદાથી ભય પામેલો 'હાય ! હાય ! મારી માતાજ વ્યભિચારિણી થઈ, તો હું શું કરું- કુવામાં પડું કે ઝેર ખાઉં કે બીજું શું કરું અને અન્યત્ર જઈને બીજા જનને શું કહું' એમ બહુ વિલાપપૂર્વક રૂદન કરે છે. ॥૧૨॥

विषं पास्यामि हा हाद्य मत्पत्निं शत्रुराकृषत् ।

हा स्वसा मे हूता म्लेच्छैर्हा हारिः प्राह मर्मभित् ॥१३॥

म्रिये ज्वरातिव्यथया यमदूता इमे हहा ।

इत्थं रोरूयमाणा हि दृश्यन्ते सर्वतो जनाः ॥१४॥

વળી લોકલાજથી પરાભવ પામેલો બીજો કોઈ 'હાય ! હાય ! હું હમણાંજ વિષપાન કરીશ. શા માટે ? તો મારી પત્નીને મારો શત્રુ મને જોતાંજ પકડીને પલાયન કરી ગયો, માટે મને ધિક્કાર છે' એમ ખેદથી વિલાપ કરતો થકો રૂદન કરે છે. વળી તે થકી બીજો કોઈ 'હાય ! હાય ! મારી બહેનને યવનો હરી ગયા, માટે મને ધિક્કાર છે' એમ અતિશય શોકથી વિલાપ કરતો થકો રૂવે છે. વળી તે થકી બીજો કોઈ તો 'હાય ! હાય ! મને શત્રુએ મર્મભેદક અસહ્ય વચન કહ્યું' એમ વારે વારે ખેદ કરતો થકો રૂવે છે. વળી તે થકી બીજો કોઈ 'હાય ! હાય ! હું તો જવારાદિ રોગોની બહુ પીડાથી મૃતપ્રાય થઈ ગયો છું' એમ રોગોથી પીડા પામીને બહુ બહુ રૂદન કરે છે. વળી તે થકી બીજો કોઈ જન 'હાય ! હાય ! આ યમદૂતો મને યમાલયમાં લઈ જવા આવ્યા છે' એમ વારે વારે ખેદ કરતો થકો અત્યંત રૂવે છે. આ પ્રકારે નાનાવિધ દુઃખોએ કરીને અતિશય રૂદન કરતા જનો સર્વત્ર જોવામાં આવે છે. હે નારદ ! આ મેં કહ્યું તેમાં સંશયલેશ નથી એમ તમો જાણો. ॥૧૩-૧૪॥

अवस्थानां शरीरस्य जन्ममृत्यु प्रतिक्षणम् ।

कालेन प्राप्नुवद्भिः स्वं प्रारब्धं दुःखमश्नुते ॥१५॥

શરીરની બાલ્યાદિ અવસ્થાઓના જન્મ મરણને કાળે કરીને ક્ષણે ક્ષણે પામ્યા કરતા જનો પોતાના પ્રારબ્ધ કર્મજન્ય દુઃખને ભોગવ્યાજ કરે છે. એનો પારજ આવતો નથી. ॥૧૫॥

प्रारब्धान्ते मृत्युदुःखं भवत्यप्रतिमं हि तत् ।

मृत्वापि च महद्दुःखं प्राप्यन्ते यमयातनाः ॥१६॥

પ્રારબ્ધ કર્મભોગને અંતે જેને કોઈની ઉપમાજ નથી એવું પ્રસિદ્ધ મૃત્યુદુઃખ સર્વેને આવે છે. મરીને પણ કર્માનુસારે યમયાતના સંબંધી મહાદુઃખોને જનો પામે છે. ॥૧૬॥

ततो जरायुजोद्भिज्जस्वेदजाण्डजयोनिषु ।

भूत्वा भूत्वा यथाकर्म म्रियते दुःखितैः पुनः ॥१७॥

નરકના મહાદુઃખ ભોગવ્યા પછી વળી જરાયુજ ઉદ્ભિજજ સ્વેદજ અંડજ નામની ચાર યોનિઓમાં કર્માનુસારે જન્મીજન્મીને બહુ દુઃખી થએલા પ્રાણીઓ ફરીથી મૃત્યુને પામે છે. ॥૧૭॥

नित्यः प्रलय एवं ते कीर्तितः सूक्ष्मया दृशा ।

स ज्ञेयोऽथ मुने ! वच्मि लयं नैमित्तिकाभिधम् ॥१८॥

હે મુને ! સૂક્ષ્મ દૃષ્ટિથી જાણવા જેવો તે આ નિત્ય નામનો પ્રલય આ પ્રકારે તમને મેં કહી સંભળાવ્યો. હવે હું નૈમિત્તિક નામના પ્રલયને કહું છું તેને એકાગ્ર મનથી સાંભળો. ॥૧૮॥

निमित्तीकृत्य रजनीं भवेद्विश्वसृजस्तु यः ।

नैमित्तिकः स कथितो लयो दैनन्दिनश्च सः ॥१९॥

વૈરાજબ્રહ્માની રાત્રિને નિમિત્તભૂત કરીને જે પ્રલય થાય તેને નૈમિત્તિક નામથી કહેવામાં આવે છે. બ્રહ્માને દિને દિને થનાર હોવાથી એનેજ દૈનંદિન નામથી પણ કહેવામાં આવે છે. આ રીતે નૈમિત્તિક શબ્દનો અર્થ છે. ॥૧૯॥

चतुर्युगानां साहस्रं दिनं विश्वसृजो मुने ! ।

निशा च तावती तस्य तद्द्वयं कल्प उच्यते ॥२०॥

હે મુને ! સત્ય ત્રેતા દ્વાપર અને કલિ આ ચાર યુગો એક હજાર વાર જાય ત્યારે બ્રહ્માનો એક દિવસ થાય. રાત્રિપણ તેટલીજ જાણવી.

એમ દિવસ રાત્રિ મળીને વૈરાજ બ્રહ્માનો એક કલ્પ કહેવાય છે. ॥૨૦॥

एकैकस्मिन्दिने तस्य चतुर्दश चतुर्दश ।

भवन्ति मनवो ब्रह्मन् ! धर्मसेत्वभिरक्षकाः ॥૨૧॥

आद्याः स्वायम्भुवस्तत्र मनुः स्वरोचिषस्ततः ।

उत्तमस्तामसश्चाथ रैवतश्चाक्षुषस्ततः ॥૨૨॥

श्राद्धदेवश्च सार्वर्णिभौत्यो रौच्यस्ततः परम् ।

ब्रह्मसार्वर्णिनामा च रुद्रसार्वर्णिरेव च ॥૨૩॥

मेरुसार्वर्णिसंज्ञोऽथ दक्षसार्वर्णिरन्तिमः ।

चतुर्दशैते मनवः प्रोक्ता ब्रह्मैकवासरे ॥૨૪॥

હે બ્રહ્મન્ ! વૈરાજ બ્રહ્માના એક એક દિને ચૌદ ચૌદ મનુઓ ધર્મમર્યાદાના રક્ષકો થાય છે. તેને નામ સાથે ગણી બતાવે છે- તેમાં પ્રથમ સ્વાયંભુવ મનુ, પછી સ્વારોચિષ, ઉત્તમ, તામસ, રૈવત, ચાક્ષુષ, શ્રાદ્ધદેવ, સાવર્ણિ, ભૌત્ય, રૌચ્ય, બ્રહ્મસાવર્ણિ, રુદ્રસાવર્ણિ, મેરુસાવર્ણિ અને દક્ષસાવર્ણિ આ ચૌદ મનુઓ વૈરાજ બ્રહ્માના એક દિવસમાં થનારા કહ્યા છે. ॥૨૧-૨૪॥

एकैकस्य मनोः कालो युगानां चैकसप्ततिः ।

दिव्यैर्द्वादशसाहस्रैर्युगकालश्च वत्सरैः ॥૨૫॥

ચાર યુગો ઈકોતેર વાર જાય એટલો કાળ એક એક મનુની પરમાયુષ ગણાય છે. આમાં તેથી થોડો અધિક કાળ જાણવો, કેમકે “સ્વં સ્વં કાલં મનુર્બુદ્ધ્ને સાધિકાં હ્યેકસપ્તતિમ્” એમ ભાગવતમાં કહ્યું છે. આટલો કાળ એક એક મનુ રાજ્ય કરે છે. દેવમાપથી માપેલાં બાર હજાર વર્ષોએ કરીને ચાર યુગનો કાળ જાણવો. એટલે દેવતાનાં બાર હજાર વર્ષો જાય ત્યારે ચાર યુગ પુરા થાય. ॥૨૫॥

चतुर्दशस्यैव मनोरन्तरेऽन्तमुपेयुषि ।

सायं सन्ध्या विश्वसृजो जायते मुनिसत्तम ! ॥૨૬॥

હે મુનિસત્તમ ! ચૌદમાજ મનુના જીવિત કાળનો અંત આવતાં વૈરાજ બ્રહ્માની સાયંસંધ્યા થાય છે. ॥૨૬॥

दिनावसाने वैराजः शक्तिराकर्षति स्थितेः ।

वैराजात्मा तदा रुद्रस्त्रिलोकीं हर्तुमीहते ॥૨૭॥

જ્યારે વૈરાજ પોતાના દિવસનો અંત આવતાં પાળનાદિરૂપ સ્થિતિ શક્તિને આકર્ષે છે ત્યારે વૈરાજાત્મા રૂદ્ર ત્રિલોકીનો સંહાર કરવા ઈચ્છે છે. ॥૨૭॥

आदौ भवत्यनावृष्टिरत्युग्रा शतवार्षिकी ।

तदाल्पसारसत्त्वानि क्षीयन्ते सर्वशो भुवि ॥૨૮॥

સંહારનો અનુક્રમ કહે છે— પ્રથમ તો પૃથ્વી ઉપર સો વર્ષ સુધી અતિ ઉગ્ર અનાવૃષ્ટિ થાય છે. (વૃષ્ટિજ થતી નથી) ત્યારે સમગ્ર પ્રાણિઓ અલ્પબળવાળા થઈને મૃત્યુને પામી જાય છે. ॥૨૮॥

सांवर्तकस्य चार्कस्य रश्मयोऽत्युल्बणा रसम् ।

आपातालात्पिबन्त्याशु धरण्याः सर्वमेव हि ॥૨૯॥

પ્રલયકાલીન સૂર્યના અતિ તીક્ષ્ણ કિરણો પાતાળતળને આરંભીને સમગ્ર પૃથ્વીના તમામ રસને એકદમ પાન કરી જાય છે. ॥૨૯॥

सारसं चैव नादेयं सामुद्रं चाम्बु सर्वशः ।

शोषयित्वास्त्रिलान् लोकान्सोऽर्को नयति संक्षयम् ॥૩૦॥

તે પ્રલયકાળનો સૂર્ય સરોવરસંબંધિ નદીસંબંધિ અને સમુદ્રસંબંધિ સમગ્ર જળને સુકવી નાખીને પાતાળને આરંભીને સ્વર્ગ પર્યંતના સમગ્ર લોકોનો નાશ કરી નાખે છે. ॥૩૦॥

ततो भवति निःस्नेहा नष्टस्थावरजङ्गमा ।

कूर्मपृष्ठोपमा भूमिः शुष्का सङ्कुचिता भृशम् ॥૩૧॥

એમ ત્રિલોકીનો નાશ થતાં જેમાંથી રસનો નાશ થયો છે, જેમાંથી સ્થાવર જંગમ પ્રાણિઓ નાશ થઈ ગયા છે, માટેજ જેને કાયબાના પૃષ્ઠભાગની ઉપમા અપાય છે (તેના જેવી થઈ ગએલી) એવી પૃથ્વી અત્યંત શુષ્ક અને અતિસંકોચને પામી જાય છે. ॥૩૧॥

कालाग्निरुद्रः शेषस्य मुखादुत्पद्यते ततः ।

अधोलोकान्सप्त भूमिं भुवः स्वश्च दहत्यसौ ॥૩૨॥

કાલાગ્નિરુદ્રઃ શેષસ્ય મુખાદુત્પદ્યતે તતઃ ।
અધોલોકાન્સપ્ત ભૂમિં ભુવઃ સ્વશ્ચ દહત્યસૌ ॥૩૨॥

ત્યારપછી ભયંકર કાળાગ્નિ, શેષના મુખ થકી નીકળે છે. આ અગ્નિ સાત નીચેના લોકોને, ભૂમિને, ભુવલોકને અને સ્વર્ગલોકને બાળી દે છે. ॥૩૨॥

નિર્દગ્ધલોકદશકો જ્વાલાવર્તભયંકરઃ ।

ઉદ્દાસિતમહર્લોકઃ કાલાગ્નિઃ પરિવર્તતે ॥૩૩॥

દશ લોકને ભસ્મસાત્ કરનારો, વારંવાર નીકળતી જ્વાળાઓએ કરીને સર્વને ત્રાસ ઉપજાવનારો અને બળતા સ્વર્ગલોકની વાયુપ્રેરિત ઊર્ધ્વ જ્વાળાના તાપે કરીને મહલોકને ઋષ્યાદિવર્જીત ઉજ્જડ ખાલી કરી દેનારો કાળાગ્નિ, વાયુના પ્રેરણથી યોગરદમ પ્રસરી જાય છે. ॥૩૩॥

ગતાધિકારાસ્ત્રિદશા ભુવઃસ્વર્ગનિવાસિનઃ ।

મહર્લોકાજ્જન યાન્તિ વહ્નિજ્વાલાભૂશાર્દિતાઃ ॥૩૪॥

જેમનું અધિકારપદ નષ્ટ થયું છે એવા અંતરિક્ષ લોકવાસી અને સ્વર્ગલોકવાસી દેવતાઓ અગ્નિની જ્વાળાઓએ કરીને અત્યંત દાહપીડાને પામવાથી દગ્ધપ્રાય મહલોક થકી ઉપલા જનલોકમાં જતા રહે છે. ॥૩૪॥

નિવૃત્તિધર્મા ઋષયઃ પ્રાપ્તાઃ સિદ્ધદશાં તુ યે ।

ભૂતલાન્તેઽપિ તર્હ્યેવ ઋષિલોકં પ્રયાન્તિ ચ ॥૩૫॥

જ્યારે આ રીતે ત્રિલોકીનો ક્ષય થવાનો થાય છે ત્યારેજ અષ્ટાંગયોગની સિદ્ધિથી સિદ્ધદશાને પામેલા નિવૃત્તિધર્મવાળા જે ઋષિઓ હતા તેપણ ભૂતળથકી ઋષિઓના સ્થાનભૂત મહલોકમાં કે જનલોકમાં જતા રહે છે. ॥૩૫॥

ઉત્તિષ્ઠન્તિ તતો ઘોરા વ્યોમ્નિ સાંવર્તકા ઘનાઃ ।

મહાગજકુલપ્રચ્ચાસ્તદિત્વન્તોઽતિનાદિનઃ ॥૩૬॥

ત્યારપછી અતિભયંકર, મહાગજોનાં ટોળાંની પેઠે ભેગા થઈને વિચરતા, વિજળીઓએ વ્યાપ્ત અને અતિશય ગર્જનાને કરતા એવા પ્રલયકાલીન મેઘગણો આકાશમાં ઉદ્ભવે છે. ॥૩૬॥

ધૂમ્રવર્ણાઃ પીતવર્ણાઃ કેચિત્કુમુદસન્નિભાઃ ।

લાક્ષ્મણસન્નિભાઃ કેચિચ્ચાષપત્રનિભાસ્તથા ॥૩૭॥

કેવા તે મેઘો ? તો કેટલાક ધૂમ્ર (કાળા રાતા મિશ્રિત) વર્ણવાળા, તો કેટલાક પીળા વર્ણવાળા, તો કેટલાક શ્વેતકમળ જેવા વર્ણવાળા, તો કેટલાક અળતાના જેવા રક્ત વર્ણવાળા, તો કેટલાક યાષ્ઠપત્રની પાંખો જેવા નીલ વર્ણવાળા હોય છે. રત્નશાસ્ત્રમાં તો “નીલીસ્સનિભાઃ કેચિચ્છમ્બુ-કણ્ઠનિભાઃ પરે” ઈત્યાદિ વચનથી મેઘો અગીયાર પ્રકારના વર્ણવાળા વર્ણવ્યા છે. ॥૩૭॥

શમયિત્વા મહાવહ્નિં શતં વર્ષાણ્યર્હિશમ્ ।

વર્ષમાણાઃ સ્થૂલધારાઃ સ્તનન્તસ્તે ઘનાઘનાઃ ।

બ્રહ્માણ્ડસ્યાન્તરાલં ચ પૂર્યન્તિ ધ્રુવાવધિ ॥૩૮॥

તે આ મેઘગણો શતવર્ષપર્યંત રાત્રિદિવસ ગર્જનાની સાથેજ સ્થૂળ ધારાથી જળને વર્ષાવાવડે પ્રલયાગ્નિને શમાવી દઈને બ્રહ્માંડના અવકાશને ધ્રુવપર્યંત પૂરણ કરી દે છે. ॥૩૮॥

એકાર્ણવજલે તસ્મિન્વૈરાજપુરુષઃ સ તુ ।

અનિરુદ્ધાત્મકઃ શેતે નાગેન્દ્રશયને પ્રભુઃ ॥૩૯॥

ધ્રુવસુધી ભરી દીધેલા એકાર્ણવ જળમાં (સાત સમુદ્રોના એક થઈ ગયેલા જળમાં) સમર્થ અનિરુદ્ધસ્વરૂપ જગત્સ્રષ્ટા વૈરાજપુરુષ તો શેષનાગરૂપ શય્યામાં શયન કરે છે. ॥૩૯॥

તદા દેવાશ્ચ ઋષયો રજઃસત્ત્વતમોવશાઃ ।

યે તે સહ વિરિજ્વેન સ્વકીયગુણકર્ષિતાઃ ।

પ્રવિશ્ય તસ્ય જઠરે શેરતે દીર્ઘનિદ્રયા ॥૪૦॥

જ્યારે શેષાસનમાં શયન કરે છે ત્યારે રજ, સત્ત્વ, તમ ગુણને વશ વર્તનારા જે દેવો તથા ઋષિઓ હતા તેઓ બ્રહ્માની સાથે પોતાના રજ આદિક ગુણોએ આકર્ષણ કરવાથી વૈરાજના ઉદરમાં પ્રવેશ કરીને દીર્ઘ નિદ્રાથી શયન કરી જાય છે. ॥૪૦॥

યે તુ બ્રહ્માત્મૈક્યભાવા વશીકૃતગુણત્રયાઃ ।

નિવૃત્તેનૈવ ધર્મેણ વાસુદેવમુપાસતે ॥૪૧॥

મહરાદિષુ લોકેષુ તે ચતુર્ણુ કૃતાલયાઃ ।

તં વૈરાજં સંસ્તુવન્તો નિવસન્તિ યથાસુખમ્ ॥૪૨॥

જે પુરુષોત્તો માયિક ત્રણ ગુણોને વશ કરવાથી અક્ષરબ્રહ્મ સાથે આત્માના ઐક્યભાવને પામીને નિવૃત્ત ધર્મથીજ વાસુદેવની ઉપાસના કરનારા છે તે શ્વેતદ્વીપાદિધામવાસી મુક્તો મહલોક જનલોક તપલોક સત્યલોક આ ચાર લોકોમાં યથારૂચિ નિવાસ કરીને શેષશાયી વૈરાજપુરુષ કે જે વાસુદેવનો મુખ્ય અવતાર કહેવાય છે તેમની સ્તુતિ કરતા થકા સુખેથી રહે છે. ॥૪૧-૪૨॥

નારાયણઃ સ ભગવાન્સ્વરૂપં પરમાત્મનઃ ।

ચિન્ત્યન્વાસુદેવાઘ્યં શેતે વૈ યોગનિદ્રયા ॥૪૩॥

તે અનિરૂદ્ધાત્મક ભગવાન વૈરાજ નારાયણ, પરમાત્માના વાસુદેવ નામના સ્વરૂપનું ચિંતન કરતા થકા યોગનિદ્રાને સ્વીકારીનેજ નાગેન્દ્ર શય્યામાં સુઈ રહે છે. ॥૪૩॥

નિશાન્તે બ્રહ્મણા સાકં સર્વે તે તસ્ય જાઠરાઃ ।

ઉત્પદ્યન્તે યથાપૂર્વં યથાકર્માધિકારિણઃ ॥૪૪॥

વળી વૈરાજના ઉદરમાં રહેલા તે તે અધિકારી સર્વ દેવાદિકો બ્રહ્મા સાથે વૈરાજની રાત્રિનો અંત આવતાં (પ્રાતઃકાળ થતાં) પોતપોતાના કર્મને અનુસારે પૂર્વ કલ્પની પેઠેજ ઉત્પન્ન થાય છે. અર્થાત્ વૈરાજના નાભિકમળ થકી થએલા બ્રહ્મા તેમની રાત્રિનો અંત આવતાં તેમના થકી સ્વયં ઉત્પન્ન થઈને સર્વને યથાકર્મ યથાપૂર્વ સર્જે છે. “સૂર્યાચન્દ્રામસૌ ધાતા યથાપૂર્વમકલ્પયત્” એવી શ્રુતિ છે. ॥૪૪॥

एवं नैमित्तिको नाम त्रिलोकीक्षयलक्षणः ।

प्रलयः कथितस्तुभ्यं प्राकृतं कीर्तयाम्यथ ॥૪૫॥

હે મુને ! આ રીતે ત્રિલોકનો નાશ એજ લક્ષણ-સ્વરૂપ જેનું છે એવો નૈમિત્તિક નામનો પ્રલય તમને કહી સંભળાવ્યો. હવે પ્રાકૃત પ્રલયને કહી સંભળાવું છું. ॥૪૫॥

य एष कल्पः कथितस्तादृशानां शतत्रयम् ।

षष्ठ्यधिकं च यः कालो वेधसः स तु वत्सरः ॥૪૬॥

पञ्चाशता तैः परार्धो ब्रह्मायुस्तद्द्वयं मतम् ।

पराख्यकाले सम्पूर्णे महान्भवति सङ्क्षयः ॥૪૭॥

જે આ વૈરાજનો દિન રાત્રિરૂપ કલ્પ કહ્યો તેવા ૫૬૦ કલ્પો જાય ત્યારે વૈરાજનો એક સંવત્સર કાળ થાય છે. તેવા પચાસ સંવત્સરો જાય ત્યારે વૈરાજનો પરાર્ધ (અર્ધ આયુષ) કહેવાય. તેવાં બે પરાર્ધ વૈરાજ બ્રહ્માની આયુષ (જીવિત કાળ) માનેલી છે. જ્યારે બ્રહ્માનો શતવર્ષાત્મક આયુઃકાળ સંપૂર્ણ થાય ત્યારે મોટો સંક્ષય (પ્રલય) થાય છે. ॥૪૬-૪૭॥

संहाररुद्ररूपेण संहृत्य स्वं विराड्वपुः ।

स्वपरं निर्गुणं रूपं वैराजो यातुमिच्छति ॥૪૮॥

तदा भवत्यनावृष्टिः पूर्ववच्छतवार्षिकी ।

साङ्कर्षणश्च कालाग्निर्दहत्यण्डमशेषतः ॥૪૯॥

ક્ષય પ્રકારને કહે છે— જ્યારે વૈરાજ પુરુષ, સંહારમાં હેતુભૂત રૂદ્રરૂપથી પોતાના વિરાટ શરીરનો સંહાર કરીને, પોતાથી પર એવા વાસુદેવ નામના નિર્ગુણ સ્વરૂપને પામવા ઇચ્છે છે ત્યારે નૈમિત્તિક પ્રલય-માંજ જેમ એમ શતવર્ષપર્યંત અનાવૃષ્ટિ થાય છે. અને સંકર્ષણના મુખ થકી નીકળેલો પ્રલયાગ્નિ, સમગ્ર ચૌદ ભુવનાત્મક અંડને બાળી દે છે. ॥૪૮-૪૯॥

सांवर्तकास्ततो मेघा वर्षन्त्यतिभयानकाः ।

शतं वर्षाणि धाराभिर्मुसलाकृतिभिर्मुने ! ॥૫૦॥

હે મુને ! સમગ્ર અંડ બળી ગયા પછી અતિભયાનક પ્રલયકાલીન મહા મેઘો મુસળ જેવી જાડી ધારાઓવડે શતવર્ષપર્યંત જળને વર્ષે છે. ॥

महदादेर्विकारस्य विशेषान्तस्य सङ्क्षयः ।

सर्वस्यापि भवत्येव वासुदेवेच्छया ततः ॥૫૧॥

ત્યાર પછી વાસુદેવ ભગવાનની ઇચ્છાથી મહત્ત્વ આદિ જેમાં છે અને પૃથ્વી અંતે જેમાં છે એવું તમામ પ્રધાનપુરુષનું કાર્ય નિશ્ચે નાશજ પામી જાય છે. ॥૫૧॥

आपो ग्रसन्ति वै पूर्वं भूमेर्गन्धात्मकं गुणम् ।

आत्तगन्धा ततो भूमिः प्रलयत्वाय कल्पते ॥૫૨॥

ગ્રસતેઽમ્બુગુણં તેજો રસં તલ્લીયતે તતઃ ।
રુપં તેજોગુણં વાયુર્ગ્રસતે લીયતેઽથ તત્ ॥૫૩॥
વાયોરપિ ગુણં સ્પર્શમાકાશો ગ્રસતે તતઃ ।

પ્રશામ્યતિ તદા વાયુઃ ઁં તુ તિષ્ઠત્યનાવૃતમ્ ॥૫૪॥

તેને અનુક્રમથી કહે છે- પ્રથમ જળ, પૃથ્વીના ગંધરૂપ ગુણને ગળીલે છે, કેમ કે જળ થકી ગંધની ઉત્પત્તિ થઈ હતી. તે પછી જળે ગળી લીધો છે ગંધ જેનો એવી પૃથ્વી પ્રલયમાટે પ્રકલ્પાય છે, કેમ કે ગંધ થકી તેણીની ઉત્પત્તિ થઈ હતી. તે પછી તેજ, જળનો જે ગુણ રસ તેને ગળી જાય છે, કેમ કે તેજ થકી રસની ઉત્પત્તિ થઈ હતી. તે પછી તે જળ લય પામી જાય છે એટલે તેજપણે પરિણમે છે, કેમ કે રસ થકી જળની ઉત્પત્તિ થઈ હતી. ત્યાર પછી વાયુ, તેજનો ગુણ જે રૂપ તેને ગળીલે છે, કેમકે વાયુ થકી રૂપની ઉત્પત્તિ થઈ હતી. તે પછી તે તેજ લય પામી જાય છે, એટલે વાયુરૂપે પરિણામ પામી જાય છે, કેમકે રૂપ થકી તેજની ઉત્પત્તિ થઈ હતી. તે પછી આકાશ, વાયુના ગુણભૂત સ્પર્શને ગળીલે છે, કેમકે આકાશ થકી સ્પર્શની ઉત્પત્તિ થઈ હતી. તદનંતર વાયુ, પ્રશમી જાય છે, એટલે આકાશરૂપે પરિણમે છે, કેમકે સ્પર્શ થકી વાયુની ઉત્પત્તિ થઈ હતી. આવા પ્રલયસમયે આકાશતો પૃથિવ્યાદિ ત્યાર ભૂતોમાં વ્યાપ્તિ નહિ હોવાથી આવરણશૂન્યજ રહે છે. ॥૫૨-૫૪॥

ભૂતાદિસ્તદ્ગુણં શબ્દં ગ્રસતે લીયતે ચ ઁમ્ ।

ઈન્દ્રિયાણિ વિલીયન્તે તૈજસાહૃકૃતૌ તતઃ ॥૫૫॥

અહૃકારે વિલીયન્તે સાત્ત્વિકે દેવતા મનઃ ।

યદ્યદ્દસ્માત્સમુત્પન્નં તત્તસ્મિન્ હિ લીયતે ॥૫૬॥

ત્યાર પછી તામસાહંકાર આકાશના ગુણભૂત શબ્દને ગળીલે છે, કેમકે તામસ અહંકાર થકી તેની ઉત્પત્તિ થઈ હતી. તે પછી આકાશ લય પામી જાય છે, એટલે શબ્દની સાથે અહંકારમાં લય પામે છે, કેમકે શબ્દ થકી તેની ઉત્પત્તિ થઈ હતી. ત્યાર પછી પાંચ જ્ઞાનેન્દ્રિયો, પાંચ કર્મેન્દ્રિયો અને બુદ્ધિ આ સર્વે રાજસ અહંકારમાં લય પામી જાય છે. એટલે રાજસ અહંકારરૂપે પરિણમે છે, કારણ કે તેના થકી ઈન્દ્રિયોની

ઉત્પત્તિ થઈ હતી. ત્યાર પછી ઈન્દ્રિયોના દેવો અને મન સાત્ત્વિક અહંકારમાં લીન થાય છે, એટલે સાત્ત્વિક અહંકારરૂપે પરિણમે છે, કારણ કે તેના થકી ઈન્દ્રિય દેવો અને મનની ઉત્પત્તિ થઈ હતી. આ પ્રકારે જે જે કાર્ય જે કારણ થકી ઉત્પન્ન થયું હતું તે તે કાર્ય તે કારણમાં લીન થાય છે. એટલે તે તે રૂપે પરિણામ પામે છે. ॥૫૫-૫૬॥

અહૃકારો મહત્ત્વે ત્રિવિધોઽપિ પ્રલીયતે ।

તત્ પ્રધાને ચ તત્પુંસિ સ મૂલપ્રકૃતૌ તતઃ ॥૫૭॥

एष प्राकृतिको नाम प्रलयः परिगीयते ।

तिरोभवन्ति जीवेशा यत्राव्यक्ते हरीच्छया ॥૫૮॥

ત્યાર પછી ત્રણેય પ્રકારનો અહંકાર, મહત્ત્વમાં પ્રલીન થાય છે— મહત્ત્વરૂપે પરિણમે છે, કારણ કે તેના થકી ત્રિવિધ અહંકારની ઉત્પત્તિ થઈ હતી. તે મહત્ત્વ, પ્રધાનમાં પ્રલીન થાય છે— પ્રધાનરૂપે પરિણમે છે, કારણ કે પ્રધાન થકી તેની ઉત્પત્તિ થઈ હતી. ત્યાર પછી તે પ્રધાન પુરુષમાં લીન થાય છે. ત્યારપછી પ્રધાનાધિપતિ પુરુષ, મૂળ પ્રકૃતિમાં લીન થાય છે, કારણકે મૂળમાયા થકી પ્રધાનપુરુષની ઉત્પત્તિ થઈ હતી. આ પ્રાકૃતિક નામનો પ્રલય કહ્યો છે. જેમાં વાસુદેવની ઈચ્છાથી ક્ષેત્રજ્ઞશબ્દવાચ્ય જીવો તથા ઈશ્વરો, અવ્યક્તશબ્દવાચ્ય મૂળ પ્રકૃતિમાં તિરોહિત થઈ જાય છે. ॥૫૭-૫૮॥

यदा च मायापुरुषौ कालोऽत्यक्षरतेजसि ।

तदिच्छया तिरो यान्ति स त्वेको वर्तते प्रभुः ।

तदा स प्रलयो ज्ञेयो नारदात्यन्तिकाभिधः ॥૫૯॥

હવે આત્યંતિક પ્રલયને કહે છે— હે નારદ ! જ્યારે મૂળપ્રકૃતિ, તદ્દધિષ્ઠાતા પુરુષ અને કાળ અતિશયિત અક્ષર તેજમાં વાસુદેવની ઈચ્છાથી તિરોહિત થઈ જાય છે અને તે એક પુરુષોત્તમ પ્રભુ મુક્તવૃંદોએ સેવ્યા થકા અક્ષરધામમાં વર્તે છે ત્યારે આત્યંતિક નામનો તે પ્રલય જાણવો. ॥૫૯॥

इत्थं प्रभोः कालशक्त्या लघैरैतैश्चतुर्विधैः ।

असद्बुद्ध्वाखिलं तत्रारुचिर्वैराग्यमुच्यते ॥૬૦॥

આ પ્રકારે પ્રભુ વાસુદેવની કાળશક્તિથી થતા આ ચાર પ્રકારના પ્રલયોએ કરીને પ્રકૃતિ પુરુષથી ઉત્પન્ન થએલા સમગ્ર જગતને નાશવંત જાણીને, તેમાં જે અત્યંત અરૂચિ તે વૈરાગ્ય કહ્યો છે. ॥૬૦॥

વાસુદેવેતરાન્દેવાન્ કાલમાયાવશીકૃતાન્ ।

વિદિત્વા તેષુ ચ પ્રીતિં હિત્વા તસ્યૈવ નિત્યદા ।

ગાઢસ્નેહેન યા સેવા સા ભક્તિરિતિ ગીયતે ॥૬૧॥

આ રીતે વૈરાગ્યના સ્વરૂપને વિસ્તારથી નિરૂપીને, હવે ભક્તિના સ્વરૂપને નિરૂપે છે— વાસુદેવ ભગવાન થકી બીજા જે દેવો છે તે કાળમાયાએ વશ કરી લીધા છે એમ સમજીને અને તે દેવોમાંથી પ્રીતિને તોડીને તે એક શ્રીવાસુદેવનીજ નિરંતર ગાઢ સ્નેહથી જે સેવા કરવી એજ ભક્તિ કહેલી છે. ॥૬૧॥

શ્રવણં કીર્તનં તસ્ય સ્મૃતિશ્ચરણસેવનમ્ ।

પૂજા પ્રણામો દાસ્યં ચ સચ્ચં ચાત્મનિવેદનમ્ ॥૬૨॥

ઇત્યેતૈર્નવભિભવૈર્યઃ સેવેત તમાદરાત્ ।

અનન્યયા ધિષણયા સ હિ ભક્ત ઇતીર્યતે ॥૬૩॥

હવે ભક્તનું લક્ષણ કહે છે— ભગવાનના ગુણ લીલા આદિકનું શ્રવણ, તેમના પદાદિકનું કીર્તન, તેમની મૂર્તિ ચરિત્ર આદિકનું સ્મરણ, તેમના ચરણનું સેવન, તેમની બે પ્રકારની પૂજા, તેમને પ્રણામ, તેમનું દાસપણું, તેમનો વિશ્વાસ, તેમને દેહ ઈન્દ્રિયો સાથે આત્માનું અર્પણ, આ શ્રવણાદિ નવ પ્રકારોએ કરીને જે એકાંતિક બુદ્ધિથી આદરપૂર્વક ભગવાનને ભજે તેજ ભક્ત કહ્યો છે. ॥૬૨-૬૩॥

ત્રિભિઃ સ્વધર્મપ્રમુચ્ચૈર્યુક્તા ભક્તિરિયં મુને ! ।

ધર્મ એકાન્તિક ઇતિ પ્રોક્તો ભાગવતશ્ચ સઃ ॥૬૪॥

હવે એકાંતિક ધર્મનું લક્ષણ કહે છે— હે મુને ! સ્વધર્મ જ્ઞાન અને વૈરાગ્ય આ ત્રણ અંગોએ યુક્ત એવી જે આ શ્રવણાદિ નવધા ભક્તિ તેજ એકાંતિક ધર્મ કહ્યો છે. એનેજ ભાગવત ધર્મ કહે છે. ॥૬૪॥

સાક્ષાદ્ભગવતઃ સદ્ગાત્તદ્ભક્તાનાં ચ વેદશામ્ ।

ધર્મો હ્યેકાન્તિકઃ પુમ્ભિઃ પ્રાપ્યતે નાન્યથા ક્વચિત્ ॥૬૫॥

હવે એકાંતિક ધર્મની પ્રાપ્તિના ઉપાયને કહે છે— સાક્ષાત્ ભગવાનના સંબન્ધથી અથવા તેમના પૂર્વ શ્લોકમાં કહેલાં લક્ષણોએ યુક્ત એવા ભક્તોના સંબન્ધથી પુરુષોને એકાંતિક ધર્મની પ્રાપ્તિ થાય છે. આ થકી બીજા કોઈ પણ ઉપાયથી ક્યારેય પણ પ્રાપ્તિ થતી નથી. ॥૬૫॥

નૈતાદૃશં પરં કિઞ્ચિત્સાધનં હિ મુમુક્ષતામ્ ।

નિઃશ્રેયસકરં પુંસાં સર્વાભદ્રવિનાશનમ્ ॥૬૬॥

સંસાર થકી મોક્ષની આકાંક્ષાવાળા પુરુષોને આત્યંતિક મોક્ષને કરનારું અને સર્વ અમંગળને નાશ કરનારું એકાંત ધર્મ જેવું બીજું કોઈ પણ સાધન સુકર છેજ નહિ. એવો નિશ્ચયજ છે. ॥૬૬॥

એકાન્તધર્મસિદ્ધર્યં ક્રિયાયોગપરો ભવેત્ ।

પુમાન્ સ્યાદ્યેન નૈષ્કર્મ્યં કર્મણાં મુનિસત્તમ ! ॥૬૭॥

હે મુનિસત્તમ ! મુમુક્ષુ પુરુષે તે આ એકાંતિક ધર્મની સિદ્ધિ માટે ક્રિયાયોગ પરાયણ થવું. જે ક્રિયાયોગથી સંસારહેતુ ત્રિવિધ કર્મોનું નૈષ્કર્મ્ય જે નિર્બંધકપણે મોક્ષફળને આપવાપણું તે થાય છે. ॥૬૭॥

એતન્મયા વેદપુરાણગુહ્યં તત્ત્વં પરં પ્રોક્તમઘૌઘનાશમ્ ।

એકાગ્રયા શુદ્ધધિયાવધાર્યં સચ્છૃદ્ધયા ચેતસિ તે મહર્ષે ! ॥

હે મહર્ષે ! મેં વેદોમાં અને પુરાણોમાં અદૃશ્યપણે રહેલું, પાપપુંજને નાશ કરનારું આ સર્વોત્કૃષ્ટ એકાંત ધર્મનું સ્વરૂપ તમને કહી સંભળાવ્યું તે આ તત્ત્વ તમારે એકાગ્ર શુદ્ધ બુદ્ધિથી અને વિશ્વાસપૂર્વક ત્વરારૂપ શ્રેષ્ઠ શ્રદ્ધાથી અંતઃકરણમાં અવશ્યપણે અવધારવું. ॥૬૮॥

ન વાસુદેવાત્પરમસ્તિ પાવનં ન વાસુદેવાત્પરમસ્તિ મડ્ગલમ્ ।

ન વાસુદેવાત્પરમસ્તિ દૈવતં ન વાસુદેવાત્પરમસ્તિ વાઙ્ચિત્તમ્

હે નારદ ! શ્રી વાસુદેવથકી પર (બીજું) પાવન કોઈ નથી. વાસુદેવથકી પર મંગળ કોઈ નથી. વાસુદેવથકી પર દૈવત કોઈ નથી. વાસુદેવથકી પર વાંછિત-સ્વેષ્ટ પ્રાપ્ય કોઈ નથી. એક વાસુદેવ ભગવાન જ પરમ પાવન, પરમ મંગળ, પરમ દૈવત, અને પરમ વાંછિત છે. ॥૬૯॥

यन्नामधेयं सकृदप्यबुद्धया देहावसानेऽपि गृणाति योऽत्र।
स पुष्कसोऽप्याशु भवप्रवाहाद्विमुच्यते तं भज वासुदेवम्।

इति श्रीस्कन्दपुराणे विष्णुखण्डे श्रीवासुदेवमाहात्म्ये
वैराग्यभक्तिनिरूपणनामा पञ्चविंशोऽध्यायः ॥२५॥

આ લોકમાં જે જન જો વાસુદેવ ભગવાનના મંગળ નામને એકવાર
પણ અજાણથી દેહના અંત સમયે પણ ઉચ્ચારણ કરે છે તે જન ભલે
ચંડાળ હોય તો પણ તત્કાળ સંસૃતિબંધનથી મુક્ત થઈ જાય છે. તે
આ વાસુદેવ પરંબ્રહ્મ પરમાત્માને તમો ભજો. ॥૨૦॥

धति श्रीस्कंदपुराणे विष्णुखण्डे वासुदेवमाहात्म्ये वैराग्यभक्ति
निरूपणनामा पंचविंशो अध्यायः ॥२५॥

૨૬. આ અધ્યાયમાં શ્રીવાસુદેવ ભગવાનનો પૂજાવિધિ કહેવા ઈચ્છતા શ્રીનારાયણે પૂજામાં
અધિકારી અને પૂજામૂર્તિઓનું વિધાન વિગેરે બાબતો સ્પષ્ટ વર્ણવી છે. (શ્લોક ૩૮)

स्कन्द उवाच

एकान्तधर्मविवृतं श्रुत्वा भगवतोदिताम् ।
प्रहृष्टमानसो भूयस्तं पप्रच्छ स नारदः ॥१॥

अध्याय २६ मो.

કાર્તિકસ્વામી કહે છે— હે સાવર્ણિ મુને ! ભગવાન શ્રી નારાયણે
વિસ્તારથી કહેલા એકાંતિક ધર્મનું સ્વરૂપ સાંભળીને, મનમાં બહુ હર્ષ
પામેલા નારદજીએ ફરીને તેમને પુછ્યું. ॥૧॥

नारद उवाच

धर्म एकान्तिकः स्वामिंस्त्वया सम्यगुदीरितः ।
तमाश्रुत्य महान्हर्षो जातोऽस्ति मम मानसे ॥२॥

નારદજી પુછે છે— હે સ્વામિન્ ! આપે એકાંતિક ધર્મ રૂડી રીતે
કહ્યો. તેને સાંભળીને મારા મનમાં મહાન આનંદ થયો છે. ॥૨॥

सिद्धये तस्य भवता क्रियायोगो य उच्यते ।

तमहं बोद्धुमिच्छामि भगवंस्तव सम्मतम् ॥३॥

હે ભગવન્ ! એકાંતિક ધર્મની સિદ્ધિમાટે આપે જે ક્રિયાયોગ

કરવાનો કહ્યો તેને હું સ્વરૂપથી જાણવા ઈચ્છું છું. તો તે આપે માન્ય
કરેલો તે ક્રિયાયોગ મને કહેવાને યોગ્ય છે. ॥૩॥

श्रीनारायण उवाच

पूजाविधिः क्रियायोगो वासुदेवस्य कीर्त्यते ।

स तु वेदेषु तन्त्रेषु बहुधैवास्ति वर्णितः ॥४॥

શ્રી નારાયણ કહે છે— હે નારદ ! વાસુદેવ ભગવાનની પૂજાનો જે
વિધિ તેનેજ ક્રિયાયોગ કહેવામાં આવે છે. તેતો વેદોમાં તથા પંચરાત્રાદિ
શાસ્ત્રોમાં બહુજ પ્રકારે વર્ણન કર્યો છે. એના પ્રકારો બહુ છે. ॥૪॥

भक्तानां रुचिवैचित्र्यात्तथा बहुविधत्वतः ।

वासुदेवस्य मूर्तिनां बहुधा सोऽस्ति विस्तृतः ॥५॥

બહુ પ્રકારો થવામાં કારણ એવું છે કે એકતો ભક્તોની રૂચિઓ
ભિન્ન ભિન્ન છે અને બીજું વાસુદેવની મૂર્તિઓ બહુ પ્રકારની છે. આ બે
કારણથી તે ક્રિયાયોગ અનેક પ્રકારનો અને બહુ વિસ્તારવાળો થવા
પામ્યો છે. ॥૩॥

साकल्पेनोच्यमानस्य पारो नायाति तस्य वै ।

अतः सङ्क्षेपतस्तुभ्यं वच्मि भक्तिविवर्धनम् ॥६॥

તે પૂજાવિધિ બધોએ કહેવા માંડીએ તો તેનો પાર આવે તેમ નથી,
કેમ કે બહુ વિસ્તારવાળો છે. માટે ભગવાનમાં ભક્તિની વૃદ્ધિ કરે
એવો જે ક્રિયાયોગ તેને સંક્ષેપમાં તમને હું કહું છું. ॥૬॥

प्राप्ता ये वैष्णवीं दीक्षां वर्णाश्रित्वार आश्रमाः ।

चातुर्वर्ण्यस्त्रियश्चैते प्रोक्ता अत्राधिकारिणः ॥७॥

તેમાં પ્રથમ અધિકારીઓને કહે છે— જેઓ વૈષ્ણવી દીક્ષાને પામ્યા
હોય એવા ચારેય વર્ણો તથા ચારેય આશ્રમો તથા ચારેય વર્ણની સ્ત્રીઓ,
આ સર્વને આ પૂજાવિધિમાં અધિકારી કહ્યા છે. આમાં કોઈને અધિકાર
નથી એમ નહિ પરંતુ સર્વને અધિકાર છે. આ એક વિશેષ છે. પરંતુ
વૈષ્ણવી દીક્ષા પામેલા હોવા જોઈએ. ॥૭॥

वेदतन्त्रपुराणोक्तैर्मन्त्रैर्मूलेन च द्विजाः ।

पूजेयुर्दीक्षिता योषाः सच्छुद्रा मूलमन्त्रतः ॥

મૂલમન્ત્રસ્તુ વિજ્ઞેયઃ શ્રીકૃષ્ણસ્ય ષડ્ધ્વરઃ ॥૮॥

એમાં વિશેષ કહે છે— દીક્ષાને પામેલા દ્વિજો (ત્રણ વર્ષના પુરૂષો) વેદ તંત્ર પુરાણ આદિકમાં કહેલા મંત્રોવડે અને મૂળમંત્રવડે વાસુદેવનું પૂજન કરે. દીક્ષા પામેલી સ્ત્રીયો તથા સચ્ચુદ્રો તો મૂળમંત્રવડે વાસુદેવનું પૂજન કરે. એટલે ચતુર્થી વિભક્તિ અને નમઃ શબ્દ અંતે આવે એવા શ્રીકૃષ્ણમંત્રવડે પૂજાને કરે, પણ વેદાદિકના મંત્રોવડે ન કરે. કારણ કે તેમને પુરાણોક્ત મંત્રના પણ શ્રવણમાંજ અધિકાર છે પણ પઠનમાં અધિકાર નથી એવો સશાસ્ત્ર નિર્ણય કરેલો છે. મૂળમંત્ર કયો ? તો “શ્રીકૃષ્ણાય નમઃ” આ છ અક્ષરનો શ્રીકૃષ્ણનો જાણવો. ॥૮॥

સ્વસ્વધર્મ પાલયદ્વિભઃ સર્વૈરૈતૈર્યથાવિધિ ।

પૂજનીયો વાસુદેવો ભક્ત્યા નિષ્કપટાન્તરૈઃ ॥૯॥

દીક્ષા પામેલા આ સર્વ જનોએ નિષ્કપટ અંતઃકરણવાળા થઈને પોતપોતાનો ધર્મ પાળવા પૂર્વકજ ભક્તિથી ભગવાન વાસુદેવનું પૂજન યથાવિધિ કરવું. પૂજામાં કપટ રાખવું નહિ તેમ સ્વધર્મનો ત્યાગ કરવો નહિ તેમ ભક્તિ વિના શૂન્ય હૃદયથી તેમજ વિધિ વિના પૂજન કરવું નહિ. ॥૯॥

આદૌ તુ વૈષ્ણવીં દીક્ષાં ગૃહ્ણીયાત્સદ્ગુરોઃ પુમાન્ ।

સદૈકાન્તિકધર્મસ્થાદ્બ્રહ્મજાતેર્દયાનિધેઃ ॥૧૦॥

પૂજાવિધિમાં અધિકારી થવા માટે પ્રથમતો સર્વ જનોએ સદ્ગુરુથી વૈષ્ણવી દીક્ષા લેવી. કેવા સદ્ગુરુ ? તો સદાય ઉક્ત એકાંતિક ધર્મમાં સ્થિતિ-વાળા અને બ્રાહ્મણજાતિના અને દયાનિધિ હોવા જોઈએ. આવા સદ્ગુરુ-થી વૈષ્ણવી દીક્ષા પામ્યા પછી પૂજાવિધિમાં અધિકારી થવાય છે. ॥૧૦॥

સમ્પન્નો જ્ઞાનભક્તિભ્યાં સ્વધર્મરહિતસ્તુ યઃ ।

સ ગુરુર્નૈવ કર્તવ્યઃ સ્ત્રીહતાત્મા ચ કર્હિચિત્ ॥૧૧॥

કેવાને દીક્ષાદાતા ગુરુ ન કરવો તેનો વિવેક બતાવે છે— જે પોતે જ્ઞાન ભક્તિએ યુક્ત હોય પણ જો સ્વધર્મ રહિત હોય અને જેનું ચિત્ત સ્ત્રીએ હરી લીધું હોય તેવાને ક્યારેય પણ ગુરુ નજ કરવો. એટલે

તેવાથી વૈષ્ણવી દીક્ષા લેવી નહિ. માટેજ તેવા ગુરુનો ત્યાગ કરવાનો ભારતમાં કહ્યો છે “ગુરોરપ્યવલિપ્તસ્ય કાર્યાકાર્યમજાનતઃ । ઉત્પથં પ્રતિપન્નસ્ય પરિત્યાગો વિધીયતે ॥” ઈતિ ॥૧૧॥

પ્રાપ્તા સ્ત્રૈણાદ્ગુરોર્દીક્ષા જ્ઞાનં ભક્તિં ચ કર્હિચિત્ ।

ફલેન્નૈવ યથાપત્યં યુવતિઃ ષઠ્ઠસઙ્ગિની ॥૧૨॥

તેમાં કારણ કહે છે— સ્ત્રીલંપટ ગુરુથી પામેલી દીક્ષા, જ્ઞાન તથા ભક્તિને ક્યારેય પણ નથીજ ઉત્પન્ન કરતી. કેની પેઠે ? તો નપુંસક નરનો સંગ કરનારી નારી પુત્રાદિ પ્રજાને નથીજ ઉત્પન્ન કરતી તેમ. ॥૧૨॥

પ્રાપ્યાતઃ સદ્ગુરોર્દીક્ષાં તુલસીમાલિકાં ગલે ।

લલાટાદૌ ચોર્ધ્વપુઙ્ગં ગોપીચન્દનતો ધરેત્ ॥૧૩॥

માટે ઉક્ત લક્ષણવાળા સદ્ગુરુથીજ દીક્ષા પામવી. દીક્ષા પામેલા પુરૂષે ગળામાં તુલસીમાળા (કંઠી) અને લલાટ આદિક અંગમાં ગોપીચંદનથી ઊર્ધ્વપુંડ્ર તિલક સદાય ધારવું. ॥૧૩॥

વિષ્ણુપૂજારુચિર્ભક્તો ગુરોરેવાગમોદિતમ્ ।

પૂજાવિધિં સુવિજ્ઞાય તતઃ પૂજનમારભેત્ ॥૧૪॥

વિષ્ણુપૂજામાં રૂચિવાળા ભક્તે ગુરુથીજ શાસ્ત્રમાં કહેલા પૂજાવિધિને સારી રીતે જાણીને પછી શ્રીહરિનું પૂજન કરવું. પૂજાવિધિ જાણ્યા વિના કરવા જાય તો યથાસ્થિત ન થાય એ નિશ્ચય છે. માટે પ્રથમ ગુરુથીજ પૂજાવિધિ શીખવો. ॥૧૪॥

રાત્ર્યન્તર્યામ ઉત્થાય ભક્તો બ્રાહ્મે ક્ષણેઽથવા ।

મુહૂર્તાર્ધં હૃદિ ધ્યાયેત્કેશવં ક્લેશનાશનમ્ ॥૧૫॥

કીર્તિયિત્વાભિધાસ્તસ્ય તદીયાનાં ચ નાડિકામ્ ।

તતઃ શૌચવિધિં કૃત્વા દન્તધાવનમાચરેત્ ॥૧૬॥

પૂજન પહેલાં જે કર્તવ્ય છે તેને ચાર શ્લોકથી કહે છે— પૂજક જને રાત્રિના છેલ્લા (ચોથા) પહોરમાં અથવા બ્રાહ્મ મુહૂર્તે કે જે રાત્રિના છેલ્લા પહોરના છેલ્લા મુહૂર્તરૂપ છે તેમાં ઉઠીને, સર્વ કલેશને નાશ કરનારા કેશવ ભગવાનનું હૃદયમાં અર્ધો મુહૂર્ત (એક ઘડી) પર્યંત ધ્યાન કરવું. તે પછી ભગવાન શ્રીહરિનાં રામકૃષ્ણાદિ મંગળ નામો તથા તેમના

ભક્તોનાં નામોને એક ઘડી પર્યંત ઉચ્ચારીને, પછી શૌચવિધિ કરીને દંતશુદ્ધિ કરવી. ॥૧૫-૧૬॥

અડ્ગશુદ્ધિસ્નાનમાદૌ કૃત્વા સ્નાયાત્સમન્ત્રકમ્ ।

ગૃહીત્વા શુચિમૃત્સ્નાદીન્કુર્યાત્સ્નાનાડ્ગતર્પણમ્ ॥૧૭॥

પૂજક જન પ્રથમ અંગ શુદ્ધ થાય એવું સાધારણ સ્નાન કરીને, પછીથી પવિત્ર મૃત્તિકા દર્ભ તલ આદિકને લઈ લઈને જળદેવતાના મંત્રો બોલવા પૂર્વક સ્નાન કરે. તે પછી સ્નાનના અંગભૂત તીર્થદેવાદિકનું તર્પણ કરે. ॥૧૭॥

પરિધાયાંશુકે ધૌતૈ ઉપવિશ્યાસને શુચૌ ।

કૃત્વોર્ધ્વપુણ્ડ્રં કુર્વીત સન્ધ્યાં હોમં જપાદિ ચ ॥૧૮॥

સ્નાનવિધિ કર્યા પછી ધોએલું એક વસ્ત્ર પહેરે અને એક ઓઢે તે પછી પવિત્ર આસન ઉપર બેસીને ઊર્ધ્વપુંડ્ર તિલક કરીને સંધ્યા હોમ જપાદિક નિત્ય કર્મને કરે. ॥૧૮॥

વસ્ત્રચન્દનપુષ્પાદીનુપહારાંસ્તતોઽસ્ત્રિલાન્ ।

આહરેન્માંસમદિરાચશુચિસ્પર્શવર્જિતાન્ ॥૧૯॥

દેવેભ્યો વા પિતૃભ્યશ્ચાપ્યન્યેભ્યો ન નિવેદિતાન્ ।

અનાઘ્રાતાંશ્ચ મનુજૈઃ કેશકીટાદિવર્જિતાન્ ॥૨૦॥

ત્યાર પછી વસ્ત્ર ચંદન પુષ્પ ધૂપ અક્ષત આદિક પૂજાપયોગી ઉપહારોને લાવીને એક સ્થળે તૈયાર રાખે. આ ઉપહારો કેવા જોઈએ ? તો માંસ મદિરા આદિક મલિન પદાર્થોના સ્પર્શ પણ રહિત અને અન્ય દેવોને કે પિત્રિઓને પણ નહિ નિવેદન કરેલા (ઉચ્છિષ્ટ નહિ) અને વળી મનુષ્યોએ નહિ સુંઘેલા અને કેશ કીટ આદિક વર્જીત હોવા જોઈએ. આવા ઉચિત ઉત્તમ શુદ્ધ ઉપહારોને તૈયાર કરી રાખે. ॥૧૯-૨૦॥

સંસ્થાપ્ય તાન્દક્ષપાશ્વે પૂજોપકરણાનિ ચ ।

ઉદ્વર્યં દીપમાજ્યેન કુર્યાત્તૈલેન વા તતઃ ॥૨૧॥

જળપાત્ર સિવાય (તેને તો ડાબા ભાગમાં મુકવું) બધા પૂજા પદાર્થોને જમણા ભાગમાં મુકીને, પાત્રાદિ પૂજાના ઉપકરણોને શુદ્ધ કરીને પછી ઘીનો કે તેલનો દીવો યથાશક્તિ કરે. ॥૨૧॥

કૌશે વૌર્ણે ચ વાસ્ત્રાદૌ વિકાષ્ટે શુદ્ધ આસને ।

ઉપાવિશેદ્વાસુદેવપ્રતિમાસન્નિધૌ તતઃ ॥૨૨॥

ત્યારપછી પૂજક જન, દર્ભોથી બનાવેલા કે કામળીથી બનાવેલા કે વસ્ત્રાદિકથી બનાવેલા શુદ્ધ આસન ઉપર વાસુદેવની પ્રતિમાપાસે બેસે કાષ્ટાસનનો નિષેધ કરેલો હોવાથી તેનો ઉપયોગ આસનમાં કરવો નહિ. તેમાં જો લોખંડના ખીલા પાટીએ રહિત, યજ્ઞોપયોગી કાષ્ટોથી બનાવેલું આસન હોય તો તેને માટે આ નિષેધ નથી, એટલે એવાનો ઉપયોગ પૂજામાં થઈ શકે. ॥૨૨॥

શૈલી ધાતુમયી દાર્વી લેખ્યા મણિમયી ચ વા ।

પ્રતિમા સ્યાત્સિતા સ્ત્વા પીતા કૃષ્ણાથવા મુને ! ॥૨૩॥

પ્રતિમાના ભેદોને કહે છે— હે મુને ! શીલાથી બનાવેલી, સુવર્ણ રૂપું આદિક ધાતુથી બનાવેલી, કાષ્ટથી બનાવેલી, ચિત્રમયી અને મણિમયી પ્રતિમા જાણવી. (ભાગવતમાંતો આઠ પ્રકારની કહી છે.) આ પ્રતિમા શ્વેતવર્ણવાળી કે પીળાવર્ણવાળી કે શ્યામવર્ણવાળી યોગ્ય જાણવી. આમાંથી હરકોઈ પ્રતિમાને પૂજામાં રાખે. ॥૨૩॥

કૃષ્ણસ્ય સા તુ કર્તવ્યા દ્વિભુજા વા ચતુર્ભુજા ।

મુરલીં ધારયેત્ત્ર દ્વિભુજાયાઃ કરદ્વયે ॥૨૪॥

અથવા દક્ષહસ્તેઽસ્યાશ્વક્રં શઙ્ખં તથેતરે ।

પદ્મં વા ધારયેદ્દક્ષે પાણાવભયમુત્તરે ॥૨૫॥

કૃષ્ણની તો પ્રતિમા દ્વિભુજ કે ચતુર્ભુજ કરવી. તેમાં દ્વિભુજ પ્રતિમાના બન્ને હસ્તમાં મુરલી ધરાવવી અથવા જમણા હસ્તમાં ચક્ર અને ડાબા હસ્તમાં અભય ધરાવવો. ॥૨૪-૨૫॥

દ્વિતીયાયાસ્તુ હસ્તેષુ દક્ષિણાધઃકરક્રમાત્ ।

ગદાબ્જદરચક્રાણિ ધારયેન્મુનિસત્તમ ! ॥૨૬॥

હે મુનિસત્તમ ! જો ચતુર્ભુજ પ્રતિમા હોય તો તેમના હસ્તમાં જમણો જે નીચેનો કર તેના અનુક્રમથી ગદા કમળ શંખ અને ચક્રને ધરાવે. એટલે જમણા ભાગમાં વર્તતા નીચેના હાથમાં ગદા ધરાવવી, જમણા ભાગમાં વર્તતા ઉપલા હાથમાં કમળ ધરાવવું, ડાબા ભાગમાં વર્તતા

ઉપલા હાથમાં શંખ ધરાવવો અને ડાબા ભાગમાં વર્તતા નીચેના હાથમાં ચક્ર ધરાવવું. ॥૨૬॥

દ્વિવિધાયા અપિ હરેર્મૂર્તેર્વામે શ્રિયં ન્યસેત્ ।

મુરલીધરવામે તુ રાધાં રાસેશ્વરીં ન્યસેત્ ॥૨૭॥

દ્વિભુજ યતુભુજ બન્ને પ્રકારની પણ શ્રીહરિની મૂર્તિના ડાબા ભાગમાં લક્ષ્મીજીની સ્થાપના કરવી. અને મુરલીધારી શ્રીહરિના વામભાગમાં તો રાસેશ્વરી રાધાની સ્થાપના કરવી. ॥૨૭॥

અપ્યેષા દ્વિવિધા મૂર્તિરસ્વરૂપા શુભલક્ષણા ।

સર્વાવયવસમ્પન્ના ભવેદર્ચકસિદ્ધિદા ॥૨૮॥

દ્વિભુજ કે યતુભુજ બન્ને પ્રકારની પણ મૂર્તિ અખંડિત, શુભ લક્ષણવાળી અને સર્વ અવયવોએ સંપન્ન હોવી જોઈએ. તોજ પૂજક જનને ઈચ્છીત ફળ આપનારી થાય. ॥૨૮॥

લક્ષ્મીસ્તુ દ્વિભુજા કાર્યા વાસુદેવસ્ય સન્નિધૌ ।

દધતી પદ્મકંજં હસ્તે વસ્ત્રાલંકારશોભના ॥૨૯॥

વાસુદેવ ભગવાનની સમીપે જે લક્ષ્મીમૂર્તિ સ્થાપવાની કહી તે તો દ્વિભુજ કરવી. તેમના હાથમાં કમળ ધરાવવું અને વસ્ત્રો તથા અલંકારોવડે શોભાયમાન કરવી. શ્લોકમાં “તુ” તુ શબ્દ છે તે ઉપરથી પૃથગ્ભૂત લક્ષ્મીજીની મૂર્તિ પણ યતુભુજ કે દ્વિભુજ કરવી આ અર્થ સુચવ્યો છે. ॥૨૯॥

લક્ષ્મીવદ્રાધિકાપિ સ્યાદ્દ્વિભુજા ચારુહાસિની ।

પદ્મકંજં પુષ્પમાલાં વા દધતી પાણિપદ્મકજે ॥૩૦॥

મુરલીધર વાસુદેવની સમીપે જે રાધામૂર્તિ તે પણ લક્ષ્મીજીની મૂર્તિની પેઠે દ્વિભુજ અને મંદ મંદ હસતી હોય એવી સુંદર કરવી. તેમના કરકમળમાં કમળ કે પુષ્પમાળા ધરાવવી. ॥૩૦॥

અચલા ચ ચલા ચેતિ દ્વિવિધા પ્રતિમા હરેઃ ।

તત્રાચાર્યાં ન કર્તવ્યમાવાહનવિસર્જનમ્ ॥૩૧॥

અચલા અને ચલા એવા ભેદથી બે પ્રકારની ભગવન્મૂર્તિ કહેવાય છે. તેમાં અચલા મૂર્તિમાં આવાહન વિસર્જન ન કરવું. ॥૩૧॥

તદ્દુગદેવતાનાં ચ કાર્યં નાવાહનાદ્યપિ ।

ન ચ દિદુનિયમોઽર્ચાયાં તસ્યાઃ સ્થેયં તુ સમ્મુખે ॥૩૨॥

અચલમૂર્તિના સંકર્ષણાદિ જે અંગદેવો હોય તેમનું પણ આવાહન વિસર્જન ન કરવું. તે મૂર્તિના પૂજન નિમીતે બેસવામાં પૂર્વાદિ દિશાનો નિયમ નથી. પરંતુ તે અચલ મૂર્તિની સન્મુખજ બેસવું. ॥૩૨॥

શાલગ્રામેઽપ્યેવમેવ કાર્યં નાવાહનાદિ ચ ।

અન્યત્ર ચલમૂર્તૌ તુ કર્તવ્યં તત્તદર્ચકેઃ ॥૩૩॥

શ્રીહરિના પૂજક જનોએ શાલગ્રામમાં પણ એવીજ રીતે આવાહન વિસર્જન ન કરવું. બીજી જે ચલા મૂર્તિ કહી તેમાં તો આવાહન વિસર્જન કરવું. ॥૩૩॥

તત્રાપિ દાર્વ્યાં લેઘ્યાયાં જલસ્પર્શોઽનુલેપનમ્ ।

નૈવ કાર્યં પૂજકેન કર્તવ્યં પરિમાર્જનમ્ ॥૩૪॥

તેમાંપણ પૂજક જને જો પ્રતિમા કાષ્ટની હોય અને ચિત્રની હોય તો તેને જળનો સ્પર્શ નહિ કરવો અને ચંદન પણ ચર્ચવું નહિ. ફક્ત વસ્ત્રાદિવડે માર્જન કરવું. ॥૩૪॥

ઉદ્દુગમુખઃ પ્રાદ્મુખો વા ચલાયાં સમ્મુખોઽથવા ।

યથાશક્તિ યથાલબ્ધૈરુપહારૈર્યજેદ્ધરિમ્ ॥૩૫॥

પૂજ્ય પ્રતિમા ચલા હોય તો પૂજક જન, ઉત્તરમુખે અથવા પૂર્વમુખે બેસે અથવા જો સંકીર્ણ દેશ હોય તો જે કોઈ પણ દિશામાં પ્રતિમાને સન્મુખ બેસીને યથાશક્તિ મેળવેલા ચંદનાદિ ઉપહારોવડે ભગવાનની પૂજા કરે. ॥૩૫॥

શ્રદ્ધાનિચ્છદ્વ્યભક્તિભ્યામર્પિતેનામ્બુનાપિ સઃ ।

પ્રીતસ્તુષ્પતિ વિશ્વાત્મા કિમુતાચ્ચિલપૂજયા ॥૩૬॥

વિશ્વાત્મા-ચિદચિદાત્મક જગતના અંતર્યામી વાસુદેવ ભગવાન, શ્રદ્ધા તથા નિષ્કામ ભક્તિથી અર્પણ કરેલા જળથી પણ પ્રસન્ન થઈને સંતોષ પામે છે, તો સંપૂર્ણ પૂજાએ કરીને પ્રસન્ન થાય એમાં કહેવુંજ શું? થાયજ. આ અર્થ ભગવાને ગીતામાં “પત્રં પુષ્પં ફલં તોયં યો મે ભક્ત્યા પ્રયચ્છતિ । તદહં ભક્ત્યુપહતમશ્નામિ પ્રયતાત્મનઃ ॥” આ

વચનથી કહ્યો છે. માટે પૂજક જનોએ ભગવાનની પૂજા શ્રદ્ધા અને નિષ્કપટ ભક્તિથી કરવી. ॥૩૬॥

પુંસા શ્રદ્ધાદિહીનેન રત્નહેમાઘલઙ્ક્રિયાઃ ।

ચતુર્વિધં ચાપ્યન્નાઘં દત્તં ગૃહ્ણાતિ નો મુદા ॥૩૭॥

તસ્માદ્ભક્તિમતા કાર્યં પુંસા સ્વશ્રેયસે મુને ! ।

શ્રીકૃષ્ણસ્યાર્ચનં નિત્યં સર્વાભીષ્ટાશુદાયિનઃ ॥૩૮॥

इति श्रीस्कन्दपुराणे विष्णुखण्डे श्रीवासुदेवमाहात्म्ये

क्रियायोगेऽधिकारादिनिरूपणनामा षड्विंशोऽध्यायः ॥૨૬॥

શ્રદ્ધા ભક્તિએ રહિત એવા પુરૂષે રત્નજડિત સુવર્ણાદિ અલંકારો અને ભક્ષ્ય ભોજ્ય લેહ્ય યોષ્ય આ ચાર પ્રકારનું અન્નાદિ ભગવાનને અર્પણ કર્યું હોય તથાપિ તેને હર્ષથી ભગવાન ગ્રહણ કરતા નથી. માટે હે મુને ! પૂજક પુરૂષે પોતાના મોક્ષમાટેજ સર્વ જનોના મનોવાંછિત વસ્તુઓને સત્વર આપવાના સ્વભાવવાળા ભગવાન શ્રીકૃષ્ણનું પૂજન નિત્ય શ્રદ્ધા ભક્તિથી કરવું. ॥૩૭-૩૮॥

ઈતિ શ્રીસ્કંદપુરાણે વિષ્ણુખંડે વાસુદેવમાહાત્મ્યે ક્રિયાયોગે

અધિકારાદિ નિરૂપણનામા ષડ્વિંશો અધ્યાયઃ ॥૨૬॥

૨૭ આ અધ્યાયમાં ક્રિયાયોગ કહેતાં પૂજ્ય અંગદેવોની પૂજામંડળવિષે સર્વ દિશાઓમાં સ્થાપનાનો પ્રકાર યથાસ્થિત કહ્યો છે. (શ્લોક ૯૯)

શ્રીનારાયણ ઉવાચ

ચ્ચનનોક્ષણલેપાદ્યૈઃ શોધિતે ધરણીતલે ।

ચતુષ્પાદં ન્યસેત્પીઠં નાનાસ્કંડગસુશોભિતે ॥૩॥

અધ્યાય ૨૭ મો.

શ્રી નારાયણ કહે છે— હે નારદ ! પૂજક પુરૂષે પ્રથમ સરખી કરવામાટે ખોદવું, જળ છાંટવું, છાણ આદિકથી લીંપવું વિગેરે ક્રિયાએ કરીને સરખા શુદ્ધ કરેલા અને રક્તપીતાદિ વિવિધ રંગોવડે સુશોભિત કરેલા એવા ભૂતળ ઉપર ચાર પાયાવાળા પીઠ (બાજોઠ)ની સ્થાપના કરવી. ॥૧॥

અર્ચકઃ પ્રાહ્નગમુચ્ચઃ પીઠપાદાન્કોણેષુ કારયેત્ ।

ચતુર્ષુ તેષુ ધર્માદીન્ સ્થાપયેત્સિંહરુપિણઃ ॥૨॥

પૂજક જને પૂર્વ દિશા તરફ મુખ રાખીને પીઠના ચાર પાયાને ચાર ખુણામાં સ્થાપન કરવા. સ્થાપન કરેલા ચાર પાયામાં સિંહના જેવી કુર આકૃતિવાળા ધર્માદિ ચારની સ્થાપના કરવી. ॥૨॥

અગ્નૌ ધર્મં ન્યસેચ્છ્વેતં જ્ઞાનં શોણં ચ નૈઋતે ।

વાયૌ તુ પીઠં વૈરાગ્યં શ્યામમૈશ્વર્યમૈશિકે ॥૩॥

સ્થાપનનો ક્રમ બતાવે છે— અગ્નિકોણમાં શ્વેત વર્ણવાળા ધર્મની, નૈઋત્ય કોણમાં રક્ત વર્ણવાળા જ્ઞાનની, વાયુકોણમાં તો પીળા વર્ણવાળા વૈરાગ્યની અને ઈશાન કોણમાં શ્યામ વર્ણવાળા ઐશ્વર્યની સ્થાપના કરવી. આવા અનુક્રમથી ધર્મ જ્ઞાન વૈરાગ્ય ઐશ્વર્ય આ ચારની સ્થાપના કરવી. ॥૩॥

મનોધીચિત્તાહ્નકારાન્ ક્રમાત્પૂર્વાદિદિક્ષ્વથ ।

વિન્યસેત્પીઠગાત્રેષુ હરિદ્રક્તસિતાસિતાન્ ॥૪॥

અનંતર પૂર્વાદિ ચાર દિશામાં રહેલાં પીઠનાં ચાર ગાત્રો કે જેને ઉપળાં નામથી લોકમાં કહેવામાં આવે છે તેમાં નીલવર્ણવાળા રક્તવર્ણવાળા શ્વેતવર્ણવાળા અને શ્યામવર્ણવાળા મન બુદ્ધિ ચિત્ત અહંકાર આ ચારની અનુક્રમે સ્થાપના કરવી. ॥૪॥

સ્થાપ્યા સ્તક્તસિતશ્યામા રજઃસત્ત્વતમોગુણાઃ ।

પીઠસ્ય પટ્ટિકાયાં તુ ત્રયોઽપિ મુનિસત્તમ ! ॥૫॥

હે મુનિવર્ય ! તદનંતર પીઠની ત્રણ પટ્ટિકામાં ત્રણ ગુણોની સ્થાપના કરવી. તેમાં પૂર્વ દિશામાં વર્તતી પટ્ટિકામાં રક્તવર્ણ રજોગુણની સ્થાપના કરવી. મધ્યવર્તી પટ્ટિકામાં શ્વેતવર્ણ સત્ત્વગુણની સ્થાપના કરવી અને પશ્ચિમ દિશામાં વર્તતી પટ્ટિકામાં શ્યામવર્ણ તમોગુણની સ્થાપના કરવી. ॥૫॥

અન્તઃકરણરુપેષુ ગાત્રેષ્વથ ચતુર્ષ્વપિ ।

વિમલાઘા ન્યસેચ્છક્તીર્દ્રે દ્વે એકૈકગાત્રકે ॥૬॥

ત્યારપછી મન આદિક ચાર અંતઃકરણોની જેમાં સ્થાપના કરી છે એવાં ચારેય પીઠનાં ગાત્રોમાં વિમળા આદિક આઠ શક્તિઓની સ્થાપના કરવી. તેમાં વિશેષ એટલો કે એક એક ગાત્રમાં બે બે શક્તિઓની સ્થાપના કરવી. ॥૬॥

વિમલોત્કર્ષિણીતિ દ્વે ગૌરૂયૌ પૂર્વતો ન્યસેત્ ।
વાદયન્ત્યૌ શુભાં વીણાં હરિદ્વસ્ત્રે સ્વલડ્કૃતે ॥૭॥
જ્ઞાનાક્રિયે ન્યસેદ્યામ્યે પીતવસ્ત્રેઠરુણદ્યુતી ।
एका तालं वादयन्ती मृदङ्गमपरा तथा ॥८॥
યોગાપ્રહવ્યૌ ન્યસેત્પશ્ચાચ્છયામે અરુણવાસસૌ ।
सहैव मुरलीं चोभे वादयन्त्यौ पृथक्पृथक् ॥९॥
સત્યેશાને હેમવર્ણે ઉત્તરસ્યાં તતો ન્યસેત્ ।
श्यामांशुके वादयन्त्यावुभे ते परिवादिनीम् ॥१०॥

તેના સ્થાપનનો વિધિ સવિવેચન ચાર શ્લોકથી કહે છે— વિમળા અને ઉત્કર્ષિણી આ બે શક્તિની પૂર્વ દિશામાં વર્તતા પીઠ ગાત્રમાં સ્થાપના કરવી. કેવી તે શક્તિઓ ? તો ગૌર અંગવાળી, શુભ વીણાને વજાડતી, નીલ વસ્ત્રને ધારી રહેલી અને રૂડાં આભૂષણોથી આભૂષિત કરવી. દક્ષિણ દિશામાં વર્તતા પીઠગાત્રમાં જ્ઞાના અને ક્રિયા આ બે શક્તિઓની સ્થાપના કરવી. કેવી તે શક્તિઓ ? તો રક્ત કાંતિવાળી અને પીત વસ્ત્રને ધારી રહેલી કરવી. તેમાં એક જે જ્ઞાના શક્તિ છે તે તાલને વજાડતી કરવી. અને બીજી જે ક્રિયા શક્તિ છે તે મૃદંગને વજાડતી કરવી. પશ્ચિમ દિશામાં વર્તતા પીઠગાત્રમાં યોગા અને પ્રહ્લી આ બે શક્તિઓની સ્થાપના કરવી. કેવી તે શક્તિઓ ? તો શ્યામ વર્ણવાળી, રક્ત વસ્ત્રને ધારી રહેલી અને બન્ને સાથેજ રહીને પૃથક્ પૃથક્ બંસીને વજાડતી કરવી. ઉત્તર દિશામાં વર્તતા પીઠગાત્રમાં તો સત્યા અને ઈશાના આ બે શક્તિઓની સ્થાપના કરવી. કેવી તે શક્તિઓ ? તો સુવર્ણના જેવા પીળા વર્ણવાળી, શ્યામ વર્ણના વસ્ત્રોને ધારી રહેલી અને સમતંત્રી વીણાને વજાડતી કરવી. આ રીતે આઠ શક્તિઓની સ્થાપના યથાસ્થાન કરવી. ॥૭-૧૦॥

अनुग्रहाख्या पट्टिकायां स्थाप्यैका च कृताञ्जलिः ।
सर्वा एतास्तु कर्तव्या द्विभुजाः सुविभूषणाः ॥११॥
ત્યાર પછી બીજી એક અનુગ્રહા નામની નવમી શક્તિની પીઠના મધ્યભાગમાં વર્તતી પટ્ટિકામાં સ્થાપના કરવી. આ શક્તિ કેવી ? તો બે હાથ જોડી રહી હોય એવી કરવી. આ નવે શક્તિઓ બે ભુજવાળી અને સારાં આભૂષણને ધારી રહેલી કરવી. ॥૧૧॥

पीठोपरि सितद्वीपं कुर्वीत श्वेतवाससा ।
तन्मध्येऽष्टदलं पद्मं कुर्वीतोज्ज्वलकर्णिकम् ॥१२॥
દ્વાદશાંશં પરિત્યજ્ય પદ્મક્ષેત્રસ્ય બાહ્યતઃ ।
वृत्तैस्त्रिभिस्तस्य मध्यं विभजेत्समभागतः ॥१३॥
તત્રાઘં કર્ણિકાસ્થાનં કેસરાણાં તુ મધ્યમમ્ ।
पत्राणां तु तृतीयं स्यादहलाग्राणि तु बाह्यतः ॥१४॥
તે પછી પીઠની ઉપર શ્વેત વસ્ત્રથી શ્વેતદ્વીપ કરવો. તેના મધ્યભાગમાં કમળ કરવું. કેવું ? તો અષ્ટ દળવાળું તથા ઉજ્જ્વલ કર્ણિકા અને કેસરોવાળું કરવું. કમળનું જે ક્ષેત્રફળ તેનો જે બારમો ભાગ તેને બાહ્યથી દળના અગ્રભાગથી પરિત્યાગ કરીને, પછીથી કમળના મધ્યભાગને ત્રણ ગોળાકાર રેખાઓ વડે સરખા વિભાગથી વિભાગ કરવો. ત્રણ પ્રકારે વિભાગ પાડેલા કમળમાં પ્રથમનો જે ભાગ તે કર્ણિકાને સ્થાને માનવો, મધ્યમ ભાગને તો કેસરોને સ્થાને માનવો, ત્રીજા ભાગને તો પત્રોને સ્થાને માનવો, અને બાહ્ય જે બારમો અંશ તે દળના અગ્રસ્થાને માનવો. આ પ્રકારે કમળની ગોઠવણી કરવી. ॥૧૨-૧૪॥

परितस्तस्य च पुरं चतुर्द्वारं प्रकल्पयेत् ।
रङ्गद्रव्यैर्बहुविधैर्हरिद्राकुङ्कुमादिभिः ॥१५॥
કુર્વીત તણ્ડુલૈર્વાપિ તત્ર પદ્માદિ શોભનમ્ ।
पद्मस्य कर्णिकां मध्ये हेमवर्णां सुशोभयेत् ॥१६॥
આવા વિભાગવાળા કમળની ચોતરફ ચાર દ્વાર (દરવાજા) વાળા પુરની રચના કરવી. તે પછી તે પદ્મને અને પુરને હળદર કુંકુમ હરિયંદન

રક્તચંદન ગુલાલ આદિક બહુવિધ રંગદ્રવ્યોવડે અથવા અક્ષતોવડે પણ સુશોભિત કરવું. ત્યાર પછી કમળના મધ્યમાં વર્તતી જે કર્ણિકા તેને સુવર્ણના વર્ણ જેવી શોભાયમાન કરવી. ॥૧૫-૧૬॥

શોણવર્ણાનિ પત્રાણિ પરિસ્તસ્ય ચાર્ચકઃ ।

કુર્યાદષ્ટાષ્ટદિક્ષુ સ્વર્ણવર્ણાનિ વા મુને ! ॥૧૭॥

હે મુને! ત્યાર પછી પૂજક જને તે કમળની ચારે બાજુ આઠ દિશામાં આઠ પત્રોની રચના કરવી. તે આઠ પત્રો ચોમેર રક્ત વર્ણવાળાં કે સુવર્ણના જેવા વર્ણવાળાં સુશોભિત કરવાં. ॥૧૭॥

પૂર્વ તુ ગોપુરં શોણં શ્યામં કુર્યાચ્ચ દક્ષિણમ્ ।

પીતવર્ણં પમિં ચ સ્ફટિકાભં તથોત્તરમ્ ॥૧૮॥

ત્યાર પછી પૂર્વ દિશામાં વર્તતા દ્વારને તો રક્તવર્ણવાળું કરવું, દક્ષિણ દિશામાં વર્તતા દ્વારને કૃષ્ણવર્ણવાળું કરવું, પશ્ચિમ દિશામાં વર્તતા દ્વારને પીળાવર્ણવાળું કરવું અને ઉત્તર દિશામાં વર્તતા દ્વારને તો સ્ફટિક મણિ જેવા ધોળા વર્ણવાળું કરવું. ॥૧૮॥

અન્તરાલે ચ પુષ્પાણિ ચિત્રાણિ પુરપદ્મયોઃ ।

કૃત્વા મધ્યેઽથ શ્રીકૃષ્ણં તદ્વામે રાધિકાં ન્યસેત્ ॥૧૯॥

તે પછી પુર અને પદ્મનો અંતરાળ જે પદ્મચક્રી બાહેરનો અને પુર ચક્રી અંદરનો અવકાશ તેમાં વિવિધ વર્ણવાળાં પુષ્પો કરવાં. ત્યાર પછી કમળની અંદર વર્તતો જે કર્ણિકાનો ગર્ભભાગ તેમાં પૂર્વોક્ત લક્ષણવાળી શ્રીકૃષ્ણપ્રતિમાની સ્થાપના કરવી અને તેમના વામભાગમાં પૂર્વોક્ત લક્ષણવાળી રાધાપ્રતિમાની સ્થાપના કરવી. ॥૧૯॥

રાધાકૃષ્ણસ્યાસ્ય તતઃ પૃષ્ઠે સઙ્કર્ષણં ન્યસેત્ ।

ચતુર્બાહું ધૃતચ્છત્રં ગૌરાઙ્ગં નીલવાસસમ્ ॥૨૦॥

સ્થાપેલા રાધાકૃષ્ણના પાછલા ભાગમાં પ્રતિમારૂપ સંકર્ષણ સ્થાપવા. કેવા? તો ચાર બાહુવાળા, ગૌર અંગવાળા, નીલ વસ્ત્રવાળા અને શ્રીકૃષ્ણ ઉપર છત્રને ધરી રહેલા કરવા. ॥૨૦॥

દક્ષે ન્યસેદ્ભગવતઃ પ્રદ્યુમ્નં પીતવાસસમ્ ।

ચતુર્ભુજં ઘનશ્યામં ધૃત્વા ચામરમાસ્થિતમ્ ॥૨૧॥

ભગવાનના જમણા ભાગમાં પ્રતિમારૂપ પ્રદ્યુમ્ન સ્થાપવા. કેવા? તો ચાર ભુજાવાળા, મેઘના વર્ણ જેવા શ્યામ, પીળાં વસ્ત્રને ધારી રહેલા અને હાથમાં ચામરને ધારી રહેલા કરવા, ॥૨૧॥

વામેઽનિરુદ્ધં ચ હરેર્યસેદરુણવાસસમ્ ।

ઇન્દ્રનીલમણિશ્યામં સંસ્થિતં ધૃતચામરમ્ ॥૨૨॥

ભગવાનના ડાબાભાગમાં પ્રતિમારૂપ અનિરુદ્ધ સ્થાપવા. કેવા? તો ઇન્દ્રનીલ મણિ જેવા શ્યામ વર્ણવાળા, રક્ત વસ્ત્રોને ધારી રહેલા અને હાથમાં ચામરને ધારી રહેલા કરવા. ॥૨૨॥

ત્રયોઽપ્યેતે તુ કર્તવ્યા નાનાલઙ્કારશોભિતાઃ ।

અનર્ઘ્યરત્નમુકુટાસ્તારુણ્યેન મનોહરાઃ ॥૨૩॥

આ ત્રણેયને પણ નાનાવિધ અલંકારોવડે સુશોભિત અને રત્નજડિત મુકુટને ધારી રહેલા અને તરૂણ વયને લીધે સર્વના મનને હરનારા કરવા. ॥૨૩॥

તતોઽવતારાંસ્તુ હરેઃ કેસરેષ્વષ્ટસુ ક્રમાત્ ।

એકેકસ્મિન્ન્યસેદ્ દ્વૌ દ્વાવષ્ટસ્વેવં હિ ષોડશ ॥૨૪॥

તે પછી ભગવાનના પ્રતિમારૂપ વામનાદિ અવતારોની કમળનાં આઠ કેસરોમાં પૂર્વાદિ દિશાના ક્રમથીજ સ્થાપના કરવી. તેમાં વિશેષ એટલો કે- એક એક કેસરમાં બે બે અવતારો સ્થાપવા. એમ સ્થાપતાં આઠ સ્થાનોમાં મળીને સોળની સ્થાપના થઈ રહે. ॥૨૪॥

સ્થાપયેદ્ધામનં બુદ્ધં પૂર્વસ્મિન્કેસરેઽગ્રતઃ ।

ઘનશ્યામાવુભૌ હ્યેતૌ કરુણૌ બ્રહ્મચારિણૌ ॥૨૫॥

સિતાંશુકૌ કરે દક્ષે બિભ્રતૌ ફુલ્લપઙ્કજમ્ ।

અભયં વામહસ્તે ચ શાન્તૌ યજ્ઞોપવીતિનૌ ॥૨૬॥

તેમના સ્થાપનનો ક્રમ ૨૦ શ્લોકથી કહે છે— પૂર્વના કેસરમાં વામન તથા બુદ્ધ આ બે અવતારની સ્થાપના કરવી. કેવા? તો મેઘસમાન શ્યામ વર્ણવાળા, કરૂણાથી ભરપુર, વર્ણવેષમાં વર્તતા, શ્વેત વસ્ત્રને ધારી રહેલા, ઉપવીતને ધારી રહેલા, શાંતમૂર્તિવાળા અને જમણા હાથમાં પ્રહુલિત કમળને અને જમણા હાથમાં અભયને ધારી રહેલા એવા કરવા. ॥

કલ્કિનં પર્શુરામં ચ વહ્નિકોણેઽથ વિન્યસેત્ ।
 સ્વડ્ગપાણિસ્તત્ર કલ્કી પર્શુપાણિસ્તથાપરઃ ॥૨૭॥
 ઉભૌ ગૌરૌ ચ તામ્રાક્ષૌ જટિલૌ સિતવાસસૌ ।

યજ્ઞોપવીતિનૌ કાર્યૌ ત્યક્તક્રોધમહારયૌ ॥૨૮॥

અનંતર અગ્નિકોણમાં આવેલા કેસરમાં કલ્કી તથા પરશુરામ આ બે અવતારની સ્થાપના કરવી. કેવા ? તો ગૌર અંગવાળા, લાલ લોચનવાળા, મસ્તકે જટામંડળને ધારી રહેલા, શ્વેત વસ્ત્રને ધારી રહેલા, યજ્ઞોપવીતને ધારી રહેલા અને ક્રોધના મહાવેગે રહિત શાંત એવા કરવા. તેમાં કલ્કીના હાથમાં ખડ્ગ ધરાવવું અને પરશુરામના હાથમાં પરશી ધરાવવી. ॥૨૭-૨૮॥

હયગ્રીવવરાહૌ ચ સ્થાપયેદ્યામ્યકેસરે ।

હયગ્રીવો હયાસ્યઃ સ્યાન્નરાડ્ગશ્ચ ચતુર્ભુજઃ ॥૨૯॥

શડ્ગ્રાદિભૃત્સ્વર્ણવર્ણો ધૃતદિવ્યસિતામ્બરઃ ।

વરાહસ્તુ વરાહાસ્યો નરાડ્ગઃ સ્યાચ્ચતુર્ભુજઃ ॥૩૦॥

શડ્ગ્રચક્રગદાબ્જાનિ દધત્પીતામ્બરં તથા ।

મધુપિડ્ગલવર્ણશ્ચ કર્તવ્યૌ દ્વિભુજોઽથવા ॥૩૧॥

તે પછી દક્ષિણ દિશામાં રહેલા કેસરમાં હયગ્રીવ તથા વરાહ આ બે અવતારની સ્થાપના કરવી. તેમાં હયગ્રીવ કેવા ? તો અશ્વના જેવા મુખવાળા, મુખ થકી અન્ય ભાગમાં પુરૂષના જેવા આકારવાળા, ચાર ભુજાવાળા, સુવર્ણના જેવા વર્ણવાળા, શંખાદિ ચાર આયુધોને ચાર હાથમાં ધારી રહેલા અને દિવ્ય શ્વેત અંબરને ધારી રહેલા કરવા. વરાહ કેવા ? તો વરાહના જેવા મુખવાળા, મુખ થકી બીજા ભાગમાં નર જેવી આકૃતિવાળા, ચાર ભુજાવાળા, મહુડાના વૃક્ષનાં જે પુષ્પો તેના જેવા પીળા વર્ણવાળા, શંખ ચક્ર ગદા પદ્મ આ ચાર આયુધોને ચાર હાથમાં ધારી રહેલા અને પીતાંબરને ધારી રહેલા કરવા. અથવા દ્વિભુજ કરવા. ॥૨૯-૩૦-૩૧॥

મત્સ્યકૂર્મૌ નૈઋતે ચ સ્થાપયેત્કેસરે તતઃ ।

કટેરધસ્તદાકારાવૂર્ધ્વં તૌ તુ નરાકૃતી ॥૩૨॥

વામે શડ્ગ્રં ગદા દક્ષે પાણૌ ચ દધતાવુભૌ ।

શ્યામસુન્દરદેહૌ ચ કર્તવ્યૌ ધૃતભૂષણૌ ॥૩૩॥

તે પછી નૈઋત કોણમાં રહેલા કેસરમાં મત્સ્ય તથા કૂર્મ આ બે અવતારો સ્થાપવા. કેવા ? તો કટિ થકી નીચેના ભાગમાં મત્સ્ય કૂર્મના જેવી આકૃતિવાળા, કટિ થકી ઉપલા ભાગમાં તો પુરૂષના જેવી આકૃતિવાળા, ડાબા હાથમાં શંખ અને જમણા હાથમાં ગદાને ધારી રહેલા, મેઘ જેવા શ્યામ શરીરવાળા અને આભૂષણોને ધારી રહેલા કરવા. ॥૩૨-૩૩॥

ધન્વન્તરિં નૃસિંહં ચ પશ્ચિમે કેસરે ન્યસેત્ ।

ધન્વન્તરિઃ શુક્લવાસા ગૌરાડ્ગોઽમૃતકુમ્ભધૃત્ ॥૩૪॥

સિંહવક્ત્રો નૃસિંહસ્તુ નૃદેહઃ કેસરાન્વિતઃ ।

નીલોત્પલાભો દ્વિભુજો ગદાચક્રધરો ભવેત્ ॥૩૫॥

તે પછી પશ્ચિમ દિશામાં વર્તતા કેસરમાં ધન્વંતરી તથા નૃસિંહ આ બે અવતારો સ્થાપવા. તેમાં ધન્વંતરી કેવા ? તો શ્વેત વસ્ત્રને ધારી રહેલા, ગૌર અંગવાળા, હાથમાં અમૃતકળશને ધારી રહેલા કરવા. નૃસિંહ કેવા ? તો સિંહના જેવા મુખવાળા, મુખ થકી બીજા ભાગમાં પુરૂષના જેવી આકૃતિવાળા, નીલ કમળ જેવા શ્યામ વર્ણવાળા, બે ભુજાવાળા, ગદા ચક્રને ધારી રહેલા અને સિંહના જેવી કેશવાળીને ધારી રહેલા કરવા. ॥૩૪-૩૫॥

વાયૌ ન્યસેદુભૌ હંસદત્તાત્રેયૌ જટાધરૌ ।

યોગિવેષૌ સિતૌ દણ્ડકમણ્ડલુકરૌ તથા ॥૩૬॥

ત્યાર પછી વાયુ કોણમાં વર્તતા કેસરમાં હંસ તથા દત્તાત્રેય આ બે અવતારો સ્થાપવા. કેવા ? તો મસ્તકે જટાને ધારી રહેલા યોગિના જેવા વેષવાળા, શ્વેત વર્ણવાળા, અને હાથમાં દંડ તથા કમંડળને ધારી રહેલા કરવા. ॥૩૬॥

ઉત્તરે કેસરે વ્યાસં ન્યસેદ્ગણપતિં તતઃ ।

તત્ર વ્યાસો વિશાલાક્ષઃ કૃષ્ણવર્ણઃ સિતામ્બરઃ ॥૩૭॥

દ્વિભુજો ધૃતવેદશ્ચ સુપિશઙ્ગજટાધરઃ ।
 સિતયજ્ઞોપવીતશ્ચ કર્તવ્યઃ સપવિત્રકઃ ॥૩૮॥
 ગજાસ્ય એકદન્તશ્ચ સ્ત્કો ગણપતિર્ભવેત્ ।
 સ્તામ્બરધરશ્ચૈવ નાગયજ્ઞોપવીતવાન્ ॥૩૯॥
 તુન્દિલશ્ચ ચતુર્બાહુઃ પાશાઙ્કુશવરાન્દધત્ ।
 કરેણૈકેન ચ દધદ્રમ્યાં પુસ્તકલેચ્ચિનીમ્ ॥૪૦॥

તે પછી ઉત્તર દિશામાં આવેલા કેસરમાં વ્યાસ તથા ગણપતિ આ બે અવતારો સ્થાપવા. તેમાં વ્યાસ કેવા ? તો વિશાળ લોચનવાળા, કૃષ્ણવર્ણવાળા, શ્વેત વસ્ત્રને ધારી રહેલા, બે ભુજવાળા, વેદને ધારી રહેલા, પીળી જટાને ધારી રહેલા, શ્વેત ઉપવીતને ધારી રહેલા અને દર્ભનિર્મિત પવિત્રાને આંગળિઓમાં આભૂષણ તરીકે ધારી રહેલા કરવા. ગણપતિ કેવા ? તો ગજના જેવા મુખવાળા, એક દાંતવાળા, રક્ત અંગવાળા, રક્ત વસ્ત્રને ધારી રહેલા, નાગને યજ્ઞોપવીતની પેઠે ધારી રહેલા, ઉન્નત ઉદરવાળા, ચાર ભુજવાળા, ત્રણ હાથમાં પાશ અંકુશ અને વરદાન આ ત્રણને ધારી રહેલા અને એક હાથમાં પુસ્તક લખવાની રમણીય કલમને ધારી રહેલા કરવા. ॥૩૭-૪૦॥

ન્યસેત્કેસર ઈશાને કપિલં પૂજકસ્તતઃ ।
 સનત્કુમારં ચ મુનિં નૈષ્ઠિકબ્રહ્મચારિણમ્ ॥૪૧॥
 શુક્લાઙ્ગઃ કપિલઃ કાર્યો ધૃતચારુસિતામ્બરઃ ।
 દધત્કરાભ્યામમ્બોજમભયં શાન્તવિગ્રહમ્ ॥૪૨॥
 પઞ્ચવાર્ષિકબાલાભો દિગ્વસ્ત્રોડલ્પજટાધરઃ ।
 સનત્કુમારશ્ચ મુનિઃ કર્તવ્યઃ પૂજકેન તુ ॥૪૩॥

ત્યાર પછી પૂજકે ઈશાન કોણમાં આવેલા કેસરમાં નૈષ્ઠિક બ્રહ્મચારીના જેવા વેષવાળા કપિલ તથા સનત્કુમાર મુનિઓ સ્થાપવા. તેમાં કપિલમુનિ કેવા ? તો શ્વેત શરીરવાળા, સુંદર તથા શ્વેત વસ્ત્રને ધારી રહેલા, હાથમાં કમળ તથા અભયને ધારી રહેલા અને ધ્યાનથી ઉપશમ સ્થિતિરૂપ દેહાકૃતિને ધારી રહેલા કરવા. સનત્કુમાર મુનિ કેવા ? તો પાંચ વર્ષના બાળક જેવા, દિગંબર (નગ્ન) અને મસ્તકે

નાની જટાવાળા કરવા. ॥૪૧-૪૩॥

સંસ્થાપ્ય કેસરેષ્વિત્થં દેવતાઃ પઙ્કજસ્ય તુ ।
 ન્યસેચ્ચ દલમધ્યેષુ પાર્ષદાનર્ચકોડ્ઘસુ ॥૪૪॥

આ પ્રકારે પૂજક પુરૂષે કમળનાં આઠ કેસરોમાં તો યુગલભૂત અવતારરૂપ વરાહાદિ દેવોને સ્થાપીને, પછી કમળપત્રના આઠ મધ્ય ભાગોમાં વિશ્વક્ષેન વિગેરે સોળ પાર્ષદોની સ્થાપના કરવી. ॥૪૪॥

વિષ્વક્ષેનં ચ ગરુડં તત્રાદૌ પૂર્વતો ન્યસેત્ ।
 તતો દક્ષક્રમેણૈવ પ્રબલં ચ બલં ન્યસેત્ ॥૪૫॥
 કુમુદં કુમુદાક્ષં ચ સુનન્દં નન્દમેવ ચ ।
 શ્રુતદેવં જયન્તં ચ વિન્યસેદ્વિજયં જયમ્ ॥૪૬॥
 તતઃ પ્રચણ્ડં ચણ્ડં ચ પુષ્પદન્તં સાત્ત્વતમ્ ।
 દ્વૌ દ્વાવેવં ક્રમેણૈવ સ્થાનેષ્વષ્ટસુ વિન્યસેત્ ॥૪૭॥

તેનો ક્રમ ચાર શ્લોકથી કહે છે—પાર્ષદોના સ્થાપના વિધિમાં પ્રથમજ પૂર્વદિશામાં વર્તતા દળ મધ્યભાગમાં વિશ્વક્ષેન તથા ગરુડની સ્થાપના કરવી. તે પછી અગ્નિકોણને આરંભીને દક્ષિણ ક્રમથી પ્રબળ તથા બળની સ્થાપના કરવી. એટલે અગ્નિકોણમાં વર્તતા દળમધ્યભાગમાં પ્રબળ તથા બળ પાર્ષદની સ્થાપના કરવી. તે પછી દક્ષિણ દિશામાં આવેલા દળમધ્યભાગમાં કુમુદ તથા કુમુદાક્ષ પાર્ષદની સ્થાપના કરવી. તે પછી નૈઋત્ય કોણમાં આવેલા દળ મધ્ય ભાગમાં સુનંદ તથા નંદ પાર્ષદની સ્થાપના કરવી. તે પછી પશ્ચિમ દિશામાં રહેલા દળ મધ્ય ભાગમાં શ્રુતદેવ તથા જયંત પાર્ષદની સ્થાપના કરવી. તે પછી વાયુકોણમાં વર્તતા દળમધ્યભાગમાં વિજય તથા જય પાર્ષદની સ્થાપના કરવી. ત્યાર પછી ઉત્તર દિશામાં વર્તતા દળમધ્યભાગમાં પ્રચંડ તથા ચંડ પાર્ષદની સ્થાપના કરવી. તે પછી ઈશાન કોણમાં આવેલા દળમધ્યભાગમાં પુષ્પદંત તથા સાત્ત્વત પાર્ષદની સ્થાપના કરવી. આવા અનુક્રમથીજ આઠ દળમધ્યભાગોમાં બે બે પાર્ષદો સ્થાપવા. ॥૪૫-૪૭॥

ચતુર્ભુજાઃ સર્વ એતે શઙ્ખર્યંબ્જગદાધરાઃ ।
 કાર્યાઃ કિરીટિનઃ શ્યામાઃ પીતવસ્ત્રાઃ સુભૂષણાઃ ॥૪૮॥

આ સમસ્ત પાર્ષદો કેવા ? તો ચાર ભુજાવાળા, ચાર ભુજામાં શંખ ચક્ર કમળ ગદા આ ચાર આયુધોને ધારી રહેલા, મસ્તકે મુકુટને ધારી રહેલા, શ્યામ શરીરવર્ણવાળા, પીળાં વસ્ત્રને ધારી રહેલા અને સારાં આભૂષણોને ધારી રહેલા. ॥૪૮॥

દલમધ્યાન્તરાલેષુ સિદ્ધીરષ્ટસુ વિન્યસેત્ ।

નાનામઙ્ગલવાદ્યાનાં વાદને નિપુણાઃ ક્રમાત્ ॥૪૯॥

અણિમા લઘિમા પ્રાપ્તિઃ પ્રાકામ્યં મહિમા તથા ।

ઈશિતા વશિતા ચૈવાષ્ટમી કામાવસાયિતા ॥૫૦॥

एताः सुवर्णवर्णाभाः सर्वाभरणभूषिताः ।

वेणुवीणादिहस्ताश्च कर्तव्याश्चित्रवाससः ॥૫૧॥

ત્યારપછી કમળના ત્રીજા ભાગમાં આવેલા જે દળો તેના જે મધ્યભાગો તેના આઠ અંદરના (વચલા) અવકાશોમાં, એટલે દિશા તથા કોણભાગમાં રહેલાં પત્રો થકી બહારના અવકાશમાં પૂર્વાદિ દિશાના કમથી અણિમાદિ અષ્ટ સિદ્ધિઓની સ્થાપના કરવી. તે એવી રીતે કે- પૂર્વદિશા અને અગ્નિકોણમાં રહેલા બેદળોના અંતર (વચલા) અવકાશમાં અણિમા સિદ્ધિ સ્થાપવી. અગ્નિકોણ અને દક્ષિણ દિશામાં રહેલા બે દળોના અવાંતર અવકાશમાં લઘિમા સિદ્ધિ સ્થાપવી. દક્ષિણદિશા અને નૈઋત્યકોણમાં રહેલા બે દળોના અવાંતર અવકાશમાં પ્રાપ્તિ સિદ્ધિ સ્થાપવી. નૈઋત્યકોણ અને પશ્ચિમ દિશામાં આવેલાં બે દળોના અવાંતર અવકાશમાં પ્રાકામ્ય સિદ્ધિ સ્થાપવી. પશ્ચિમદિશા અને વાયુકોણમાં આવેલા જે બે દળો તેના અવાંતર અવકાશમાં મહિમા સિદ્ધિ સ્થાપવી. વાયુકોણ અને ઉત્તર દિશામાં વર્તતા જે દળો તેના અંદર અવકાશમાં ઈશિતા સિદ્ધિ સ્થાપવી. ઉત્તર દિશા અને ઈશાન કોણમાં વર્તતા જે બે દળો તેના અવાંતર અવકાશમાં વશિતા સિદ્ધિ સ્થાપવી. ઈશાનકોણ અને પૂર્વદિશામાં વર્તતા જે બે દળો તેના અવાંતર અવકાશમાં કામાવસાયિતા સિદ્ધિ સ્થાપવી. આવા અનુક્રમથી આઠ સિદ્ધિઓ સ્થાપવી. આ સિદ્ધિઓ કેવી ? તો નાનાવિધ માંગલિક વાજાંત્રોને વજાડવામાં બહુ નિપુણ, સુવર્ણના જેવા પીળા વર્ણવાળી, સમગ્ર

આભરણો વડે અલંકૃત, વેણુ વીણા વગેરે વાદ્યોને હાથમાં ધારી રહેલી અને વિચિત્ર વસ્ત્રોને ધારી રહેલી રમણીય કરવી. ॥૪૯-૫૧॥

दलाग्रेष्वष्टसु ततो वेदाच्छास्त्राणि च न्यसेत् ।

तत्र वेदान् न्यसेद्विष्णु शास्त्राणि तु विदिक्षु सः ॥૫૨॥

ત્યારપછી પૂજકે કમળના ત્રીજા ભાગમાં રહેલાં જે દળો તેના આઠ અગ્ર ભાગોમાં ચાર વેદો અને ચાર શાસ્ત્રોની સ્થાપના કરવી. તેમાં ચાર વેદોની ચાર દિશામાં સ્થાપના કરવી અને ચાર શાસ્ત્રોની તો ચાર વિદિશામાં (કોણભાગ) માં સ્થાપના કરવી. ॥૫૨॥

पूर्वे न्यसेत्तु ऋग्वेदमक्षमालाधरं सितम् ।

खर्वं लम्बोदरं सौम्यं पद्मनेत्रं सिताम्बरम् ॥૫૩॥

તેના સ્થાપનનો પ્રકાર સવિવેચન નવ શ્લોકથી કહે છે— પૂર્વદિશામાં વર્તતો જે કમળદળનો અગ્રભાગ તેમાં ઋગ્વેદની સ્થાપના કરવી. કેવો વેદ ? તો અક્ષમાળાને ધારી રહેલો, શ્વેત વર્ણવાળો, વામનદેહવાળો, લાંબા મોટા ઉદરવાળો, શાંતમૂર્તિ, કમળ જેવાં નેત્રવાળો અને શ્વેત વસ્ત્રને ધારી રહેલો કરવો. (અક્ષશબ્દથી તુલસીમણિગણો અને કમલમણિગણો ગ્રહણ કરવા, તેનાથી બનાવેલી માળા તે અક્ષમાળા જાણવી. “ચે કણ્ઠલગ્નતુલસીનલિનાક્ષમાલા” એમ પદ્મ પુરાણમાં કહ્યું છે. ॥૫૩॥

याम्ये न्यसेद्यजुर्वेदं मध्यमाङ्गं कुशोदरम् ।

पिङ्गाक्षं स्थूलकण्ठं च पीतं चारुणवाससम् ॥૫૪॥

अक्षस्रजं करे वामे दक्षे वज्रं च बिभ्रतम् ।

पश्चिमे सामवेदं च प्रांशुमादित्यवर्चसम् ॥૫૫॥

दक्षेऽक्षमालां वामे च धृतवन्तं करे दरम् ।

स्वर्णवस्त्रं विशालाक्षं विन्यसेद्गायनोद्यतम् ॥૫૬॥

ત્યારપછી દક્ષિણ દિશામાં આવેલા દલાગ્રભાગમાં યજુર્વેદની સ્થાપના કરવી. કેવો તે વેદ ? તો મધ્યમ (બહુ મોટું નહિ તેમ બહુ નાનું નહિ એવા) શોભિત અંગવાળો, કૃશ ઉદરવાળો, પીળા નેત્રવાળો, સ્થૂળ (જાડા) કંઠવાળો, પીળા શરીરવર્ણવાળો, રાતાં વસ્ત્રોને ધારી

રહેલો, ડાબા હાથમાં અક્ષમાળા (તુલસીમાળા કે કમળમાળા) ને ધારી રહેલો, અને જમણા હાથમાં વજ્રને ધારી રહેલો કરવો. તે પછી પશ્ચિમ દિશામાં રહેલા દલાગ્રભાગમાં સામવેદની સ્થાપના કરવી. કેવો તે વેદ ? તો ઉત્તર શરીરવાળો, સૂર્યના જેવી કાંતિવાળો, જમણા હાથમાં અક્ષમાલા (કે તુલસીમાલા) ને ધારી રહેલો. ડાબા હાથમાં શંખને ધારી રહેલો, સુવર્ણના જેવાં પીળાં વસ્ત્રોને ધારી રહેલો. વિશાલ નેત્રવાળો અને ભગવાનના ગુણોનું ગાન કરવામાં ઉદ્યમી કરવો. ॥૫૪-૫૬॥

અથર્વાણં ન્યસેત્સૌમ્યે સિતાઙ્ગં નીલવાસસમ્ ।

વામેઽક્ષસૂત્રં દક્ષે ચ ઋત્વાઙ્ગં બિભ્રતં કરે ।

વહ્ન્યોજસં ચ તામ્રાક્ષં વયસા સ્થવિરં તથા ॥૫૭॥

ત્યારપછી ઉત્તર દિશામાં વર્તતા દલાગ્રભાગમાં અથર્વ વેદની સ્થાપના કરવી. કેવો તે વેદ ? તો શ્વેત શરીરવાળો, નીલ વસ્ત્રોને ધારી રહેલો, ડાબા હાથમાં અક્ષસૂત્રને અને જમણા હાથમાં ખટ્વાંગ (ઈસ)ને ધારી રહેલો, અગ્નિ જેવો તેજસ્વી, રક્ત નેત્રવાળો અને અવસ્થાએ વૃદ્ધ કરવો. ॥૫૮॥

અગ્નિકોણે ધર્મશાસ્ત્રં ન્યસેચ્ચ કમલાસનમ્ ।

શ્વેતં ચ બિભ્રતં દોર્ભ્યાં મુક્તામાલાં તથા તુલામ્ ॥૫૯॥

તે પછી અગ્નિકોણમાં વર્તતા દલના અગ્રભાગમાં ધર્મશાસ્ત્રની સ્થાપના કરવી. કેવું તે શાસ્ત્ર ? તો શ્વેત શરીરવર્ણવાળું, કમલાસન ઉપર વિરાજમાન અને બે હાથમાં મોતીની માલા અને તુલાને ધારી રહેલું કરવું. ॥૫૯॥

દીર્ઘકેશનઋં સાંઘ્યં નૈઋતે તુન્દિલં ન્યસેત્ ।

જપમાલાં ચ દણ્ડં ચ કરાભ્યાં બિભ્રતં સિતમ્ ॥૬૦॥

ત્યારપછી નૈઋત્ય કોણમાં વર્તતા દલાગ્રભાગમાં સાંખ્યશાસ્ત્રની સ્થાપના કરવી. કેવું તે શાસ્ત્ર ? તો લાંબા કેશ નખવાળું, મોટા ઉંચા પેટવાળું, શ્વેતવર્ણવાળું, બે હાથમાં જપમાલા તથા દંડને ધારી રહેલું એવું કરવું. ॥૬૦॥

ન્યસેદ્વાયૌ તતો યોગં સ્વર્ણવર્ણં કુશોદરમ્ ।

ઋન્યસ્તકરદ્વન્દ્વં સ્વનાસાગ્રકૃતેક્ષણમ્ ॥૬૦॥

ત્યારપછી વાયુકોણમાં વર્તતા દલાગ્રભાગમાં યોગશાસ્ત્રની સ્થાપના કરવી. કેવું તે શાસ્ત્ર ? તો સુવર્ણના જેવા વર્ણવાળું, કૃશ ઉદરવાળું, સાથળ ઉપર બન્ને હાથને ધારી રહેલું, અને પોતાની નાસિકાના અગ્રભાગ ઉપર નેત્રવૃત્તિને ધારી રહેલું કરવું. ॥૬૦॥

પઞ્ચરાત્રં તથેશાને ધવલં વનમાલિ ચ ।

ન્યસેત્કરાભ્યાં દધતમક્ષમાલાં ચ લાઙ્ગલમ્ ॥૬૧॥

ત્યાર પછી ઈશાન કોણમાં વર્તતા દલાગ્રભાગમાં પંચરાત્ર શાસ્ત્રની સ્થાપના કરવી. કેવું તે શાસ્ત્ર ? તો શ્વેતવર્ણવાળું, વનમાલાને ધારી રહેલું, હાથમાં અક્ષમાલાને તથા હળને ધારી રહેલું કરવું. ॥૬૧॥

एषां चतुर्णां वासांसि श्वेतसूक्ष्मघनानि च ।

कर्तव्यानि तथाक्षीणि पद्मपत्रायतानि च ॥૬૨॥

આ ચારેય શાસ્ત્રોનાં વસ્ત્રો, શ્વેત સૂક્ષ્મ અને ઘાટાં કરવાં તથા નેત્રો, કમલપત્ર જેવાં દીર્ઘ કરવાં. ॥૬૨॥

अग्राणामन्तरालेषु महर्षींश्च सयोषितः ।

विन्यसेत्પઠતો वेदान्पूर्वाग्नेयाद्यनुक्रमात् ॥૬૩॥

ત્યારપછી કમલના ત્રીજા ભાગમાં રહેલાં જે પત્રો તેના જે અગ્રભાગો તેના જે અવકાશો તેમાં પૂર્વદિશા અને અગ્નિકોણ ઈત્યાદિ અનુક્રમથી વેદોનો પાઠ કરતા અને પોતપોતાની પત્નીઓએ સહિત એવા આઠ મહર્ષિઓની સ્થાપના કરવી. ॥૬૩॥

मरीचिं कलया युक्तमत्रिं चाप्यनसूयया ।

श्रद्धयाङ्गिरसं साकं पुलस्त्यं च हविर्भुवा ॥૬૪॥

गत्या युक्तं च पुलहं क्रियया च सह क्रतुम् ।

ख्यात्या भृगुमरुन्धत्या वसिष्ठं सह विन्यसेत् ॥૬૫॥

द्विभुजाः सर्व एवैते जटाशमश्रुधराः कशाः ।

कार्यास्तपस्विनो दण्डान्દધતશ્ચ કમણ્ડલૂન્ ॥૬૬॥

તેમના સ્થાપનનો પ્રકાર વિવેચન કરી કહે છે— પૂર્વદિશા અને અગ્નિકોણમાં રહેલા કમલપત્રના જે બે અગ્રભાગો તેનો જે અવાંતર અવકાશ તેમાં કલા નામની પત્નીએ સહિત મરીચિ ઋષિની સ્થાપના કરવી. તે પછી અગ્નિકોણ અને દક્ષિણદિશામાં વર્તતા પત્રના જે બે અગ્રભાગો તેના અવાંતર અવકાશમાં અનસૂયા પત્નીની સાથે અત્રિ ઋષિની સ્થાપના કરવી. તે પછી દક્ષિણ દિશા અને નૈઋત્ય કોણમાં આવેલા પત્રના જે બે અગ્રભાગો તેના અવાંતર અવકાશમાં શ્રદ્ધા પત્નીની સાથે અંગિરા ઋષિની સ્થાપના કરવી. તે પછી નૈઋત્યકોણ અને પશ્ચિમ દિશામાં રહેલા ભાગમાં હવિર્ભૂ નામની ભાર્યાએ સહિત પુલસ્ત્ય ઋષિની સ્થાપના કરવી. તે પછી પશ્ચિમ દિશા અને વાયુકોણમાં આવેલા પત્રમાં ગતી નામની ભાર્યા સાથે પુલહ ઋષિની સ્થાપના કરવી. તે પછી વાયુકોણ અને ઉત્તર દિશામાં આવેલા પત્રમાં ક્રિયા નામની પત્ની સાથેકતુ ઋષિની સ્થાપના કરવી. તે પછી ઉત્તર દિશા અને ઇશાન કોણમાં ખ્યાતિ નામની ભાર્યા સાથે ભૃગુઋષિની સ્થાપના કરવી. તે પછી ઇશાનકોણ અને પૂર્વ દિશામાં આવેલા પત્રમાં અરુંધતી પત્ની સાથે વસિષ્ઠ ઋષિની સ્થાપના કરવી. આ સર્વે મહર્ષિઓ કેવા ? તો બે ભુજાવાળા, કૃશ શરીરવાળા, તપસ્વિના જેવા વેષવાળા, મસ્તકે જટા અને મુખભાગમાં દાઢી મુંઘને ધારી રહેલા અને દંડ તથા કમંડલુને ધારી રહેલા કરવા. ॥૬૪-૬૬॥

પદ્માદ્બહિર્ન્યસેચ્ચાષ્ટૌ દિશાસુ વિદિશાસુ ચ ।

દિવપાલાનિન્દ્રપ્રમુખાન્ સહયાનાન્ યથાદિશમ્ ॥૬૭॥

ત્યારપછી ચાર દિશાઓમાં અને ચાર ખુણામાં પોતપોતાના વહાનોમાં બેઠેલા ઈન્દ્રાદિ આઠ દિક્પાલોની પોતપોતાની દિશાને નહિ ઉદ્ધંધન કરીને કમલ થકી બહાર એટલે દલના અગ્રભાગના ઉપરિતન પ્રદેશમાં સ્થાપના કરવી. ॥૬૭॥

પ્રાચ્યામૈરાવતારૂઠં ન્યસેદિન્દ્રં ચતુર્ભુજમ્ ।

વજ્રાઙ્કુશામ્બુજવરાન્ દધતં સ્વર્ણસન્નિભમ્ ॥૬૮॥

કૌસુમ્બરમ્યવસનં નાનાલઙ્કારશોભિતમ્ ।

શોણાપાૃં વિશાલાક્ષં સર્વલક્ષણલક્ષિતમ્ ॥૬૯॥

તેમના સ્થાપનનો પ્રકાર વિવેચન કરીને ૧૮ શ્લોકથી કહે છે— પૂર્વ દિશામાં આવેલા જે દલાગ્રભાગો તેના ઉપરિતન બાહ્ય પ્રદેશમાં ઈન્દ્રની સ્થાપના કરવી. કેવો ઈન્દ્ર ? તો ઐરાવત હાથી ઉપર બેઠેલો, ચારભુજાવાળો, ચાર ભુજામાં વજ્ર અંકુશ કમળ અને વરને ધારી રહેલો, સુવર્ણના જેવા શરીરવર્ણવાળો, રમણીય કસુંબલ વસ્ત્રને ધારી રહેલો, નાનાવિધ અલંકારોવડે સુશોભિત, રક્ત અપાંગ (નેત્રના પ્રાંત ભાગો) વાળો, વિશાળ નેત્રવાળો અને સર્વ લક્ષણોએ સંપન્ન એવો કરવો. ॥૬૮-૬૯॥

અગ્નિકોણે ન્યસેદર્ગિનં તામ્રવર્ણં ચતુર્ભુજમ્ ।

દધાનં પાણિભિશ્ચૈવ શૂલં શક્તિં સ્ત્રુચં સ્ત્રુવમ્ ॥૭૦॥

ચતુઃશુકે હૈમરથે નિષણ્ણં વાયુસારથિમ્ ।

ત્રિનેત્રં ધૂમ્રવસનં પિઙ્ગશ્મશ્રુજટેક્ષ્ણમ્ ॥૭૧॥

ત્યાર પછી અગ્નિકોણમાં વર્તતા દલાગ્રભાગોના ઉપરિતન બાહ્યપ્રદેશમાં અગ્નિદેવની સ્થાપના કરવી. કેવો અગ્નિ ? તો તાંબાના જેવા શરીર વર્ણવાળો, ચારભુજાવાળો, ચાર હાથમાં ત્રિશૂળ શક્તિ સ્ત્રુચ અને સ્ત્રુવ (ઘી સિંચન કરવાનું મોટું નાનું સાધન) ને ધારી રહેલો, ચાર પોપટ જેને જોડેલા છે એવા સુવર્ણમય રથમાં બેઠેલો, વાયુ જેનો સારથિ છે, ત્રણ નેત્રવાળો, ધૂમ્રવર્ણ જેવા વસ્ત્રોને ધારી રહેલો અને જેની જટા દાઢી મુંઘ નેત્ર પીળાં છે એવો કરવો. ॥૭૦-૭૧॥

યમં ન્યસેદ્દક્ષિણતઃ શ્યામં ચામીકરામ્બરમ્ ।

ચતુર્ભુજં દણ્ડચ્ચઙ્ગપરશુપાશધારિણમ્ ।

ઉન્મત્તમહિષારૂઠં નાનાભૂષણભૂષિતમ્ ॥૭૨॥

તે પછી દક્ષિણ દિશામાં યમદેવની સ્થાપના કરવી. કેવો યમ ? તો શ્યામ શરીર વર્ણવાળો, સુવર્ણના જેવાં પીળાં વસ્ત્રોને ધારી રહેલો, ચાર ભુજાવાળો, ચાર હાથમાં દંડ ખડ્ગ પરશુ અને પાશને ધારી રહેલો, મદોન્મત્ત પાડા ઉપર બેઠેલો અને નાનાવિધ વિભૂષણોવડે વિભૂષિત કરવો. ॥૭૨॥

ऊर्ध्वकेशं विरूपाक्षं नैऋतं नैऋते न्यसेत् ।
खड्गं पाशं च दधत् द्विभुजं नरवाहनम् ॥७३॥
हरितश्मश्रुं धूम्रवर्णं परिवीतासिताम्बरम् ।

हाटकानेकभूषाढ्यमवैष्णवभयङ्करम् ॥७४॥

ત્યારપછી નૈઋત કોણમાં નૈઋત દેવની સ્થાપના કરવી. કેવો તે નૈઋત? તો ઊર્ધ્વ કેશવાળો, કુરૂપ હોવાથી ભયંકર નેત્રવાળો, બે ભુજાવાળો, હાથમાં ખડ્ગ તથા પાશને ધારી રહેલો, નરવાહન શિબિકામાં બેઠેલો, નીલ દાઢી મુંછના કેશવાળો, ધૂમસદેશ શરીરવર્ણવાળો, શ્યામ વસ્ત્રોને ધારી રહેલો, સુવર્ણમય અનેક આભરણોને ધારી રહેલો અને ભગવદ્વિમુખ જનોને ભય કરનારો (પણ ભગવદ્ભક્તોને નહિ.) એવો કરવો. ॥૭૩-૭૪॥

ततः प्रतीच्यां वरुणमिन्द्रनीलमणिप्रभम् ।

श्वेताम्बरं चतुर्बाहुं मुक्ताहारविभूषितम् ॥७५॥

सप्तहंसस्थारूढं दोर्भ्यां पाशं च बिभ्रतम् ।

अन्याभ्यां स्तनपात्रं च शङ्खं च दधत् न्यसेत् ॥७६॥

તદંતર પશ્ચિમ દિશામાં વરુણદેવની સ્થાપના કરવી. કેવો વરુણ? તો ઇન્દ્રનીલમણિ જેવી શ્યામ શરીરકાંતિવાળો, ચાર બાહુવાળો, શ્વેત વસ્ત્રોને ધારી રહેલો, મોતીના હારોવડે વિભૂષિત, જેમાં સાત હંસો જોડયા છે એવા રથમાં બેઠેલો અને બે હાથમાં પાશ અને બીજા બે હાથમાં સ્તનપાત્ર તથા શંખને ધારી રહેલો કરવો. ॥૭૫-૭૬॥

वायौ वायुं हरिद्वर्णं द्विभुजं कृष्णवाससम् ।

पृषत्स्थं मुक्तकेशं च व्यात्तास्यं ध्वजिनं न्यसेत् ॥७७॥

અનંતર વાયુકોણમાં વાયુદેવની સ્થાપના કરવી. કેવો વાયુ? તો બે બાહુવાળો, લીલા શરીરવર્ણવાળો, કાળાં વસ્ત્રોને ધારી રહેલો, મૃગની ઉપર બેઠેલો, મસ્તકે છુટા કેશવાળો, પહોળા ફાડેલા મુખવાળો અને હસ્તમાં ધ્વજને ધારી રહેલો કરવો. ॥૭૭॥

सौम्ये न्यसेत्कुबेरं च स्वर्णवर्णं चतुर्भुजम् ।

गदाशक्तित्रिशूलानि स्तनपात्रं च बिभ्रतम् ॥७८॥

नीलाम्बरं श्मશ्रुलं च शिबिकायां समास्थितम् ।

पिशङ्गवामनयनं नैकभूषं च वर्मिणम् ॥७९॥

ત્યારપછી ઉત્તર દિશામાં કુબેરદેવની સ્થાપના કરવી. કેવો કુબેર? તો સુવર્ણના જેવા શરીર વર્ણવાળો, ચાર ભુજાવાળો, ચાર ભુજામાં ગદા શક્તિ ત્રિશૂલ અને સ્તનપાત્ર આ ચારને ધારી રહેલો, નીલ વસ્ત્રોને ધારી રહેલો, દાઢી મુંછવાળો, શિબિકામાં બેઠેલો, પીળા ડાબા નેત્રવાળો, અનેક આભૂષણોને ધારી રહેલો અને બકતરને ધારી રહેલો કરવો. ॥૭૮॥

ईशानेऽथ महारुद्रमर्धनारीश्वरं न्यसेत् ।

वामार्धे पार्वती कार्या दक्षार्धे तत्र शङ्करः ॥८०॥

ईश्वरार्धे जटाजूटं कर्तव्यं चन्द्रभूषितम् ।

उमार्धे तिलकं कार्यं सीमन्तमलिके तथा ॥८१॥

અનંતર ઈશાન કોણમાં પ્રતિમારૂપ મહાદેવની સ્થાપના કરવી. કેવા મહાદેવ? તો જેમાં અડધું અંગ નારીનું અને અડધું અંગ નર-ઈશ્વરનું હોવાથી જે અર્ધનારીશ્વર નામથી વિખ્યાતિને પામેલા છે. તે અર્ધનારીશ્વરરૂપમાં જે ડાબો અર્ધોભાગ તેમાં પાર્વતી કરવાં અને જે જમણો અર્ધોભાગ તેમાં શંકર કરવા. તે શંકરના અર્ધા ભાગમાં ચંદ્રમાવડે શોભાયમાન જટાજૂટ કરવો. ઉમાનો જે અર્ધોભાગ તેના લલાટમાં તિલક કુંકુમનો ચાંદલો કરવો. તથા સીમંત-કેશપાશ કરવો. ॥૮૦-૮૧॥

भस्मनोद्धूलितं चार्धमर्धं कुङ्कुमभूषितम् ।

नागोपवीतं चाप्यર્धમर्धं हारविभूषितम् ॥८२॥

वामार्धे च स्तनः पीनः कर्तव्यः कञ्चुकीवृतः ।

कट्यां च रशना हैमी पादे काञ्चननूपुरम् ॥८३॥

कौस्तुभं वसनं चैव करौ कङ्कणभूषितौ ।

त्रिशूलमक्षसूत्रं च दधतौ स्तमुद्रिकौ ॥८४॥

વળી શંકરના અર્ધા ભાગમાં ભસ્મથી લેપન કરવું. અને તેમાં સર્પનું

ઉપવીત કરવું, પાર્વતીનો અર્ધભાગ કુંકુમથી તથા સુવર્ણાદિકના હારોવડે વિભૂષિત કરવો. વળી ડાબા (પાર્વતીના) અર્ધ ભાગમાં કાંચળીથી ઢાંકેલો પુષ્ટ સ્તન કરવો. અને કટિભાગમાં સુવર્ણમય મેખલા કરવી. અને પાદમાં સુવર્ણમય નૂપુર કરવાં અને કસુંબલ વસ્ત્ર પહેરાવવું. બન્ને હાથ કંકણવડે આભૂષિત કરવા. રત્નજડિત વીંટીઓવાળા તે હાથને ત્રિશૂલ અને રુદ્રાક્ષમાળાને ધારી રહેલા કરવા. ॥૮૨-૮૪॥

દક્ષાર્થે ર્શના સાર્પીં કાર્યા વસ્ત્ર ગજાજિનમ્ ।

કરૌ ચ નાગવલયૌ દર્પણોત્પલધારિણૌ ॥૮૫॥

एवंविधं महादेवं न्यसेद्वृषभवाहनम् ।

इत्थमष्टदिगीशानां कुर्यात्स्थापनमर्चकः ॥૮૬॥

જમણા શંકર ભાગમાં સર્પની કટીમેખલા કરવી, હાથીના ચર્મનું વસ્ત્ર કરવું, અને હાથને સર્પનાં કડાંધારી રહેલા અને દર્પણ, તથા કમળને ધારી રહેલા કરવા. આ રીતે પરસ્પર ગાઢ અનુરાગ પ્રદર્શાવવા માટે અર્ધનારીશ્વરરૂપને ધારી રહેલા વૃષભવાહન મહાદેવની સ્થાપના કરવી. આ પ્રકારે પૂજક જને આઠ દિગ્ગાલોનું સ્થાપન કરવું. ॥૮૫-૮૬॥

पुराद्बहिस्ततश्चाष्टौ स्थापयेदर्चको ग्रहान् ।

स्वस्वदिक्षु स्थितान्સ્વસ્વાન્યારૂढान्સ્વન્દનાनि च ॥૮૭॥

ત્યારપછી પૂજક જને પોતપોતાની દિશામાં રહેલા અને પોતપોતાના રથમાં બેઠેલા એવા આઠ સૂર્યાદિ ગ્રહોની પુરથકી બહારના ભાગમાં સ્થાપના કરવી. ॥૮૭॥

प्राच्यां दिशि न्यसेत्तत्र भास्करं पीतवाससम् ।

सिन्दूरवर्णं द्विभुजं पद्महस्तं रथे स्थितम् ॥૮૮॥

एकं चक्रं द्वादशारं रथस्यास्यातितेजसः ।

सप्ताश्वाश्च हरिद्वर्णा वामे सन्ति नियोजिताः ॥૮૯॥

તેના સ્થાપનનો ક્રમ વિવેચન કરીને સાડા બાર શ્લોકથી કહે છે— તેમાં સૂર્યગ્રહની પુરથકી બહાર પૂર્વ દિશામાં સ્થાપના કરવી. કેવો સૂર્ય ? તો પીળાં વસ્ત્રોને ધારી રહેલો, સિંદુરના જેવો વર્ણ જેનો છે. બે ભુજાવાળો, હાથમાં કમળને ધારી રહેલો અને રથમાં બેઠેલો કરવો.

અતિ તેજસ્વી આ સૂર્યના રથને એક ચક્ર બાર આરાવાળું કરવું, અને તેવા રથના ડાબા ભાગમાં નીલ વર્ણના સાત ઘોડાઓ જોડેલા છે એવી સૂર્યપ્રતિમા પૂર્વ દિશામાં સ્થાપવી. ॥૮૮-૮૯॥

अग्निकोणे ततः स्थाष्यो भृगुः श्वेतः सिताम्बरः ।

दण्डं कमण्डलुं बिभ्रद्द्विबाहुः सौम्यदर्शनः ।

चित्रवर्णाश्वदशके स्थितो हेममये रथे ॥૯૦॥

ત્યાર પછી પુરથકી બહાર અગ્નિ કોણમાં શુક્રગ્રહની સ્થાપના કરવી. કેવો શુક્ર ? તો શ્વેત વર્ણવાળો, શ્વેત વસ્ત્રને ધારી રહેલો, બે બાહુ-વાળો, દંડ કમંડળને ધારી રહેલો, સૌમ્ય દર્શન જેનું છે અને કર્બુર વર્ણના દશ ઘોડાઓ જેમાં જોડયા છે એવા સુવર્ણમય રથમાં બેઠેલો કરવો. ॥૯૦॥

दक्षिणे च न्यसेद्भौमं रक्तं रक्ताम्बरं तथा ।

चतुर्भुजं गदाशक्तित्रिशूलवरधारिणम् ।

तत्र हैमं रथं कुर्यादरुणाष्टहयान्वितम् ॥૯૧॥

અનંતર પુરથકી બહાર દક્ષિણ દિશામાં મંગળગ્રહની સ્થાપના કરવી. કેવો મંગળ ? તો રક્ત વર્ણવાળો, રક્તવર્ણના વસ્ત્રોને ધારી રહેલો, ચાર ભુજાવાળો, ગદા શક્તિ ત્રિશૂળ અને વરને ધારી રહેલો અને રક્ત વર્ણના આઠ ઘોડાઓ જેમાં જોડયા છે એવા સુવર્ણમય રથમાં બેઠેલો કરવો. ॥૯૧॥

राहुश्च नैर्ऋते कोणे नीलवासाश्चतुर्भुजः ।

करालास्यस्तमोरुपश्चर्मासिशक्तिशूलधृत् ।

भृङ्गवर्णाष्टतुरगे स्थितः कार्यस्त्वयोरथे ॥૯૨॥

ત્યારપછી પુરથકી બહાર નૈર્ઋત કોણમાં રાહુગ્રહની સ્થાપના કરવી. કેવો રાહુ ? તો નીલ વસ્ત્રોને ધારી રહેલો, ચાર ભુજાવાળો, ભયંકર મુખવાળો, અંધકાર જેવા રૂપવાળો, ઢાલ તલવાર શક્તિ અને ત્રિશૂળને હાથમાં ધારી રહેલો અને ભમરા જેવા કાળા વર્ણવાળા આઠ ઘોડા જેને જોડયા છે એવા લોહમય રથમાં બેઠેલો એવો કરવો. ॥૯૨॥

સૌરિશ્ચ પમિ સ્થાપ્ય ઇન્દ્રનીલસમઘૃતિઃ ।

ધન્વી ત્રિશૂલી દ્વિભુજો મન્દાક્ષશ્વાસિતામ્બરઃ ।

શબલાષ્ટાશ્વસંયુક્તે સ્થિતઃ કાર્ણાયસે સ્થે ॥૧૩॥

ત્યારપછી પુરથકી બહાર પશ્ચિમ દિશામાં શનેશ્વરગ્રહની સ્થાપના કરવી. કેવો શનેશ્વર ? તો ઈન્દ્ર નીલમણિના જેવી શ્યામ કાંતિવાળો, બે બાહુવાળો, ધનુષ અને ત્રિશૂળને ધારી રહેલો, મંદ-કિંચિત સંકુચિત નેત્રવાળો, શ્યામ વર્ણનાં વસ્ત્રને ધારી રહેલો અને કાબરચિત્રા આઠ ઘોડાઓ જેને જોડ્યા છે એવા કાળા લોઢાના રથ ઉપર બેઠેલો એવો કરવો. ॥૮૩॥

વાયુકોળે તતશ્ચન્દ્રં સ્થાપયેચ્ચ સિતામ્બરમ્ ।

શ્વેતવર્ણ ગદાહસ્તં દ્વિભુજં ચ સ્થે સ્થિતમ્ ॥૧૪॥

શતારચક્રત્રિતયે સ્યન્દને તસ્ય ચામ્મયે ।

કુન્દાભાઃ સન્ત્યુભયતો યોજિતાસ્તુરગા દશ ॥૧૫॥

અનંતર પુરથકી બહાર વાયુકોણમાં ચંદ્રગ્રહની સ્થાપના કરવી. કેવો ચંદ્ર ? તો શ્વેત અંબર ધારી રહેલો, શ્વેત શરીર વર્ણવાળો, બે બાહુવાળો, હાથમાં ગદાને ધારી રહેલો અને રથમાં બેઠેલો કરવો. રથ કેવો ? તો આરાઓ જેમાં નાખ્યા છે એવાં ત્રણ ચક્રો જેમાં છે અને જેના ભત્રે બાજુમાં મોગરાના પુષ્પ જેવા શરીર વર્ણવાળા દશ ઘોડાઓ જોડ્યા છે અને જે સ્વયં જળમય છે. આવા રથમાં બેઠેલો ચંદ્રમા કરવો. ॥૮૪-૮૫॥

ઉત્તરે દ્વિભુજઃ સૌમ્યો વરાભયકરોઠ્ઠરુણઃ ।

હરિદ્વાસાષ્ટપ્રિાશ્ચે કાર્યો હૈમસ્થે સ્થિતઃ ॥૧૬॥

તદનંતર પુરથકી ઉત્તર દિશામાં ચંદ્રપુત્ર બુધ ગ્રહની સ્થાપના કરવી. કેવો બુધ ? તો બે ભુજવાળો, જેના હાથમાં વર તથા અભય છે, રક્ત શરીરવર્ણવાળો, લીલાં વસ્ત્રોને ધારી રહેલો અને આઠ પીળા ઘોડા જેને જોડ્યા છે એવા કાંચનમય રથમાં બેઠેલો કરવો. ॥૮૬॥

ઈશાને ચ ગુરુઃ સ્થાપ્યો હૈમવર્ણઃ સિતામ્બરઃ ।

દ્વિભુજઃ પદ્મનયનો ધૃતદણ્ડકમણ્ડલુઃ ।

પાણ્ડુરાષ્ટહયે હૈમે નિષ્ણઃ સ્યન્દનોત્તમે ॥૧૭॥

ત્યારપછી પુરથકી બહાર વર્તતા ઈશાન કોણમાં ગુરુ-બૃહસ્પતિની સ્થાપના કરવી. કેવો ગુરુ ? તો સુવર્ણ જેવી શરીર કાંતિવાળો, શ્વેત અંબરને ધારી રહેલો, બે ભુજવાળો, કમળ જેવાં નેત્રવાળો, દંડ તથા કમંડળને ધારી રહેલો અને પાંડુર (ધોળો પીળો મિશ્રિત રંગ) વર્ણવાળા આઠ અશ્વો જેને જોડ્યા છે એવા કાંચનમય ઉત્તમ રથમાં બેઠેલો. ॥૮૭॥

અઙ્ગદેવાન્ભગવતઃ સ્થાપયેદિત્થમર્ચકઃ ।

કર્ણિકાદિપુરાન્તાન્તસ્થાનેષુ ક્રમશોઽસ્ત્રિલાન્ ॥૧૮॥

પૂજક પુરૂષે આ પ્રકારે કર્ણિકા આદિ જેમાં છે અને પુરના બાહ્ય પ્રદેશો અંતે જેમાં છે એવાં ઉક્ત સ્થાનોમાં ઉક્ત અનુક્રમથી ભગવાન શ્રીરાધાકૃષ્ણના સમગ્ર સંકર્ષણાદિ અંગદેવોની સ્થાપના કરવી. ॥૮૮॥

વાસુદેવાઙ્ગદેવાનાં ન્યસેન્મૂર્તિસ્તુ વૈભવીઃ ।

પૂર્ગીફલાનીતસ્તુ ન્યસેત્પુષ્પાક્ષતાદિ વા ॥૧૯॥

ઈતિ શ્રીસ્કન્દપુરાણે વિષ્ણુચ્રણ્ડે શ્રીવાસુદેવમાહાત્મ્યે ક્રિયાયોગે

પૂજામણ્ડલરચનાવિધિનિરૂપણનામા સપ્તવિંશોઽધ્યાયઃ ॥૨૭॥

ધનાઢ્ય પુરૂષ વાસુદેવના અંગભૂત દેવો યથાશક્તિ સોનું રૂપું તાંબું આદિકથી બનાવેલી મૂર્તિઓને સ્થાપે. બીજો નિર્ધન નરતો અંગદેવોની પ્રતિમાને સ્થાને સોપારીને સ્થાપે અથવા પુષ્પ અક્ષત આદિકને સ્થાપે. એટલે સોપારી આદિકની પ્રતિમા કલ્પીને તેનું પૂજન કરે. ॥૮૯॥

ઈતિ શ્રીસ્કંદપુરાણે વિષ્ણુચ્રણ્ડે વાસુદેવમાહાત્મ્યે ક્રિયાયોગે

પૂજામંડળરચનાવિધિ નિરૂપણનામા સપ્તવિંશો અધ્યાયઃ ॥૨૭॥

૨૮ આ અધ્યાયમાં ક્રિયાયોગ કહેતાં, રાધાકૃષ્ણ ભગવાનના ધ્યાનનો પ્રકાર કહ્યો છે. (શ્લોક ૩૩)

શ્રીનારાયણ ઉવાચ

આચમ્ય પ્રાણાનાયમ્ય તતોઽસૌ સ્વસ્થમાનસઃ ।

નમસ્કૃત્યેષ્ટદેવાદીન્દેશકાલૌ ચ કીર્તયેત્ ॥૧॥

અધ્યાય ૨૮ મો.

શ્રી નારાયણ કહે છે— હે નારદ ! પૂર્વોક્ત પ્રકારે દેવતાઓનું

સ્થાપન કર્યા પછી પૂજક, સ્વસ્થ મનવાળો થઈને આયમન કરીને પ્રાણાયામને કરે. તે પછી ઈષ્ટદેવ વિગેરેને નમસ્કાર કરીને દેશકાળનું ઉચ્ચારણ કરે. ॥૧૧॥

एकान्तधर्मसिद्ध्यर्थं वासुदेवस्य पूजनम् ।

करिष्य इति सङ्कल्प्य कुर्यान्न्यासविधिं ततः ॥૨॥

તેને સ્પષ્ટ વિવેચન કરીને કહે છે— ‘હું અમુક દેશમાં, અમુક કાળમાં, એકાંતિક ધર્મની સિદ્ધિપૂર્વક શ્રીવાસુદેવ પ્રીત્યર્થે જેવા મળી આવશે એવા ઉપચારોવડે શ્રીવાસુદેવનું પૂજન કરીશ’ એવો પ્રથમ સંકલ્પ કરીને, પછીથી વિષ્ણુગાયત્રી મંત્ર બોલીને કે તે થકી બીજા મંત્રો બોલીને ન્યાસવિધિ કરે. તેનો પ્રકાર એવો કે— “અસ્ય ગાયત્રીમન્ત્રસ્ય નારદ ઋષિઃ, ગાયત્રી છન્દઃ, શ્રીવિષ્ણુપરમાત્મા દેવતા, જ્ઞાનં બીજં, ધ્યાનં શક્તિઃ, આજ્ઞા કીલકમ્ । નારદઋષયે નમઃ શિરસિ, ગાયત્રીછન્દસે નમઃ મુખ્રે, શ્રીવિષ્ણુપરમાત્મદેવતાયૈ નમઃ હૃદયે, જ્ઞાનબીજાય નમઃ નાભૌ, ધ્યાનશક્ત્યે નમઃ પાદયોઃ, આજ્ઞાકીલકાય નમઃ સર્વાઙ્ગે, ઇતિ ઋષ્યાદિન્યાસાઃ । નારાયણાયેતિ અઙ્ગુષ્ઠાભ્યાં નમઃ, વિદ્યહે ઇતિ તર્જનીભ્યાં નમઃ, વાસુદેવાયેતિ મધ્યમાભ્યાં નમઃ, ધીમહિ ઇતિ અનામિકાભ્યાં નમઃ, તન્નો વિષ્ણુરિતિ કનિષ્ઠિકાભ્યાં નમઃ, પ્રચોદયાદિતિ કરતલકરપૃષ્ઠાભ્યાં નમઃ, ઇતિ કરન્યાસાઃ । નારાયણાયેતિ હૃદયાય નમઃ, વિદ્યહે ઇતિ શિરસે નમઃ, વાસુદેવાયેતિ શિખ્રાયૈ નમઃ, ધીમહિ ઇતિ કવચાય નમઃ, તન્નો વિષ્ણુરિતિ નેત્રાભ્યાં નમઃ, પ્રચોદયાદિતિ અસ્ત્રાય નમઃ, ઇતિ ષડઙ્ગન્યાસાઃ । આવો ન્યાસવિધિનો પ્રકાર સમજાવો. ॥૨॥

न्यासे मन्त्रो द्वादशार्णो गायत्री वैष्णवी तथा ।

नारायणाष्टाक्षरश्च ज्ञेया विष्णुषड्क्षरः ॥૩॥

તેજ મંત્રોને કહે છે— “**ॐ** નમો ભગવતે વાસુદેવાય” આ દ્વાદશાક્ષર મંત્ર તથા “નારાયણાય વિદ્યહે વાસુદેવાય ધીમહિ । તન્નો વિષ્ણુઃપ્રચોદયાત્” આ વિષ્ણુગાયત્રીમંત્ર તથા “**ॐ** નમો નારાયણાય” આ નારાયણનો અષ્ટાક્ષર મંત્ર તથા “**ॐ** નમો વિષ્ણવે” આ વિષ્ણુનો ષડ્ક્ષર મંત્ર, આ મંત્રો બધા અંગન્યાસવિધિમાં, પૂજાંગ જપ હોમમાં

અને વિષ્ણુયાગાર્થ જપમાં લેવાના જાણવા. ॥૩॥

एते द्विजानां विहितास्तदन्येषां त्विह त्रयः ।

वासुदेवाष्टाक्षरश्च हरिपञ्चाक्षरस्तथा ।

षडवर्णः केशवस्येति न्यासे होमे च सम्मताः ॥૪॥

આ ન્યાસાદિ વિધિમાં કહેલા મંત્રો બ્રાહ્મણ, ક્ષત્રિય અને વૈશ્ય આ દ્વિજશબ્દવાચ્ય ત્રણને બોલવાના કહ્યા છે. તે થકી બીજા ચાતુર્વર્ણ્ય સ્ત્રી શૂદ્રોને તો ન્યાસાદિવિધિમાં આ ત્રણ મંત્રો બોલવાના કહ્યા છે. કયા તે મંત્રો ? તો “નમોઽસ્તુ વાસુદેવાય” વાસુદેવનો અષ્ટાક્ષર મંત્ર, “હરયે નમઃ” આ શ્રીહરિનો પંચાક્ષર મંત્ર અને “કેશવાય નમઃ” આ કેશવનો ષડ્ક્ષર મંત્ર, આ ત્રણ મંત્રો ન્યાસ હોમ આદિક વિધિમાં ઉચ્ચારવાના કહ્યા છે. ॥૪॥

श्रीविष्णुप्रतिमाङ्गेषु स्वाङ्गेष्विव ततोऽखिलान् ।

कुर्यान्नेयासांश्च तैर्मन्त्रैस्ततोऽर्चा वाससा मृजेत् ॥૫॥

આ રીતે પોતાનાં અંગોમાં ન્યાસ કર્યા પછી, મસ્તકાદિ પોતાનાં અંગોમાંજ જેમ એમ શ્રીવિષ્ણુની પ્રતિમાનાં શિર આદિક અંગોમાં પૂર્વોક્ત મંત્રોમધ્યે હરકોઈ મંત્રવડે યથોક્ત સમગ્ર ન્યાસોને કરે. ત્યાર પછી ધોળા અતિ ઘાટા ઝીણા વસ્ત્રંબડથી શ્રીકૃષ્ણ પ્રતિમાને માર્જન કરે. ॥૫॥

कलशं वामभागे स्वे संस्थाप्यावाह्य तत्र च ।

तीर्थानि गन्धपुष्पाद्यैरुपचारैस्तमर्चयेत् ॥૬॥

પછી પોતાના વામભાગમાં કળશને સ્થાપીને, તેમાં ગંગાદિ તીર્થોનું આવાહન કરીને, તે કળશની ચંદન પુષ્પાદિક ઉપચારોવડે તેના મંત્રનો ઉચ્ચાર કરવા પૂર્વક પૂજા કરે. ॥૬॥

पूजाद्रव्याणि चात्मानां प्रोक्षयित्वा तदम्बुना ।

शङ्खं घण्टां च सम्पूज्य भूतशुद्धिं समाचरेत् ॥૭॥

તે પછી પૂજેલા કળશના જળવડે ચંદન પુષ્પાદિ પૂજાપદાર્થોને તથા પોતાના શરીરને પ્રોક્ષણ કરીને, પછી શંખ તથા ઘંટાની પૂજા કરીને, દેહશુદ્ધિરૂપ ભૂતશુદ્ધિને કરે. ॥૭॥

રતો જેમાં જડ્યાં છે એવી મેખળા (કંદોરો) એ કરીને રૂડીરીતે બાંધેલું જે પીતાંબર તેણે કરીને જેમની કટિમાં બહુ શોભા છે, ઉત્તર કુક્ષી જેમની છે. નાભિકૂપનો મધ્યભાગ જેમનો ઉત્તર છે, જેમની નાભિ બહુ ગંભીર છે, જેમના ઉદરમાં ત્રિવળી રહેલી છે. ॥૧૪-૧૭॥

વિતતોત્તુડ્ગહૃદયશ્રીવત્સાવર્તશોભિતમ્ ।

લલન્તીગુચ્છગુચ્છાર્ધદેવચ્છન્દાદિભૂષિતમ્ ॥૧૮॥

નાનાસુગન્ધિપુષ્પસ્રક્ષ્વર્ણયજ્ઞોપવીતિનમ્ ।

ઉન્નિદ્રશોણપદ્માભકરકડ્કળભૂષણમ્ ॥૧૯॥

વળી કેવા ? તો વિશાળ ઉત્તર વક્ષઃસ્થળમાં શ્રીવત્સના ચિહ્નવડે શોભાયમાન, (મહત્વને કહેનારો તે વત્સ કહેવાય, શ્રીલક્ષ્મી ચિહ્ન યુક્ત તે શ્રીવત્સ કહેવાય, વક્ષઃસ્થળમાં મહત્વને જણાવનારો જે એક પ્રકારનો રોમનો ગોળાકાર ભ્રમર છે તેને શ્રીવત્સ કહે છે.) લલંતી, ગુચ્છ, ગુચ્છાર્ધ, દેવચ્છંદ આદિક અનેક હારોવડે વિભૂષિત, (કંઠ થકી કિંચિત્ લાંબા હીરાના હારને લલંતી કહે છે, બત્રીશ સેર્યોના હારને ગુચ્છ કહે છે, ચોવીશ સેર્યોના હારને ગુચ્છાર્ધ કહે છે, સો સેર્યોના હારને દેવચ્છંદ કહે છે. આદિ શબ્દથી બીજા પણ બહુ જાતના હારો લેવા) વિચિત્ર પ્રકારે ગુંથેલી હોવાથી અનેક પ્રકારની સુગંધિ પુષ્પોની માળાઓને ધારી રહેલા, સુવર્ણમય ઉપવીતને ધારી રહેલા, પ્રકૃષ્ટિત રક્તકમળ જેવી કાંતિ જેની છે એવા હાથમાં કંકણ નામનાં કડાં સાંકળાં આદિક આભૂષણોને ધારી રહેલા. ॥૧૮-૧૯॥

સૂક્ષ્મપર્વાડ્ગુલિઘોતન્નૈકસદ્રત્નમુદ્રિકમ્ ।

નિનાદયન્તં મધુરં વેણું સર્વમનોહરમ્ ॥૨૦॥

વિપુલાંસં ગૂઢજત્રું મહાબાહ્વડ્ગદધુતિમ્ ।

ભ્રમત્સુગન્ધલુબ્ધાલિઙ્ગાઙ્કારિતવનસ્રજમ્ ॥૨૧॥

કમ્બુપમગલભ્રાજત્સપ્રૈવેયકકૌસ્તુભમ્ ।

શોભમાનહનું બિમ્બીફલશોણાધરચ્ચુતિમ્ ॥૨૨॥

સિતસ્મિતકલારાજત્પૂર્ણચન્દ્રનિભાનનમ્ ।

તિલપુષ્પસમાકારદર્શનીયસુનાસિકમ્ ॥૨૩॥

વળી કેવા ? તો સૂક્ષ્મ પર્વો જેના છે એવી આંગળિઓમાં શ્રેષ્ઠ રત્નજડિત ચળકતી અનેક વીંટીઓને ધારી રહેલા, વેણુને સર્વના મનનું હરણ થાય એમ મધુર સ્વરે વજ્રહતા, વિશાળ ખભા જેમના છે, પુષ્ટ કંઠ હોવાથી ગુપ્ત જત્રુ (કંઠના પડખાનાં અસ્થિ) જેમના છે, મોટા બાહુમાં ધારેલા બાજુબંધે કરીને જેમની શોભા છે, અહીં તહીં ભમતા સુગંધલોભી ભમરાઓના નાદથી વ્યાપ્ત છે વનમાળા જેમની, શંખની પેઠે ત્રણ રેખાથી અંકિત કંઠપ્રદેશમાં શોભાયમાન કૌસ્તુભ મણિને કંઠાભરણોની સાથે ધારી રહેલા, શોભાયમાન હનુ (હડપચી) જેમની છે, પાકા ઘીલોડા જેવા લાલ નીચેના હોઠમાં સુંદર કાંતિ જેમની છે, ઉજ્જવળ મંદહાસના લેશથી શોભાયમાન પૂર્ણ ચંદ્રતુલ્ય મુખ જેમનું છે, તલના પુષ્પને તુલ્ય આકારવાળી, માટેજ દર્શન કરવા યોગ્ય રૂડી નાસિકા જેમની છે. ॥૨૦-૨૩॥

સમાન્કર્ણવિભ્રાજન્મકરાકૃતિકુણ્ડલમ્ ।

કર્ણોપરિલસચ્ચિત્રપુષ્પગુચ્છાવતંસકમ્ ॥૨૪॥

સમસૂક્ષ્મરદજ્યોત્સ્નોલ્લસદ્ગણ્ડસ્થલશ્રિયમ્ ।

પદ્મપત્રાયતારક્તપ્રાન્તરમ્યવિલોચનમ્ ॥૨૫॥

પૃથુતુડ્ગલલાટં ચ કામચાપાયિતભ્રુવમ્ ।

વક્રસૂક્ષ્માસિતસ્નિગ્ધમનોહરશિરોરુહમ્ ॥૨૬॥

નાનાસદ્રત્નચ્ચિતકિરીટધૃતશેઝરમ્ ।

પ્રેમ્ણા નિજં વીક્ષમાણં પ્રસન્નં સ્નિગ્ધયા દૃશા ॥૨૭॥

વળી કેવા ? તો સમાન બે કાનમાં વિશેષપણે શોભાયમાન મકરાકાર કુંડળને ધારી રહેલા, વિચિત્ર પુષ્પોના શોભાયમાન જે ગુચ્છો તેરૂપ કર્ણાભરણને કર્ણ ઉપર ધારી રહેલા, સમ અન્યોન્ય સમાન આકારવાળા સૂક્ષ્મ દંતોની કાંતિએ કરીને શોભાયમાન એવા ગંડસ્થળમાં શોભા જેમને છે, કમળદળ જેવાં વિશાળ કિંચિત્ રક્ત પ્રાંતભાગવાળાં રમણીય લોચન જેમનાં છે, વિશાળ ઉત્તર લલાટ જેમનું છે, કામદેવના ધનુષ જેવી વક્ર ભૃકુટી જેમની છે, વાંકા સૂક્ષ્મ શ્યામ સ્નિગ્ધ મનોહર મસ્તકકેશ જેમના છે, બહુવિધ શ્રેષ્ઠ રત્નોથી

જડેલા મુકુટમાં તોરાઓને ધારી રહેલા, કરુણાથી ભીની દૃષ્ટિએ કરીને સપ્રેમ પ્રસન્નપણે ભક્તોને જોઈને રહેલા. ॥૨૪-૨૭॥

ધ્યાત્વેત્થં કૃષ્ણમથ તદ્દામે રાધાં વિચિન્તયેત્ ।

દ્વિભુજાં સ્વર્ણગૌરીંકૌસુમ્ભામલવાસસમ્ ॥૨૮॥

સમકર્ણોલ્લસદ્રત્નભૂષણાં શુકનાસિકામ્ ।

કિશોરીં મૃગશાવાક્ષીં પીનોત્તતઘનસ્તનામ્ ॥૨૯॥

કૃશમધ્યાં પૃથુશ્રોણિં રત્નકાઞ્ચીવિભૂષિતામ્ ।

અનેકદિવ્યાભરણાં વિકચાઞ્જાનનસ્મિતામ્ ॥૩૦॥

આવા વિશેષણ વિશિષ્ટ શ્રીકૃષ્ણ ભગવાનનું ધ્યાન કરીને, પછી તેમના ડાબા પડખામાં રહેલાં રાધિકાજીનું ધ્યાન કરે. કેવાં રાધિકા ? તો બે ભુજાવાળાં, સુવર્ણના જેવાં ગૌર અંગવાળાં, કસુંબલ શુદ્ધ વસ્ત્રને ધારી રહેલાં, સમ પરસ્પર તુલ્ય આકારવાળા કર્ણમાં રત્નમય શોભાયમાન આભરણોને ધારી રહેલાં, પોપટની નાસિકા જેવી રમણીય નાસિકા જેમની છે. સોળ વર્ષની અવસ્થાએ સંપન્ન, મૃગબાળકના નેત્ર જેવાં ચંચળ નેત્રવાળાં, સ્થૂળ ઉત્તત ઘાટા સ્તન જેમના છે, કૃશ મધ્ય (ઉદર) જેમનું છે, વિશાળ કટિપશ્ચાદ્ભાગ જેમનો છે, રત્નમય કટિમેખળાથી વિભૂષિત, અનેક દિવ્ય આભરણોને ધારી રહેલાં, પ્રકૃક્ષિત કમળ જેવા મુખમાં મંદહાસ જેમનો છે. ॥૨૮-૩૦॥

રત્નાઙ્ગુલીયકેયૂરકઙ્કણાદિલસત્કરામ્ ।

શિઞ્જહ્લ્લસકમઞ્જીરશોભમાનાઙ્ઙિધ્પડ્કજામ્ ॥૩૧॥

વિશાલભાલવિલસત્સ્ત્કાશ્મીરલલાટિકામ્ ।

બિમ્બોષ્ટીં સુકપોલાં ચ વેણીગ્રથિતમાલતીમ્ ॥૩૨॥

પ્રેક્ષમાણાં પ્રભું પ્રેમ્ણા દધાનામમ્બુજં કરે ।

ધ્યાત્વૈવં રાધિકાં તત્ર પ્રભુમર્ચેત્તયા સહ ॥૩૩॥

इति श्रीस्कन्दपुराणे विष्णुखण्डे श्रीवासुदेवमाहात्म्ये क्रियायोगे

श्रीराधाकृष्णस्वरूपध्याननिरूपण-नामाष्टाविंशोऽध्यायः ॥२८॥

વળી કેવાં ? તો રત્નજડિત વીંટીઓ બાજુબંધ કંકણ આદિક

આભરણોવડે શોભાયમાન હાથ જેમના છે, શબ્દને કરતાં એવાં જે પાદનાં કડાં તથા નૂપુર તેણે કરીને શોભાયમાન ચરણકમળ જેમનાં છે, વિશાળ ભાલમાં સુંદર કુંકુમ અને લલાટિકા (દામણી નામનું લલાટભૂષણ) ને ધારી રહેલાં, પાકા ઘીલોડા જેવા લાલ ઓઠ જેમના છે, શોભાયમાન કપોળ જેમના છે, વેણી જે કેશપાશ તેમાં ગુંથેલાં માલતીપુષ્પોને ધારી રહેલાં, પ્રેમથી પોતાના સ્વામી ભગવાન સામું જોઈ રહેલાં, હાથમાં લીલાકમળને ધારી રહેલાં, આવાં વિશેષણોએ વિશિષ્ટ રાધિકાજીનું ધ્યાન કરીને, તે તેજોરાશિમય હૃદયકમળમાં રાધિકાએ સહિત શ્રીકૃષ્ણનું માનસોપચારોવડે પૂજન કરે. ॥૩૧-૩૩॥

ઇતિ શ્રીસ્કંદપુરાણે વિષ્ણુખંડે શ્રીવાસુદેવમાહાત્મ્યે ક્રિયાયોગે
શ્રીરાધાકૃષ્ણસ્વરૂપ ધ્યાન નિરૂપણ નામા અષ્ટાવિંશઃ અધ્યાયઃ ॥૨૮॥

૨૯ આ અધ્યાયમાં ક્રિયાયોગ કહેતાં, શ્રીરાધાકૃષ્ણની મહાપૂજનો સંપૂર્ણ વિધિ અનુક્રમે કહ્યો છે. તથા તેનું માહાત્મ્ય કહ્યું છે. (શ્લોક ૪૯)

શ્રીનારાયણ ઉવાચ

उपचारैर्बहुविधैर्मर्मानसैस्तं प्रपूज्य सः ।

आवाह्य स्थापयेत्भक्तो मूर्तौ स्थापनमुद्रया ॥૩१॥

અધ્યાય ૨૯ મો.

શ્રીનારાયણ કહે છે— હે નારદ ! પૂજક ભક્ત પોતાના મનથી ઉપકલ્પેલા બહુવિધ ઉપચારોવડે રાધાકૃષ્ણનું પોતાના હૃદયકમળમાં રૂડી રીતે પૂજન કરીને, પછી પ્રતિમામાં ઉક્ત આવાહન પ્રકારથી તેમનું આવાહન કરીને ઉક્ત સ્થાપન પ્રકારથી તેમનું સ્થાપન કરે. ॥૧॥

ततस्तदङ्गदेवांश्च तत्तन्मन्त्रैः पृथक्पृथक् ।

आवाह्य नाममन्त्रैर्वा सुप्रतिष्ठापयेच्च सः ॥૨॥

ત્યાર પછી પૂજક શ્રીકૃષ્ણના અંગદેવ સંકર્ષણાદિકને તે તે દેવોના વૈદિક તાંત્રિક મંત્રોવડે અથવા તે તે દેવોના નામમંત્રવડે પૃથક્ પૃથક્ પ્રતિમામાં આવાહન કરવા પૂર્વક રૂડી રીતે સ્થાપન કરે. ॥૨॥

घण्टादि वादयेद्वाद्यं कुर्याद्वा तालिकाध्वनिम् ।

સુપ્તોત્થિતમિવાથૈનં કારયેદ્દન્તધાવનમ્ ॥૩॥

તે પછી પૂજક ઘંટાદિ વાદને વજાડે અથવા તેના અભાવમાં હસ્તવડે તાળીયોના ધ્વનિને કરે, તે પછીના ક્ષણમાંજ શ્રીકૃષ્ણને ‘પ્રથમ પોઠી ગયેલા અને પછીથી ઉઠેલા’ એમ માનીને દંતધાવન કરાવે. એટલે હે ‘ત્રિલોકીમંગળ ! મેં અર્પણ કરેલું આ દંતશુદ્ધિમાં હેતુભૂત જળાદિ સ્વીકાર કરો.’ એમ પ્રાર્થના કરીને જળાદિકવડે દંતશુદ્ધિને કરાવે (એવી ભાવના કરે) ॥૩॥

શ્યામાકવિષ્ણુક્રાન્તાભ્યાં દૂર્વાજ્ઞાભ્યાં સહોદકમ્ ।

પાદ્યમેતત્પ્રભોર્દદ્યાત્તતોઽર્ચાચમનીયકે ॥૪॥

શ્યામાક નામનું એકજાતનું વનમાં થતું તૃણધાન્ય, વિષ્ણુકાંતા નામનું સુગન્ધિ દ્રવ્ય, (જેનું બીજું નામ ગિરિકર્ણી ઔષધિ છે.) દુર્વા અને કમળ આ બધાથી મિશ્રિત એવું જે જળ તે પ્રભુને પાદ્ય માટે અર્પણ કરે. એટલે ‘હે ભગવાન ! તમને નમસ્કાર છે’ શ્યામાક આદિક સુગન્ધિ દ્રવ્યથી મિશ્રિત અને વળી કનકપાત્રમાં રહેલું મેં અર્પણ કરેલું આ ગંગાજળ પાદપ્રક્ષાલન માટે તમો ગ્રહણ કરો એમ આદર પૂર્વક પ્રાર્થના કરીને અર્પણ કરે. ત્યાર પછી અર્ધ્ય-હસ્તપ્રક્ષાલન માટે જળ અને આયમનીયક- મુખપ્રક્ષાલન માટે જળને અર્પણ કરે. ॥૪॥

ચન્દનાક્ષતપુષ્પાણિ દર્ભાગ્રતિલસર્ષપાન્ ।

યવાન્ દૂર્વા ચાર્ચ્યપાત્રે નિક્ષિપેદમ્બુના ભૃતે ॥૫॥

જાતિફલલવડ્ગૈલાકઙ્કોલોશીરવાસિતમ્ ।

દદ્યાદાચમનીયામ્બુ તતઃ સંસ્નપયેદ્દરિમ્ ॥૬॥

અર્ધ્ય તથા આયમનીય જળમાં વિશેષ કહે છે— જળથી ભરેલા અર્ધ્યપાત્રમાં ચંદન, અક્ષત, પુષ્પ, દર્ભાગ્ર, તિલ, સર્ષપ, યવ અને દુર્વાને નાખીને અર્પણ કરે. અર્થાત ‘હે ભક્તાભયંકર ! ચંદનાદિ સુગન્ધિ પદાર્થોએ યુક્ત અને વળી સુવર્ણમય પાત્રમાં રહેલું આ ગંગોદક હસ્તપ્રક્ષાલન માટે તમો ગ્રહણ કરો’ એમ બોલીને અર્પણ કરે. જાયફળ, લવીંગ, એલાયચી, કંકોળ અને વીરણના વાળાવડે વાસિત એવા આયમનીય જળને અર્પણ કરે. અર્થાત ‘હે દેવદેવ ! તમને નમસ્કાર

હો, જાયફળ વિગેરે સુગંધિ પદાર્થોથી મિશ્રિત અને વળી સુવર્ણમય પાત્રમાં રહેલું આ ગંગાજળ મુખપ્રક્ષાલન માટે તમો ગ્રહણ કરો’ એમ પ્રાર્થના કરીને અર્પણ કરે. ત્યાર પછી ‘હે ભગવન ! તમો સ્નાન કરો’ એમ સવિનય પ્રાર્થના કરીને સ્નાન કરાવે. ॥૫-૬॥

સુગન્ધિપુષ્પતૈલેન કુર્યાદભ્યઙ્ગમાદિતઃ ।

સુરભિદ્રવ્યકલ્કેન કુર્યાચ્ચોદ્વર્તનં તતઃ ॥૭॥

તેજ સ્નાનના પ્રકારને કહે છે— પ્રથમ ભગવાનના અંગમાં મોગરો ચંપો વગેરે સુગન્ધિ પુષ્પોથી વાસિત કરેલા તેલ (અત્તર) થી મર્દન કરે. તે પછી સુગન્ધિ કુંકુમ અગરુ આદિકના યૂર્ણથી ઉદ્વર્તન કરે- પ્રથમ યોળેલા તેલને આકર્ષણ કરીલે. ॥૭॥

ક્ષીરેણ દધ્ના ચાજ્યેન મધુના સિતયા તથા ।

સ્નપયેદ્દરિમવ્યગ્રસ્તત્તન્મન્ત્રૈઃ પૃથક્પૃથક્ ॥૮॥

તે પછી પૂજકે અવ્યગ્ર મનવાળા થઈને પંચામૃતથી સ્નાન કરાવવું. કેવા પ્રકારે ? તો દુધ, દહીં, ઘી, મધ અને સાકરવડે અનુક્રમે પૃથક્ પૃથક્ તેના તેના વૈદિક તાંત્રિક મંત્રો ઉચ્ચારવા પૂર્વક ભગવાનને સ્નાન કરાવે. ॥૮॥

સુગન્ધિના ચ શુદ્ધેન સ્નાનમુષ્ણેન ચામ્બુના ।

તં કારયિત્વા ગન્ધાદ્યૈઃ સ્નાનપીઠેઽર્ચયેલ્લઘુ ॥૯॥

તે પછી સુગન્ધિ શુદ્ધ ઉષ્ણ જળવડે ભગવાનને સ્નાન કરાવીને, અભિષેક સ્નાનને ઉચિત એવા પાત્રમાં ચંદન પુષ્પાદિવડે સંક્ષેપમાં પૂજન કરે. ॥૯॥

નિર્માલ્યપુષ્પાદિ તતો વિસૃજ્યોત્તરતો દ્વિજઃ ।

શ્રીસૂક્તવિષ્ણુસૂક્તાભ્યામભિષેકં સમાચરેત્ ॥૧૦॥

ત્યારપછી પૂજક દ્વિજ, નિર્માલ્ય પુષ્પાદિકને ઉત્તર દિશા તરફ કાઢી નાખીને, રાજન રૌહિણ આદિક સામગીતમંત્રો બોલવા પૂર્વક અભિષેક કરે. અથવા “જિતં તે પુન્ડરીકાક્ષ” આ મહાપુરૂષવિદ્યાના મંત્ર બોલીને અથવા “હિરણ્યવર્ણા હરિણી” આ શ્રીસૂક્તના મંત્રો બોલીને અથવા

“અતો દેવા અવન્તુ નઃ” ઇત્યાદિ વિષ્ણુસૂક્તના મંત્રો બોલીને અથવા
“સહસ્રશીર્ષા પુરુષઃ” ઇત્યાદિ પુરુષસૂક્તના મંત્રો બોલીને અભિષેક
સ્નાન કરાવે. ॥૧૦॥

નામ્નાં સહસ્રેણ હરેસ્તોત્તરશતેન વા ।

અભિષેકં તુ કુર્વીરન્ત્રયઃ શૂદ્રાશ્ચ દીક્ષિતાઃ ॥૧૧॥

દીક્ષા પામેલી સ્ત્રિયો તથા શૂદ્રો તો ભગવાનનાં સહસ્ર નામો અથવા
૧૦૮ નામો બોલવા પૂર્વક અભિષેક કરે. ॥૧૧॥

તતઃ પ્રમાર્જ્ય વસ્ત્રેણ તમનર્ઘ્યાંશુકાનિ ચ ।

પરિધાપયેદતિપ્રેમણા રાધાં ચાન્યાંશ્ચ શક્તિતઃ ॥૧૨॥

તે પછી ભગવાનને વસ્ત્રથી માર્જન કરીને, અમૂલ્ય વસ્ત્રો પ્રેમપૂર્વક
પહેરાવે. એવીજ રીતે રાધિકાજીને તથા બીજા સંકર્ષણાદિક અંગ દેવોને
યથાશક્તિ વસ્ત્રોને ધરાવે. ॥૧૨॥

ઉપવીતં ભગવતે દદ્યાત્સૂક્ષ્મં સિતં શુભમ્ ।

સ્ત્નહેમાઘલકારાન્ સાઙ્ગાયાસ્મૈ ચ ધારયેત્ ॥૧૩॥

ત્યારપછી ભગવાનને શ્વેત સૂક્ષ્મ ઉત્તમ ઉપવીત આપે અને
અંગદેવોએ સહ વર્તમાન ભગવાનને રત્નજડિત સુવર્ણમય સુંદર કેયૂર
કિરીટ આદિક અલંકારોને યથાસ્થાન ધરાવે. ॥૧૩॥

યથાઋતુ યથાસ્થાનં ચન્દનેન યથોચિતમ્ ।

તિલકાનુલેપનં કુર્યાત્સકેસરઘનાદિના ॥૧૪॥

અનંતર શિશિરાદિ ઋતુને અનુસારે અને લલાટાદિ સ્થાનને
અનુસારે યથોચિત તિલક તથા અનુલેપન (અર્ચા) ને કેસર કપૂર કસ્તુરી
આદિકથી મિશ્રિત એવા ચંદનવડે કરે. ભગવાનને ચંદનથી તિલક કરે
તથા અર્ચાને કરે. ॥૧૪॥

યથોચિતમલકારાન્ધારયિત્વા ચ રાધિકામ્ ।

પત્રલેખાં ચ તિલકં વિદધ્યાત્કુઙ્કુમાક્ષતૈઃ ॥૧૫॥

રાધિકાજીને પણ યથોચિત અલંકારો ધરાવીને, પત્રલેખા (જેને
પીલ કહેછે) અને કુંકુમ મિશ્રિત અક્ષતોવડે ચંદ્રક કરે. ॥૧૫॥

આદર્શં દર્શાયિત્વાથ પુષ્પસ્રવશોચરાદિભિઃ ।

પૂજયેતં સહસ્રેણ તુલસીમઙ્ગરીદલૈઃ ॥૧૬॥

અનંતર ભગવાનને દર્પણ દર્શાવીને, પુષ્પહારો, તોરાઓ, હજાર
તુલસીપત્રો કે માંજર્યો આદિકવડે ભગવાનનું પૂજન કરે. ॥૧૬॥

તુલસ્યા વાથ પુષ્પેણ પ્રત્યેકં નામ વૈષ્ણવમ્ ।

નમઃપ્રાન્તચતુર્થ્યન્તં કીર્તયન્નર્ચયેત્પ્રભુમ્ ॥૧૭॥

તુલસીવડે અથવા પુષ્પવડે પ્રભુ શ્રીકૃષ્ણનું પૂજન કરે તેમાં આવો
પ્રકાર લેવો. એક એક માંજર્ય પ્રત્યે કે એક એક પત્ર પ્રત્યે કે એક એક
પુષ્પ પ્રત્યે વિષ્ણુના નામને અંતે ચતુર્થી વિભક્તિ આવે અને તેને અંતે
નમઃ શબ્દ આવે એવાં “વિષ્ણવે નમઃ” ઇત્યાદિ નામોને ઉચ્ચારણ
કરે. એક એક નામને બોલતો થકો એક એક પત્રાદિકને અર્પણ કરે. ૧૭

સુગન્ધિદ્રવ્યચુર્ણાનિ તતઃ સૌભાગ્યવન્તિ ચ ।

સમર્પ્ય ધૂપં કુર્વીત દશાત્ વામૃતાદિકમ્ ॥૧૮॥

ત્યારપછી સૌભાગ્યસૂચક સુગન્ધિ પદાર્થનાં ચૂર્ણો જે અખીર ગુલાલ
આદિક તે ભગવાનને અર્પણ કરીને, દશાંગ (દશ વસ્તુથી બનાવેલો)
અથવા અમૃતાદિ સંજાવાળા ધૂપને કરે. (દશાંગ તથા અમૃતધૂપનું લક્ષણ
ભવિષ્યોત્તર પુરાણમાં આ પ્રકારે કહ્યું છે- “ષડ્ભાગકુષ્ઠં દ્વિગુણો ગુહ્ણસ્વ
લાક્ષાત્રયં પચ્ચ નચ્ચસ્ય ભાગાઃ । હરિતકી સર્જસઃ સમાસી ભાગૈકમેકં
ત્રિલવં શિલાજમ્ ॥ ઘનસ્ય ચત્વારિ પુરસ્ય ચૈકો ધૂપો દશાઙ્ગઃ
કથિતો મુનિન્દ્રૈઃ ॥ અગુરુ ચન્દનં મુસ્તા સિહલ્કં વૃષણં તથા ।
સમભાગં તુ કર્તવ્યં ધૂપોઙ્ગમમૃતાહ્વયઃ ॥” ઇતિ અર્થ- નાગરવેલના
પાનની જડના છ ભાગ, ગોળના બાર ભાગ, લાખના ત્રણ ભાગ,
નખલાના પાંચ ભાગ, નાની હરડ રાણ અને જટામાસીનો એક એક
ભાગ, શિલાજીતના ત્રણ ભાગ, કપૂરના ચાર ભાગ, ગુગળનો એક ભાગ,
આ સર્વને ભેગાં મેળવીને બનાવેલા ધૂપને મુનિઓ દશાંગ નામથી કહે
છે. અગરુ ચંદન મોથ શિલાજીત અને કસ્તુરીને સરખે ભાગે લઈને
ભેગાં મેળવીને બનાવેલા ધૂપને અમૃત નામથી કહે છે.) ॥૧૮॥

દીપં ઘૃતેન કુર્વીત વર્તિકાદ્વયદીપિતમ્ ।

કૃતં સ્વશક્તિતઃ શુદ્ધં મહાનૈવેદ્યમર્પયેત્ ॥૧૯॥

સંયાવપાયસાપૂપશક્તુલીચ્છન્ડલકુકાન્ ।

પૂરિકાઃ પોલિકા મૌગ્દમોદનં વ્યજ્જનાનિ ચ ।

દધિદુગ્ધઘૃતાદીનિ ચતુષ્પદ્યાં નિધારયેત્ ॥૨૦॥

ત્યાર પછી બે દીવેટોવાળો ધીનો દીવો પ્રગટાવે. તે પછી યથા શક્તિ કરેલું શુદ્ધ મહાનૈવેદ્ય પકવાન્નાદિ ભગવાનને નિવેદન કરે. કેવું નૈવેદ્ય ? તો શીરો, લાપશી, દુધપાક, માલપુવા, જલેબી, ખાંડનાલાડુ, પુરીઓ, રોટલીઓ, મગદળ, ભાત, બહુ પ્રકારનાં શાકો, દહીં, દુધ અને ઘી આદિક ઉત્તમ સ્વાદિષ્ટ પદાર્થો જુદાં જુદાં પાત્રોમાં ભરેલા ને ચાર પાયાવાળા પીઠ ઉપર સ્થાપન કરે. ॥૧૯-૨૦॥

ભોજયેત્તં તતઃ પ્રેમ્ણા મધ્યે પાનીયમર્પયન્ ।

મુહૂર્તાર્ધે ગતે દદ્યાદ્ધસ્તપ્રક્ષાલનામ્બુ ચ ॥૨૧॥

તે પછી પૂજક તે સ્થાપેલું પકવાન્નાદિ નૈવેદ્ય ભગવાનને અતિપ્રેમથી મધ્યે પાનીય અર્પણ કરતો થકો થાળ બોલવા પૂર્વક જમાડે. જમાડતાં અર્ધો મુહૂર્ત (એક ઘડી) થયા પછી હસ્ત પ્રક્ષાલન જળને અર્પણ કરે. ('વિષ્ણુસહસ્રનામ સ્તોત્રનો પાઠ થઈ રહે એટલો સમય જમાડે' એમ વૈષ્ણવોનું કહેવું છે.) ॥૨૧॥

ઉચ્છેષણં ભગવતો વિષ્વક્ષેનાદિદેવતાઃ ।

ઉપકલ્પ્યાન્યતઃ સ્થાપ્યં સ્વાર્થં તદ્ભુવમામૃજેત્ ॥૨૨॥

ત્યારપછી ભગવાનનો ઉચ્છિષ્ટ પ્રસાદ વિશ્વક્ષેન આદિક પાર્ષદોને નિવેદન કરીને, તે પ્રસાદને પોતા માટે બીજા સ્થળમાં સ્થાપી આવીને, જ્યાં નૈવેદ્ય ધરાવ્યું હોય તે પૃથ્વીને ધોઈ લીંપીને શુદ્ધ કરે. ॥૨૨॥

મુખ્રવાસં તતો દદ્યાત્કૃતાં તામ્બૂલવીટિકામ્ ।

પૂગચૂર્ણલવડ્ગૈલાજાતિજાદિસમન્વિતામ્ ॥૨૩॥

ત્યારપછી ભગવાનને મુખવાસ માટે રૂડી રીતે બનાવેલી, સોપારીનું ચૂર્ણ લવીંગ એલાયચી જાયફળ જાવંત્રી આદિક ઊચિત પદાર્થોએ યુક્ત એવી તાંબુલબીડી અર્પણ કરે. ॥૨૩॥

ફલં ચ નાલિકેરાદિ દત્ત્વા શક્ત્યા ચ દક્ષિણામ્ ।

મહાનીરાજનં કુર્યાદ્ગીતવાદિત્રપૂર્વકમ્ ॥૨૪॥

તે પછી નાળીયેર કેળાં ખજૂર કેરી આદિક ફળ અર્પણ કરીને યથાશક્તિ દક્ષિણા અર્પણ કરીને, ગીત ગાવા પૂર્વક તેમજ વાજંત્ર વજાવવા પૂર્વક આરતી કરે. ॥૨૪॥

સ્તુયાત્પુષ્પાઞ્જલીન્દત્ત્વા તત્સ્તોત્રેણૈવ તં તતઃ ।

નામસઙ્કીર્તનં કુર્યાદ્ગાયત્રત્યંશ્ચ તત્પુરઃ ॥૨૫॥

અનંતર પુષ્પાંજલી આપીને, ભગવાનની તેમનાજ સ્તોત્રોવડે સ્તુતિ કરે. પછીથી ભગવાનની સન્નિધિમાં ગાન કરતો થકો અને નૃત્ય કરતો થકો તેમનાં મંગળ નામોનું કીર્તન કરે. ॥૨૫॥

મુહૂર્તં સ વિધાયેત્યં કૃત્વા ચૈવ પ્રદક્ષિણામ્ ।

પ્રણામં દણ્ડવત્કુર્યાત્તિર્યક્તદ્દક્ષિણે ભુવિ ॥૨૬॥

પૂજક જન આ પ્રકારે એક મુહૂર્તપર્યંત કરીને, પછી પ્રદક્ષિણા કરે. પછી પ્રતિમાના દક્ષિણ ભાગમાં ભૂમિઉપર વક્ર થઈને દંડવત્ પ્રણામ કરે. એટલે 'ભગવાનના જમણા ચરણને જમણા હાથથી હું ગ્રહણ કરું છું અને ડાબા ચરણને ડાબા હાથથી હું ગ્રહણ કરું છું' એવી મનમાં ભાવના કરતો થકો પ્રતિમાથી કિંચિત્ દૂર ભાગમાં દંડવત્ પડીને પ્રણામ કરે ॥૨૬॥

અષ્ટાઙ્ગં વાપિ પઞ્ચાઙ્ગં પ્રણામં પુરુષશ્ચરેત્ ।

પઞ્ચાઙ્ગમેવ નારી તુ નાન્યથા મુનિસત્તમ ! ॥૨૭॥

હે મુનિસત્તમ ! અષ્ટાંગ અને પંચાંગ એવા ભેદથી પ્રણામ બે પ્રકારનો કહ્યો છે. તેમાં પુરુષ જાતિ, અષ્ટાંગ અથવા પંચાંગ પ્રણામને કરે. નારી જાતિ તો પંચાંગજ પ્રણામને કરે પણ અષ્ટાંગને ન કરે. આવો પ્રણામમાં વિશેષ સમજવો. ॥૨૭॥

પદ્ભ્યાં કરાભ્યાં જાનુભ્યામુરસા શિરસા દૃશા ।

વચસા મનસા ચેતિ પ્રણામોષ્ટાઙ્ગ ઈરિતઃ ॥૨૮॥

બાહુભ્યાં ચૈવ મનસા શિરસા દૃશા ।

પઞ્ચાઙ્ગોઽયં પ્રણામઃ સ્યાત્પૂજાસુ પ્રવરાવિમૌ ॥૨૯॥

અષ્ટાંગ પંચાંગ બે પ્રણામનું લક્ષણ કહે છે— બે પગ, બે હાથ, બે ઠીંચણ, ઉર-સ્થળ, મસ્તક, દૃષ્ટિ, વચન અને મન આ આઠ અંગોએ

કરીને જે પ્રણામ કરવો તે અષ્ટાંગ નામથી કહ્યો છે. બે હાથ, મસ્તક, દૈષ્ટિ, વચન અને મન આ પાંચ અંગોએ કરીને પ્રણામ કરવો તે પંચાંગ નામથી કહેવાય છે. પૂજાવિધિમાં આ બે પ્રણામો શ્રેષ્ઠપણે માન્યા છે. ॥

भीतं मां संसृतेः पाहि प्रपन्नं त्वां प्रभो ! इति ।

ततः सम्प्रार्थ्य स्वाध्यायं शक्त्या कुर्वीत नैत्यकम् ॥૩૦॥

ત્યાર પછી હે પ્રભો ! વારંવાર જન્મમરણરૂપ સંસાર થકી ભય પામેલો, માટેજ તમારા શરણને પામેલો હું તે મારી તમે રક્ષા કરો, આ રીતે પ્રાર્થના કરીને, પ્રતિદિન કરવાપણે કહેલો સ્વાધ્યાય જે વેદપુરાણ સ્તોત્રાદિકના પાઠરૂપ તેને યથાશક્તિ કરે. ॥૩૦॥

ध्यात्वा शेषां च तद्दत्तां गृहित्वा शिरसाऽऽदरात् ।

आवाहितं यथापूर्वं राधाकृष्णं हृદम्बुजे ।

संस्थापयेच्चाङ्गदेवान् स्वस्वस्थानं विसर्जयेत् ॥૩૧॥

ત્યારપછી ભગવાને મને પોતાનો ચંદન પુષ્પાદિરૂપ શેષ પ્રસાદ આપ્યો અને તે મેં આદરથી મસ્તકે ગ્રહણ કર્યો એવી મનમાં ભાવના કરીને, રાધાકૃષ્ણને જેમ પ્રથમ આવાહન કર્યા હતા તેમજ હૃદયકમળમાં સ્થાપન કરે અને તેમના અંગદેવોને પોત પોતાના સ્થાન પ્રત્યે વિસર્જન કરે. ॥૩૧॥

करण्डके वा शय्यायां मन्दिरे प्रतिमां हरेः ।

शाययित्वा पिधाय द्वावैश्वदेवं समाचरेत् ॥૩૨॥

ભગવાનની પ્રતિમાને કરંડીયામાં અથવા શય્યામાં અથવા મંદિરમાં પોઢાડીને, તેના દ્વારા બંધ કરીને, પછીથી પંચ મહાયજ્ઞરૂપ વૈશ્વદેવ કર્મને કરે. ॥૩૨॥

प्रासादिकं हरेरन्नं स्वपोष्येभ्यो विभज्य सः ।

स्वयं भुक्त्वा तत्कथाद्यैर्दिनशेषमतिक્રમેत् ॥૩૩॥

વૈશ્વદેવ કર્યા પછી પૂજક જન, ભગવાનના પ્રસાદભૂત અન્નનો પોતાના પિતા પ્રમુખ પોષ્યવર્ગને યથોચિત વિભાગ કરી આપીને પછીથી પોતે જમે. અવશિષ્ટ દિવસને વૃથા નહિ પણ ભગવાનની કથાનું શ્રવણ કીર્તન સ્મરણ આદિક નવધા ભક્તિ કરવાની સાથે નિર્ગમન કરે. ॥૩૩॥

महापूजाविधानेन प्रोक्तेनानेन योऽन्वहम् ।

भक्त्या समर्चयेद्विष्णुं स भवेत्तस्य पार्षदः ॥૩૪॥

જે જન પ્રતિદિન મેં કહેલા આ મહાપૂજાવિધિને અનુસારે પ્રેમપૂર્વક ભગવાનનું પૂજન કરે તે ભગવાનનો પાર્ષદ થાય છે. ॥૩૪॥

दिव्यं विमानमारुह्य भास्वरं देवतेऽपिसितम् ।

गोलोकाख्यं हरेर्धाम दिव्याङ्गो याति पूजकः ॥૩૫॥

પૂર્વોક્ત પ્રકારે પૂજા કરનારો જન, દેહને અંતે દિવ્ય તનુને પામીને બ્રહ્માદિ દેવોએ પણ વાંછના કરેલા દેદીપ્યમાન દિવ્ય વિમાનમાં બેસીને ગોલોક નામના શ્રીહરિના ધામને પામે છે. ॥૩૫॥

फलाभिसन्धिना वापि यस्तमर्चेद्दिने दिने ।

सोऽपि धर्म काममर्थ मोक्षं चाप्नोत्यभीप्सितम् ॥૩૬॥

નિષ્કામ ભક્તને મળતું પૂજાફળ કહીને, હવે સકામ ભક્તને મળતું તે કહે છે— જે પૂજક ધર્માદિ ફળનું અનુસંધાન રાખીને પણ ભગવાનનું દિને દિને પૂર્વોક્ત વિધિને અનુસારે પૂજન કરે છે તે સકામ ભક્ત પણ પોતે ઇચ્છેલા ધર્મ અર્થ કામ અને મોક્ષને પણ પામે છે. ॥૩૬॥

इत्थं पूजाविधिं कर्तुमशक्तो राधया सह ।

हरिमेकं यथालब्धैरर्चेद्भक्त्योपचारकैः ॥૩૭॥

આ પ્રકારનો પૂજાવિધિ કરવા અસમર્થ એવો ભક્તજન, રાધા સાથે એક (અંગદેવતાના સ્થાપન વિના) ભગવાનનું જેવા મળે એવા ઉપચારોવડે ભક્તિપૂર્વક પૂજન કરે. ॥૩૭॥

द्वादशाक्षरमन्त्रेण द्विजोऽन्यो नाममन्त्रतः ।

श्रीराधाकृष्णमभ्यर्चेद्भक्तिरेवात्र सिद्धिदा ॥૩૮॥

દ્વિજશબ્દવાચ્ય ત્રૈવર્ણિક છે પણ વેદાદિ સચ્છાસ્ત્રને ભણ્યો નથી એવો અને મહાપૂજા કરવામાં અસમર્થ એવો ભક્તજન “ૐ નમો ભગવતે વાસુદેવાય” આ દ્વાદશાક્ષર મંત્રવડે પૂજન કરે. જે બીજો મહાપૂજા કરવામાં અસમર્થ સ્ત્રીશૂદ્રાદિ જન છે તેતો “કેશવાય નમઃ” ઈત્યાદિ નામમંત્રવડે શ્રીરાધાકૃષ્ણનું પૂજન કરે. ભગવાનના પૂજનમાં અતિ પ્રીતિરૂપ ભક્તિજ મહાફળને આપનારી છે પણ અન્ય સાધન નથી. ॥

एकादश्यां हरेर्जन्मोत्सवादौ तु विशेषतः ।

महापूजैव कर्तव्या स्वशक्त्याखिलवैष्णवैः ॥३९॥

સર્વ વૈષ્ણવોએ એકાદશીને દિવસે અને ભગવાનના જન્મોત્સવાદિ દિવસે તો અધિકપણે મહાપૂજા યથાશક્તિ કરવીજ. ॥૩૯॥

प्रतिष्ठामात्रमपि यः कुर्यादन्यकृतालये ।

स सार्वभौमराज्यं वै प्राप्नुयान्नष्टकिल्बिषः ॥४०॥

બીજા કોઈએ કરાવેલાં મંદિરમાં યથાશક્તિ પ્રતિમા પ્રતિષ્ઠામાત્રને પણ જે પુરૂષ કરાવે તે સમગ્ર પાપે રહિત થઈને સાર્વભૌમ રાજ્યને નિશ્ચે પામે. ॥૪૦॥

कारयेन्मन्दिरं रम्यं धनाढ्यश्च हरेर्दृढम् ।

यः स तु प्राप्नुयाद्राज्यं त्रैलोक्यस्याप्यकण्टकम् ॥४१॥

ધનાઢ્ય જે પુરૂષ ભગવાનનું દૃઢ સુંદર મંદિરમાત્ર પણ કરાવે તે તો ત્રિલોકીના પણ નિષ્કંટક રાજ્યને પામે. ॥૪૧॥

वृत्तिदानेन पूजायाः प्रवाहं वर्धयेत्तु यः ।

स पुमान्प्राप्नुयान्नૂનं विष्णुलोकं महत्सुखम् ॥४२॥

જે પુરૂષ ક્ષેત્રાદિ જીવિકાવૃત્તિ આપીને પૂજાપ્રવાહને વધારી આપે તેતો વિષ્ણુલોકમાં મહાસુખને નિશ્ચે પામે. ॥૪૨॥

प्रतिष्ठां मन्दिरं पूजां कारयेत्त्रीण्यपीह यः ।

समानैश्वर्यमाप्नोति वासुदेवस्य स ध्रुवम् ॥४३॥

જે પુરૂષ આ લોકમાં મંદિર, પ્રતિષ્ઠા અને પૂજા આ ત્રણેયને કરાવે તેતો નિશ્ચે ભગવાનના જેવાં ઐશ્વર્ય (સાધર્મ્ય) ને પામે છે. ॥૪૩॥

हरेर्वृत्तिं हरेद्यस्तु कृतां स्वेन परेण वा ।

कल्पमेकं स वै भुङ्क्ते नरके यमयातनाः ॥४४॥

જે પુરૂષ પોતે અથવા બીજાએ બાંધી આપેલી દેવની જીવિકા વૃત્તિને હરી લે તે તો એક કલ્પપર્યંત નરકમાં યમયાતનાને નિશ્ચે ભોગવે છે. ॥૪૪॥

कर्ता कारयिता यश्च सहायश्चानुमोदकः ।

चतुर्णां हि फले भागः सुकृतस्येतरस्य च ॥४५॥

પુણ્યનો તથા પાપનો કરનાર, કરાવનાર, સહાય કરનાર અને અનુમોદન આપનાર આ ચારેય જણને પુણ્યનો તથા પાપનો ફળમાં સમાન ભાગ નિશ્ચે મળે છે, માટે પુણ્ય કરવું પણ પાપ કરવું નહિ. ॥૪૫॥

इति क्रियायोगविधिर्मया नारद ! कीर्तितः ।

येनैकान्तिकधर्मोऽत्र सिद्धयेत्तत्प्रवणात्मनाम् ॥४६॥

હે નારદ ! આ પ્રકારે ક્રિયાયોગનો વિધિ કે જે પ્રેમપૂર્વક કરવાથી આ લોકમાં ભગવદ્ધીનપણે વર્તનારા ભક્તજનોને એકાંતિક ધર્મની સિદ્ધિને કરી આપનારો છે તે મેં તમને કહી સંભળાવ્યો. ॥૪૬॥

विषयांश्चिन्तयंश्चित्ते बहिः पूजां हरेश्चरेत् ।

सम्भारेणापि महता न यथोक्तं फलं लभेत् ॥४७॥

બીજાને તો ઈષ્ટ ફળની સિદ્ધિ થતી નથી એમ કહે છે— ચિત્તમાં શબ્દાદિ ગ્રામ્ય વિષયોનું ચિંતવન કરતો પુરૂષ ભલે મોટી મોટી બહુ સામગ્રીવડે બહાર ભગવત્પૂજાને કર્યા જ કરે પણ શાસ્ત્રમાં જે મહાપૂજાનું ફળ કહ્યું છે તેને પામતોજ નથી. ॥૪૭॥

इतस्ततो ग्राम्यसुखे भ्रमत्स्वीयं मनस्ततः ।

नियम्य विष्णुपूजायां मुमुक्षुः प्रयतो भवेत् ॥४८॥

માટે ગ્રામ્ય સુખમાં અહીં તહીં ભ્રમતા પોતાના મનને વશ કરીને, મુમુક્ષુ જન વિષ્ણુપૂજામાંજ તત્પર થાય. ॥૪૮॥

महाव्रता भूरितपस्विनोऽपि स्वधीतवेदा अपि बुद्धिमन्तः।

સાઢ્ઢ્યં ચ યોગં પરિશીલયન્તઃ સિદ્ધિં ન યાન્ત્યેવ વિનાર્ચનં હરેઃ ॥૪૯

इति श्रीस्कन्दपुराणे विष्णुखण्डे श्रीवासुदेवमाहात्म्ये क्रियायोगे

वासुदेवपूजाविधिनिरूपणनामैकोनत्रिंशोऽध्यायः ॥२९॥

આવો પૂજાવિધિજ એકાંતિક ભક્તિરૂપ ફળને આપનાર હોવાથી તેનું સર્વ સાધનોની અપેક્ષાએ શ્રેષ્ઠપણું કહે છે— કેટલાક અહિંસાદિ પાંચ યમરૂપ મહાવ્રતને અથવા સનત્સુજાત ઋષિએ કહેલા બ્રાહ્મણના બાર ધર્માદિ ગુણરૂપ મહાવ્રતને ધારી રહેલા છે, કેટલાક કૃષ્ણ

યાંદ્રાયણાદિ મહાતપને કરનારા છે. કેટલાક ઋગ્વાદિ વેદોને યથાર્થ ભણનારા છે. કેટલાક રાજ્ય વ્યવહાર વિગેરે વિષયમાં બહુ બુદ્ધિવાળા છે. કેટલાક સાંખ્યશાસ્ત્રના પરિશીલન પરાયણ છે. કેટલાક યોગશાસ્ત્રના પરિશીલનપરાયણ છે. આ સર્વે પોતપોતાના અર્થમાં અત્યંત કુશળ છે. તથાપિ પૂર્વોક્ત ભગવત્પૂજન વિના વાંછિત ફળને પામતાજ નથી. માટે સર્વ કોઈએ આ કહ્યું એવું ભગવત્પૂજન અવશ્ય કરવું. ॥૪૮॥

**ઇતિ શ્રીસ્કંદપુરાણે વિષ્ણુખંડે શ્રીવાસુદેવમાહાત્મ્યે ક્રિયાયોગે
શ્રીવાસુદેવપૂજાવિધિ નિરૂપણ નામા એકોનવિંશઃ અધ્યાયઃ ॥૨૯॥**

૩૦ આ અધ્યાયમાં મનના નિગ્રહમાં હેતુભૂત અષ્ટાંગયોગ અને તેનાં લક્ષણો સાથે કહ્યાં છે. તથા યોગિને દેહત્યાગનો પ્રકાર કહ્યો છે. (શ્લોક ૩૨)

સ્કન્દ ઉવાચ

**વાસુદેવાર્ચનવિધિં નિશમ્યેત્થં સ નારદઃ ।
પ્રસન્નઃ પુનસ્પ્રાક્ષીત્તં મુનીનાં પરં ગુરુમ્ ॥૧॥**

અધ્યાય ૩૦ મો.

કાર્તિક સ્વામી કહે છે— હે સાવર્ણિ મુને ! નારદમુનિ ‘વાસુદેવના પૂજનનો વિધિ મનને વશ કરીને કરવામાં આવે તોજ અભીષ્ટ ફળને આપનારો થાય છે’ એમ સાંભળીને પ્રસન્ન થયા થકા મુનિઓના પરમ ગુરુ નારાયણને ફરીથી પુછવા લાગ્યા. ॥૧॥

નારદ ઉવાચ

**સમ્યગુક્તો ભગવતા ક્રિયાયોગો મહાફલઃ ।
એકેન મનસા યોઽસૌ કાર્યઃ સિદ્ધિમભીપ્સુભિઃ ॥૨॥
મનસો નિગ્રહસ્ત્ર જ્ઞાનિનામપિ સદ્ગુરો ! ।
દુષ્કરઃ કિં પુનસ્તર્હિ નૃણાં કર્માત્મનાં ભુવિ ॥૩॥
તમૃતે તુ હરેરર્ચા નાભીષ્ટફલદાયિની ।
અતસ્તન્નિગ્રહોપાયમપિ મે વક્તુમર્હસિ ॥૪॥
નારદજી પુછેછે— હે ભગવન ! મહા અભીષ્ટ ફળ જેમનું છે એવો**

ક્રિયાયોગ આપ ભગવાને રૂડી રીતે સવિસ્તર કહ્યો. જે ક્રિયાયોગ ફળસિદ્ધિને ઈચ્છતા પુરુષોએ એકાગ્ર મનથી કરવા યોગ્ય છે. હે સદુરો ! તેવો ક્રિયાયોગ કરવામાં મનનો નિગ્રહ નિર્વિષયમનવાળા યોગિઓએ પણ દુષ્કર છે. તો વિષય પ્રવણ મનવાળા નરોએ દુષ્કર હોય એમાં કહેવુંજ શું ? મનના નિગ્રહ વિના તો ભગવાનની પૂજા અભીષ્ટ ફળને આપનારી થતી નથી, માટે મનના નિગ્રહનો સુકર ઉપાયપણ મને જજાસુને કહેવાને યોગ્ય છે. ॥૨-૪॥

સ્કન્દ ઉવાચ

ઇત્યાપૃષ્ઠઃ સ મુનિના મુનિન્દ્રઃ સર્વદર્શનઃ ।

નારાયણો નરસંઘો નારદં તમભાષત ॥૫॥

કાર્તિકસ્વામી કહે છે— હે સાવર્ણો ! આ પ્રકારે નારદજીએ પુછેલા સર્વજ્ઞ મુનિવર નરસખા નારાયણ નારદજી પ્રત્યે બોલ્યા. ॥૫॥

શ્રીનારાયણ ઉવાચ

**સત્યમેવ મુને ! વક્ષિ મનસોઽસ્તિ બલં મહત્ ।
જિતેઽપિ યસ્મિન્વિશ્વાસઃ શત્રુવન્ન વિવેકિનામ્ ॥૬॥
મનસા સદૃશોઽન્યસ્તુ શત્રુનાસ્ત્યેવ દેહિનામ્ ।
વિષ્ણુધ્યાનાભ્યાસયોગાન્નિર્દોષં તદ્ધિ શામ્યતિ ॥૭॥**

શ્રીનારાયણ કહે છે— હે મુને ! તમો જે મનનો નિગ્રહ દુષ્કર કહો છો તે સત્યજ કહો છો. મનનું બળ બહુ મોટું છે. વશ કરેલા પણ જે મનમાં વિવેકી જ્ઞાનીઓને શત્રુમાંજ જેમ એમ વિશ્વાસ આવતોજ નથી. વિવેકીઓ મનનો વિશ્વાસ કરતા નથી. અવિવેકીઓ તો મનનો વિશ્વાસ કરવાથી ભ્રષ્ટ થઈ જાય છે. દેહીઓને મનને તુલ્ય બીજો કોઈ શત્રુજ નથી. એજ મહાન શત્રુ છે. મહાશત્રુભૂત એવું પણ તે મન ભગવાનના ધ્યાનના અભ્યાસરૂપ ઉપાયથી કામકોધાદિ દોષે રહિત થઈને ચંચળતાને છોડીને શાંત થઈ જાય છે. આ અર્થ ભગવાને ગીતામાં “અસંશયં મહાબાહો ! મનો દુર્નિગ્રહં ચલમ્ । અભ્યાસેન તુ કૌન્તેય ! વૈરાગ્યેણ ચ ગૃહ્યતે” આ વચનથી કહ્યો છે. ॥૬-૭॥

અદાન્તાશ્વદેવૈતદ્યતોઽસ્તિ દુસ્વગ્રહમ્ ।

અત્તો વૈરાગ્યયુક્તપુમ્ભિઃ સદુપાયૈર્નિગૃહ્યતે ॥૮॥

જે હેતુમાટે નહિ દમ્ભેલો અશ્વજ જેમ એમ આ મન બહુ દુર્ધર (ન વશ થાય તેવું) છે, તે હેતુમાટે વૈરાગ્યવાળા પુરૂષોએ સદુપાયોવડે વશ કરી શકાયજ છે. ॥૮॥

ઉપાયાસ્ત્ર બહવઃ સન્તિ તેષ્વપિ સન્મતે ! ।

અષ્ટાઙ્ગયોગસ્યાભ્યાસઃ શ્રેષ્ઠઃ સઘઃફલપ્રદઃ ॥૯॥

હે સન્મતે ! મનોનિગ્રહમાં ઘણા ઉપાયો ચાંદ્રાયણાદિ તપશ્ચર્યા પ્રમુખ પ્રદર્શાવ્યા છે. તેમાં પણ અષ્ટાંગયોગનો જે અભ્યાસ તે શ્રેષ્ઠ અને તત્કાળ ફળદાયી ઉપાય કહ્યો છે. ॥૯॥

યમાશ્ચ નિયમા બ્રહ્મનાસનાન્યસુસંયમઃ ।

પ્રત્યાહારો ધારણા ચ ધ્યાનમઙ્ગલં તુ સપ્તમમ્ ।

સમાધિશ્ચાષ્ટમં પ્રોક્તં યોગસ્યાનુક્રમેણ વૈ ॥૧૦॥

અષ્ટ અંગોને અનુક્રમે કહે છે— હે બ્રહ્મન્ ! યમ, નિયમ, આસન, પ્રાણાયામ, પ્રત્યાહાર, ધારણા, ધ્યાન અને સમાધિ આ અષ્ટ અંગી નિર્વિકલ્પ સમાધિરૂપ યોગનાં અંગો કહ્યાં છે. ॥૧૦॥

તત્રાહિંસા બ્રહ્મચર્યસત્યાસ્તેયાપરિગ્રહાઃ ।

એતે પઞ્ચ યમાઃ પ્રોક્તાઃ સાધનીયાઃ પ્રયત્નતઃ ॥૧૧॥

તેમાં અહિંસા, બ્રહ્મચર્ય, સત્ય, અસ્તેય, અપરિગ્રહ આ પાંચ યમો પ્રથમ અંગપણે કહ્યાં છે. આ યમો પ્રયત્ન કરીને પણ પોતાવિષે સંપાદન કરવા યોગ્ય છે. ॥૧૧॥

શૌચં તપશ્ચ સન્તોષઃ સ્વાધ્યાયો વિષ્ણુપૂજનમ્ ।

એતે ચ નિયમાઃ પઞ્ચ દ્વિતીયાઙ્ગતયા મતાઃ ॥૧૨॥

શૌચ, તપ, સંતોષ, સ્વાધ્યાય, વિષ્ણુપૂજન આ પાંચ નિયમો દ્વિતીય અંગપણે માન્યાં છે. ॥૧૨॥

પરિહાયાઙ્ગચાઞ્ચલ્યં યથાસુખતયા સ્થિતઃ ।

તદાસનં સ્વસ્તિકાદિ પ્રોક્તં દ્વન્દ્વાર્તિજિન્મુને ! ॥૧૩॥

હે મુને ! અંગની ચંચળતાનો ત્યાગ કરીને, યોગસિદ્ધિ માટે યોગીજન જેમાં કે જેણે કરીને સુખેથી સ્થિર બેસાય તે આસન કહેવાય. આ આસનો સ્વસ્તિકાદિ ચોર્યાંશી પ્રકારનાં યોગશાસ્ત્રમાં કહ્યાં છે. તેમાં ત્રીશ મુખ્ય માન્યાં છે. તેમાં પણ ચૌદ મુખ્ય માન્યાં છે. એ સર્વેનાં લક્ષણો યોગશાસ્ત્ર થકી જાણવાં. શીત ઉષ્ણ આદિક દ્વન્દ્વ દુઃખનો જય થવો એ આસનનું ફળ કહ્યું છે. આ આસનો યોગના તૃતીય અંગપણે કહ્યાં છે. ॥૧૩॥

ચરતાં સર્વતોઽસૂનામેકદેશે તુ ધારણમ્ ।

ગુરુપદિષ્ટરીત્યેવ પ્રાણાયામઃ સ ઊચ્યતે ॥૧૪॥

ચલે વાયૌ ચલં ચિત્તં સ્થિરે તસ્મિન્સ્થિરં તતઃ ।

સુદેશેઽયં સદાભ્યસ્યઃ પૂસ્કુમ્બકરેચકૈઃ ॥૧૫॥

સર્વત્ર શરીરમાં વિચરતા પ્રાણોનું ગુરુએ ઉપદેશ કરેલી રીતિને અનુસારેજ એક દેશમાં જે ધારણા-સ્થિર કરવું તે પ્રાણાયામ ચોથા અંગ તરીકે કહ્યો છે. પ્રાણવાયુ ચંચળ થતાં ચિત્ત ચંચળ થાય છે. પ્રાણવાયુ સ્થિર થતાં ચિત્ત સ્થિર થાય છે. માટે આ પ્રાણાયામ પૂરક રેચક કુંભક એવા ભેદથી ત્રણ પ્રકારનો કહ્યો છે. તેનો શુભ દેશમાં સદા અભ્યાસ કરે. ઈડા કે પિંગળા નાડીવડે બાહ્ય વાયુનું અંદર પૂરણ કરવું તે પૂરક કહેવાય, તેને અંદરજ રોકી રાખવો તે કુંભક કહેવાય, જે નાડીથી પૂરક કર્યો હોય તે થકી બીજી નાડીથી બહાર કાઢવો તે રેચક કહેવાય. ॥૧૪-૧૫॥

મનસેન્દ્રિયવૃત્તિનાં તત્તદ્વિષયતશ્ચ યત્ ।

આકર્ષણં પ્રતીચીનં પ્રત્યાહારઃ સ ઈસ્તિઃ ॥૧૬॥

ચક્ષુ આદિક ઈન્દ્રિયોની નિરીક્ષણાદિક વૃત્તિઓને મનથી (વિચારથી) તેને ઈન્દ્રિયોના વિષયો થકી જે આત્મામાં પ્રતિલોમપણે આકર્ષણ કરવું તે પાંચમા અંગભૂત પ્રત્યાહાર કહ્યો છે. ॥૧૬॥

નાભ્યાઘન્યતમસ્થાને પ્રાણેન સહ ચેતસઃ ।

વાસુદેવસ્વરૂપે યદ્ધારણં ધારણોદિતા ॥૧૭॥

નાભિ આદિક હરકોઈ સ્થાનમાં પ્રાણવાયુની સાથે ચિત્તનું વાસુદેવસ્વરૂપમાં જે ધારણ તે ધારણા યોગના ષષ્ઠ અંગપણે કહી છે. ॥

एकैकावयवस्यैव चिन्तनं यत्पृथक्पृथक् ।

पदाब्जादेर्भगवतस्तद्ध्यानमिति कीर्तितम् ॥१८॥

ભગવાનના ચરણ કમળ આદિક એક એક અવયવનું જુદું જુદું જ યોગશાસ્ત્રોક્ત પ્રકારે જે ચિંતન તે ધ્યાન યોગના સત્તમ અંગભૂત કહ્યું છે. ॥૧૮॥

निरोधः प्राणमनसोरतिप्रेमणा हरौ तु यः ।

स समाधिरिति प्रोक्तो योगिनामभिवाञ्छितः ॥१९॥

ભગવાનના જુદા જુદા એક એક અવયવનું ચિંતન ત્યાગ કરીને પ્રાણમનનો ભગવન્મૂર્તિમાંજ અત્યંત પ્રેમથી જે નિરોધ-અવિચ્છિન્નપણે સમગ્ર મૂર્તિના ચિંતન પૂર્વક સ્થિર કરવું તે યોગીઓએ અભિવાંછિત યોગના અષ્ટમ અંગભૂત સમાધિ કહ્યો છે. ॥૧૯॥

अङ्गैर्षष्टभिरेतैर्हि शिक्षितैः सिद्धसद्गुरोः ।

योगः सिद्धयति वै पुंसां समाधेः पक्वतात्मकः ॥२०॥

યોગસિદ્ધિને પામેલા સદ્ગુરુ થકીજ રૂડી રીતે અભ્યાસ કરેલાં આ આઠ અંગોએ કરીને સમાધિની પક્વતારૂપ યોગ નિશ્ચે સિદ્ધ થાય છે. ॥

नैतादृशं परं सम्यङ्मनोनिग्रहसाधनम् ।

पुरुषाणां मुमुक्षूणामिति जानीहि नारद ! ॥२१॥

હે નારદ ! સર્વોત્તમ શ્રેયને પામવા ઈચ્છતા પુરુષોને અષ્ટાંગયોગ જેવું બીજું સમીચીન સાધન મનોનિગ્રહ માટે છેજ નહિ. આજ શ્રેષ્ઠ સાધન છે. એમ તમો જાણો. ॥૨૧॥

तपस्विनां महाशत्रोर्ब्रह्माण्डक्षोभकादपि ।

मदनान्न भयं किञ्चिद्योगिनस्त्वस्ति कर्हिचित् ॥२२॥

સિદ્ધ થએલા અષ્ટાંગયોગનું ફળ કહે છે— સિદ્ધયોગી પુરુષને તો કામ કે જે તપસ્વિઓના મહાશત્રુભૂત અને આખાય બ્રહ્માંડને ક્ષોભ કરનારો છે તેના થકી પણ ક્યારેય પણ કિંચિત્ પણ ભય રહેતો નથી. સાધનાંતરનિષ્ઠને તો તેના થકી ભય રહે છે. ॥૨૨॥

आयास्यन्तं विदित्वैव सोऽन्तकालं च योगवित् ।

स्वातन्त्र्येणैव देहं स्वं त्यजतीत्यं समाधिना ॥२३॥

સિદ્ધયોગી પુરુષ અમુક ક્ષણે મારું મૃત્યુ થશે’ એમ સમીપમાં આવનારા અંતકાળને આગળથી પ્રાણઘોષના અશ્રવણાદિ ચિત્તોવડે જાણીનેજ સ્વતંત્રપણે આવા સમાધિએ કરીનેજ પોતાના દેહને ત્યાગ કરી દે છે. ॥૨૩॥

पार्ष्णिभ्यां गुदमापीडय वायुं पादद्वयस्थितम् ।

शनैः शनैः समाकृष्य मृत्युस्थानं नयत्यमुम् ॥२४॥

આ બાબતને સાત શ્લોકથી કહે છે— પેનીવડે ગુદાને દબાવીને બન્ને પાદમાં રહેલા વાયુને ધીમે ધીમે આકર્ષણ કરીને, આ વાયુને મૃત્યુસ્થાન-મૂળાધાર ચક્ર પ્રત્યે પમાડે છે. ॥૨૪॥

मनसा केशवं ध्यायंस्तन्मनुं च षडङ्गरम् ।

जपंस्ततोऽमुं नयति वायुं स्थानं प्रजापतेः ॥२५॥

મનવડે ભગવાનનું ધ્યાન કરતો થકો અને ‘કેશવાય નમઃ’ આ ષડ્ઙ્કર મંત્રને જપતો થકો મૃત્યુસ્થાન થકી વાયુને આકર્ષણ કરીને પ્રજાપતિના સ્થાનભૂત સ્વાધિષ્ઠાન ચક્ર પ્રત્યે લઈ જાય છે. ॥૨૫॥

ततो नाभिं च हृदयमुरः कण्ठं च योगवित् ।

नयति भृकुटिं वायुं वासुदेवपरायणः ॥२६॥

વાસુદેવ પરાયણ એવો યોગી સ્વાધિષ્ઠાન ચક્ર થકી તે વાયુને આકર્ષીને નાભિસ્થાન-મણિપૂરક ચક્ર પ્રત્યે લઈ જાય છે. તે પછી તેમાં રહેલા વાયુને આકર્ષણ કરીને હૃદય-અનાહત ચક્ર પ્રત્યે લઈ જાય છે. તે પછી તેમાં રહેલા વાયુને આકર્ષીને ઉરથી આરંભીને કંઠપર્યંત રહેલા વિશુદ્ધિ ચક્ર પ્રત્યે લઈ જાય છે. તે પછી તેમાં રહેલા વાયુને આકર્ષણ કરીને ભૃકુટિ-આજ્ઞાચક્ર પ્રત્યે લઈ જાય છે. ॥૨૬॥

एतेषु षट्सु स्थानेषु त्वेकैकस्मिन्पृथक्पृथक् ।

योगी प्राणमनोक्षणाणां निरोधं च विसर्जनम् ।

तावदभ्यसति स्वस्य यावत्स्यात्तत्સ્વતन्त्रता ॥२७॥

ત્યાર પછી યોગીજન આ છ સ્થાનો મધ્યે એક એક સ્થાનમાં પૃથક્ પૃથક્ અનુક્રમે પ્રાણ મન અને ઈન્દ્રિયોના નિરોધનો અને વિસર્જનનો ત્યાં સુધી વારંવાર અભ્યાસ કરે છે. ક્યાં સુધી ? તો

પોતાના તે પ્રાણાદિકના નિરોધમાં અને વિસર્જનમાં સ્વતંત્રતા પ્રાપ્ત થાય ત્યાં સુધી અભ્યાસ કર્યા કરે છે. નિરોધ એટલે રોકવું અને વિસર્જન એટલે છોડવું એમ જાણવું. ॥૨૭॥

જિતં જિતં વિહાયૈવ સ્થાનં યાતિ પરં પરમ્ ।

પ્રાપ્તસ્ય સ્થાનકં ષષ્ટં તદભ્યાસે શ્રમો નહિ ॥૨૮॥

મૂલાધારાદિ ચક્રે અધિષ્ઠિત એવા જે જે સ્થાનમાં પોતાના પ્રાણાદિકના નિરોધમાં અને વિસર્જનમાં સ્વાધીનતા થઈ જાય તે તે સ્થાનને છોડી દઈને, આગળ આગળ વર્તતા સ્થાનને (નહિ સ્વાધિન થએલાને) પામે છે. આ રીતે જીતી જીતીને આજ્ઞાચક્રે અધિષ્ઠિત એવા છટ્ટા સ્થાનને પામેલા યોગીને તે સ્થાનમાં જે પોતાના પ્રાણાદિકના નિરોધ વિસર્ગનો અભ્યાસ તેમાં પ્રયાસજ નથી. ॥૨૮॥

સપ્તચ્છિદ્રાણિ રુદ્ધ્વાથ પ્રાણમક્ષમનોયુતમ્ ।

પ્રાપ્સ્ય તાલું વ્રજતિ બ્રહ્મસ્ત્રં સ યોગવિત્ ॥૨૯॥

અનંતર આ સિદ્ધયોગી સાત છિદ્રો (બે નાસિકા, બે ચક્ષુ, બે કાન અને એક મુખ એમ મળી) ને રોકીને, ઈન્દ્રિયો તથા મન સહિત પ્રાણવાયુને તાળુસ્થાન પ્રત્યે પમાડીને પછી બ્રહ્મરંધ્રને પામે છે. ॥૨૯॥

માયામયપદાર્થાનાં તતો હિત્વૈવ વાસનાઃ ।

સ વાસુદેવૈકમનાસ્ત્યજતિ સ્વકલેવરમ્ ॥૩૦॥

ત્યારપછી આ નિષ્પત્તયોગી વાસુદેવ ભગવાનમાંજ મનને જોડી દઈને, તેથીજ માયામય પદાર્થોની વાસનાને ત્યાગ કરીનેજ પોતાના શરીરનો ત્યાગ કરી દે છે. ॥૩૦॥

તતો ભગવતો ધામ શ્રીકૃષ્ણસ્ય તમઃપરમ્ ।

ઉપેત્ય સેવમાનસ્તં નન્દતે દિવ્યવિગ્રહઃ ॥૩૧॥

પાંચભૌતિક દેહનો ત્યાગ કર્યા પછી દિવ્ય વિગ્રહને પામેલો તે ભક્તયોગી ભગવાન શ્રીકૃષ્ણના તમઃશબ્દવાચ્ય માયા થકી પાર વર્તતા બ્રહ્મપુર નામના ધામને પામીને, શ્રીકૃષ્ણની સેવા કરતો થકો પરમાનંદને પામે છે. ॥૩૧॥

इति ते कथितो ब्रह्मन्योगशास्त्रस्य संग्रहः ।

जित्वा तेन मनः स्वीयं तमाराधय सर्वदा ॥३२॥

इति श्रीस्कन्दपुराणे विष्णुखण्डे श्रीवासुदेवमाहात्म्ये

अष्टाङ्गयोगनिरूपणनामा त्रिंशोऽध्यायः ॥३०॥

હે બ્રહ્મનુ ! આ રીતે તમને યોગશાસ્ત્રનો સિદ્ધાંત સંક્ષેપમાં મેં કહ્યો. તે આ યોગથી પોતાના મનને જીતીને સર્વદા તે શ્રીકૃષ્ણની આરાધના કરો. ॥૩૨॥

**इति श्रीस्कंदपुराणे विष्णुખण्डे श्रीवासुदेवमाहात्म्ये अष्टांगयोग
निर्पण नामा त्रिंशः अध्यायः ॥३०॥**

૩૧ આ અધ્યાયમાં અતિસંતુષ્ટ થએલા નારદ મહર્ષિએ નરસખા શ્રીનારાયણની અતિ પ્રેમથી કરેલી સ્તુતિનું નિરૂપણ કર્યું છે. (શ્લોક ૨૩)

स्कन्द उवाच

श्रुत्वैतत्सकलं धर्म्यं यथावद्भगवद्ब्रुचः ।

निःસંશયો મુનિઃ પ્રાહ તં પ્રણમ્ય કૃતાઞ્જલિઃ ॥૩॥

અધ્યાય ૩૧ મો.

કાર્તિકસ્વામી કહે છે— હે સાવર્ણો ! આવું એકાંતિક ધર્મને નિરૂપણ કરનારું સમગ્ર ભગવાનનું હિતવચન યથાસ્થિત સાંભળીને, નિઃસંશય થયેલા નારદમુનિ નારાયણને નમસ્કાર કરીને બે હાથ જોડીને આ પ્રકારે બોલ્યા. ॥૧॥

नारद उवाच

नष्टा मे संशयाः सर्वेः प्रसादाद्भगवंस्तव ।

वासुदेवस्य माहात्म्यं मयाधिगतमञ्जसा ॥૨॥

નારદમુનિ કહે છે— હે ભગવન ! મારા સમગ્ર સંશયો આપના અનુગ્રહબળથી નષ્ટ થઈ ગયા. અને ભગવાન વાસુદેવનું માહાત્મ્ય મેં યથાર્થ જાણ્યું. ॥૨॥

कञ्चित्कालमिहैवाहं तपः कुर्वस्त्वया सह ।

श्रृणवंश्च नित्यं ज्ञानादि करिष्ये पक्वमात्मनः ॥३॥

આ બદ્રિકાશ્રમમાંજ હું તમારી સાથે કેટલોક કાળ તપને કરતો થકો અને નિત્ય જ્ઞાનાદિકને સાંભળતો થકો આત્મામાં પ્રાપ્ત થએલા તે જ્ઞાનાદિકને પરિપક્વ કરીશ. ॥૩॥

સ્કન્દ ઉવાચ

इत्युक्त्वा नारदस्तत्र तेन चाप्यनुमोदितः ।

उवास दिव्यवर्षाणां सहस्रं स तपश्चरन् ॥૪॥

કાર્તિકસ્વામી કહે છે— હે સાવર્ણે ! આ પ્રકારે તે નારદમુનિ કહીને, નારાયણે પણ અનુમોદન આપવાથી તપને કરતા થકા બદ્રિવનમાં દેવતાઓનાં હજાર વર્ષ સુખેથી રહ્યા. ॥૪॥

शुश्राव चानुदिवसं यथाकालं हरेर्मुखात् ।

धर्मज्ञानाद्यथ प्राप पक्वतां तत्र योगिराट् ॥૫॥

અનંતર યોગીરાજ નારદજી પ્રતિદિન યથા સમય ભગવાનના મુખ થકી ધર્મજ્ઞાનાદિકને સાંભળતાં તેમાં પરિપક્વને પામ્યા. ॥૫॥

स्नेहं च परमं प्राप स श्रीकृष्णोऽखिलात्मनि ।

गुणगानपरो नित्यमास भागवताग्रणीः ॥૬॥

નારદજી સર્વના પરમ આત્મા શ્રીકૃષ્ણમાં પરમ પ્રેમને પામ્યા. અને નિત્ય ભગવદુણોના ગાનપરાયણ થતાં ભાગવતોમાં અગ્રણી થયા. ॥૬॥

भक्तिनिष्ठां परां प्राप्तमथ सिद्धयोगिनम् ।

उवास भगवान्प्रीतः श्रेयस्कृत्सर्वदेहिनाम् ॥૭॥

અનંતર અષ્ટાંગયોગની સિદ્ધિને પામેલા, માટેજ ભગવાનમાં એકાંતિકી ભક્તિનિષ્ઠાને પામેલા નારદમુનિ પ્રત્યે બહુ પ્રસન્ન થએલા, સર્વ દેહિઓના શ્રેયને કરનારા ભગવાન શ્રીનારાયણ બોલ્યા. ॥૭॥

श्रीनारायण उवाच

सिद्धोऽसि त्वं महर्षेऽद्य गच्छ लोकहितं कुरु ।

एकान्तधर्मं सर्वत्र प्रवर्तयितुमर्हसि ॥૮॥

શ્રીનારાયણ કહે છે— હે મહર્ષે ! તમો એકાંતિક ધર્મમાં સિદ્ધિને પામ્યા છો, તો હમણાં જાવ અને લોકોનું હિત કરો. શું તે હિત ? તો

સર્વત્ર એકાંતિક ધર્મને પ્રવર્તાવવાને યોગ્ય છો. એથીજ સર્વ જનોનું હિત થશે. ॥૮॥

स्कन्द उवाच

इत्याज्ञां शिरसा तस्य स आदाय जगद्गुरोः ।

गच्छंस्ततस्तमस्तौषीत्प्रणम्य प्राञ्जलिः स्थितः ॥૯॥

કાર્તિકસ્વામી કહે છે— હે સાવર્ણે ! જગદ્ગુરુ શ્રીનારાયણની આવી લોક હિતોપયોગી આજ્ઞાને નારદજી મસ્તકે ગ્રહણ કરીને, બદ્રિવન થકી જવાના હોવાથી શ્રીનારાયણને પ્રણામ કરીને બે હાથ જોડી ઉભા રહીને તેમની સ્તુતિ કરવા લાગ્યા. ॥૯॥

नारद उवाच

नमो नमस्ते भगवन् ! जगद्गुरो ! नारायणा-

प्राकृतदिव्यमूर्ते ! अनन्तकल्याणगुणा-

करस्त्वं दासे मयि प्रीततरः सदा स्याः ॥૧૦॥

નારદજી સ્તુતિ કરે છે— હે ભગવન્ ! (જ્ઞાન આદિક છ એશ્વર્યે સંપન્ન) હે જગદ્ગુરો ! (જગતના નિરૂપાધિક સાચા ગુરુ) હે નારાયણ ! (ચિદચિદાત્મક સર્વ જગતમાં અંદર બહાર વ્યાપીને રહેલા) હે અપ્રાકૃત દિવ્ય મૂર્તે ! (જેની મૂર્તિ અપ્રાકૃત દિવ્ય છે) અનંત કલ્યાણ ગુણરૂપ રતોની ખાણરૂપ એવા તમને વારંવાર નમસ્કાર છે. તમો દાસભૂત મારી ઉપર સદાય અત્યંત પ્રસન્ન થાવ. ॥૧૦॥

त्वं वासुदेवोऽसि जगन्निवासः क्षेमाय लोकस्य तपः करोषि।
योगेश्वरेशोपशमस्य आत्मारामाधिपस्त्वं परहंससद्गुरुः ॥૧૧॥

વાસુદેવ શબ્દાર્થને કહે છે— હે યોગેશ્વર ! તમો વાસુદેવ છો. શાથી ? તો ચિદચિદાત્મક જગતમાં તેના આત્માપણે સ્થિતિ કરી રહ્યા છે. આવા તમો લોકોના ક્ષેમ માટેજ તીવ્ર તપને કરો છો. ઉપશમ સ્થિતિમાં વર્તતા તમો આત્મારામ મુનિઓના અધિપ-તેમણે ઉપાસ્ય છો. અને સનકાદિક પરમહંસોના સદ્ગુરુ- નૈષ્ઠિક શ્રેષ્ઠ ઉપદેષ્ટા છો. ॥૧૧॥

विभुर्ऋषीणामृषभोऽक्षरात्मा जीवेश्वराणां च नियामकोऽसि ।

સાક્ષી મહાપુરુષ આત્મતન્ત્રઃ કાલોઽભવદ્બૃકુટેર્મહાંશ્ચ ॥૧૨॥

તમો વિભુ-ચેતન અચેતન વર્ગમાં અંતર્યામિપણે વ્યાપક, અઠ્યાશી હજાર ઉર્ધ્વરેતા ઋષિઓએ પૂજનીય, અક્ષરના અંતરાત્મા, સર્વના સાક્ષી-દ્રષ્ટા, જીવ ઈશ્વરોના નિયામક, ક્ષરાક્ષરપુરુષ થકી મોટા હોવાથી સાર્થક મહાપુરુષ નામથી નિરૂપણ કરેલા અને આત્મતંત્ર-સ્વયં સ્વતંત્ર છો. જે આપની ભૂકુટી થકી મહાન-આત્યંતિક પ્રલયને કરનારો કાળ પ્રાદુર્ભવે છે. અર્થાત્ કાળના કાળ તમો છો. ॥૧૨॥

સર્ગાદિલીલાં જગતાં ત્વમીશ કરોષિ માયાપુરુષાત્મનૈવ ।

તથાપ્યકર્તા નનુ નિર્ગુણોઽસિ ભૂમા પરબ્રહ્મ પરાત્પરસ્ચ ॥૧૩॥

હે ઈશ ! આપજ માયાપુરુષરૂપે કરીને અનંત બ્રહ્માંડોની સર્ગાદિ લીલાને કરો છો. તથાપિ અકર્તા-તેના લેપે રહિત છો, માટેજ નિર્ગુણ-માયાગુણે રહિત છો. ભૂમા-નિરતિશય સુખસ્વરૂપ પરંબ્રહ્મ પરાત્પર પરમાત્મા જે કહ્યા છે તે આપજ છો. ॥૧૩॥

સત્યઃ સ્વયંજ્યોતિસ્તર્ક્યશક્તિસ્ત્વં બ્રહ્મભૂતાત્મવિચિન્ત્યમૂર્તિઃ ।

બૃહદ્વ્રતાચાર્ય ! મહામુનીન્દ્ર ! કન્દર્પદર્પાપહરણ્પ્રતાપ ! ॥૧૪॥

તમો સત્ય અને સ્વયંજ્યોતિ છો. તમારી શક્તિઓ કોઈના પણ તર્કમાં ન આવે એવી અદ્ભુત છે. તમારી મૂર્તિ બ્રહ્મભૂત જીવોએ ચિંતન કરવા યોગ્ય છે. તમો બૃહદ્વ્રતાના આચાર્ય ઉપદેશક પ્રવર્તક પરિપાલક છો. મહામુનિઓમાં શ્રેષ્ઠ અને કામદેવના ગર્વને હરનારા પ્રતાપશાળી તમો છો. ॥૧૪॥

તપસ્વિનાં યે રિપવઃ પ્રસિદ્ધાઃ ક્રોધો રસો મત્સરલોભમુખ્યાઃ ।

અપ્યાશ્રમં તેઽપિ કદાપિ વેષ્ટું નેમં ક્ષમા હ્યેષ તવ પ્રતાપઃ ॥૧૫॥

તપસ્વિઓના પ્રસિદ્ધ રિપુરૂપ જે કામ ક્રોધ લોભ માન રસાસ્વાદ મત્સર આદિક મુખ્ય દોષો છે તેપણ કદાપિ આ આશ્રમમાં પ્રવેશ કરવા પણ સમર્થ થતાજ નથી. આ તમારો પ્રતાપ પ્રખ્યાત છે. ॥૧૫॥

છન્દોમયો જ્ઞાનમયોઽમૃતાધ્વા ધર્માત્મકો ધર્મસર્ગાભિપોષ્ટા ।

ઉન્મૂલિતાધર્મસર્ગો મહાત્મા ત્વમવ્યયશ્ચાક્ષયોઽવ્યક્તબન્ધુઃ ।

તમો છંદોમય-વેદમૂર્તિ, જ્ઞાનમય-સાંખ્યાદિ જ્ઞાનશાસ્ત્રના સિદ્ધાંતનો બોધ કરનારા, અમૃતાધ્વા-આત્યંતિક મોક્ષના માર્ગદર્શક, ધર્માત્મક-એકાંતિક ધર્મના આશ્રય, ધર્મસર્ગ જ્ઞાન વૈરાગ્ય આદિકના સર્વથા પોષક, અધર્મસર્ગ દંભાદિકને મૂળમાંથી નાશ કરનારા, અતિ ઉદાર સ્વભાવવાળા, સ્વરૂપ સ્વભાવ ગુણ વિભૂતિથી અવ્યય અને અક્ષય અને અવ્યક્ત-અચેતન વર્ગના પણ બંધુ-ચેતયિતા છો. ॥૧૬॥

નિર્દોષરૂપસ્ય તવાચ્ચિલાઃ ક્રિયા ભવન્તિ વૈ નિર્ગુણા નિર્ગુણસ્ય ।

ધર્માર્થકામેષુભિર્ચર્ચનીયસ્ત્વમીશ્વરો નાથ ! મુમુક્ષુભિશ્ચ ॥૧૭॥

હે નાથ ! નિર્દોષરૂપ અને નિર્ગુણ એવા આપની સમગ્ર ક્રિયાઓ નિર્ગુણ છે. ધર્મ અર્થ અને કામને ઈચ્છતા જનોએ તથા મુમુક્ષુ જનોએ પણ પૂજનીય અને ઈશ્વર-તેમના તેમના મનોરથોને પૂર્ણ કરવામાં સમર્થ આપ એકજ છો. ॥૧૭॥

ત્વં કાલમાયાયમસંસૃતિભ્યો મહાભયાત્પાતુમેકઃ સમર્થઃ ।

ભક્તાપરાધાનનવેક્ષમાણો મહાદયાલુઃ કિલ ભક્તવત્સલઃ ॥

જનોને કાલ માયા યમ અને સંસાર થકી આવતો જે મહાભય તે થકી રક્ષા કરવા માટે તમોજ એક સમર્થ છો. ભક્તોના અપરાધોને નહિ ગણનારા મહાદયાળુ ભક્તવત્સલ તમો એકજ કહ્યા છો. ॥૧૮॥

ધૃતાવતારસ્ય હિ નામમાત્રં રૂપં ચ વા યઃ સ્મરેદન્તકાલે ।

સોઽપિ પ્રભો ! ઘોરમહાઘસઙ્ઘાત્સઘો વિમુક્તો દિવમાશુ યાતિ ॥

હે પ્રભો ! જનોના કલ્યાણ માટે ભૂમિ ઉપર અવતારને ધરી રહેલા આપના કેવલ નામનેજ અંતકાળે ઉચ્ચારણ કરે કે આપની શ્રીમૂર્તિને સ્મરણમાં લાવે તે જન પણ ઘોર મહાપાપસંઘથકી તત્ક્ષણ મુક્ત થઈને શીઘ્ર વૈકુંઠ લોકને પામે છે. ॥૧૯॥

તં ત્વાં વિહાયાત્ર તુ યો મનુષ્યો દેહે ત્રિધાતાવપિ દૈહિકેષુ ।

જાયાત્મજજ્ઞાતિધનેષુ સજ્જતે સ માયયા વચ્ચિત એવ મૂઢઃ ।

આ લોકમાં જે મનુષ્ય તો આવા મહિમાવાળા આપનો ત્યાગ કરીને, વાતપિત્તકફમય એવા પણ દેહમાં અને સ્ત્રી, પુત્ર, જ્ઞાતિ, ધન આદિક

દૈહિક પદાર્થમાં આસક્ત થાય છે તે મૂઢ મનુષ્ય તમારી માયાએ નિશ્ચે ઠગેલો છે. ॥૨૦॥

ત્વદ્ભક્તિયોગ્યો નરદેહ એવં યં કામયન્તેઽપિ ચ નાકસંસ્થાઃ ।

ત્વદ્ભક્તિહીનં હિ દિવોઽપિ સૌખ્યમહં તુ જાને નરકેણ તુલ્યમ્ ॥૨૧॥

નરદેહજ તમારી ભક્તિને યોગ્ય છે, જે દેહને સ્વર્ગનિવાસી ઈન્દ્રાદિ મોટા મોટા દેવતાઓ પણ ઈચ્છે છે. તમારી ભક્તિએ રહિત એવા સ્વર્ગના પણ સુખને હું તો નરકને તુલ્ય તુલ્ય જાણું છું. ॥૨૧॥

તપસ્ત્રિલોવ્યાઃ કુરુષે સુસ્વાય તત્રાપિ તે ભારતવાસિપુંસુ ।

અનુગ્રહો ભૂરિતરો યદત્ર કૃતાવતારો વિચરન્વિરાજસે ॥૨૨॥

બ્રહ્માંડવાસી સર્વ લોકોને સુખ આપવા માટેજ તમો ભારે તપને કરો છો. તેમાં પણ ભરતખંડવાસી જનો ઉપરતો આપનો બહુ મોટો અનુગ્રહ છે. જેથી આ ભારતવર્ષમાં અવતાર ધારીને વિચરતાથકા વિરાજો છો. ॥૨૨॥

તસ્યાશ્રયં યે તવ નાત્ર કુર્વતે ત એવ શાસ્ત્રેષુ મતાઃ કૃતઘ્નાઃ ।

અતસ્તવૈકાશ્રયમેવ બાહં કુર્વત્યજસ્રં મયિ તેઽસ્તુ તુષ્ટિઃ ॥

इति श्रीस्कन्दपुराणे विष्णुखण्डे श्रीवासुदेवमाहात्म्ये

श्रीनरनारायणस्तुतिनिरूपणनामैकत्रिंशोऽध्यायः ॥३१॥

આ ભરતખંડમાં રહીને જે જનો દયાનિધિ મહાસમર્થ આપનો આશ્રય કરતા નથી તે જનોજ શાસ્ત્રમાં કૃતઘ્ની કહ્યા છે. કેમકે આપે કરેલા મહોપકારને જાણતા નથી. માટે આપનાજ એક આશ્રયને દેઢપણે કરી રહેલો હું તે મારી ઉપર નિરંતર આપની પ્રસન્નતા થાવ. તમારી પ્રસન્નતા થકી હું બીજા ફળને ઈચ્છતો નથી. ॥૨૩॥

इति श्रीस्कंदपुराणे विष्णुखण्डे श्रीवासुदेवमाहात्म्ये

श्रीनरनारायणस्तुति निरूपण नामा એકત્રિંશઃ અધ્યાયઃ ॥૩૧॥

૩૨. આ અધ્યાયમાં આ ગ્રંથની સંપ્રદાયપ્રવૃત્તિ અને આના શ્રોતા વક્તા જનોને મળતું ફળ યથાર્થ વર્ણવ્યું છે. (શ્લોક ૩૩)

स्कन्द उवाच

इति स्तुत्वा तमीशानं नारद ! स ययौ ततः ।

शम्याप्रासाभिधं ब्रह्मन्व्यासस्याश्रममादितः ॥३१॥

અધ્યાય ૩૨ મો.

કાર્તિકસ્વામી કહે છે— હે બ્રહ્મન્ સાવર્ણો ! નારદજી સર્વેશ્વર શ્રીનારાયણની આ પ્રકારે સ્તુતિ પ્રાર્થના કરીને બદ્રિવનથકી પ્રથમ વ્યાસ મહર્ષિના શમ્યાપ્રાસ નામના આશ્રમ પ્રત્યે આવ્યા. ॥૧॥

सादरं मानितस्तेन प्रत्युत्थानासनादिभिः ।

तस्मा एकान्तिकं धर्मं प्राह जिज्ञासवे स च ॥२॥

પોતાના આશ્રમ પ્રત્યે આવેલા નારદજીનો વ્યાસજીએ સન્મુખ ઉઠવું, આસન આપવું વિગેરે આતિથ્યવડે આદરપૂર્વક બહુ સત્કાર કર્યો. ત્યારપછી સત્કાર પામેલા નારદજીએ જીજ્ઞાસુ વ્યાસમુનિને ભગવાને પોતાને કહેલો એકાંતિક ધર્મ કહી સંભળાવ્યો. ॥૨॥

ततो ब्रह्मसभां गत्वा ब्रह्मणः श्रृण्वतो मुनिः ।

देवान्पितृन्महर्षीं तत्रस्थांस्तमुपादिशत् ॥३॥

ત્યારપછી નારદમુનિ બ્રહ્માની સભામાં ગયા. ત્યાં પણ બ્રહ્માને સાંભળતાંજ સભામાં રહેલા દેવો પિત્રિઓ અને મહર્ષિઓને એકાંતિક ધર્મનો ઉપદેશ આપ્યો. ॥૩॥

तत्र स्थितो भास्करश्च धर्ममेतं पुनर्मुने ! ।

शुश्राव नारदात्सर्वं श्रुतं नारायणात्पुरा ॥४॥

હે મુને ! આ સમયે સભામાં બેઠેલા સૂર્યદેવે જે એકાંતિક ધર્મ પ્રથમ કલ્પમાં સાક્ષાત્ નારાયણ ઋષિથકી પોતે સાંભળ્યો હતો એજ એકાંતિક ધર્મ ફરીથી નારદમુનિના મુખથી સાંભળ્યો. ॥૪॥

स प्राहात्माग्रयायिभ्यो बालखिल्येभ्य आदरात् ।

मेरौ ते सङ्गतान्देवानिन्द्रादींश्च न्यशामयन् ॥५॥

સૂર્યદેવે સાંભળેલો તે ધર્મ પોતાની આગળ ચાલતા વાલખિલ્ય-ઋષિઓને આદરથી કહ્યો. તે પછી ઋષિઓએ પોતે સાંભળેલો તે ધર્મ મેરુમાં ભેગા મળેલા ઈન્દ્રાદિ દેવોને કહી સંભળાવ્યો. ॥૫॥

તેભ્યોઽસિતો મુનિઃ શ્રુત્વા ધર્મમેતં દ્વિજોત્તમ ! !

પિતૃભ્યઃ કથયામાસ પિતૃલોકં ગતઃ ક્વચિત્ ॥૬॥

હે દ્વિજોત્તમ ! દેવતાઓ થકી દેવલ નામના મુનિએ આ ધર્મ સાંભળ્યો. કોઈ સમયે પિતૃલોકમાં ગએલા દેવલમુનિએ અર્ચમાદિ પિત્રિઓને આ ધર્મ કહ્યો. ॥૬॥

પિતરસ્તે ત્વર્યમાદ્યા ઉચિરે શન્તનું નૃપમ્ ।

સ ભીષ્માય સ્વપુત્રાય કથયામાસ તત્ત્વતઃ ॥૭॥

અર્ચમાદિ તે પિત્રિઓએતો પોતે સાંભળેલો એકાંતિક ધર્મ શંતનુરાજાને કહ્યો. શંતનુએ પોતાના પુત્ર ભીષ્મને યથાસ્થિત કહ્યો. ॥૭॥

સોઽપિ ભારતયુદ્ધાન્તે ધર્મરાજાય પૃચ્છતે ।

શયાનઃ શરશઘ્યાયાં પ્રાહ સંસદિ ભૂયસિ ॥૮॥

બાણશય્યામાં સુતેલા ભીષ્મેપણ ભારત યુદ્ધને અંતે પુછતા યુધિષ્ઠિર રાજાને મોટી સભામાં આ એકાંતિક ધર્મ કહ્યો. ॥૮॥

તત્ર શ્રુત્વા નારદોઽપિ સ્થિતઃ સદસિ સાદરમ્ ।

કૈલાસે શઙ્કરં પ્રાહ સ ચ માં મુનિસત્તમ ! ॥૯॥

હે મુનિસત્તમ ! તે સભામાં બેઠેલા નારદજીએ પણ ફરીથી આદરપૂર્વક સાંભળીને (પ્રથમ નારાયણના મુખથકી આ ધર્મ સાંભળ્યો હતો.) કૈલાસમાં આવીને મારા પિતા શંકરને એકાંતિક ધર્મ કહ્યો. તે પિતા શંકરે મને કહ્યો. આ પ્રકારે આની ગુરુપરંપરા છે. ॥૯॥

મયા તે કથિતં બ્રહ્મનૃચ્છતે ધર્મવર્તિને ।

પાત્રાયૈત્ત્વદાતવ્યમિતિ માં હિ પિતાઽબ્રવીત્ ॥૧૦॥

હે સાવર્ણે ! પુછતા ધર્મવર્તી તમને મેં આ સર્વકોઈ જીવોએ સુખેથી થઈ શકે એવું મોક્ષસાધનભૂત આ શ્રીવાસુદેવમાહાત્મ્ય કહી સંભળાવ્યું. આ માહાત્મ્ય પાત્ર (શ્રીકૃષ્ણનો ભક્તજ પાત્ર ગણાય) નેજ આપવું. (પાત્રને ઉપદેશ કરવો.) એમ પિતા શંકરે મને કહ્યું છે. ॥૧૦॥

येन येन श्रुतं ह्येतन्माहात्म्यं सात्वतां पतेः ।

स स तस्मिन्परां भक्तिं चकार स्वविमुक्तये ॥११॥

ભક્તપતિ ભગવાન શ્રીવાસુદેવનું આ માહાત્મ્ય જે જે જને સાંભળ્યું તે તે પોતાના મોક્ષમાટે ભગવાનમાં એકાંતિકી ભક્તિને કરવા લાગી ગયા. ॥૧૧॥

युधिष्ठिरोऽपि राजर्षिः श्रुत्वा भीष्मेण कीर्तितम् ।

माहात्म्यं देवकीसूनोर्मुमुदे भ्रातृभिः सह ॥१२॥

રાજર્ષિ યુધિષ્ઠિર પણ ભીમાદિ ભ્રાતાઓ સાથે ભીષ્મે કહેલું દેવકીપુત્ર શ્રીકૃષ્ણનું માહાત્મ્ય સાંભળીને આનંદ પામી ગયા. ॥૧૨॥

तमात्मनो मातुलेयं सर्वकारणकारणम् ।

निशम्याश्चर्यजलधौ निममज्ज महामतिः ॥१३॥

મહાબુદ્ધિ યુધિષ્ઠિર, પોતાના મામા વસુદેવના પુત્ર વાસુદેવને સર્વ કારણ કારણ સાંભળી સમઝીને, આશ્ચર્યસાગરમાં ડુબી ગયા. ॥૧૩॥

वासुदेवादिकं व्यूहं वाराहार्दींश्च सर्वशः ।

अवतारानपि नृपो मेनेऽस्यैव रमापतेः ॥१४॥

સર્વકારણપણું સ્પષ્ટ કહે છે— યુધિષ્ઠિર રાજા વાસુદેવાદિક વ્યૂહ અને વારાહાદિ સર્વે અવતારો પણ રમાપતિ આ શ્રીકૃષ્ણનાજ છે એમ માનવા લાગ્યા. ॥૧૪॥

ततः सहानुजो राजा दिव्यमानुषविग्रहे ।

अत्यन्तं भक्तिमान्कृष्णे बभूव द्विजसत्तम ! ॥१५॥

હે દ્વિજસત્તમ ! એમ સમઝયા પછી યુધિષ્ઠિર રાજા, નાના ભાઈઓ સાથે દિવ્ય માનુષ વિગ્રહ ધારી ભગવાન શ્રીકૃષ્ણમાં અત્યંત ભક્તિનિષ્ઠાવાળા થયા. ॥૧૫॥

श्रुत्वेमां च कथां सर्वे ब्रह्मराजसुरर्षयः ।

सभायां तत्र ये चासंस्तेऽप्यभूवन् सविस्मयाः ॥१६॥

તે સભામાં બેઠેલા બીજા જે બ્રહ્મર્ષિઓ, રાજર્ષિઓ, દેવર્ષિઓ હતા તે સર્વે પણ ભીષ્મોક્ત શ્રીકૃષ્ણમાહાત્મ્ય સંબન્ધી કથાને સાંભળીને બહુ

વિસ્મય પામી ગયા. ॥૧૬॥

કૃષ્ણમેવ પરં બ્રહ્મ વિદિત્વા તે નરાકૃતિમ્ ।

ભક્તિં પ્રપેદિરે તસ્મિન્પ્રણમન્તસ્તમાદરાત્ ॥૧૭॥

વિસ્મય પામેલા તે સભાસદો નરાકૃતિ કૃષ્ણનેજ પરંબ્રહ્મ પરમાત્મા સમજીને, આદરભાવથી તેમને પ્રણામ કરતા થકા તેમને વિષે પરા ભક્તિને પામ્યા. ॥૧૭॥

इत्थं तस्यास्ति माहात्म्यमतस्त्वमपि सन्मते ! ।

सर्वात्मना वासुदेवं तमेव भज भक्तितः ॥૧૮॥

હે સન્મતે ! આવું તે વાસુદેવનું માહાત્મ્ય છે. માટે તમે પણ સર્વાત્મના-કાય વાણી મનથી તે વાસુદેવ પરબ્રહ્મનેજ પ્રેમરૂપ ભક્તિથી ભજો. ॥૧૮॥

શ્રીવાસુદેવમાહાત્મ્યમેતત્તે કથિતં મયા ।

दुर्वासनोपशमनं भगवद्भक्तिवर्धनम् ॥૧૯॥

આ શ્રી વાસુદેવ માહાત્મ્ય કે જે દુર્વાસના શમાવી દેનારું અને ભગવાનમાં ભક્તિને વધારનારું છે તે તમને કહી સંભળાવ્યું. ॥૧૯॥

कथितानि पुराणेऽत्र मयाख्यानानि यानि ते ।

तेषां सार इदं ब्रह्मन्निर्मथ्यैव समुद्धृतः ॥૨૦॥

હે બ્રહ્મન્ સાવર્ણો ! આ સમખંડાત્મક સ્કંદ પુરાણમાં તમને મેં જે આખ્યાનો કહ્યાં તેનું મંથન કરીને જ આ શ્રીવાસુદેવમાહાત્મ્યરૂપ તેનો સાર કાઢ્યો છે. ॥૨૦॥

वेदोपनिषदां चेतद्रसो वै साङ्ख्ययोगयोः ।

पञ्चरात्रस्य कृत्स्नस्य धर्मशास्त्रस्य चानघ ! ॥૨૧॥

હે નિષ્પાપ સાવર્ણો ! કેવળ આ પુરાણનોજ સાર છે એમ નહિ, કિંતુ વેદો, ઉપનિષદો, સાંખ્ય, યોગ, પંચરાત્ર, અને સમગ્ર ધર્મશાસ્ત્રના સાર રસરૂપ આ શ્રીવાસુદેવમાહાત્મ્ય છે. ॥૨૧॥

धन्यं यशस्यं चायुष्यमेतत्परममङ्गलम् ।

साक्षाद्भगवता गीतं सर्वाभद्रविनाशनम् ॥૨૨॥

આ આખ્યાન અભીષ્ટ ધનને આપનારું, કીર્તિને આપનારું, આયુષ્યને આપનારું, પરમ મંગળ છે. અને ભગવાને પોતે કહેલું હોવાથી સમગ્ર અમંગળને નાશ કરનારું છે. ॥૨૨॥

य एतच्छृणुयात्पुण्यं कीर्तयेदथ यः पठेत् ।

वासुदेवे भवेत्तेषामचला निर्मला मतिः ॥૨૩॥

જે જન આ પુણ્યકારી આખ્યાનને સાંભળે અથવા કીર્તન કરે અથવા પાઠ કરે તે શ્રોતા વક્તા પાઠક જનોને શ્રીવાસુદેવમાં અચળ અને નિર્મળ મતિ થાય. ॥૨૩॥

भक्ता एकान्तिकास्ते च भवेयुस्तस्य मानवाः ।

ब्रह्मरूपा व्रजन्त्यन्ते ब्रह्मધામ તમઃપરમ્ ॥૨૪॥

આ આખ્યાનના તે શ્રોતા વક્તા મનુષ્યો ભગવાન શ્રીકૃષ્ણના એકાંતિક ભક્તો થાય તો બ્રહ્મરૂપ થઈને અંતે માયાથી પર એવા બ્રહ્મધામને પામે છે. ॥૨૪॥

धर्मार्थी लभतेऽनेन धर्म कामं च कामुकः ।

धनार्थी धनमाप्नोति मोक्षार्थी मोक्षमुत्तमम् ॥૨૫॥

આ આખ્યાનનું શ્રવણાદિ કરવાથી ધર્માર્થી ધર્મને, અર્થાર્થી અર્થને, કામાર્થી કામને અને મોક્ષાર્થી ઉત્તમ મોક્ષને પામે છે. ॥૨૫॥

लभेत विद्यां विद्यार्थी मुच्येद्गुणश्च रोगतः ।

एतच्छ्रवणमात्रेण सर्वपापक्षयो भवेत् ॥૨૬॥

આ શાસ્ત્રના શ્રવણમાત્રથી વિદ્યાર્થી વિદ્યાને પામે, રોગી રોગથી મુક્ત થાય અને સર્વ પાપનો ક્ષય થાય. ॥૨૬॥

ब्रह्मं तेजो लभेद्विप्रः क्षत्रियश्च नरेशताम् ।

धनं वैश्यः सुखं शूद्रः श्रवणादस्य चाप्नुयात् ॥૨૭॥

આ ગ્રંથના શ્રવણથી બ્રાહ્મણ બ્રહ્મતેજને પામે, ક્ષત્રિય નરેશપદને પામે, વૈશ્ય ધનને પામે અને શૂદ્ર સુખને પામે. ॥૨૭॥

एतच्छ्रुत्वा रणं गच्छन्विजयं चाप्नुयात्त्रूपः ।

प्राप्नुयात्स्त्री च सौभाग्यं कन्या च स्वेषितं वरम् ॥૨૮॥

આ શ્રવણ કરીને યુદ્ધમાં વિજય મેળવવાનું અને સ્ત્રી સૌભાગ્ય કન્યા સ્વેષિત વરમ મેળવવાનું થાય. ॥૨૮॥

આ શાસ્ત્રને સાંભળીને રાજા જો યુદ્ધમાં જાય તો વિજયને પામે.
સ્ત્રી સૌભાગ્યને પામે. કન્યા ઈષ્ઠિત વરને પામે. ॥૨૮॥

एतस्य श्रुतिकीर्तिभ्यां शास्त्रजातशिरोमणेः ।

यं यं यः कामयेत्कामं तं तं प्राप्नोति मानवः ॥२९॥

જે મનુષ્યો સમગ્ર શાસ્ત્રોના શિરોમણીભૂત આ શાસ્ત્રનું
શ્રવણ કીર્તન કરીને જે જે કામને ઈચ્છે તે તે મનુષ્ય તે તે કામને
પામે છે. ॥૨૯॥

तस्मात्त्वं सर्वदा भक्त्या पठन्नेतद्द्विजोत्तम ! ।

कायवाणीमनोभिस्तं भजेथा भक्तवत्सलम् ॥૩૦॥

માટે હે દ્વિજોત્તમ ! તમો સર્વદા ભક્તિપૂર્વક આ ગ્રંથને ભણતાથકા
કાય, વાણી, મનથી ભક્તવત્સલ શ્રીહરિને ભજો. ॥૩૦॥

सौतिरुवाच

एतन्महासेनमुख्राब्जनिःसृतं सावर्णिरापीय वचोमृतं सः।

चकार भक्तिं वसुदेवनन्दने नराकृतिब्रह्मणि सर्वमूले ।૩૧।

સૂત પુરાણીના પુત્ર ઉગ્રશ્રવા શૌનકાદિક મહર્ષિઓ પ્રત્યે કહે છે—
હે મહર્ષિઓ ! કાર્તિકસ્વામીના મુખથી નીકળેલું આવું વચનામૃત
સાવર્ણિઋષિ સાદર સાંભળીને, સર્વ કોઈનું મંગલ કરનારા નરાકૃતિ
પરબ્રહ્મ વસુદેવ પુત્ર શ્રીકૃષ્ણની ભક્તિમાં તત્પર થયા. ॥૩૧॥

यूयं च सर्वे निगमागमज्ञा ब्रह्मण्यदेवं भजनीयमीशम् ।

भजध्वमेकं तमुदारकीर्तिं श्रीवासुदेवं निजधर्मसंस्थाः ।૩૨।

નિગમ આગમને જાણનારા તમે સર્વે પણ પોતાના ધર્મમાં વર્તાતા
થકા બ્રહ્મણ્યદેવ ઉદાર કીર્તિ અદ્વિતીય સર્વસ્વામી ભજનીય તે
શ્રીવાસુદેવનેજ ભજો. ॥૩૨॥

गोलोकधामपतये प्रकाशचयमूर्तये ।

नमोऽस्तु वासुदेवाय भक्त्यानन्दविवृद्धये ॥૩૩॥

इति श्रीस्कन्दपुराणे एकाशीतिसाहस्र्यां संहितायां

वैयासिक्यां विष्णुखण्डे श्रीवासुदेवमाहात्म्ये

ग्रन्थसंप्रदायप्रवृत्तिनिरूपणनामा द्वात्रिंशोऽध्यायः ॥૩૨॥

ગોલોક ધામના અધિપતિ, પ્રકાશમય મૂર્તિ જેમની છે એવા તમને
વાસુદેવ ભગવાનને આનંદની વિશેષ પ્રાપ્તિમાટે અતિ પ્રેમથી હું પ્રણામ
કરું છું. ॥૩૩॥

एति श्रीस्कंदपुराणे एकाशीतिसाहस्र्यां

संहितायां वैयासिक्यां विष्णुખંડे

શ્રીવાસુદેવમાહાત્મ્યે ગ્રંથ સંપ્રદાય પ્રવૃત્તિ નિરૂપણ

નામા દ્વાત્રિંશઃ અધ્યાયઃ ॥૩૨॥

શ્રીવાસુદેવમાહાત્મ્યં

સમ્પૂર્ણમ્